

T.C.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI
TÜRK-İSLAM SANATLARI PROGRAMI

**OSMANLILAR'DA MİMARLIK KURUMUNUN EVRİMİ
VE TANZİMAT DÖNEMİ MİMARLIK ORTAMI**

(Doktora Tezi)

Hazırlayan:
Nurcan YAZICI
20026083

Danışman:
Prof. Dr. Zeki SÖNMEZ

İSTANBUL- OCAK 2007

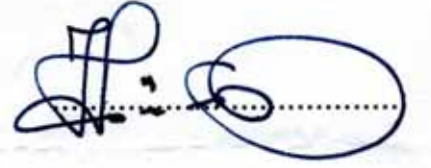
Nurcan YAZICI tarafından hazırlanan Osmanlılar'da Mimarlık Kurumunun Evrimi ve Tanzimat Dönemi Mimarlık Ortamı adlı bu çalışma jürimizce Doktora Tezi olarak Kabul Edilmiştir.

Kabul (Sınav) Tarihi : 07 / 05 / 2007

(Jüri Üyesinin Ünvanı , Adı , Soyadı ve Kurumu) :

İmzası :

Jüri Üyesi : Prof.Dr.Zeki SÖNMEZ
(Danışman-Tez İzl.Kom.Üy.)

Jüri Üyesi : Prof.Dr.Ara ALTUN
(İ.Ü-Tez İzl.Kom.Üy.)

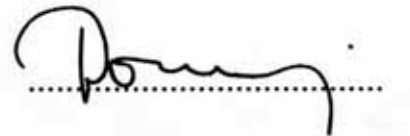
Jüri Üyesi : Prof.Dr.Banu MAHİR (Tez İzl.Kom.Üy.)

Jüri Üyesi : Prof.Dr.Semra GERMANER

Jüri Üyesi : Doç.Dr.Berrin ALPER (YTÜ.Öğr.Üy.)

İÇİNDEKİLER

Sayfa No:

ÖNSÖZ.....	IV
ÖZET.....	VI
SUMMARY.....	VII
KISALTMALAR.....	VIII
RESİM LİSTESİ.....	X
EK LİSTESİ.....	XVII
I.BÖLÜM	
I.1.GİRİŞ.....	1
I.2.Çalışmanın Amacı.....	8
I.3.Çalışmanın Kapsamı ve Yöntemi.....	9
II.BÖLÜM	
II.1. OSMANLILAR'DA MİMARLIK KURUMLARI VE MİMARLIK EĞİTİMİ... 12	
II.1.1. Hassa Mimarlar Ocağı'nın Yapısı ve Görevleri.....	12
II.1.2. Hassa Mimarlar Ocağı'nda Mimarlar.....	16
II.1.3. Hassa Mimarlar Ocağı'nın Yapısındaki Değişim ve Yeniden Örgütlenme Süreci.....	22
II.2. OSMANLILAR'DA MİMARLIK EĞİTİMİ.....	39
II.2.1. Hassa Mimarlar Ocağı'nda Mimarlık Eğitimi.....	39
II.2.2. Mühendishane'de Mimarlık Eğitimi.....	46
II.2.3. Harbiye'de Mimarlık Eğitimi.....	58
II.2.4. Mimarlık Okulu Açılmasına Dair Girişimler ve Mimarlık Eğitim Süreci.....	62
III. BÖLÜM	
III.1. TANZİMAT DÖNEMİ MİMARLIK ORTAMINDA MİMARLAR VE MİMARİYLE İLGİLİ İSİMLER.....	81
III.1.1. Tanzimat Dönemi'ni Hazırlayan Ortam, Siyasi ve Ekonomik Gelişmeler.....	81
III.1.2. Tanzimat Dönemi Mimarlık Ortamı.....	85

III.1.2.1. Tanzimat Dönemi İstanbul'unun Şehircilik Açısından	
Değerlendirilmesi.....	88
III.1.2.1.1.Yapı Malzemesindeki Değişim ve İmar Yönetmelikleri.....	97
III.1.2.2. Tanzimat Dönemi Mimarlığı'nda Yeni Yapı Türleri ve Mimaride	
Etkili Akımlar.....	115
III.1.3. Tanzimat Dönemi'nde Faaliyet Gösteren Mimarlar/Mimariyle İlgili	
İsimler.....	124
III.1.3.1. Müslüman Osmanlı Mimarları/Mimariyle İlgili İsimler.....	124
III.1.3.1.1. Seyyid Abdülhalim Efendi.....	128
III.1.3.1.2. Abdülhalim Efendi.....	132
III.1.3.1.3. Kaynak ve Belgelerde Adı Geçen Müslüman Osmanlı	
Mimarları/Mimariyle İlgili İsimler.....	136
III.1.3.2.Gayrimüslim Osmanlı Mimarları/Kalfaları.....	145
III.1.3.2.1. Osmanlı Toplumunda Gayrimüslimler ve Tanzimat Dönemi	
Öncesinde Gayrimüslim Mimarlar/Kalfalar.....	145
III.1.3.2.2.Tanzimat Dönemi'nde Faaliyet Gösteren Gayrimüslim Osmanlı	
Mimarları/ Kalfaları.....	151
III.1.3.2.2.1. Tanzimat Dönemi Mimarlığı'nda Balyan Ailesi'nin Rolü.....	153
III.1.3.2.2.2. Stefan/İstefan Kalfa.....	171
III.1.3.2.2.3. Pascal Artin Bilezikci.....	177
III.1.3.2.2.4. Artin Kalfa.....	178
III.1.3.2.2.5. Dimitri Kalfa.....	180
III.1.3.2.2.6. Yani Kalfa.....	181
III.1.3.2.2.7. Vasil Kalfa.....	182
III.1.3.2.2.8. Ohannes Kalfa.....	183
III.1.3.2.2.9. Yorgi Kalfa/B. G. Papazoglou.....	186
III.1.3.2.2.10. Kaynak ve Belgelerde Adı Geçen Diğer Gayrimüslim Osmanlı	
Mimarları/Kalfaları.....	191
III.1.3.3.Tanzimat Dönemi'nde Faaliyet Gösteren Yabancı/Levanten	
Mimarlar ve Mimariyle İlgili İsimler.....	200
III.1.3.3.1.Yabancı Mimarların Osmanlı Toplumundaki Yeri ve	
Tanzimat'ın Getirdiği Değişim.....	200

III.1.3.3.2. Gaspare Trajano Fossati ve Giuseppe Fossati.....	208
III.1.3.3.3. William James Smith.....	227
III.1.3.3.4. Giovanni Battista Barborini.....	241
III.1.3.3.5. Ercole Stampa ve Giorgio Domenico Stampa.....	256
III.1.3.3.6. Alexandre Breschi.....	260
III.1.3.3.7. Pierre Léonard Laurécisque.....	262
III.1.3.3.8. Siver Mélick.....	268
III.1.3.3.9. A. Bourgeois.....	272
III.1.3.3.10. Luigi Storari.....	278
III.1.3.3.11. D. Pulgher.....	281
III.1.3.3.12. Hubert Göebbels.....	285
III.1.3.3.13. Tanzimat Dönemi'nde Faaliyet Gösteren Diğer Yabancı Mimarlar ve Mimariyle İlgili İsimler.....	287
IV. DEĞERLENDİRME.....	297
IV.1. Osmanlılar'da Mimarlık Kurumları.....	297
IV.2. Osmanlılar'da Mimarlık Eğitimi.....	303
IV.3. Tanzimat Dönemi İstanbul'unda Şehircilik ve İmar Faaliyetleri.....	311
IV.4. Tanzimat Dönemi'nde Mimarlar.....	314
V. SONUÇ.....	332
VI. KAYNAKLAR.....	337
VII. EKLER.....	365
VIII. ÖZGEÇMİŞ.....	382

ÖNSÖZ

Günümüzde karşılaştığımız birçok meselenin düğümlendiği, siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel tarihimiz açısından son derece önemli bir dönem; her alanda bir dönüm noktası olan Tanzimat Dönemi'nin bilinmesi, "tarihin tekerrürden ibaret olduğu" gerçeğiyle günümüz meselelerine daha mantıklı bakılmasını ve iyi değerlendirilmesini mümkün kılacaktır. Değişimin ve dönemin somut tanıkları olan mimari eserler, bunların yaratıcıları ve tarihsel bağlamda mimarlık kurumunun evrimi üzerine odaklı bir okumada bile güncelle bağdaşan birçok veri bulmak mümkün olmaktadır. Siyasi zeminden bağımsız düşünilemeyen Osmanlı mimarlığı bu dönemde, çeşitli akımlara ve çok kimlikli mimarların etkinliğine sahne olmuş; eğitim alanında ve kurumsal olarak bir değişim yaşanmıştır. Olumlu ve olumsuz birçok ilklerin yaşandığı dönemin Osmanlı başkenti, küçülen imparatorluğa rağmen büyümesini sürdürmüştür.

Bu çalışmanın oluşumunda pek çok kişinin emeği ve katkısı vardır. Osmanlıca metinlerin okunmasındaki katkılarından dolayı, kelimenin tam anlamıyla "özel bir insan" olan Prof. Dr. Oktay Aslanapa hocama, Yard. Doç. Dr. Muharrem Kesik'e, Zennup Akkor'a; her türlü kolaylık ve yardımı sağlayan Başbakanlık Osmanlı Arşivi çalışanlarına; katkılarından dolayı Özlem Oktay'a, Dominique Rossier Büyüksağış'a ve Halenur Katipoğlu Kaya'ya; sıkıştığım her noktada desteğini ve yardımlarını esirgemeyen arkadaşlarım Burcu Alarşlan ve Şennur Kaya'ya; araştırma aşamasının en meşakkatli ve bir o kadar da zevkli dönemini oluşturan kütüphane çalışmalarım sırasında yakın ilgi ve yardımlarından dolayı, mensubu olduğum üniversitenin kütüphane görevlilerine ve adlarını tek tek sayamayacağım İstanbul'da kullandığım birçok kütüphane ve araştırma merkezinin görevlilerine; yardımlarından dolayı kardeşim Avni Yazıcı, Op. Dr. Gülcan Yazıcı yanında, bana gerekli sabrı ve kolaylığı gösteren aileme teşekkürlerimi sunuyorum.

Son olarak konunun sınırlarının çizilmesinden, yapıcı yönlendirmelerinden ve her türlü katkılarından dolayı danışman hocam Prof. Dr. Zeki Sönmez'e teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Nurcan Yazıcı
Fındıkzade, Ocak 2007

ÖZET

Uzun bir mimarlık geçmişine sahip olan Osmanlı Devleti, mimari üretimini bu alandaki mimarlık kurumunun varlığı ve işlerliğiyle ortaya koymuştur. XIX.yüzyılda, devletin diğer kurumlarındaki değişim mimarlık kurumunda da karşılığını bulmuş, mimari ile ilgili işler bu yüzyıl boyunca farklı kurum ve meclisler bünyesinde sürdürülmüştür. Kurumsal yapıdaki değişim, mimarların eğitimi konusunda farklı yaklaşımları gündeme getirmiştir.

Tanzimat Dönemi'nde bütün kurumlarda bir değişim ve düzenlenme sürecine girilmiştir. Tanzimat kelimesiyle karşılanan bu düzenlemeler, kurumsal değişimler dışında Osmanlı başkentinin fiziki yapısına da yansımıştır. Kentin imarına yönelik çalışmaların yanında ihtiyaçtan doğan yeni yapı tipleri ve farklı üsluplar Osmanlı mimarisine girmiştir. Tanzimat Dönemi'nde ebniye ile ilgili hizmetleri yerine getiren bir kurumun varlığına rağmen, ebniye idaresi çalışanlarının, daha çok devletin bu konudaki resmi memurları olarak çalıştıkları anlaşılmaktadır. Devlet yapılarının çoğunlukla ihaleyle yaptırıldığı bu süreçte, mimarlık hizmetlerinde bulunanlar, ağırlıklı olarak gayrimüslimler, yabancılar ve yabancı kökenli levanten mimarlardır.

“Osmanlılar'da Mimarlık Kurumunun Evrimi ve Tanzimat Dönemi Mimarlık Ortamı” adlı çalışmada, Osmanlı Devleti'nde mimarlık hizmetlerini veren kurumlar ve mimarlık eğitime dair girişimler ele alınmıştır. Ayrıca Tanzimat değişiminin kent ölçeğine yansıyan boyutu değerlendirilmiştir. Bu dönemde İstanbul'da faaliyet gösteren müslüman, gayrimüslim ve yabancı/levanten mimarlar hakkında bilgi verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mimarlık, eğitim, mimarlar, şehircilik, Tanzimat Dönemi

SUMMARY

The Ottoman State that has a long architecture past, displayed its architectural production with the presence and functioning of its architectural establishment. In the 19th century, the change in the state's other establishments was also felt in the architecture establishment, works related to architecture were perpetuated by different structures of foundations and assemblies during this century. The change in the corporate structure brought forward different approaches in the education of architectures.

In the Reformation Period, all establishments underwent a process of change and regulation. Those regulations that are referred to as the reformation, reflected themselves not only in institutional changes, but also in the physical structure of the Ottoman capital. Besides the works that are city structure oriented, new structure types and different styles that stem from the need became a part of the Ottoman architecture. In spite of the presence of an establishment which provided architectural services, it is obvious that ebniye administration employees, worked as the official clerks of the state. This process during when state structures were mostly built by tender, people who performed architectural services were non-moslems, foreign people and levantine architectures of foreign origin.

In "The Evolution of Architectural Establishment in Ottomans and Architectural Environment in Reformation Period", attempts as regards to architectural education and the establishments that provide architectural services in the Ottoman State are discussed. In addition to this, the dimension of the Reformation change that is reflected in the city scale is evaluated. Information about moslim, non-moslim, foreign/levantine architectures that show activity in Istanbul in this period is also provided.

Key Words: Architecture, education, architects, city planning, Tanzimat

KISALTMALAR

A.AMD.	Babıali Evrak Odası Sadaret Evrakı Amedi Kalemi
A.DVN.	Babıali Evrak Odası Sadaret Evrakı Divan-ı Hümayun Kalemi
A.DVN.MHM.	Babıali Evrak Odası Sadaret Evrakı Divan-ı Hümayun Mühimme Kalemi
A.MKT.	Babıali Evrak Odası Sadaret Evrakı Mektubi Kalemi
A.MKT.MHM.	Babıali Evrak Odası Sadaret Evrakı Mektubi Mühimme Kalemi
A.MKT.MVL.	Babıali Evrak Odası Sadaret Evrakı Mektubi Kalemi Meclis-i Vala
A.MKT.NZD.	Babıali Evrak Odası Sadaret Evrakı Mektubi Kalemi Nezaret ve Devair
A.MKT.UM.	Babıali Evrak Odası Sadaret Evrakı Mektubi Kalemi Umum Vilayat
A.TŞF.	Babıali Evrak Odası Teşrifat Kalemi
B	Receb
BOA.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C	Cemaziyye'l-ahir
C. ASK.	Cevdet Askeriye Tasnifi
Ca	Cemaziyye'l-evvel
H.	Hicrî
HAT.	Hatt-ı Hümayun
HR.MKT.	Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi
İ.DAH.	İrade Dahiliye
İ.HAR.	İrade Hariciye
İ.M.M.	İrade Meclis-i Mahsus
İ.M.MÜH.	İrade Mesail-i Mühimme
İ.MVL.	İrade Meclis-i Vala
L	Şevval

M	Muharrem
MAD.	Maliyeden Müdevver
N	Ramazan
PPK	Plan, Proje Kataloğu
R	Rebiülahir
Ra	Rebiülevvel
S	Safer
Ş	Şaban
YEE	Yıldız Esas Evrakı
Y. PRK.	Yıldız Perakende Evrakı
Z	Zilhicce
Za	Zilkade

RESİM LİSTESİ

Resim 1. II. Bayezid Suyolu Haritası'nda *Ser-Mimaran-ı Hassa* Konağı (Kazım Çeçen, *II. Bayezid Suyolu Haritaları*, İstanbul 1997, Ek paftadan ayrıntı).

Resim 2. Mahmud Raif Efendi'nin eserinde Mühendishane-i Berr-i Hümayun binası (Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, İstanbul 1995, s. 42).

Resim 3. Mekteb-i Harbiye'de okutulan, Leclercq'ten tercüme edilmiş Fenn-i Mimari kitabından piyade kışlası için tip proje örneği ve kemer çeşitleri (Feza Günergün, "Mekteb-i Harbiye'de Okutulan Mimarlık ve İnşaat Bilgisi Dersleri İçin 1870'li Yıllarda Yazılmış Üç Kitap", *Afife Batur'a Armağan*, İstanbul 2005, s.155, 152).

Resim 4. Galata Surları'nın kaldırılmasından sonra bölgenin durumu (Sedad Hakkı Eldem, *İstanbul Anıları/Reminiscences of İstanbul*, İstanbul 1979a, s. 272).

Resim 5. 1875'te Galata, Büyük Hendek Sokağı (Bahattin Öztuncay, *Dersaadet'in Fotoğrafçıları: 19.Yüzyıl İstanbul'unda Fotoğraf: Öncüler, Stüdyolar, Sanatçılar*, İstanbul 2003, s. 601).

Resim 6. Galata, Büyük Hendek Sokağı ve çevresinin son durumu (2006).

Resim 7. Moltke Haritası (Atatürk Kitaplığı, No: 1985. Dar ül Hilafet ül Aliyye ve civarı haritası. İstanbul Mekteb-i Fünun-ı Harbiye Matbaası, H.1268 tarihli çoğaltma).

Resim 8. XIX. yüzyılın ortalarından sonra Aksaray (Engin Özendes, *Abdullah Fréres Osmanlı Saray Fotoğrafçıları*, İstanbul 1998, s. 13).

Resim 9. Aksaray Meydanı ve çevresinin son durumun (2006, Avni Yazıcı).

Resim 10. Çırçır yangını sonrası hazırlanan harita. "Çırçır harik-i kebirinin haritasıdır" H.26 Receb 1279 (Cahit Kayra, *Eski İstanbul'un Eski Haritaları*, İstanbul 1990, s. 54).

Resim 11. 1863 tarihli C. Stolpe Haritası (Cahit Kayra, Yay. Hazl., *İstanbul Haritaları/Maps of İstanbul*, İstanbul 1990, s. 117).

Resim 12. Divanyolu (Sedad Hakkı Eldem, a.g.e., 1979a, s.103).

Resim 13. Divanyolu (2006).

Resim 14. Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde bulunan, James Gibbs tarafından hazırlanmış ve 1728'de Londra'da basılmış olan "A Book of Architecture" adlı kitaptan mimari çizim (Topkapı Sarayı Kütüphanesi, H. 2610'den, Gül İrepoğlu, "Topkapı Sarayı Müzesi Hazine Kütüphanesindeki Batılı Kaynaklar Üzerine Düşünceler", *Topkapı Sarayı Müzesi*, Yıllık 1, İstanbul 1986, s. 67).

Resim 15. T. Allom'un Eski Çırağan Sarayı'nı gösteren gravürü (*Gravürlerle Türkiye in Gravures, İstanbul*, Cilt:2, Ankara 2002, s. 223).

Resim 16. Babıali (*Resimli Kitap*, Kanun-ı Sani 1326, V/27, s.182).

Resim 17. Bugünkü Babıali binalarının bir bölümü (2006).

Resim 18. Fatih Hırka-i Şerif Camii (2004).

Resim 19. 1880'lerde Divanyolu'ndaki II.Mahmud Türbesi (Engin Özendes, a.g.e., s.159).

Resim 20. Divanyolu'ndaki II.Mahmud Türbesi (2006).

Resim 21. Seraskerlik/Harbiye Nezareti, bugün İ.Ü. merkez binası (2005).

Resim 22. Dolmabahçe Sarayı'nın eski bir görünümü (Kartpostal).

Resim 23. Dolmabahçe Sarayı (2005).

Resim 24. Gümüşsuyu Kışlası (2006).

Resim 25. Beylerbeyi Sarayı (Şehbal, 15 Kanun-ı Sani 1326).

Resim 26. Çırağan Sarayı'nın yangından önceki görünümü (Perihan Sariöz, *Bir Zamanlar İstanbul*, İstanbul 2006, s. 176).

Resim 27. Mercan'daki Ali Paşa Konağı (Sergi Kataloğu, Sinan Genim, Küratör, *Konstantiniyye'den İstanbul'a XIX.Yüzyıl Ortalarından XX.Yüzyıla Boğaziçi'nin Rumeli Yakası Fotoğraflar*, İstanbul 2006, s. 3).

Resim 28. Kadilli'deki Adile Sultan Sarayı'nın yapıldığı döneme ait bir fotoğrafı (Sedad Hakkı Eldem, *Boğaziçi Anıları/Reminiscences of the Bosphorus*, İstanbul 1979b, s. 308).

Resim 29. Kadilli'deki Adile Sultan Sarayı (2006, Burcu Alarслан).

Resim 30. Maçka Silahhanesi ve karakol (2006, Avni Yazıcı).

Resim 31. Maçka Silahhanesi ve karakol (2006, Avni Yazıcı).

Resim 32. Maçka Karakolu (2006, Avni Yazıcı).

Resim 33. Zincirlikuyu Kasrı (2006).

- Resim 34.** Aksaray Pertevniyal Valide Sultan Camii (*Şehbal*, 1 Mart 1328).
- Resim 35.** Aksaray Pertevniyal Valide Sultan Camii ve Çeşmesi (2006).
- Resim 36.** Kağıthane Camii (*Şehbal*, 1 Haziran 1330).
- Resim 37.** Dolmabahçe Camii (2006, Avni Yazıcı).
- Resim 38.** Beykoz Kasrı'nın yapıldığı döneme ait fotoğrafı (Perihan Sarıöz, a.g.e., s. 216).
- Resim 39.** Beykoz Kasrı (2006, Avni Yazıcı).
- Resim 40.** Eminönü Ahi Çelebi Camii (2006).
- Resim 41.** Ayasofya Medresesi (Ahmet Akgündüz vd., *Üç Devirde Bir Mabet Ayasofya*, İstanbul 2005, s. 592).
- Resim 42.** Mimar Artin Bilezikci'nin 1835'lere tarihlenen resmi (Bahattin Öztuncay, a.g.e., s. 165).
- Resim 43.** Tanzimat Anıtı (*Şehbal*, 1 Teşrin-i Evvel 1329).
- Resim 44.** Cağaloğlu'ndaki Nallı Mescid (2006).
- Resim 45.** Tophane Kışlası ve Tophane/Nusretiye/Mecidiye Kasrı'nın eski bir fotoğrafı (Perihan Sarıöz, a.g.e., s. 166).
- Resim 46.** Tophane/Nusretiye/Mecidiye Kasrı (2006).
- Resim 47.** Beyoğlu Kışlası (*Şehbal*, 15 Şubat 1326).
- Resim 48.** Beyoğlu'ndaki Çiçek Pasajı (2006).
- Resim 49.** Melling'in Defterdarburnu Sarayı'nda Hatice Sultan için inşa ettiği Köşk'ün kendisi tarafından yapılmış çizimi (Jacques Perot-F. Hitzel-R. Anhegger, *Hatice Sultan ile Melling Kalfa Mektuplar*, İstanbul 2001, s. 12).
- Resim 50.** Rusya Sefarethanesi, Fossati'nin çizimi (Isabella Palumbo Fossati Casa, "Gaspere Fossati, precursore e punto di riferimento degli architetti italiani ad Istanbul", *Architettura e architetti italiani ad Istanbul tra il XIX e il XX secolo*, İstanbul 1995, s. 63).
- Resim 51.** Rusya Sefarethanesi (Tito Lacchia, *I Fossati Architetti del Sultano di Turchia*, Roma 1943).
- Resim 52.** Galata'daki San Pier/Saint Pietro Kilisesi (2006).
- Resim 53-54.** Pangaltı, S.Esprit Kilisesi (2006, Avni Yazıcı).
- Resim 55.** Seraskerlik Hastanesi ve Kışlası (Bahattin Öztuncay, a.g.e., s. 701).

- Resim 56.** Kışla ve hastane binasının son durumu (2004).
- Resim 57.** Darülfünun binasının deniz yönünden görünüşü (*Şehbal*, 15 Teşrin-i Evvel 1325).
- Resim 58.** Hazine-i Evrak Binası'nın değiştirilerek uygulanan projesi (Semavi Eyice, "Mimar Gaspare Fossati ve İstanbul", *Arredamento Dekorasyon*, Sayı: 43, Aralık 1992, s.128).
- Resim 59.** Hazine-i Evrak Binası (*Resimli Kitap*, Kanun-ı Sani 1326, V/27, s.185).
- Resim 60.** 1880'lerde Ayasofya (Engin Özendes, a.g.e., s. 171).
- Resim 61.** Ayasofya Muvakkithanesi'nin projesi (Semavi Eyice, a.g.m., s.133).
- Resim 62.** Ayasofya Muvakkithanesi (2005).
- Resim 63.** Baltalimanı'ndaki Reşit Paşa Sarayı (2006, Avni Yazıcı).
- Resim 64-65.** Sarayın ön ve yan cephesi (2006, Avni Yazıcı).
- Resim 66.** Fossati'nin hazırladığı türbe projeleri (Isabella Palumbo Fossati Casa, a.g.m., s. 64).
- Resim 67.** Beyazıt'ta Mustafa Reşit Paşa Türbesi (2006).
- Resim 68.** Beyoğlu'ndaki Venedik Sarayı (2006).
- Resim 69.** M.I. Scotti tarafından yapılan Fossati'nin Pera'daki mimarlık atölyesinin 1848 tarihli resmi (Zeki Sönmez, *Türk İtalyan Siyaset ve Sanat İlişkileri*, İstanbul 2006, s. 131).
- Resim 70.** İngiliz Elçilik Sarayı'nın eski bir görünümü (Kartpostal).
- Resim 71.** İngiliz Elçilik Sarayı (2006).
- Resim 72.** Cağaloğlu'ndaki Valide Mektebi (2006).
- Resim 73.** Gümüşsuyu Asker Hastanesi (2006).
- Resim 74.** Gümüşsuyu Asker Hastanesi'nin yan cephesi (2006).
- Resim 75.** 1941 tarihli J. Pervititch haritasında Eminönü kazasında Ethem Paşa Konağı (*Jacques Pervititch Sigorta Haritalarında İstanbul*, İstanbul ty.)
- Resim 76.** Ethem Paşa Konağı (Sedad Hakkı Eldem, a.g.e., 1979a, s.65' den ayrıntı).
- Resim 77.** XX.yüzyılın başında Taşkışla ve çevresi (*Şehbal*, 1 Eylül 1325).
- Resim 78.** Taşkışla ve çevresi (2005).

Resim 79. Taşkıışla (2006).

Resim 80. Dolmabahçe Sarayı, Alay Köşkü ve Limonluk (2006).

Resim 81. Galata'daki İngiliz Gemiciler Hastanesi (2006).

Resim 82. Beyoğlu'ndaki Hollanda Elçilik Sarayı'nın, 1859 yılında, elçi Van Zuylen Nijevelt tarafından yapılmış suluboya resmi (M. Hoenkamp-Mazgon, a.g.e., s. 107).

Resim 83. Beyoğlu'ndaki Hollanda Elçilik Sarayı (2006).

Resim 84. Moda'daki Latin Katolik Kilisesi (2006).

Resim 85. Kilisenin giriş cephesi (2006).

Resim 86. 1867 Paris Sergisi'nde Osmanlı Pavyonları (*L'illustration*, Vol: L, No: 1253, 2 Mars 1867).

Resim 87. Galata'daki Fransız Postanesi (C. Goad Haritası, Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü Arşivi).

Resim 88. Çemberlitaş ve çevresinin düzenlenmesi sırasında yapılan çalışmalarla son şeklini alan Çemberlitaş Hamamı (2006).

Resim 89. Çemberlitaş ve çevresinin düzenlenmesi sırasında Köprülü Medresesi'nin kesilen cephesi (2006).

Resim 90. Mercan'daki Ali Paşa Camii'nin 1945 tarihli fotoğrafı (İstanbul Arkeoloji Müzesi, Encümen Arşivi, No: 929).

Resim 91. Mercan'daki Ali Paşa Camii (2005).

Resim 92. 1880'lerde İkinci Darülfünun Binası (Engin Özendes, a.g.e., s. 185'ten ayrıntı).

Resim 93. Çemberlitaş civarındaki İkinci Darülfünun Binası (2006).

Resim 94. Beyoğlu Altıncı Daire Binası/Beyoğlu Belediyesi (Osman Nuri Ergin, *İstanbul Şehreminleri*, İstanbul 1996, s. 42).

Resim 95. Beyoğlu Altıncı Daire Binası/Beyoğlu Belediyesi (2006).

Resim 96. Cağaloğlu'ndaki İran Elçilik Sarayı (2005).

Resim 97. Tophane'deki İtalyan Hastanesi (2006).

Resim 98. Tepebaşı'ndaki Palazzo Corpi/Eski Alman Konsolosluğu (2006).

Resim 99. Eminönü'ndeki Amerikan Bible Hous Hanı (2005).

Resim 100. Tepebaşı'ndaki İtalya Evi/Casa d'Italia (2006).

- Resim 101.** Beyoğlu'ndaki Fransız Sarayı'nın ön projesi (Jean Michel Casa, *İstanbul'da Bir Fransız Sarayı*, İstanbul ty., s.18).
- Resim 102.** XX.yüzyılın başına ait bir kartpostalda Fransız Sarayı (Kartpostal).
- Resim 103.** Saray'ın doğu cephesi (2006).
- Resim 104.** Fransız Sarayı bahçesindeki Mahkeme Binası (2006).
- Resim 105.** Mahkeme Binası üzerindeki tarih ve mimar adı (2006).
- Resim 106.** Fransız Sarayı bahçesindeki Saint-Louis des Fransız Kilisesi (Jean Michel Casa, a.g.e., s.44).
- Resim 107.** Yeniköy'deki Avusturya Başkonsolosluğu'nun eski bir fotoğrafı (Yıldız Albümleri, No: 90596).
- Resim 108.** Yeniköy'deki Avusturya Başkonsolosluğu (2006, Avni Yazıcı).
- Resim 109.** Sergi-i Umumi-i Osmani binası (*Mirat*, Ramazan 1279).
- Resim 110.** Sergi-i Umumi-i Osmani binasının yan cephesi (Sedad Hakkı Eldem,a.g.e., 1979a, s.91'den ayrıntı).
- Resim 111.** Seraskerlik Kapısı ve köşkerleri (Engin Özendes, a.g.e., s. 49).
- Resim 112.** 1880'lerde Beyazıt'taki Fuat Paşa Konağı (Bahattin Öztuncay, a.g.e., s. 702'den ayrıntı)
- Resim 113.** Fuat Paşa Konağı (2005).
- Resim 114.** Fuat Paşa Camii (2006).
- Resim 115.** Fuat Paşa Türbesi (2006).
- Resim 116.** Luigi Storari tarafından hazırlanmış, Sultanahmet yangınında yanmış olan ev ve dükkan arsalarının düzenlenmesine dair 1857 tarihli harita (Mustafa Cezar, *Osmanlı Başkenti İstanbul*, İstanbul 2002, s. 319).
- Resim 117.** Beyoğlu'ndaki İsveç Elçilik Sarayı (2006).
- Resim 118.** Beyoğlu'ndaki İsveç Elçilik Sarayı'nın girişi (2006).
- Resim 119.** Beyoğlu'ndaki Avrupa Pasajı (2005).
- Resim 120.** D. Pulgher'in 1880'de Viyana'da basılan kitabının iç kapağı.
- Resim 121.** D. Pulgher'in kitabındaki levha resimlerden biri, Vefa Camii. (D. Pulgher, *Les Anciennes Eglises Byzantines de Constantinople*, Vienne 1878, planş VI).

Resim 122. GümüŖsuyu'ndaki Alman Elçilik Sarayı'nın eski bir resmi (Kartpostal).

Resim 123. GümüŖsuyu'ndaki Alman Elçilik Sarayı (2006).

Resim 124. YeŖilköy Paroisse Latin Kilisesi (2006, Avni Yazıcı).

Resim 125. Beyoğlu'ndaki Kırım Kilisesi (2005).

Resim 126. Galata-Beyoğlu tünelinin projesi (Cahit Kayra, a.g.e., s. 60).

Resim 127. Bursa YeŖil Türbe'nin çizimi (Léon Parvillee, *Architecture et décoration turques au quinzième siècle*, Paris 1874, planŖ 29).

Resim 128. P. Montani'nin çizimi (Edhem PaŖa, *Usul-u Mimari-i Osmani/Larchitecture Ottomane/Die Ottomanische Baukunst*, İstanbul 1873, planŖ XV).

EK LİSTESİ

- Ek 1.** Ebniye Müdürlüğü'nün tensikine dair Abdülhalim mühürlü belge. (BOA., HAT., 489/23977, 1250, 1834/1835).
- Ek 2.** Ebniye Meclisi üyeleri. (BOA., İ.M.MÜH., 175, 7 C 1264/11 Mayıs 1848).
- Ek 3.** Ebniye Muavinliği'nin kaldırılması ve Abdülhalim Efendi'nin emekliliğine dair Maliye Nezareti'ne yazılan yazı. (BOA., A.MKT.MHM., 45/88, 27 C 1268/ 18 Nisan 1852).
- Ek 4.** Yeniden kurulan Ebniye Müdürlüğü'nün başına Remzi Efendi'nin getirilmesi. (BOA., A.MKT.NZD., 373/70, 16 R 1278/ 21 Ekim 1861).
- Ek 5.** Ebniye-i Miriyye Tamirat Müdürlüğü'nün lağvedilerek müdürü Hüseyin Efendi'nin başka bir görevde istihdamına dair. (BOA., A.MKT.MHM., 283/66, 30 Ca 1280/ 12 Kasım 1863).
- Ek 6.** İngiltere sefareti mimarı Mösyö İsmi/Smith'in yanına mimar halifeleri verilmesine dair. (BOA., İ. HAR., 44/2052, 2 Ra 1264/7 Şubat 1848).
- Ek 7.** Ebniye-i Hassa hulefasından 5 kişinin mimarlık fenni öğrenmek amacıyla İngiltere sefarethanesi mimarı Mösyö İsmi/Smith'in maiyetine verilmesine dair. (BOA., İ.MVL., 118/2899, 23 R 1264/29 Mart 1848).
- Ek 8.** 1848 tarihli, Mühendishane-i Berri-i Hümayun'da hazırlanmış olan haritada Hocapaşa yangınından önce bölgenin durumu. (Cahit Kayra, Yay. Hazl., *İstanbul Haritaları/Maps of İstanbul*, İstanbul 1990, s. 108).
- Ek 9.** 1880'lere tarihlenen haritada Hocapaşa yangını sonrası yapılan düzenlemeler. (Ekrem Hakkı Ayverdi, *19. Asırda İstanbul Haritası*, İstanbul 1958).
- Ek 10.** Ebniye-i Hassa müdürü Abdülhalim Efendi'nin azliyle yerine su nazırı Abdülhalim Efendi'nin tayini hakkında. (BOA., İ.DAH., 150/7774, 29 B 1263/13 Temmuz 1847).
- Ek 11.** Ebniye-i Hassa müdürlüğüne su nazırı Abdülhalim Efendi'nin tayini hakkında. (BOA., A.TŞF., 3/61, 4 N 1263/16 Ağustos 1847).

- Ek 12.** Ebniye-i Hassa Müdürü sabık Abdülhalim Efendi'nin II.Mahmud Türbesi'ni inşa ettiğine dair. (BOA., İ.DAH., 1/3, 22 R 1265/ 5 Temmuz 1839).
- Ek 13.** Ebniye-i Hümayun kalfalarından Garabet/Karabet, Sarkis/Serkiz ve Agob'a nişan verildiğine dair. (BOA., A.DVN.MHM., 28/95, S 1276/Eylül-Ekim 1859)
- Ek 14.** Kandilli'deki Adile Sultan Sarayı'nın tamamlanması konusunda ebniye-i aliye kalfası Serkiz Bey'in keşfi konusunda. (BOA., İ.DAH., 45246, 6 Ra 1289/14 Mayıs 1872).
- Ek 15.** Sarkis Bey'in maaşının kesilmesine dair. (BOA., İ.DAH., 64783, 1297/1878).
- Ek 16.** Beykoz Kasrı'nın İstefan/Stefan Kalfa tarafından yapıldığına dair. (BOA., İ.DAH. 12903, 16 Ş 1266/28 Ağustos 1850).
- Ek 17.** 1848 tarihli keşif yazısında Seyyid Abdülhalim, Salih, İbrahim Hilmi, Ohannes ve İstefan/Stefan'ın mühürleri. (BOA., İ.M.MÜH., 690, 23 S 1264/30 Ocak 1848).
- Ek 18.** Vasil Kalfa'nın çalıştığı yapılara dair. (BOA., İ.DAH., 13020, 23 Ş 1266/ 14 Temmuz 1850).
- Ek 19.** Hazine-i Evrak binasının kâgir olarak inşasına karar verilmesi ve Fossati'ye planın hazırlatıldığına dair. (BOA., İ.M.MÜH., 658, 11 Za 1262/ 1 Kasım 1846).
- Ek 20.** Hazine-i Evrak Binası'nın Fossati tarafından hazırlanmış 1846 tarihli ilk projesi. (BOA., İ.M.MÜH., 659, 27 Z 1262/16 Aralık 1846).
- Ek 21.** Hazine-i Evrak binasının planının değiştirilmesi üzerine keşif farkını içeren belge. (BOA., İ.M.MÜH., 690, 17 S 1264/23 S 1264, 24/30 Ocak 1848).
- Ek 22.** Gaspare Fossati'nin 1847'de, Osmanlı Devleti adına yaptığı çalışmaları ileri sürerek, "*Beyoğlu'nda dört yol ağzı civarında*" ev satın almak istemesi hakkında. (BOA., İ.HAR., 43/2011, 23 Za 1263/2 Kasım 1847).

Ek 23. Fossati kardeşlerin iki adet Ayasofya albümünü padişaha sunmaları ve birer pırlanta yüzükle ödüllendirilmeleri. Eklerde, albümün takdim sayfası ile içindekiler listesi yer almaktadır. (BOA., İ.HAR., 99/4813, 16 Ş 1269/25 Mayıs 1853).

Ek 24. Mimar İsmet/Smith'in Londra'ya azimeti cihetiyle maaşının kesilmesine dair. (BOA.,İ.HAR., 98/4772, 15 B 1269/24 Nisan 1853).

Ek 25. Beyoğlu'nda inşa olunan tiyatro ebniyesinden dolayı Naum ile İngiltere mimarlarından Mösyö İsmet/Smith arasındaki anlaşmazlığa dair. (BOA., A.MKT.MVL., 44/93, 3 Za 1267/30 Ağustos 1851).

Ek 26. Ege Denizi'nde Samos yakınında bulunan Forni Adası'ndaki mermer ocaklarının işletme imtiyazını isteyen G. B. Barborini'nin 1 Mart 1866 tarihli, imzalı mektubu ve Ticaret Nazırı Ethem Paşa'nın 7 Nisan 1866 tarihli cevabı. (BOA., İ.DAH., 550/38262, 1866).

Ek 27. Siver Melik nam mimar kalfasının alacağı hakkındaki yazısının tercümesine dair. (BOA., HR.MKT., 68/50, 1 R 1270/1 Ocak 1854).

Ek 28. Fransa devleti tebasından Melik'in sahilhane inşasından dolayı Cezayirlioğlu Mıgırdıç'da olan alacağına dair. (BOA., A.MKT.MVL., 69/56, 16 Ra 1271/7 Aralık 1854).

Ek 29. Aksaray harikinde muhterik olan mahallerin tanzimi için istihdam olunan mühendis İstorari/Storari ile Ebniye Meclisi azasından Hacı Hafız Efendi'nin maaşına dair. (BOA., A.AMD., 68/13, 1272/1856)

Ek 30. Ebniye dairesinde harik memuru bulunan İtalyalı Mösyö İstoray/Storari'nin İtalya'ya döneceğine ve yerine yapılan atamaya dair. (BOA., A.MKT.NZD., 404/59, 2 N 1278/ 3 Mart 1862).

I. BÖLÜM

I.1. GİRİŞ

Osmanlılar, dünya medeniyetleri arasında mimari bir üslup yaratarak mimarlık tarihi ve sanatı alanında önemli eserler ortaya koymuşlardır. Uluslararası mimarlık literatürüne geçen Osmanlı mimari eserleri, belli bir birikim ve teşkilatlanmanın sonucunda yapılmıştır. Güçlü bir imparatorluk olan ve bütün kurumlarıyla üst düzey işlerliğe sahip olan Devlet-i Aliye ya da Memalik-i Osmaniye, mimarlık üretimini, bu alandaki kurumunun sağlam yapısına ve işlerliğine borçludur. Geçmiş birikim ve deneyimlerin sentezlenerek klasik Osmanlı mimarisinin yaratıldığı dönem, devletin siyasi ve ekonomik anlamda güçlü olduğu bir dönemdir. Bu güç devletin kurumsal yapısına da yansımış ve merkeze bağlı mimarlık teşkilatı bünyesinde mimari ifadesini bulmuştur.

Tarih literatüründe, kuruluş, yükselme ve duraklama süreçlerini yaşayan; değişen dünya düzeni karşısında birçok etmene bağlı olarak yıkılışa doğru giden Osmanlı Devleti, kendinden güçlü olan Batılı devletlerle ilişkiye girme, onları tanıma gereğini duymuştur. Siyasi çizginin Osmanlılar lehine dönmesi, çözümün kendilerinden daha güçlü olan Batılı devletlere yönelerek aranmasını gerektirmiştir. Osmanlı yöneticilerinin, Batı'nın bilgi ve tekniğinden yararlanarak devleti ayakta tutma ve ona yeniden eski gücünü kazandırma girişimleri bunu gerekli kılmıştır. Bu dönemde, askeri yenilgilere bağlı olarak öncelikle devletin askeri yapısında Batı modelinde düzenlemeler yapılmış, sonrasında idari düzenlemelerle Batı'yı örnek alma süreci devam etmiştir.

Batılılaşma olarak tanımlanan, Batı'nın bilgi ve tekniğinden yararlanma girişimleri, bir anlamda çağı yakalama girişimleridir. XVIII.yüzyılın başlarına kadar inen bu girişimler, III.Ahmed ve sadrazamı Damat İbrahim Paşa'yla başlatılmıştır. Böylece Osmanlılar ilk kez kapılarını Batı'nın yeniliklerine

aramıştır. Osmanlılar'ın Batı'yı tanıma arzuları bu dönemdedir. Bu isteğin somut belgesi ise Osmanlı sefiri Çelebi Mehmed Efendi'nin bir yıllık Fransa seyahati sırasında gördüklerini, izlenimlerini, edindiği bilgileri padişaha ve sadrazama sunmasıdır. Bu seyahatin o dönemde geniş yankılar uyandırdığı açıktır. Batılı yenilikleri kabulün başlangıcı olarak kabul edilecek bu dönemde, icadından yaklaşık iki buçuk yüzyıl sonra matbaanın Osmanlı toplumuna girmesi önemli bir aşamadır. Ancak bu ilk girişimler, karşı ayaklanmalarla sekteye uğramıştır.

Klasik Osmanlı mimarlık repertuarı, dönem toplumunun ihtiyaçları çerçevesine, sınırlı yapı tiplerini içermektedir. Mimaride dini ve sosyal içerikli yapıların yanında köşkler, kasırlar, bahçelerle dünyevi hayata odaklı eserlerin inşa edilmesi de III.Ahmed döneminde başlamıştır. Mimarlık alanında klasik Osmanlı mimarlık üslubu, III.Ahmed dönemine kadar varlığını korumuş, bu dönemde, mimaride klasik anlayışın dışına taşan estetik arayışlar görülmeye başlamıştır. Böylece daha çok bezeme anlayışındaki değişimle kendini gösteren Batılı üsluplar mimaride yer almaya başlamıştır. Bu dönemde farklı yapı tipleri ve süslemelerle Osmanlı yaşamına giren Batı etkili üslupların uygulayıcısı Osmanlı mimarları ve ustaları olmuştur. Mimaride Batılı etkilerin ilk görüldüğü dönemde mimari faaliyetlerin yürütücü organı Hassa Mimarlar Ocağı'dır. Nitekim mimaride değişimin görüldüğü ilk yapılarla meydan çeşmeleri ya da Kağıthane düzenlemeleri, hassa başmimarı Mehmet Ağa'nın kontrolünde yürütülmüştür. Bu dönemde 20 yıldan fazla süreyle başmimarlık makamında kalan Mehmet Ağa, beğenilerdeki değişimin yürütücü ismi olmuştur.

Aynı yüzyılın içinde I.Mahmud'un askeri alanda Batılı uzmanlardan yararlanma süreci, yüzyılın sonunda III. Selim'in yine askeri alanda başlattığı ıslahatlarla devam etmiştir. Bu dönemde hükümdarın liderliğinde daha düzenli ve bilinçli bir yenileşme hareketi içine girilmiştir. Batılı uzmanlar ve onların yanında yetişen isimlerle ıslahat hareketleri sürdürülmeye çalışılmıştır. Askeri ıslahatlar bağlamında, Osmanlı kadrolarında birçok yabancı isim istihdam edilmiştir. Batılı devletlere bilgi vermek amacıyla ıslahatları içeren, Mahmud Raif Efendi'nin hazırladığı 1798 tarihli eser,

dönemin yeniliklerini belgeleyen bir kaynaktır. Ancak başlangıçtaki yenilik hareketleri var olan eski düzene uydurulmaya çalışıldığı için başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Yakın tarihimiz içinde Batılılaşma olarak tanımlanan süreç, Osmanlı modernleşme tarihinin başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Bu süreç III.Selim dönemine kadar indirilmekle birlikte asıl Tanzimat'la başlamıştır. Öncesinde, bir geçiş döneminin yaşandığı III.Ahmed dönemi ve takip eden ıslahat hareketleri, Nizam-ı Cedit düzenlemeleri ve II.Mahmud döneminin köklü çözümler içeren askeri ve idari yapılanmadaki düzenlemeleriyle devam etmiş, Tanzimat'la birlikte ivme kazanmıştır. Tanzimat'la birlikte Batılılaşma sürecinde, modernleşme, değişim, düzenlemeler, reform gibi kavramları içinde barındıran bir döneme girilmiştir. Tanzimat süreci, kendiliğinden ve bağımsız bir gelişmenin sonucu değildir. Ancak dış zorlamadan çok, koşulların gerektirdiği bir iç karardır; bir zorunluluğun sonucu da olsa bilinçli olarak Osmanlı yönetim kadrosunun isteğiyle, başka bir "modeli" alıp uygulama sürecidir. Bu model, farklı bir yapıya sahip Osmanlı'nın kendi iç dinamikleriyle şekillendirdiği bir model değil; Batılı devletlerden alınan ya da bir şekilde empoze edilen bir modeldir. Yapılış şekli ve sonuçlarıyla halk nezdinde kabul görmeyen, aslında görmesi de beklenmeyen bir süreçtir.

Osmanlı Devleti'nin modernleşme, tanzim etme sürecinin Cumhuriyet Türkiye'si'ne yansıyan temelleri, tüm olumlu ve olumsuz yönleriyle Tanzimat Dönemi'nde atılmıştır. Dolayısıyla dönem, olumlu ve olumsuz verileriyle öncesi ve sonrasıyla bugünün oluşumunu yönlendiren bir süreçtir. Modernleşme tarihinin temelleri bu dönemde atılmıştır. Bu bakımdan dönemin her yönüyle iyi bilinip kavranması gerekmektedir. Eğitimde belirlenen hedefler, ilk üniversite girişimleri, Tıbbiye, Harbiye ve hatta yabancı dil eğitimi veren okullar, ulaşımda yapılan düzenlemeler, geniş cadde ve sokaklar gibi daha birçok yenilik ve değişim bu dönemin eseridir. Bu süreçte devlet yönetimi, hukuk, eğitim, eşitlik gibi konularda önemli adımlar atılmıştır. Ancak bugün devletin yaşadığı uluslararası ilişkiler, kurumlar, devlet yönetimi açısından yaşanan sorun ve çıkmazların çoğunun kökeni de Tanzimat Dönemi'ne dayanmaktadır. Tanzimat Dönemi, bugün de yaşandığı gibi

gelenekle çağdaş olanın, cehaletle bilimin çatıştığı bir dönemdir. Her dönemin iktidar ve muhalefet çatışması ile karşı tepkileri bu dönemde de vardır. Tanzimat girişimlerinin, fermanı dinleyenler arasında yer alan Lütfi Efendi, Cevdet Paşa gibi resmi tarihçilerin dahi eleştirilerine maruz kalmasının yanında Tanzimat'ın mimarı olan isimler iktidar ve muhalefet sürecinde de görüşlerini farklı sunmuşlardır. Bunun en somut örneği, Islahat Fermanı'na ilk tepki veren ismin, bu dönemde iktidarda olmayan, Tanzimat Fermanı'nın mimarı Reşit Paşa olmasıdır.

Can, mal, ırz güvenliği, vergi adaleti, askerlik gibi konuları içeren Tanzimat Fermanı ile çökmekte olan Osmanlı Devleti'ne yeni bir düzen verilmeye çalışılmıştır. Tanzimat Dönemi'nde merkezi düzeyde, çeşitli derecelerde meclisler kurulmuştur. Osmanlı bürokrasisi için reformların hedefi Batı üstünlüğüne karşı, onun kazanımlarını kullanarak mücadele etmek; Batı'nın bilim ve tekniğinden yararlanmaktır. Tanzimat'ın modernleşme politikaları, yeni kurulan çok sayıda makam ve büro ile devleti kurtarıp eski güçlü günlerine geri getirme hedefi altında uygulamaya konan, ancak birçoğu uygulanamadan kalan bir seri düzenlemeleri içermektedir. Bu modernleşme çalışmaları elle tutulur pratik faaliyetlerden çok büyük ölçüde idari düzenlemeleri içermektedir.

XIX.yüzyılın Osmanlı Devleti, Batı için bir tehdit olmaktan çıkıp, siyasi denge unsuru, ekonomik pazar ve Doğu'nun bağlantı noktasındaki egzotik bir mekandır. Osmanlı'nın XVIII.yüzyıldaki güç kaybı, Avrupa'daki siyasi dengeleri etkilemiştir. Osmanlı artık tehdit olmaktan çıkıp, dönemin gittikçe güçlenen ülkesi Rusya'ya karşı tampon bir devlet konumuna gelmiştir. Nitekim bu süreçte Osmanlı, çoğuna Batılı ülkelerin sürüklemesiyle girdiği, neredeyse sadece Rusya'yla savaşan bir devlet konumuna geçmiştir. Ancak tampon bir devlet konumundaki Osmanlı, denge politikası izleyen bir siyasi davranış sergilemiştir.

Devletin ekonomik koşullarıyla mimari üretimi, doğal bir süreç içinde birbirini destekleyen bir seyir izlemiştir. XVI.yüzyıl mimari üretim ve kalitenin en üst düzeyde olduğu bir yüzyıldır. Ancak XIX.yüzyılda, klasik dönemin ihtişamlı yapıları yapılmazken, özellikle başkentte yoğun imar faaliyetleri içine

girilmiştir. Dolayısıyla Osmanlı toprakları küçülürken değişime ayak uydurma, değişimin gerekli kıldığı yeni yapı tiplerini inşa etme adına yoğun imar faaliyetleri vardır. Bu dönemde daha çok büyük boyutlu, ihtişamlı sivil mimari örnekleri yapılmıştır.

Tanzimat Dönemi'nde, ülke yapısındaki yönetsel değişim ve düzenlemeler mimaride de karşılığını bulmuştur. Yeni yapı tipleri, mimari biçimleniş, üslup özellikleri, mimar istihdamı, inşa teknikleri, yeni yapı malzemeleri ve hatta kentsel düzenleme süreci bu dönemde gündeme gelen mimari ile ilgili konulardır.

Tanzimat Dönemi'nin siyasi ilişkilere yansıyan boyutuyla kente ve yönetime yansıyan boyutu farklıdır. Koşulların getirdiği zorlamalarla birtakım siyasi adımlar atılmasına rağmen, devlet yapısındaki örgütlenmede böyle bir zorlama yoktur.

Genelinde XIX.yüzyıl, özelinde ise Tanzimat Dönemi İstanbul'u, biri tamamlanmadan diğerine başlanan büyük ölçekli sarayların inşa edildiği, tiyatro, opera, sergi gibi eğlence öğelerinin Osmanlı yaşamına girdiği bir dönemdir. Bu değişim, Osmanlı sultanlarının yaşamında da gözlemlenebilmektedir. Osmanlı sultanı Abdülmecid bir baloya katılabiliyor, Abdülaziz seyahat amaçlı Avrupa ülkelerini ziyaret edebiliyordu.

Kent kimliğinin oluşumunda önemli veriler sunan dönemin mimari eserleri, dönemin somut belgeleri olan kültür varlıklarıdır. Nitekim günümüze ulaşan sivil mimari örneklerinin büyük çoğunluğu, belediyesi, üniversitesi, apartmanı ile değişimin yaşandığı XIX. yüzyılın eserleridir.

Osmanlı değişiminin fiziksel mekana yansıyan örnekleri olan mimari eserler, çok kimlikli toplumun fertlerinin yaratılarıyla ortaya konmuştur. Osmanlı Devleti'nin müslüman yöneticilerinin talepleri doğrultusunda gayrimüslim vatandaşının her alandaki değişime katkısının mimarideki etkisi, Osmanlı kültür ortamının bir parçası olan levantenlerle değişim taleplerine cevap veren yabancılar, Tanzimat'ın uygulanırlığında önemli isimler olmuşlardır. Müslüman, gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının yanı sıra levanten ve yabancılar için amaç hep aynı olmuştur. Yönetici kadronun talepleri doğrultusunda değişime hizmet etmek. Ayrıca Tanzimat'la gündeme

gelen etnik veya dinsel ayrım olmaksızın eşitlik ilkesi, Osmanlı'nın bu yeniden tanzim sürecinde gayrimüslim, yabancı ve yabancı uyruklu ya da kökenli olan levantenleri öne çıkarmıştır.

Bu dönem mimarisi ve mimarına tepkili bakış, dönemin çöküşle eş anlamlı algılanmasıyla bağlantılıdır. Talepleri karşılayan gayrimüslim, yabancı ya da yabancı kökenli levanten mimarlar, yerli mimarlık geleneklerini bozan isimler olarak görülmüş; dönem mimarlığı, geçen yüzyılın ortalarına kadar bazı araştırmacılar tarafından birtakım "bozuk" yapıların inşa edildiği, yozlaşmış ya da çökmüş bir dönem olarak tanımlanmıştır. Bir üniversite, belediye, nezaret ya da konak yapısının neye göre bozuk olduğu tartışılmalıdır. Sonuçta ihtiyaçtan doğan yeni yapı tipleridir ve işlevleriyle birlikte Batı'dan alınmış örnekler olmak zorundadır. Osmanlı mimarlığına ilk defa dahil edilen bu yapıların uygulanandan farklı inşa edilmesi beklenemezdi. Bu yapı üretim sürecinde mimarın kimliğinin önemli olmasının yanında, asıl önemli olan merkezi yapı içinde mimari ürünü talep edenlerdir. Osmanlı yöneticisinin gayrimüslim ya da yabancı mimara yapı yaptırma kaygısı yoktur. Sadece istediği yapıyı tasarlayıp inşa edecek bir mimara ihtiyacı vardır. Bu talebe karşılık verebilecek isimler ise günün şartları içinde bu kişilerdir. Bugünün bakışıyla yozlaşmış ya da çökmüş ifadeleriyle tanımlanan XIX.yüzyılın mimari eserleri, dönemin anlayışı içinde farklı değerlendirilmektedir. 1873 Viyana Dünya Sergisi için hazırlanan Usul-u Mimari-i Osmani adlı eserde, Sultan Abdülaziz devrinde, Osmanlı mimarisinin eski usullerinin tekrar geliştirilerek en yüksek düzeye çıkarıldığından, bu bakımdan dönemin Osmanlı mimarlığının yeniden canlandırılmasının başlangıcı olduğundan bahsedilir. Osmanlı mimarisinin yeniden canlandırılmasına ve eski usullere geri dönülmesine, Aksaray Valide Camii ile Çırağan Sarayı örnek olarak verilir. Dolayısıyla mimari eserlere dönem dışı bir bakış, çağının koşulları dışında bir değerlendirme yanlış yönlendirme ve algılamalara sebep olabilmektedir.

Batılılaşma dönemi diye adlandırılan sürecin Osmanlı mimarisine yansımaları önce bezeme anlayışıyla başlamış, sonrasında biçimlendirme, tasarım ilkeleri, malzeme ve inşa teknolojisindeki değişimle Batı mimarlığı

etkisinde bir dönüşüme girmiştir. Bu değişim ve dönüşümün en somut ifadesi Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı başkentinde inşa edilen dönemin mimari eserleridir.

Tanzimat yöneticilerinin hedefi, kentin konumunun güzelliği ile kent dokusunun geri kalmışlığı arasındaki tezatı ortadan kaldırarak Batılı anlamda modern bir başkent oluşturmaktır. Modern bir kentin oluşturulmasında İstanbul'da yaşanan yangınlar önemli bir çıkış noktası oluşturmuştur. İstanbul'un ahşap mimari geleneğinin sebep olduğu yangınlara odaklı çözümler kentin imarında önemli bir yer tutmaktadır. Sonuçta yapı malzemesindeki değişim, değişen malzemeyle mimari eseri ortaya koyacak olan mimar ve kent planlaması yangınlarla bağlantılıdır. Tanzimat öncesinde de gündeme gelmekle birlikte bu dönemde belli kanun ve yönetmeliklere bağlı olarak kararlılıkla yürütülen çalışmalar yangınların bir sonucudur.

XIX.yüzyıl, devletin çöküşe giden süreciyle eş tutularak olumsuz anlamların yüklendiği bir dönemdir. Oysa devlet küçülmeye devam ederken çok uluslu Osmanlı başkenti, dönemi için dünyanın önemli kentlerinden biridir ve birtakım düzenlemelerle Avrupa başkenti görünümü kazandırılmaya çalışılan bir şehirdir; Tanzimat Dönemi'nin uygulamaya konan girişimleriyle tipik bir Osmanlı kentinden modern bir kent yaratma girişimlerinin olduğu bir dönemdir. Yönetim kurumları, yolları, ulaşım araçları, eğitim, sağlık, eğlence yapıları ile modern kent görünümünün bütün öğelerinin dahil edildiği bir yenilenme sürecidir. Yangın sonrası mahalle düzenlemelerinde, öncesinin cami odaklı mahallelerinin yerini, Tanzimat Dönemi'nin okul, karakol odaklı mahalleleri almıştır. Küçük ölçekli parça parça da yürütülse bu girişimler İstanbul'un imarında önemli aşamalardır.

Osmanlı'nın kent ölçeğindeki modernleşme sürecine katkıda bulunan mimarların çoğunun diplomalı isimler olmaları önemlidir. Bu noktada bilinen birçok ismin yanında, dönemin mimarlık ortamında etkinlik gösteren birçok ismin bilinmediği de muhakkaktır. Çeşitli vesilelerle ortadan kaldırılan mimari eserleri saymazsak bugün ayakta olan birçok yapının tasarımcısı ve uygulayıcısı bilinmemektedir.

Devletin bütün kurumlarında olduğu gibi mimarlık kurumunun çözölüşü de siyasi çizgiyle eş zamanlıdır. Tanzimat Dönemi, her alanda olduğu gibi mimarlık alanında da yeni düzenleme ve kurumları beraberinde getirmiştir. Bayındırlık işlerinin geleneksel Saray teşkilatı içinden çıkarılıp bağımsız bir yapıya kavuşturulması Tanzimat'ın ilanından hemen önce olmuştur. Günümüzün imar hukukuna temel oluşturan birçok yasa, yönetmelik bu dönemde hazırlanmış; yol konusu ilk kez bu dönemde gündeme gelmiştir. Tanzimat Dönemi tüm ekonomik yetersizliklere, siyasi karmaşa ve savaşlara rağmen imar konusunda önemli adımların atıldığı bir dönemdir. Birçoğu içselleştirilmemiş ve uygulanmamış kararlar olsa da imkanlar dahilinde ısrarlı adımların atıldığı bir süreçtir.

I.2. Çalışmanın Amacı

Bu çalışmada, Osmanlılar'da mimarlık kurumunun yapısı, XIX.yüzyılda bu kurumun yapısındaki değışimle farklı isimler altında yapısını nasıl sürdürdüğü, mimarların bu süreçte nasıl bir eğitim aldıkları ve Tanzimat Dönemi mimarlık ortamında hangi mimarların ya da mimariyle ilgili isimlerin faaliyet gösterdiği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Tanzimat Dönemi mimari faaliyetleri irdelenirken İstanbul'daki imar faaliyetleri, bunların şehircilik alanına yansması, yapı tipleri, mimari üsluplar gibi konular üzerinde durulmuştur.

Osmanlı yapı faaliyetlerinin başkent ölçeğinde, hangi teşkilatlarla nasıl yürütüldüğü, mimarlık alanındaki bu teşkilatların işleyişi; Osmanlı mimarının, XIX.yüzyılın sonunda mimarlık eğitimi veren bir okul kuruluncaya kadar nasıl yetiştiği açıklanmaya çalışılmıştır.

Tanzimat Dönemi'nde, Osmanlı başkenti ölçeğinde imar, inşa ve tamir faaliyetlerinin yürütülmesinde nasıl bir yol izlendiği, bu alanda etkin olan isimlerin kimler olduğu belirlenerek bu isimler çalışmalarıyla ele alınmıştır.

I.3. Çalışmanın Kapsamı ve Yöntemi

Önemli mimari eserlerin ortaya konulduğu bir devletin mimarlık teşkilatını ve Osmanlılar'ın son döneminde bütün kurumlarında olduğu gibi bu kurumun yapısında meydana gelen değişimi, mimarların eğitimi ve çalışmanın asıl dönemini oluşturan Tanzimat Dönemi, anlaşıldığı üzere çok geniş kapsamlı bir konudur. Mimarlık kurumları, mimarlık eğitimi ve Tanzimat Dönemi mimarları üzerinden okumanın yapıldığı çalışmanın, sınırlı tutulduğu Tanzimat Dönemi içinde yerine oturtulabilmesi için mimarlık konusunda, ön dönemlerin iyi kavranması, nasıl bir değişimle bu döneme gelindiğinin tespiti konusunda önemlidir. Ayrıca sırf mimar isimleri üzerine yapılacak bir çalışma, dönemi kavramak için yetersiz kalacaktır.

Konuyu belli bir çerçevede toparlayabilmek için Tanzimat Dönemi, tarihsel kronolojide belirlenen 1839-1876 yılları arası ve Osmanlı başkenti İstanbul kapsamında ele alınmıştır. Bu tarihler arasında Osmanlı başkentinde yapı eyleminde bulunan isimler belirlenmeye çalışılmıştır. Kaynak ve belgelerde farklı vesilelerle geçen ebniye kalfası, mimar, halife gibi dönemin mimarlık terminolojisinde bugünkü karşılığını "mimar" olarak bulabildiğimiz isimler de çalışma kapsamına alınmıştır. Dolayısıyla çalışmadaki mimarlar ve mimariyle ilgili isimler, bu dönemde ve İstanbul'da faaliyet gösterenleri kapsamaktadır. Bu isimler, dönemin mimarlık alanındaki çok sesli ortamına bağlı olarak müslüman, gayrimüslim ve yabancı/levanten mimarlar olarak ayrı başlıklar altında incelenmiştir.

Çalışma iki ana bölümden oluşmaktadır. Osmanlı mimarlık kurumlarının ele alındığı ilk bölüme mimarlık eğitimi de dahil edilmiştir. Mimarlık kurumları, Hassa Mimarlar Ocağı'ndan XIX.yüzyılın ilk yarısında Ebniye-i Hassa Müdürlüğü'ne ve sonrasında farklı isimlerle, farklı kurum ve kuruluşlara bağlı olarak varlığını sürdüren Ebniye İdaresi'nin yapısına ve işleyişine dair bilgiler verilmiştir. Aynı bölüm içinde ele alınan mimarlık eğitimi, Hassa Mimarlar Teşkilatı içindeki mimarlık eğitiminin yanı sıra teşkilatın devam ettiği sürede ve sonrasında Mühendishane'de mimarlık konusunda

nasıl bir eğitimin verildiği, aynı şekilde Harbiye’de mimarlık eğitimi kapsamına giren konularla, XIX.yüzyılın sonunda mimarlık eğitimi veren bir okulun açılmasına kadar geçen süreçte, mimarların eğitimi konusunda ne gibi çalışmaların olduğu üzerinde durulmuştur. Bu aşamada Ebniye Müdürlüğü, Ticaret Nezareti ya da yabancı mimarlarla mimarlık bürolarının eğitimdeki yeri irdelenmiş; mimarlık eğitimi veren bir okulun açılmasına dair girişimler ele alınmıştır.

İkinci ana başlığı oluşturan veriler ise Tanzimat Dönemi İstanbul’u ve bu dönemde mimarlık alanında etkin olan isimler hakkındadır. Bu kişilerden bazı isimler başlıklar halinde, çalışmalarıyla incelenmişken hakkında yeterince bilgiye ulaşılamayan isimler, alt başlık altında toplanmıştır. Bu isimlerden bazıları ilk defa çalışmalarıyla tespit edilmiş, bilinen isimlere ise bulunan yeni bilgiler eklenmiştir. Çalışma, dönemin yapıları üzerine odaklı olmadığı için tek tek detaylı yapı tanımlamalarına girilmemiş, ilgili başlıklardaki mimarlar ya da mimariyle ilgili isimlerin bilinen diğer yapıları için kaynak göndermesi yapılmıştır. Dolayısıyla aynı mimara atfedilen bütün çalışma ve yapılar tek tek açıklanmamıştır.

Çalışmada, sınırlanan Tanzimat Dönemi içinde, sadece İstanbul’da faaliyet gösteren isimler alınmış; bunlar müslüman, gayrimüslim, yabancı/levantenler olarak alt başlıklarla işlenmiştir. Dolayısıyla dönemin mimarlık ortamı tek taraflı değil, bir bütün olarak, döneme katkıda bulunan tüm bireylerle birlikte ele alınmıştır. Bu aşamada siyasi ilişkilerin yabancı mimarların istihdamında etkili olup olmadığı sorgulanmış; gayrimüslim mimarların Tanzimat öncesi dönemdeki etkinlikleriyle Tanzimat’ın getirdiği değişim süreci üzerinde durulmuştur.

Çalışmada, belirlenen dönemde faaliyet gösteren gayrimüslim mimarların tespitinde, kaynak ve belgelerde sadece isim olarak verildikleri için sorun yaşanmış; aynı isim altında verilenler arasında ayırım tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca dönem için mimariyle ilgili kalfa ya da halife gibi bugün mimarlık mesleğine karşılık gelen mesleki ünvan karmaşası, ilgili bölümlerde açıklanmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın oluşum aşamasında, Osmanlı mimarlık tarihi ve XIX.yüzyıl hakkındaki yayınlar üzerinde çok kapsamlı okumalar yapılmakla birlikte kaynakçaya birincil kaynaklar alınmıştır. Bu bağlamda kaynakçada verilen çok değerli araştırmacıların yayınları yanında İstanbul için en temel kaynaklardan biri olan O. Nuri Ergin'in sekiz ciltlik Mecelle'si, özellikle şehircilik açısından çalışmanın temel kaynaklarından birini oluşturmuştur. Dönemin tarih kaynakları ile seyahatname, gezi, anı türündeki eserleri konu açısından başvurulan kaynaklar olmuştur. Çok sayıda arşiv belgesi ve süreli yayın birincil kaynak olarak kullanılmıştır. Ayrıca farklı vesilelerle deşifre edilmiş arşiv belgeleri de taranmıştır. Dönemin en önemli belgeleri olan, yayınlanmış veya dönemin süreli yayınlarında yer alan fotoğraflarla gravürler ve haritalar taranarak çalışma için veri sağlanmıştır. Çalışma görsel malzeme ve belge örnekleriyle desteklenmiştir.

Görsel malzeme kaynakçasını içeren liste dışında, kullanılan kısaltmalar için bir de kısaltma cedveli hazırlanarak çalışmaya eklenmiştir.

II.BÖLÜM

II.1. OSMANLILAR'DA MİMARLIK KURUMLARI VE MİMARLIK EĞİTİMİ

Türkler yerleştikleri topraklarda giriştikleri imar ve inşa faaliyetleriyle kendi mimari ürünlerini ortaya koymuşlardır. Türk mimarisinin gelişim sürecinde ortaya konulan mimari eserlerin belli bir üslup içinde ele alınması ve gelişerek süreklilik arzemesi, yöneticilerin imar ve inşa faaliyetlerini yürüten ve destekleyen isimler olması, merkezîyetçi bir yapıya sahip Türk devlet geleneğinde, merkezi yapı içinde her dönem imarla ilgili isimlerin istihdam edilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Anadolu'da Türk dönemi yapı faaliyetleri içinde birçok mimar ve ustanın adı bilinmekle birlikte bunların bir teşkilat dahilinde hizmet verip vermediklerine dair net bilgiler yoktur. Kaynaklarda, Anadolu Selçuklu Devleti'nin Saray teşkilatı içinde, devletin imar ve inşa faaliyetlerini *Emir-i Mimar* adı altında yürüten bir görevlinin bulunduğu, emrinde başka mimar ve sanatkarların çalıştığı kaydedilmekle birlikte bunun merkezi bir teşkilat olup olmadığı, çalışma şekli hakkında bilgiler yetersizdir.¹ Anadolu'da kurulan Türk devletlerinde merkezi bir mimarlık teşkilatının mevcut olabileceği ihtimali bir kenara bırakılırsa, mimarlık hizmetlerinin kurumsal olarak Saray'a bağlı resmi bir yapı içinde, müstakil bir birim tarafından yürütülmesi Osmanlılar'la başlamış olmalıdır.

II.1.1. Hassa Mimarlar Ocağı'nın Yapısı ve Görevleri

Osmanlı Devleti'nde Saray'dan başlayarak imparatorluk dahilinde her türlü inşaat ve tamirat işlerini yürüten birim Hassa Mimarlar Ocağı'dır. Hassa

¹ Zeki Sönmez, *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar*, Ankara 1995, s. 11.

Mimarlar Ocağı'nın ne zaman kurulduğu kesin olarak bilinmemektedir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan İstanbul'un fethine kadar olan sürede, daha çok serbest çalışan, ihtiyaç duyulduğunda görevlendirilen mimarların Osmanlı'nın büyüyen coğrafyasında ve kurumlaşan, merkezi örgütlenmeye giden yapısında imar ihtiyaçlarını karşılayamayacağı anlaşılmış, fetihten sonraki merkezi yapılanma içinde Hassa Mimarlar Ocağı kurulmuş olmalıdır.² Ocağın kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte erken Osmanlı dönemindeki Bursa ve Edirne'deki imar faaliyetlerinin yoğunluğu, sağlam bir teşkilat yapısı içinde olmasa bile, ilk teşkilatlanma girişimlerinin bu dönemde olduğunu düşündürmektedir. Ancak fetih sonrası, devletin diğer alanlarında olduğu gibi, mimari alanında da merkezi yapılanmaya gidildiği; Fatih ve II. Bayezid dönemlerindeki imar faaliyetleri ile özellikle II. Bayezid döneminde ocağın gelişmiş bir yapı göstermesi, Hassa Mimarlar Ocağı'nın Fatih döneminde bir nizama oturtulduğunu göstermektedir. Fethedilen İstanbul'un³ imara ihtiyacı olmasının yanında Osmanlı'ya başkentlik yapacak bir şehir hüviyetine bürünmesi girişimlerinin imar hareketiyle olacağı gerçeği, mimarlık teşkilatının ilk yapılanma içinde yer almış olabileceği düşüncesini desteklemektedir.

Devletin resmi mimarlık kurumu olan Hassa Mimarlar Ocağı, Saray'ın dış hizmetlerine ait Birun kısmından sayılmakta olup Saray'ın dört eminliğinden biri olan Şehreminliği'ne bağlı olarak çalışmaktaydı. Bugün bildiğimiz anlamdaki belediye hizmetlerinden farklı bir kurum olan Şehreminliği, malzemenin temini, harcamalar, ücretlerin ödenmesi, muhasebe gibi hizmetleri yürüten bir üst birim olarak çalışmaktaydı. Ocağın bağlantılı inşaat ve tamirat hizmetleri dışında çok farklı vazifeleri de üstlenmiş olan Şehreminleri'nin hiçbir mimarlık bilgilerinin olmaması, özellikle son dönemde bu eminliğe bağlı başmimara ait bazı görevlerin Şehreminliği'ne verilmiş olması karışıklıklara neden olmuş; iki görevin birbirine karıştığı

² Zeki Sönmez, "Osmanlı Mimarisinin Gelişiminde Hassa Mimarlar Ocağı'nın Yeri, Örgütlenme Biçimi ve Faaliyetleri", *Osmanlı-Kültür ve Sanat*, Cilt:10, İstanbul 1999, s. 184.

³ Fetih sonrasında, İstanbul'un mimari durumu için bakz: Semavi Eyice, *Tarih Boyunca İstanbul*, İstanbul 2006, s. 65-68.

gerekçesiyle bu kurumun 1831 yılında kaldırılmasına karar verilmiştir.⁴ Bu tarihe kadar Şehremini'ne bağlı, Şehremini'nin kontrolü ve başmimarın nezareti altında Su Yolu Nazırı, İstanbul Ağası (Acemi Oğlanları Ağası), Kireççiabaşı, Ambar Müdürü, Ambar Birinci Katibi, Mimar-ı Sani, Tamirat Müdürü'nden oluşan ve Tamirat Ambarı Takımı olarak geçen bir Fen Heyeti tarafından mimarlık hizmetleri sürdürülmekteydi. Teknik olarak Şehremini'ne bağlı bu birimin asıl amiri ise Hassa Mimarbaşı, Ser-mimaran-ı Hassa, Mimar Ağa ünvanlarıyla tanınan başmimardı.⁵ Mimariyle ilgili her türlü hizmeti yürüten bu heyetin görev yerinin Topkapı Sarayı'nda bugün mevcut olmayan Yalı Köşkü ile Sepetçiler Köşkü olduğu bilinmektedir.⁶ Başmimarın yönetimi altındaki Hassa Mimarlar Dairesi'nde birçok mimar ve mimariyle ilgili elemanlar bulunuyordu. Saray'daki birimler dışında, Vefa semti civarında "Mimarbaşı Kârhanesi" denilen bir atölyenin de olduğu bilinmektedir.

Osmanlılar'da mimarlık hizmetlerinin asıl sorumlusu ve yürütücü ismi başmimardı. Osmanlı Devlet Teşkilatı içinde, dönemlere göre sayıları değişen, Ağayan-ı Ehl-i Hiref Cemaati içinde yer alan başmimarın yönetimi ve denetimi altında bir kethüda ile kalem katibi dışında birçok mimar, mimariyle ilgili hizmetlerde yetişmiş ustalar bulunuyordu. Gerektiğinde teşkilata dahil edilen ustalarla sanatçılardan oluşan çok geniş bir mimari ve idari kadro ile mimarlık hizmetleri sürdürülmekteydi. Başmimarların genellikle Hassa Mimarlar Ocağı içinden veya başmimarın nezaretinde bulunan su yolu nazırlığı görevinden atandıkları bilinmektedir.⁷ Başmimarlar için XVII. yüzyıl

⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Ankara 1988, s. 375-378.

⁵ Şerafettin Turan, "Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 1/1, Ankara 1964, s. 158-159.

⁶ XIX.yüzyılın başında Fen Heyeti'nin görev yeri olarak verilen bu köşklerin hangi tarihten itibaren bu amaçla kullanıldığını belirlemek zordur. Bugün mevcut olmayan Yalı Köşkü'nün yerinde ilk kez II.Bayezid döneminde yaptırılan bir köşkün olduğu, Sepetçiler Köşkü'nün ise 1643'te yaptırıldığı bilinmektedir. Bakz: Sedat Hakkı Eldem, *Köşkler ve Kasırlar I*, İstanbul ty., s. 173-207, 335-357. Nitekim Hünername'de Şehremini'nin birinci avlunun bir köşesinde, mimarbaşı dairesinin de diğer tarafa olduğu belirtilmiştir. Bu bilgi, başlangıçta mimari ile ilgili birimlerin Saray'ın birinci avlusunda olduğunu göstermektedir. Bakz: Gülru Necipoğlu Kafadar, *Architecture, Ceremonial and Power The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Cambridge 1991, s. 76.

⁷ Başmimarın teşkilat içinden atanması kuralında, Mimar Sinan örneğinde olduğu gibi istisnalar mevcuttur. 1700'de başmimar olan Ömer Ağa Şehremini'nden bu göreve getirilmiştir. Bakz: Fatma Afyoncu, *XVII. Yüzyılda Hassa Mimarları Ocağı*, Ankara 2001, s. 10. XIX.yüzyılın başında başmimar olan İbrahim Kâmi ise teşkilatın dışında yetişmiş bir isimdir.

ortalarına kadar “kayd-ı hayat” şartı geçerli olmuş, 1644’te siyasi olaylarla bağlantısından dolayı Kasım Ağa’nın azledilerek yerine Mustafa Ağa’nın tayin edilmesiyle bu kuraldan vazgeçilmiştir.⁸ Bu tarihten sonra başmimarlık makamına tekrar tekrar getirilen isimler olduğu gibi kısa süreli atamaların da yapılmış olması, istikrarlı bir yapı gösteren başmimarlık müessesesinde aksaklıklar meydana getirmiştir. Başmimarın herhangi bir sebeple başkent dışına çıktığı durumlarda hassa mimarlarından birisi, muhtemelen mimar-ı sani, padişah tarafından başmimarın yerine kaim-makam olarak vekalet ederdi.⁹ Hassa başmimarlarının bağlı buldukları Ağayan-ı Ehl-i Hiref Cemaati içinde aldıkları ulufe dışında birçok gelirleri mevcuttu.¹⁰

Hassa Mimarlar Teşkilatı’nın başında bulunan başmimar, yönetim kadrosu içinde bugünkü bayındırlık bakanlığı, hatta bugün belediye hizmetleri arasında sayılan pekçok sorumluluğu yerine getiren isimdi. Teşkilatın asıl sorumluluğu, padişah veya hanedan mensuplarının yaptıracakları binalarla masrafı devlet tarafından karşılanan her çeşit inşaat ve tamirat işleri idi.¹¹ Bunların planlarını hazırlayıp, keşif bedellerini hesaplamak ve hazırlanan planlara göre kabul edilen projeleri uygulamaya geçirerek inşaatı yürütmek başmimar ve dolayısıyla başında bulunduğu teşkilatın göreviydi. Devletin yaptıracığı her türlü inşaat ve tamiratın sorumluluğu dışında selatin vakıflarının tamir ve inşa işleri ile gayrimüslimlere ait dini yapıların tamiratlarında ilk ve son keşiflerin yapılması da teşkilatın görevleri arasındaydı. Hassa Mimarlar Teşkilatı’nın şehircilik ve inşaat işlerine dair sorumlulukları da vardı. Kaçak yapılaşmayı önlemek, her türlü yapı faaliyetlerini kontrol etmek, su yolları ile ilgili hizmetler teşkilatın sorumluluğunda bulunan şehircilik hizmetleri arasındaydı. Teşkilatın inşaat malzemesi ve esnafıyla ilgili sorumlulukları ise, inşaat esnafının alacağı

⁸ Şerafettin Turan, a.g.m., s. 161.

⁹ Mimar Sinan hacca gittiğinde yerine Mehmed Subaşı atanmıştır. Bakz: Ahmet Refik, *Türk Mimarları*, (Yay. Hazl. Z. Sönmez), İstanbul 1977, s. 133. Mehmed Subaşı, Sinan’ın vakfiyesinde adı geçen 9 mimardan birisidir ve birinci şahittir. Bakz: İbrahim Ateş, *Mimar Sinan Vakfi*, İstanbul 1990, s. 87-88.

¹⁰ Şerafettin Turan, a.g.m., s. 162-163; Erhan Afyoncu, “XVI. Yüzyılda Hassa Mimarları”, *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, İzmir 1999, s. 208.

¹¹ Şerafettin Turan, a.g.m., s. 163.

cretleri belirlemek, inşaat malzemesinin fiyatlarını belirleyerek meslek esnafları arasındaki anlaşmazlıkları önlemek, fiyatların belirli seviyede tutulmasını sağlamak, inaatta kullanılan malzemenin standartlarını belirleyerek piyasadaki malzemenin bu standartlara uygunluğunu, imal edildiği, satıldığı yerleri denetlemektir. Özel şahısların yaptıracadığı her türlü binaya ruhsat vermek, serbest çalışan mimarların ehliyetli olup olmadıklarını denetlemek, ehliyetsiz kişilerin çalışmasını engellemek de bamimar ve dolayısıyla teşkilatın görevleri arasındaydı. Ordu sefere çıkarken ordunun geçeceği yolların açılması, tamiri, köprü inşası, konaklama yerlerinin düzenlenmesi, kuatılan şehirlerin etrafında küçük hisarların inşası, yapı ustalarının temin edilerek ordu hizmetine verilmesi gibi hizmetler de teşkilatın önemli vazifeleri arasındaydı. Bütün bunların yanında ülke genelindeki imar faaliyetleri, Hassa Mimarlar Teşkilatı'na doğrudan ya da dolaylı olarak bağlı mimarlıkla ilgili kuruluşlar tarafından sürdürülmüştür.¹²

II.1.2. Hassa Mimarlar Ocağı'nda Mimarlar

Çok geniş bir kadroyla sahip olan Hassa Mimarlar Ocağı'nda hizmet veren her mimar ya da mimari ile ilgili elemanların ulufeli olarak kadroya alınmadıkları bilinmektedir. Bu alanda, mimarların yetiştiği bir "Mimari Mülazim Ocağı" olduğu bilinmektedir. Ocak içindeki kadrolarda boşalma olduğu zaman, mimar adayları arasından en deneyimlisinin kadroya geçirildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla tekilatla ilgili ulaşılan mevcut Cemaat-ı Mimar-ı Hassa listelerindeki sayılar, kadrolu ve ulufeli mimarlara aittir. Ocak dahilinde hizmet veren kadrosuz ve ulufesiz mimarların sayısını ise belirlemek mümkün değildir. Ayrıca Hassa Mimarlar Ocağı dışında, diğer bazı kadrolarda da mimarların bulunduğu yapılan çalışmalarla ortaya konulmuştur. Arşiv belgelerinden, Cemaat-ı avuan-ı Dergah-ı Ali ve

¹² Zeki Sönmez, a.g.m., (1999), s. 187-189.

Cemaat-ı Cebeciyan-ı Hassa mensubu birçok mimarın inşaat işlerinde görevlendirildiği belirlenmiştir.¹³ Bu belirleme dışında, yoğun imar hizmetlerinde birçok ismin çalışmış olması, devlet teşkilatının başka cemaatlerinde de mimarların var olabileceğini, gerektiğinde bunların görevlendirildiğini düşündürmektedir.

Teşkilattaki mimarların ve mimariyle ilgili diğer görevlilerin tayin, terfi ve azillerinin XIX.yüzyılın başına kadar mimarbaşının arzı ile olduğu bilinmektedir. Bu yüzyılın başında, teşkilat içinde farklı düzenlemelere gidilmişse de bir süre sonra eski sisteme geri dönmüştür. Başmimarın yönetimi altındaki hassa mimarları halife, üstad ve mülazim olarak yetiştirme aşamalarına göre ayrılmışlardı. Bu mimarlar arasında en kıdemlilerinin halifeler olduğu anlaşılmalı birlikte, bazen üstad mimarların halife mimarlardan daha fazla ulufe aldıkları görülmektedir. XVI.yüzyılın sonlarından itibaren mimar kadroları için gedik tabirinin kullanılması, bu dönemden sonra boşalan kadrolara atamaların yapılması, standart kadronun XVI.yüzyılın sonunda uygulamaya konulduğunu göstermekle birlikte mevcut listelerden, ocaktaki mimar sayısının uzun süre aynı mevcudu korumadığı anlaşılmaktadır. Devletin çeşitli birimlerinden ya da dışarıdan mimarlığa kabiliyeti olanlar arasından şakird olarak alınıp yetiştirilen adaylar arasından daha liyakatli olanlar, boşalan kadrolara ulufeli olarak tayin edilirdi. Ulufeli hassa mimarları arasında baba-oğul olarak görev yapan isimler de vardır. 1686'da görevden ayrılan Dikrese veled-i Kirkor'la oğlu Oban hassa mimarıdır; ölen hassa mimarı Ali Üstad'ın yerine 1693'te oğlu Mehmet tayin edilmiştir.¹⁴ Çoğaltılabilecek bu örnekler, dönem için mesleki anlamda geçerli olan baba-oğul ilişkisini göstermektedir. Ancak XVIII.yüzyılın sonunda, birçok mimarın çocuklarının teşkilat içinde istihdam edildiği, bunun mesleki süreklilikten çok meslek edindirme gayesiyle yapıldığı bilinmektedir.

Cemaat-ı Mimaran-ı Hassa, yani kadrolu ve ulufeli çalışan mimarların sayısı yıllara göre değişiklik göstermekte, uzun süre aynı mevcudun

¹³ Abdülkadir Dündar, *Arşivlerdeki Plan ve Çizimler Işığında Osmanlı İmar Sistemi (18. ve 19.Yüzyıl)*, Ankara 2000, s. 73.

¹⁴ Fatma Afyoncu, a.g.e., s. 31, 33.

korunmadığı anlaşılmaktadır. XVI.yüzyılın hemen başında, 1512'de mimar sayısının 7 olabileceği belirtilmiştir.¹⁵ Topkapı Sarayı'nda bulunan 1525-26 tarihli deftere göre, ocaktaki mimar mevcudu 17 kişi iken iki yıl sonra 21 kişidir.¹⁶ 1533-34'te 13 kişi olan mevcud, iki yıl sonra 7 kişi ve yüzyıl ortasında, 1548'te 8 kişidir.¹⁷ Ocaktaki mimar sayısında XVII.yüzyılda büyük bir artış görülmektedir ki bu artışın 1548 yılından sonra alınan elemanlarla yapılmış olması muhtemeldir. Yüzyılın hemen başında, büyük bir artışla 39 kişiye yükselen sayı,¹⁸ 1624-1663 yılları arasında 40-43, bu tarihten 1683 yılına kadar da 34-37 kişi arasında değişmektedir.¹⁹ Bu değişkenlik 1691 yılına kadar devam etmiş, 16 Haziran 1691'de mevcut 34 hassa mimarından 23 kişinin işine son verilerek sayı 11 kişiye düşürülmüştür.²⁰ Ocaktaki mimarların üçte ikisinin işine son verilme nedeni olarak "*on bir nefer üstad ve bina ahvalinde vukufu olanlar*" ifadesi, ocaktaki diğer mimarların eğitimsiz ve ehliyetsiz olduklarının, yüzyılın sonunda ocağın içinde bulunduğu düzensizliğin göstergesidir. XVII.yüzyıla ait bu veriler, 1801 yılında çıkarılan kararla Mühendishane'ye devam şartı için hazırlanmış olan listede, ocak mevcudunun 52 olarak verilmesi,²¹ XVIII.yüzyılda ocak içindeki mimar sayısında tekrar artış olduğunu göstermektedir.

Kuruluşundan itibaren Hassa Mimarlar Ocağı'nda, ihtiyaca göre, ocağın mevcuduna bağlı olarak sayıları ve oranları değişmekle birlikte, pekçok gayrimüslim mimarın da görevlendirildiği bilinmektedir. Ancak gayrimüslim mimarlar, Osmanlı Devleti'nin yapısı gereği başmimarlık makamına getirilmemiştir. Cemaat-ı Mimar-ı Hassa içinde, 1533 yılı öncesindeki gayrimüslim mimar sayısı bilinmemekle birlikte, bunların teşkilatın kurulduğu ilk dönemden itibaren burada görevli olmaları kuvvetle

¹⁵ Rıfki M. Meriç, "Bayezid Camii Mimarı, II. Sultan Bayezid Devri Mimarları ile Bazı Binaları", *Yıllık Araştırmalar Dergisi II*, Ankara 1957, s. 70.

¹⁶ M. Zarif Orgun, "Hassa Mimarları", *Arkitekt* 1938, S. 8/10, s. 333.

¹⁷ Erhan Afyoncu, a.g.m., s. 209.

¹⁸ Şerafettin Turan, a.g.m., s. 180-181.

¹⁹ Fatma Afyoncu, a.g.e., tablo 2, s. 37-39.

²⁰ Abdülkadir Dündar, a.g.e., s. 38.

²¹ BOA., Cevdet, Maarif, 5497'den aktaran Selman Can, *Osmanlı Mimarlık Teşkilatında XIX.Yüzyılda Değişim Süreci ve Eserleri ile Mimar Seyyid Abdülhalim Efendi*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2002, s. 135-140.

muhtemeldir. XVI.yüzyıl boyunca az sayıda olan ocak mevcudu içinde gayrimüslimlerin 2-3 kişiyi geçmedikleri görülmektedir.²² Ancak 1582'de mimarbaşına gönderilen hükümde,²³ Ferhad Paşa'nın sefere giderken yanında götürüleceği belirtilen 16-17 mimardan kayıtlı 15 kişiden 9'unun gayrimüslim olduğu; XVII.yüzyılın hemen başında 39'a çıkan ocak mevcudu içinde 16 mimarın gayrimüslim olduğu görülmektedir.²⁴ 1639/40'da, ocak içindeki gayrimüslim mimar sayısı mevcudun yarıya yakınına oluşturmaktadır.²⁵ Bu oran gayrimüslimlerin ocak içinde ulaştıkları en yüksek orandır. Sonraki yıllarda mevcuda bağlı olarak sayı değişmekle birlikte, oran düşmektedir. XVII.yüzyılın sonundaki 11 kişilik mevcut içinde gayrimüslim mimar sayısı sadece 1 kişidir. XVIII.yüzyılda teşkilat içindeki oranları bilinmemekle birlikte XIX.yüzyıl başındaki Mühendishane ile ilgili hazırlanmış listede 52 kişi arasında sadece 1 gayrimüslimin adının geçmesi, XVIII.yüzyılda ocak içinde gayrimüslim mimarların istihdamının çok az olduğunu düşündürmektedir. Ancak kaynaklardan XVIII.yüzyılda, Hassa Mimarlar Ocağı içinde olmasa da yapı alanında çalışan isimler arasında gayrimüslimlerin çoğunlukta olduğu anlaşılmaktadır.

Yapılan araştırmalar, yıllara göre değişmekle birlikte teşkilattaki mimar sayısının ocağın kapatılarak Ebniye-i Hassa Müdürlüğü'nün kurulduğu 1831 yılına kadar, 7 ile 52 arasında olduğunu göstermektedir. Ocak mevcudunun yapı faaliyetleriyle doğru orantılı olmadığı, aksine en çok mimari üretimin olduğu XVI.yüzyılda mevcudun en az olduğu görülmektedir. Yukarıda izah edildiği gibi devletin farklı kadrolarında mimarların bulunması ve Hassa Mimarlar Ocağı'na alınanların hepsinin kadrolu olmaması bu duruma açıklık getirmektedir. Ayrıca yapı faaliyetlerinde ocak dışından da ihtiyaca göre görevlendirmelerin yapıldığı bilinmektedir. 1544'te teşkilatta görülmeyen mimar Yani, İstanbul'da inşa edilecek bir yapının taşları için Aynöz'de görevlendirilmiştir. 1803'te belirtilen mimar listelerinde görülmeyen iki isim, Foti ve Menas kalfalar, İstanbul Kumkapı'daki kâgir bir su haznesinin

²² Erhan Afyoncu, a.g.m., s. 209.

²³ Ahmet Refik, a.g.e., (1977), s. 127.

²⁴ Şerafettin Turan, a.g.m., s. 180-181.

²⁵ Fatma Afyoncu, a.g.e., s. 37-39.

yapımıyla görevlendirilmişlerdir.²⁶ Çoğaltılabilecek bu örnekler için en somut kaynak, Süleymaniye Camii inşaatında çalışan mimariyle ilgili pekçok ismin varlığıdır.

Osmanlılar'da donanma inşası ve inşa için gerekli malzemenin sağlanması gibi özel ihtisas gerektiren işler de Hassa Mimarlar Ocağı'nın görevleri arasındaydı. Osmanlı Donanması, özellikle İstanbul'un fethi ve XVI.yüzyılın başlarından itibaren sağlam bir teşkilatlanmaya sahip olmuştur.²⁷ Teşkilatın genişlemesiyle birlikte donanmayla ilgili işler, başlangıçta Hassa Mimarlar Ocağı'na bağlı tersane mimarları tarafından sürdürülmüş; ancak liman şehirlerindeki iskelelerin inşa ve tamirleri hassa mimarları tarafından yapılmıştır. XVI.yüzyıl başından itibaren tersane mimarları diye ayrı bir uzmanlık grubunun ocağa bağlı olarak çalıştığı bilinmektedir. XVI-XVII.yüzyıllarda Tersane-i Amire teşkilatı içinde mimarlar geçmemektedir.²⁸ Gemi inşa edenlerin mimar diye anılmaları, XIX.yüzyıl sonuna kadar belgelerden takip edilebilmektedir. 1729 tarihli belgede,²⁹ donanma başmimarı olarak Dimitri isminin geçmesi, bunların ocak dışından görevlendirilmiş olabileceklerini düşündürmektedir. 1533-34 ve 1537 tarihli Hassa Mimarlar Ocağı listelerinde,³⁰ Françesko Kapudan-ı Portugal olarak geçen ismin donanmada görevli bir mimar olabileceği, bu yüzyılda tersanede ya da donanmada görevli mimarların Cemaat-ı mimaran içinde adlarının geçtiğini göstermektedir. Muhtemelen XVIII.yüzyılın başından itibaren ayrı bir teşkilatlanmaya gidilmiş, tersane ve donanma başmimarlığı ihdas edilmiş olmalıdır. 1799'da Tersane-i Amire'de Fransız başmühendis Baron ve mimarı Benova'nın çalıştığı bilgisi,³¹ XVIII.yüzyılın sonunda tersane mimarlığı tanımının yanında burada istihdam edilen yabancı mühendislerin aynı zamanda mimar olarak tanımlandıklarını göstermektedir. 1826 tarihli bir belgede,³² Tersane-i Amire sabık başmimarı Mustafa Ağa'ya Tersane

²⁶ Abdülkadir Dündar, a.g.e., s. 34.

²⁷ İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Amire*, Ankara 1992, s. 6.

²⁸ İdris Bostan, a.g.e, s. 5, 31-48, 66-71.

²⁹ Ahmet Refik, *Hicri On İkinci Asırda İstanbul Hayatı*, İstanbul 1930, s. 101.

³⁰ Erhan Afyoncu, a.g.m., s. 211-212.

³¹ BOA., HAT., 155/6512, B 1214 (1799).

³² BOA., HAT., 571/27956, 1242 (1826/27).

hazinesinden maaş verilmesi hakkında, Kaptan Paşa tarafından sadarete gönderilen yazıda, teşkilatlanma içinde tersane mimarlarının tersane hazinesinden maaş aldıklarını göstermektedir. 1826'dan önce Tersane başmimarı olarak Mustafa Ağa görülmektedir. 1838 tarihli bir başka belge,³³ Tersane-i Amire başmimarı olan Manol³⁴ yerine, sabık başmimar Ali Efendi'nin getirildiği, Manol'un ise Tersane'de tamirat başmimarlığına geçirildiği hakkındadır. Tersane-i Amire mimarlığının XVIII.yüzyılın başından itibaren takip edilen belgelerde ayrı bir teşkilatlanma içinde sürdürüldüğünü ve gayrimüslimlerin burada başmimarlık makamında çalışabildiklerini göstermektedir. Ancak Hassa Mimarlar Ocağı'nın tersane ile bağlantısının devam ettiği, daha sonra başmimar olacak olan Seyyid Abdülhalim Efendi'nin burada havuz inşa ettiği bilinmektedir. XVIII.yüzyılın sonlarından itibaren, Mühendishane ile bağlantılı olarak tersanede, birçok yabancı mühendisin çalıştığı, bunlardan gemi inşa işiyle çalışanlarına "gemi inşa mimarı" denildiği bilinmektedir.

³³ BOA., HAT., 577/28237, 1254 (1838/1839).

³⁴ Manol Kalfa 1822'de havuz inşası fennini bilen tek isim olarak geçer. Bakz: BOA., HAT., 29275, 1238 (1822/23).

II.1.3. Hassa Mimarlar Ocağı'nın Yapısındaki Değişim ve Yeniden Örgütlenme Süreci

Hassa Mimarlar Ocağı, 1831 yılına kadar yapısını korumaya çalışmıştır. Ocak kuruluşundan itibaren Saray'ın dört eminliğinden biri olan Şehreminliği'ne bağlı olarak faaliyet göstermiştir. Ancak resmi inşa ve tamir işlerinde Şehremaneti ve mimarbaşılardan beraber çalışmaları son dönemde sorun olmuştur. Şehremaneti'nin görevi çok genel anlamıyla malzeme tedariki, masraf ve ücretlerin temini gibi işlerle ilgili olup ocağın teknik konularına karışmamakla birlikte dönem dönem inşaatlara da müdahale etmeleri sonucunda, görevlerin birbirine karıştığı gerekçesiyle 28 Ca 1247 (4 Kasım 1831) tarihinde, Şehremaneti ile başmimarlık birleştirilerek **Ebniye-i Hassa Müdürlüğü** adını almıştır. İmparatorluğun merkez teşkilatının yeniden düzenlenmesi sürecinde, “...Şehremaneti mensubunun fenn-i mimariye vakıf olmamaları cihetiyle bütün umur-ı ebniyye mimarbaşı bulunanlar marifetiyle görülmekte olmasına nazaran bu iki memuriyetin birleştirilerek el-haletü hazihi mimarbaşı bulunan Abdülhalim Efendi kullarının fenn-i mimari ve hendesede mahareti olmak hasebiyle onun uhdesine müceddeden tevcihi ve bundan böyle azil ve nasb vukuunda dahi mutlaka fenn-i mimari ve hendeseye vakıf ehliyetli adamlardan intihab ve istihdamı...” gibi gerekçelerle değişim ve yeniden yapılanma izah edilmiştir.³⁵ Şehreminliği'ne bağlı Kıla' Nezareti de Ebniye-i Hassa Müdürlüğü'nün emrine verilerek böylece üç ayrı memuriyet Abdülhalim Efendi başkanlığında birleştirilmiş ve bu birimler tarafından yürütülen görevler müdürlüğün sorumluluğuna verilmiştir. Kararda kuruma alınacak elemanların “fenn-i mimari ve hendeseye vakıf olmaları” özellikle vurgulanmıştır.

Ebniye-i Hassa Müdürlüğü'nün kurulduğu dönemde, bünyesinde müdür dışında otuz mimar halifesinin çalıştığı anlaşılmaktadır. 1834/1835 tarihli ve Seyyid Abdülhalim mühürlü, müdürlüğün düzenlenmesine dair,

³⁵ Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-u Belediyeye*, 2, İstanbul 1995, s. 931; BOA., Cevdet, Saray, 2860'dan aktaran Şerafettin Turan, a.g.m., s. 178, 199.

“...bendeganemde istihdam olunmakta olan otuz neferden mütecaviz hulefa kulları dahi saye-i hümayiye-i şahaneme bir nizam-ı müstahseneye tevfiik için bir kıta layiha kaleme alınması hususunu...” içeren yazışma bunu göstermektedir (Ek 1).³⁶

Yeni kurulan Ebniye-i Hassa Müdürlüğü, “Hacegan” memuriyetlerinden sayılıp teşrifatta Asakir-i Mansure Katipliği’nden sonra geliyordu. Düzenlemede, yeni kurulan müdürlüğün gelirleri de belirlenmişti. *“Üç memuriyet bir yere geleceğinden melhuz ziyade-i masrafına medar”* olması göz önünde bulundurularak, Ebniye-i Hassa Müdürleri önceden mimarbaşının almış oldukları, miriye ve evkafa ait binalardan alınan harc-ı mimari ile dükkanlardan ve gayrimüslim hanelerinden alınan vergiyi alacaklardı. Şehreminlerinin gelirleri de müdürlüğe tahsis edilmiştir.³⁷ Yeniden yapılandırılmış olan Ebniye-i Hassa Müdürlüğü, bütün bu gelirlerin birleştirilmesine rağmen ciddi maddi sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Ebniye-i Hassa Müdürü 12 Ocak 1838’te, kendisinin ve müdüriyetin beş senelik gelir ve masrafını gösteren bir defter hazırlayarak müdürlüğün içinde bulunduğu maddi sıkıntıları beyan etmiştir. Müdürlüğün kurulduğu, kendisinin bu memuriyete tayin gününden itibaren yapılan masraflar, gelirler ve açığın hesabını gösteren bu cedvelle, bu tarihe kadar kendisinin ayrı bir maaşının olmadığı, aidatının da idaresine kafi gelmediği, yanındaki hulefa ile beraber geçinmekten aciz olduğunu belirtir. Beyan ettiği sorunlar ve masraflar gözönüne alınarak kendisine, Hazine-i Hümayun ile saireden on üç bin iki yüz kuruş tahsis olunarak on bininin kendisine, küsurunun hulefasına verilmesi konusunda bir takrir gönderilmiştir.³⁸ Abdülhalim Efendi’nin müdüriyetin içinde bulunduğu maddi sorunları sık sık bildirdiği anlaşılmaktadır. Müdüriyetin başına geldiği tarihten sonraki 26 ay içindeki gelir ve giderleri içeren bir defter hazırlayarak takdim eylemiş, kendisine ve maiyyetinde istihdam edilenlere on bin dokuz yüz kuruş maaş tahsisi istenmiş

³⁶ BOA., HAT., 489/23977, 1250 (1834/1835).

³⁷ Şehreminlerinin görevleri ve gelirleri için bakz: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., (1998), s. 376.

³⁸ BOA., HAT., 533/26244D, 15 L 1253 (12 Ocak 1838); BOA., HAT., 533/26244, 26244A, 26244B, 26244C, 29 Z 1253 (26 Mart 1838).

ise de küçük bir tahsisat yapılmış, gelirlerinin olduğu ileri sürülerek ayrı bir maaş tahsisi yapılmamıştır.³⁹ 1838 yılından itibaren Ebniye-i Hassa Müdürleri için ayrı bir maaş tahsisi yapılabilmektedir. Ancak bu düzenlemelerin kafi gelmediği, ebniye ile ilgili işlere yeterince para ayrılmadığı için sürekli maddi sorunlar yaşandığı anlaşılmaktadır. Ebniye halifelerinin uzun süre maaşlarının ödenmediği, az gelen maaşlarının takviyesi için çeşitli çözümler bulunmaya çalışıldığı görülmektedir. Dolayısıyla farklı isim ve kurumlarla varlığı sürdürülmeye çalışılan Ebniye İdaresi'ne, XIX. yüzyıl boyunca gerekli işlerliğin tam olarak kazandırılmamasının temel sebebinin maddi sorunlar olduğu söylenebilir.

Resim 1. II.Bayezid Suyolu Haritası'nda Ser-Mimaran-ı Hassa'nın Konağı (K. Çeçen'den)

Ebniye-i Hassa Müdürlüğü kurulduğu zaman bazı çalışmalar, başlangıçta dönemin Ebniye-i Hassa Müdürü'nün konağında sürdürülmüş olmalıdır. 1834 yılında, Ebniye-i Hassa Müdürü Abdülhalim Efendi'nin mimarlık eğitimi konusunda padişaha sunduğu takrirde, "*Mühendishane'nin bir kısım hocaları ile ehil mühendis ve mimarlar tarafından Ebniye-i Hassa Müdürünün konağında, mimarlığa ait derslerin verilmesi*"⁴⁰ bilgisi müdürlüğün bazı faaliyetlerinin, dönemin Ebniye-i Hassa Müdürü'nün konağında

³⁹ Osman Nuri Ergin, a.g.e., 2, (1995), s. 932-933.

⁴⁰ Mustafa Cezar, *Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi*, İstanbul 1995, s. 118-119.

sürdürüldüğünü düşündürmektedir. Başlangıçta ebniye ile ilgili bazı çalışmaların da yürütüldüğü bu konak, 1826'dan önce hazırlanmış olması gereken suyolu haritasındaki bazı ev ve konak isimleri arasında “*Sermimaran-ı Hassa Konağı*” olarak geçen, Şehzadebaşı'nda Burmalı Mescid'in tam arkasındaki konak olmalıdır (Resim 1).⁴¹ O dönemde aynı zamanda mimarlık eğitiminin verilmesi için önerilen konak, belirtilen tarihe kadar, 1825'te başmimar olan Seyyid Abdülhalim Efendi'nin kullanımında olup sonrasında yeni kurulan müdürlüğün başına getirilen aynı ismin konağı olmalıdır. Başmimarlık makamına getirilen kişiler için ayrı bir konak tahsisinin olmadığı bilinmektedir.

1839 yılında, Yeni Camii avlusunda Asakir-i Mansure Hazinesi için inşa edilmiş olan binanın bir bölümü tamir edilerek Ebniye Müdürlüğü'nün kullanımına tahsis edilmiştir. Sonraki yıllarda ebniye ilgili işlerin bağlı oldukları nezaretlerle bağlantılı olarak Ebniye İdaresi'nin görev yeri de değişmiştir.⁴² Ebniye İdaresi ile ilgili bağımsız bir binanın inşası konusu, 1866'da Islahat-ı Turuk Komisyonu'nun önerisi üzerine, hem komisyon üyelerini hem de Ebniye İdaresi'ni içine alacak kâgir bir binanın, Ticarethane yanındaki Menzilhane arsasına inşasının kararlaştırılmasıyla gündeme gelmiştir.⁴³

Ebniye-i Hassa Müdürlüğü'nün kurulmasıyla yeni bir düzenlemeye tabi tutulan imar ve inşa işleri farklı birimler tarafından da yürütülmeye çalışılmıştır. II. Mahmud döneminde, devletin merkez teşkilatındaki yeniden yapılanma sürecinde, mevcut kurumların nezaretlere dönüştürülmesi, yeni nezaretlerin kurulması yanında, diğer önemli bir reform da daimi meclislerin kurularak yaygınlaştırılmasıdır. Nezaretler, nezaret meclisleri ya da nezaretlerin üzerinde yer alan meclisler, Tanzimat Dönemi'nde daha da

⁴¹ M. Kazım Çeçen, *II. Bayezid Suyolu Haritaları*, İstanbul 1997, s. 42-43.

⁴² Ebniye-i Hassa Müdürlüğü, muavinliğe dönüştürülerek 1849'da Nafia Nezareti'ne bağlanmış, Nezaretin görev yeri Ticaret Nezareti'nin üst katındaki bir daire olarak belirlenmiştir. 1839'da kurulan Ticaret Nezareti'ne ise Bahçekapı'daki Aydın müşiri Tahir Paşa'nın konağı tahsis edildiğine göre Nafia Nezareti'nin görev yeri de bu konak olmalıdır. Nafia Nezareti, 1848 yılında bir dönem, Mekteb-i Maarif-i Adliye öğrencilerinin kaldığı Bab-ı Ali'deki Ticaret Nezareti'nin üst katındaki dairede hizmet vermiştir. Bakz: Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, İstanbul 1993, s. 129, 141.

⁴³ Ergin bu binanın inşa edilmiş olduğunu belirtir. Bakz: Osman Nuri Ergin, a.g.e., 2, (1995), s. 958. Dönemin haritalarında, Divanyolu'nda bugün Ticarethane Sokağı olarak geçen sokak üzerinde Ergin'in belirttiği yer Menzilhane olarak geçmektedir.

yaygınlaşarak devam etmiştir.⁴⁴ Ebniye işleri de başlangıçta Ebniye Müdürlüğü yanında, bu nezaret ve meclisler bünyesinde götürülmeye çalışılmıştır. 1838'de Babıali'de, Hariciye Nezareti maiyetinde, 5 üye ile Hariciye müsteşarı Nuri Efendi başkanlığında, ziraat, ticaret, hırfet ve sanatın geliştirilmesi, halkın refahı ve memleketin imarının sağlanmasına dair konuları ele almak, görüşmek ve önermek üzere Meclis-i Ziraat ve Sanayi adıyla bir meclis kurulmuştur. Bu meclisin adı ilgilendiği konuları ifade etmekte eksik kaldığı gerekçesiyle aynı yıl Meclis-i Umur-ı Nafia olarak değiştirilmiştir.⁴⁵ Ancak 1839'da Ticaret Nezareti'nin kurulmasıyla Meclis-i Umur-ı Nafia da Hariciye Nezareti bünyesinden çıkarılarak bu nezarete bağlanmıştır. Bu dönemde Nafia Meclisi ticaret, ziraat, sanatın geliştirilmesiyle ilgili tasarılar hazırlayan, Ticaret Nezareti de uygulayan kurum olarak görülmektedir. 1841'de Ticaret Nezareti kadrolarında yapılan düzenlemelerle bağlantılı olarak Nafia Meclisi'nde de düzenlemelere gidilmiş, Ticaret Nezareti'nin İstanbul Gümrük Emaneti'ne bağlanmasıyla bu meclis kaldırılmıştır.⁴⁶ Hariciye ve sonrasında Ticaret Nezareti bünyesinde faaliyet gösteren Meclis-i Umur-ı Nafia 1841'de kaldırılmış; ancak 1848'te Nafia Nezareti'nin kurulmasıyla Ziraat Meclisi, Nafia Meclisi'ne dönüştürülerek bu nezarete bağlanmıştır.

Dönem için önemli bir girişim de imar işleri için ayrı bir hazinenin oluşturulmasıdır. Meclis-i Vala başkanı Rıfat Paşa ile Maliye Nazırı Nafiz Paşa'nın girişimleriyle 1845'te, daha önce tahsil edilmemiş ve bütçeye dahil edilmemiş paraların tahsil edildikçe nafia işlerine harcanmak üzere biriktirilmesiyle Meclis-i Vala'ya bağlı ayrı bir Nafia Hazinesi oluşturulmuştur. Ayrıca mali bütçe dışında kalan birtakım gelirler de bu hazineye aktararak imar faaliyetlerinde kullanılmak üzere kurulmuş olan hazineye eklenmiş ve 1847 yılında hazinenin bağlı bulunduğu Meclis-i Vala üyelerinden Ahmed Bey

⁴⁴ Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul 2004, s. 62-63.

⁴⁵ Takvim-i Vakay-i, No: 170, 13 C 1254 (3 Eylül 1838)'den aktaran Ali Akyıldız, a.g.e., (1993), s. 258-259.

⁴⁶ Ticaret Nezareti'nin bulunduğu konak 1841'de sadrazamlığa devredilir. Ancak 1845'te tekrar kurulan nezaret tamir edilen eski yerinde faaliyet gösterir. Bakz: Ali Akyıldız, a.g.e., (1993), s. 140.

bu Nafia Hazinesi müdürlüğüne getirilerek bütçesi tanzim edilmiştir.⁴⁷ Bir yıl sonra 1848 yılında, bina, köprü, yol inşası için kurulan Umur-ı Nafia Nezareti'nin⁴⁸ başkanlığına, Meclis-i Vala üyesi İsmail Paşa getirilmiştir.⁴⁹ Umur-ı Nafia Nezareti'nin bir nizamnameyle belirlenen görevleri arasında ülkedeki tarım, sanayi ve sanatın geliştirilmesi yer alır. Bu anlamda 1845'te tekrar müstakil hale getirilen Ticaret Nezareti bünyesinde oluşturulmuş olan Ziraat Meclisi de bu nazırlığa aktarılmış ve görev değişimine bağlı olarak aynı yıl Ziraat Meclisi, Nafia Meclisi'ne dönüştürülmüştür.⁵⁰ Yeni kurulan Umur-ı Nafia Nezareti ile buraya bağlanan Ziraat Meclisi'nin Nafia Meclisi'ne dönüştürülmesiyle görev belirlemeleri yapılmıştır. Ülkede tarım, sanayi ve sanatın geliştirilmesi görevleriyle bağlantılı olarak arazi ve ahalinin durumunu tespit etmek, yeni yöntemler hakkında halkı bilgilendirmek, üretilen kumaş vs.nin ucuz ve kaliteli bir şekilde üretimi ile bunlara halkın rağbetinin sağlanması görevlerinin yanında yeni binaların keşif, inşa ve tamir işleri nezaretin sorumluluğuna verilmiştir. Böylece 1848 yılındaki düzenlemelerle imar ve inşa işleri Nafia Nezareti bünyesine alınmış olur. Ebniye-i Hassa Müdürlüğü de Ebniye-i Hassa Muavinliği'ne dönüştürülerek 1849'dan itibaren bu nezarete bağlanacaktır.

1831 yılında kurulmuş olan Ebniye Hassa Müdürlüğü bünyesine, 1848 yılında **Ebniye Meclisi** oluşturulmuştur. "*Dersaadet ve Bilad-ı Selase'de yapılacak ebniyenin suver-i inşaiye ve müteferriat-ı sairesi hakkında ba irade-i seniyye tesis kılınan nizam-ı hasene müteferriatından olan Ebniye Meclisi'nin teşkiliyle ber mantuk pusula intihab olunan azanın tayini hakkında Meclis-i Vala'dan yazılan mazbatanın takdimine dair...*" tezkire 5 Nisan 1848 tarihinde yazılmıştır.⁵¹ Daha sonra bu meclis dışında bir de **Meclis-i Münakasa** oluşturulmuş, Ebniye Meclisi azalığında istihdam edilen kalfalardan, mesleğinde ileri gelenlerinden bazı azaların Münakasa

⁴⁷ BOA., A.MKT., 148/46'dan aktaran Ali Akyıldız, a.g.e., (1993), s. 140.

⁴⁸ Nezaretin görev yeri, Ticaret Nezareti'nin üst katındaki bir daire olduğu, 1839'da kurulan Ticaret Nezareti'ne ise Bahçekapı'daki Aydın müşiri Tahir Paşa'nın konağı tahsis edildiğine göre Nafia Nezareti'nin görev yeri de bu konak olmalıdır. Bakz: Ali Akyıldız, a.g.e., (1993), s. 129.

⁴⁹ Ali Akyıldız, a.g.e., (1993), s. 141.

⁵⁰ Ali Akyıldız, a.g.e., (1993), s. 133,142.

⁵¹ BOA., İ.M.MÜH., 9/175, 1 Ca 1264 (5 Nisan 1848).

Meclisi'nde istihdam edilmesi kararlaştırılmıştır.⁵² Bu meclisin görevi, adından da anlaşıldığı gibi, inşası planlanan yapıların ihaleleriyle ilgilenmektir. Ebniye Meclisi'nin başında Ebniye Müdürü Abdülhalim Efendi yer alır. Meclisin diğer üyeleri de mimar halifeleri ve bina işlerinden anlayan isimler arasından seçilir.⁵³ Meclis 13 asil 2 yedek üyeden oluşur. Ebniye-i Hassa Müdürü başkanlığındaki Ebniye Meclisi üyeleri, Ebniye-i Hassa halifesi El-hac Salih Efendi, Ebniye-i Hassa halifesi Esad Efendi, Ebniye-i Hassa halifesi İsmail Ferruh Efendi, Ebniye-i Hassa halifesi Hafız Ali Efendi, Mektubi-i Maliye hulefası müteheyyizanından rütbe-i salise nişanına hamil Cazim Efendi, Rumeli Mesarifat Muhasebesi ketebesinden hamis nişanına hamil Galib Efendi, Ermeni milletinden Kirkor Kalfa, Ermeni milletinden Menas Kalfa, Ermeni milletinden Küçük Ohannes Kalfa, Rum milletinden Panayot Kalfa, Rum milletinden Todori Kalfa, Rum milletinden Onikos Kalfa'dır. Ohannes Kalfa ve İstefan/Stefan Kalfa ise meclisin yedek üyeleridir (Ek 2). Ebniye Meclisi bünyesinde görevlendirilen bu isimler, dönemin mimarlık ortamında faaliyet göstermişlerdir.

1849 yılına kadar bağımsız çalışan Ebniye-i Hassa Müdürlüğü, 12 R 1265 (7 Mart 1849)'da **Ebniye Muavinliği**'ne dönüştürülerek, müdürlük bünyesinde faaliyet gösteren Ebniye Meclisi ile birlikte, imar ve inşaa faaliyetlerinin tek elden yürütülmesi amacıyla, 1848 yılında kurulmuş olan Nafia Nezareti'ne bağlanmıştır. *"...şimdiye kadar tamir ve müceddeden inşaa olunmakta olan ebniye-i miriyye usul-i mimariye tevfikan evvel emirde keşf ve muayene olunmakta ise de vaki olan keşfe layıkıyla bakılmadığından ekser ve belki mecmu inşaa olunan ebniyenin keşf-i sani tabiriyle olan keşfinde hayli tefavut görünmekte ve bir de mevsimiyle yapılmayarak ve hın-ı inşasında memurları tarafından eşyayı lazımesine dikkat olunmayarak hasar-ı hazine vuku bulmakta idiğinden nezareti müşarun ileyha tarafından bu hususlara dahi kema hiye hakkuka dikkat ve erbabıyla müzakere ve vakt-i inşaa ve mevsim-i binayı gözeterek keşf ve metanetiyle beraber faide-i hazine ne tarafta ise ol suretin istihsaline himmet olunması ve bu surete nazaran ebniye*

⁵² BOA., A.MKT.NZD., 132/30, 23 Ca 1271 (11 Şubat 1855).

⁵³ BOA., İ.M.MÜH., 175, 7 C 1264 (11 Mayıs 1848).

*mesalihinin dahi Nafia Nezareti tahtında bulunması lüzumuna...*⁵⁴ şeklinde müdürlüğün, Ebniye Muavinliği'ne dönüştürülerek nezarete bağlanma gerekçesi açıklanmıştır. Böylece Nafia Nezareti bünyesinde, var olan Nafia Meclisi ile Ebniye Meclisi olmak üzere iki ayrı meclis görevlendirilmiştir. Bu yeni düzenlemeyle 1849 yılından itibaren Dersaadet ve taşradaki ebniyeyle ilgili bütün işler Nafia Nezareti bünyesinde toplanmış olur. Bu düzenlemeyle, yeni inşa olunacak binalarla ilgili yazışmalar Babialî'den Nafia Nezareti'ne bildirilerek nezaret bünyesindeki Ebniye Meclisi'nde görüşülecek, Ebniye Meclisi'nden mimar kalfaları ve mühendis gönderilerek inşası ya da tamiri düşünülen binanın keşfi yapılarak hazırlanan rapor neticesinde Nafia Nezareti meclisince de uygun bulunduğu takdirde nazırın onayıyla tekrar Babialî'ye geri gönderilecek, iradesi çıkınca da nezarete bildirilecektir. Böylece belli bir sistem içine oturtulmaya çalışılan imar işleri Nafia Nezareti bünyesinde yürütülmeye başlanır. Nezaretin bir diğer görevi ise yetenekli ve bilgili kalfa ve mimar sıkıntısı çekildiği, bunun için yabancılardan yardım alındığı için mimar yetiştirme görevidir.⁵⁵ Onarım sorumluluğu Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nde bırakılarak İstanbul'un su yolları ile bentlerinin temizliği, Avrupa'da olduğu gibi bir kaldırım memuru atanarak İstanbul'un kaldırım işlerinin yürütülmesi ve en önemlisi de binalarla ilgili 10 Ocak 1849'da bir ebniye nizamnamesi hazırlanarak yürürlüğe konması nezaretin sorumlulukları arasındadır. Bütün bunların yanında, ülkenin yerüstü zenginliklerinden olan ormanlar da Nafia Nezareti'nin sorumluluğuna verilmiştir.⁵⁶ Ancak bu düzenlemeler Nafia Nezareti'nin 1851'de İsmail Paşa sorumluluğunda Ticaret Nezareti'yle birleştirilmesiyle bütünüyle uygulamaya geçirilememiştir.⁵⁷ Böylece Nafia Nezareti bünyesindeki Ebniye Muavinliği ile Nafia Meclisi ve Ebniye Meclisi, Ticaret Nezareti'ne bağlanarak faaliyetlerini bu nezaret bünyesinde sürdürmüşlerdir.⁵⁸

⁵⁴ Osman Nuri Ergin, a.g.e., 2, (1995), s. 934.

⁵⁵ Osman Nuri Ergin, a.g.e., 2, (1995), s. 935.

⁵⁶ Ali Akyıldız, a.g.e., (1993), s. 142-143.

⁵⁷ BOA., İ.DAH., 10576, 23 Ca 1265'den aktaran Ali Akyıldız, a.g.e., (1993), s. 263.

⁵⁸ Ali Akyıldız, a.g.e., (2004), s. 59-60.

Ebniye Meclisi'nin başıboş bir şekilde çalışması, keşiflerde ve tezkire harçlarında yolsuzluklar yapılması üzerine Ticaret nazırının başvurusuyla 5 Şubat 1851'de, bir komisyon oluşturularak yeniden düzenlenme yoluna gidilmiştir.⁵⁹ Nafia Nezareti, 1863 yılında tekrar Ticaret Nezareti'nin bünyesinden ayrılarak Edhem Paşa'nın⁶⁰ başkanlığında bağımsız hale getirildiyse de o yılın sonunda tekrar birleştirilmiş; 1866'da ise Halil Paşa'nın nazırlığında, kısa bir dönem için bağımsız hale getirilmiş, 1868 yılında ayrılarak Agaton Efendi yönetimine verilmiştir.⁶¹ Bu dönemde, 1863 yılında oluşturulan bir komisyonla İstanbul'daki Osmanlı eserlerinin araştırılması nezaretin önemli bir girişimidir.

Ticaret Nezareti bünyesinde devam eden Nafia Meclisi içinde yabancı uyruklu ve gayrimüslim kişilere yer verilmemiş, 16 kişiden oluşan meclis 1853'te 20 kişiye çıkarılmıştır. Aslında bu meclisin amacının çok net belirlenmemiş olması, zamanla burada gereksiz ve ehliyetsiz kişilere görev verilmesi sorunlara yol açmış, yapılan bir düzenlemeyle meclis bünyesinde, bir alt birim olarak, ülkede yol, köprü, kanal, bina gibi imar faaliyetleri için 1857'de *Meclis-i Maabir* kurulmuş ve üyeliğine Mösyö Wolf, Tiyer, Tasi, Estem, Agaton, Büyük Fossati, Garabet Kalfazade, Tersane ve Tophane'den birer zabitle, Nafia Meclisi üyesi iki kişi ile Maliye Meclisi üyesi bir kişi seçilmiştir.⁶² Görüldüğü üzere, Nafia Meclisi'nin aksine, meclis üyelerinin çoğunluğu yabancılardan oluşturulmuştur. Meclis-i Maabir'de Avrupa'dan getirilmiş mühendislerle uzman kişiler yer almıştır. Ayrıca dönemin imar faaliyetlerinde öne çıkan iki ismin, Gaspere Fossati ile Garabet Balyan'ın oğlunun da bu mecliste yer alması dikkat çekicidir. 1857'de kurulmuş olan

⁵⁹ BOA, İ.MVL., 6229, 3 R 1267 (5 Şubat 1851).

⁶⁰ Edhem Paşa, XIX.yüzyılın ikinci yarısında birçok önemli devlet görevinde bulunmuş, 1863'te, Nafia Nezareti görevindeyken İstanbul'daki Osmanlı eserlerinin araştırılması ile ilgili bir komisyon oluşturmuştur. Edhem Paşa'nın tekrar Nafia Nazırı olduğu dönemde, 1873 Viyana Dünya Sergisi için oluşturulan komisyonun başında bulunduğu bilinmektedir. Nitekim 1873 yılında sergi için hazırlanan üç yayından biri olan Usul-u Mimari-i Osmani adlı eserin kapak sayfasında "Komisyon başkanı ve Nafia Nazırı İbrahim Edhem Paşa'nın yönetiminde ve başkanlığında düzenlenmiş ve bastırılmıştır" ibaresi vardır. Bakz: Edhem Paşa, (Kom. Başkanı), *Usul-u Mimari-i Osmani/Larchitecture Ottomane/Die Ottomanische Baukunst*, İstanbul 1873.

⁶¹ Ali Akyıldız, a.g.e., (1993), s. 144.

⁶² BOA., İ.M.M., 452, 12 Ra 1274 (31 Ekim 1857).

Meclis-i Maabir'den bir yıl sonra, aynı görevleri üstlendikleri gerekçesiyle Nafia Meclisi lağvedilmiştir.⁶³

Nafia Nezareti'nin Ticaret Nezareti ile birleştirilmesinden sonra bu nezaret bünyesinde faaliyet gösteren Ebniye Muavinliği, aynı yapı içinde varlığını, görevlerini uzun süre devam ettiremeyerek 1852'de kapatılmıştır. Maliye Nezareti'ne yazılan 18 Nisan 1852 tarihli yazıda, "*Ticaret nazırı devletlü paşa hazretlerinin işar-ı vechle canib-i nezaretten idare olunmak üzere ebniye muavinliği memuriyetinin lağvı ile mahsus olan dokuz bin guruş maaştan dört bin guruş saadetlu Abdülhalim Efendi'ye tekaüdlük maaşı olarak verilip...*" denilerek kapatılan Ebniye Muavinliği maaşının bir kısmı Ebniye-i Hassa Müdürlüğü ve daha sonra Ebniye-i Hassa Muavinliği görevlerini üstlenmiş olan Abdülhalim Efendi'ye emeklilik maaşı olarak tahsis edilmiştir (Ek 3).⁶⁴

Ebniye Muavinliği kaldırıldıktan sonra da nezaret içindeki Ebniye Meclisi varlığını sürdürmüştür. Ticaret Nezareti, sonra da Nafia Nezareti bünyesinde çalışmalarını sürdüren Ebniye Meclisi yanında, nezarete bağlı olarak 1861 yılında **Ebniye Müdürlüğü**'nün tekrar kurulduğu görülmektedir.⁶⁵ Ebniye Meclisi de tekrar kurulan müdürlüğe bağlanmıştır. Yeniden teşkilatlandırılan ebniye idaresinde müdür, müdür muavini, keşif memuru, hesap işleri, yol yapım işleri ve mesaha memurları istihdam edilmiştir (Ek 4). Hazine Meclisi azasından Remzi Efendi Ebniye müdürlüğü görevine,⁶⁶ Mühendishane-i Berr-i Hümayun hocalarından Hüseyin Şevki Efendi müdür

⁶³ BOA., İ.M.M., 547, 20 S 1275 (29 Eylül 1858).

⁶⁴ BOA., A.MKT.MHM., 45/88, 27 C 1268 (18 Nisan 1852); BOA., A.MKT.NZD., 53/21, 29 C 1268 (20 Nisan 1852).

⁶⁵ Osman Nuri Ergin, a.g.e., 2, (1995), s. 963.

⁶⁶ 21 Ekim 1861'de Meclis-i Hazain azasından Remzi Efendi Ebniye Müdürlüğü'ne tayin edilmiştir. Bakz: BOA., A.MKT.NZD., 373/70, 16 R 1278 (21 Ekim 1861). 1863'te Ticaret Nezareti'nde Ebniye Müdürü olan Remzi Efendi'nin Hariciye katipliğinde memuriyetine karar verilmiş ve bu göreve getirilmiştir. Bakz: BOA., İ.DAH., 504/34295, 9 N 1279 (28 Şubat 1863); BOA., A.MKT.MHM., 262/28, 11 Za 1279 (30 Nisan 1863). Remzi Efendi'nin Hazine Meclisi azalığından bu göreve gelmesi, sonrasında da Hariciye katipliğinde görevlendirilmesi, ebniye ilgili işlerin başına getirilen ismin konuyla ne kadar bağlantısız olduğunu göstermektedir.

yardımcılığına,⁶⁷ 1848'de kurulan Ebniye Meclisi'nde de görev almış olan Esad Efendi keşif memuriyetine, Tahir Efendi ebniye muhasebeciliğine, Meabir-i Meclis azasından Kolağası Hayri Efendi tesviye-i turuk mühendisliğine ve mühendis Storari de mesaha memuriyetine tayin edilmiştir. 1862 yılında Ebniye Müdürlüğü görevine Ali Bey tayin edilir.⁶⁸ 1863 yılı sonunda Ali Bey ile Divan-ı Muhasebat azası Faik Efendi yer değiştirerek, Faik Efendi Ebniye Müdürlüğü görevine getirilir.⁶⁹ Belgelerden anlaşıldığı üzere müdürlük görevine getirilen isimlerin ebniye konusunda yetkin olmadıkları görülmektedir. 1868-69'da, Ebniye İdaresi'nin Şehremaneti'ne devredildiği aşamada,⁷⁰ Ebniye Meclisi bünyesinde hiçbir yabancı ya da gayrimüslim bulunmamakta ve 37 hulefa yani mimar ve mühendis bu tarihte Ebniye Meclisi'nde görev yapmaktadır.⁷¹ Bu tarihten sonra Ebniye İdaresi, ebniye işlerinin belediye görevlerinden olduğu ileri sürülerek Şehremaneti bünyesine alınmıştır.

Ebniye Meclisi bünyesinde faaliyete başlayan Ebniye Müdürlüğü'nün faaliyet alanı, müteakip dönemlerde biraz daha genişletilmiş; Altıncı Daire sınırları dışında Dersaadet ve Bilad-ı Selase, yedi ebniye dairesine ayrılmıştır. Ancak belirlenen belediye dairelerinin kurulamaması, daha doğrusu faal hale geçirilememesi üzerine çalışmalar yarım kalmıştır. 1863 tarihli Turuk ve Ebniye Nizamnamesi ile 1864-65 tarihli Ebniye Memurları ile ilgili nizamnameler gereği, her belediye merkezinde ebniye memurlarının bulundurulması gerekli kılınmıştır. Ancak birçoğu uygulanamayan kararlarla Ebniye idaresi bir süre daha Ticaret Nezareti'ne bağlı olarak çalışmıştır. Sonrasında belediye yapılanmasındaki değişimlere bağlı olarak Şehremaneti ve diğer belediye dairelerinde Hendesehane bulundurularak Ebniye

⁶⁷ 8 Kasım 1861'de rütbe tevcihi ile Hüseyin Şevki Efendi Ebniye Müdür muavinliğine tayin edilmiştir. Bakz: BOA., A.MKT.NZD., 377/50, 5 Ca 1278 (8 Kasım 1861).

⁶⁸ BOA., A.MKT.MHM., 258/67, 9 L 1279 (30 Mart 1863). Daha sonra Beyt-ül mal müdürü olan Ali Bey'in ebniye müdürlüğü sırasında yaptırdığı inşaatların muhasebesinde çıkan zimmitle ilgili tahsilat yapılmıştır. Bakz: BOA., A.MKT. MHM., 314/64, 10 Ca 1281 (11 Ekim 1864).

⁶⁹ BOA., A.MKT.MHM., 284/33, 5 C 1280 (17 Kasım 1863).

⁷⁰ Cezar, Ebniye İdaresi'nin Şehremaneti'ne bağlanma tarihini, Ruzname-i Ceride-i Havadis, No: 875, 9 Zilhicce 1284'ten aktararak 1868 olarak verir. Bakz: Mustafa Cezar, a.g.e., (1995), s. 118.

⁷¹ Ebniye Meclisi İdaresi'nin 13 Ş 1286 (18 Kasım 1869) tarihli çalışanları ve giderlerini içeren belge için bakz: Osman Nuri Ergin, a.g.e., 2, (1995), s. 967-973.

İdaresi'nin görevleri Hendesehane bünyesinde sürdürülmüştür. Ebniye işleri, 1868-69'da Şehremaneti bünyesine alınmış, 1877'den itibaren adı "Hendesehane"ye çevrilmiştir. 1877 tarihli Dersaadet Belediye Kanunu'yla merkez-i emanette bir Hendesehane oluşturulmakla birlikte her belediye dairesinde birer başmühendis ve yeterli sayıda mühendis bulundurulması karara bağlanmıştır. Meşrutiyetin ilanını müteakip Hendesehane, heyet-i fenniyye ve başmühendislik olarak düzenlenmiş, 1910 yılında merkez heyet-i fenniyyesi, heyet-i mimari, heyet-i mesaha ve heyet-i hendese olarak ayrılmıştır. 1911 yılında *Heyet-i Fenniyye Müdürlüğü* kurulmuş ve ebniye işleri bu müdürlük altında toplanmıştır. Beş şubeye ayrılan müdüriyetin bir şubesi de mimarlıkla ilgilidir.⁷² Bu şekilde düzenlenen Ebniye İdaresi Şehremaneti bünyesindeki Hendesehane içine alınarak çalışmalarını sürdürmüş, *Heyet-i Fenniyye Müdürlüğü* olarak devletin sonuna kadar varlığını korumuştur.

Ebniye-i Hassa Müdürlüğü kurulduğu zaman, Hassa Mimarlar Ocağı'nın görev ve sorumlulukları bu müdürlüğe aktarılmıştı. 1848'de müdürlük bünyesinde oluşturulan ve ebniye idaresi ile ilgili bütün faaliyetlerin Şehreminliği yani belediyeye devredildiği aşamaya kadar varlığını sürdüren Ebniye Meclisi, ebniye ile ilgi işlerin yürütücü organı olmuştur. Amele ücretlerinden dolayı ortaya çıkan tartışmaların Ebniye Meclisi tarafından halledilmesi,⁷³ kireç esnafının Ebniye Meclisi'ne çağrılarak kireç fiyatlarının belirlenmesi,⁷⁴ ebniye işlerinde kullanılmak üzere kesilecek kerestenin boyutlarının Ebniye Meclisi'nce hazırlanmış deftere göre yapılması⁷⁵ gibi örnekler bu işlerin uygulayıcı ve takipçisinin Ebniye Meclisi olduğunu göstermektedir.

Ticaret Nezareti'ne bağlı olarak çalışan Ebniye Müdürlüğü ile müdürlük bünyesinde faaliyet gösteren Ebniye Meclisi'nin görevleri, 15 Ra 1281 (18 Ağustos 1864) tarihinde, Ebniye Memurlarının Suret-i Tertib ve Tayiniyle

⁷² Osman Nuri Ergin, a.g.e., 2, (1995), s. 964-967.

⁷³ BOA., A.MKT.NZD., 59/8, 3 Z 1268 (18 Eylül 1852).

⁷⁴ BOA., A.MKT.NZD., 153/49, 19 L 1271 (5 Temmuz 1855).

⁷⁵ BOA., A.MKT.UM., 353/47, 12 Za 1275 (13 Haziran 1859).

Vazifeleri hakkındaki nizamnamede Şu Şekilde belirlenmiştir.⁷⁶ Ebniye müdürü, inşa işin ruhsat tezkiresi vermek, keşif işin memurlar tayin ederek bunların ücretlerini ve keşif creti miktarını kararlaŐtirmek, yangın sonrası arsaların yeniden düzenlenmesi ve taksimine dair layihalar hazırlayarak Ticaret Nezareti'ne sunmak, inŐaatlarla ilgili sorun ve anlaşmazlıkları gidermek, maiyetinde bulunan ebniye memurlarının maaş ve harcamalarına dair kayıtları tutularak nezarete takdimini saŐlamakla görevlidir. Ayrıca Ebniye Meclisi'nin baŐkanlıŐını yapmak da müdürün görevleri arasındadır. Ebniye müdürünün maiyetinde, bir muavinle görevleri alt maddelerle tanımlanmış olan tesviye-i turuk, mesaha, keşif ve muhasebe memuriyetleri bulundurulacaktır. Ebniye Meclisi'nin görevleri, Ebniye müdürünün meclise havale ettiŐi konularda karar vermenin yanında, emlak sahipleri ile kalfalar, kalfalar ile amele arasında Çıkan anlaşmazlıkları Őzlemek, yangın yeri arsalarının yeniden taksimi konusunda yapılan Őikayetleri Őzlemek, ebniye işleriyle ilgili nezarete yapılan baŐvuruları deŐerlendirmek olarak belirlenmiştir. Ebniye memurlarının sorumluluklarını yerine getirip getirmediğini kontrol etmek işin doŐrudan Ticaret Nezareti'ne baŐlı bir "teftiş memuru" görevlendirilmiştir. Kontrol mekanizmasının da oluŐturulduŐu mdriyette, ilgili kalemlerde mimar, kalfa ve mühendisler görevlendirilmiştir. Aynı tarihli nizamnameye ek olarak Rüsum-ı KeŐfiyye hakkındaki nizamnamede ise görevler daha detaylı aŐıklanmıŐtir.⁷⁷ Ebniye-i miriyye ile vakfiyenin keşif ve muayeneleri, bu yapıların yapılan keŐiflerle tamir ve inşasının müteahhite ihale edilmesi ebniye idaresinin görevleri arasındadır. Keşfi yapan hulefanın ne miktar para alacaŐı, sur işinde yapılan keşifler işin masraf ödemesi yapılmayacaŐı, keşfe giden hulefa ve mühendislere belirlenen ücretler dışında daha önce ikramiye olarak verilen ücretlerin hiÇbir Şekilde verilmeyeceŐi, inşa veya tamir işi ihale edilmeden bir kalfa tarafından yapıldıŐı takdirde keşif harcı alınmayacaŐı bu nizamnamede belirlenen konulardır.

⁷⁶ Osman Nuri Ergin, a.g.e., 4, (1995), s. 1691-1692.

⁷⁷ Osman Nuri Ergin, a.g.e., 4, (1995), s. 1694-1696.

Ebniye İdaresi'nin, özellikle Ticaret Nezareti bünyesinde faaliyet göstermeye başladığı tarihten itibaren, daha çok resmi bir memuriyet gibi çalıştığı, inşa ve tamir işlerini ihaleyle yaptırdığı, idarenin sadece keşif ve kontrol mekanizması görevini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Yukarıda izah edildiği gibi, tekrar yapılandırılan Ebniye İdaresi'nde müdürlük ve diğer kadrolara getirilen isimlerin birinci elden mimariyle ilgilerinin olmaması, ebniye işlerine sıradan bir devlet memurluğu olarak bakıldığına göstergesidir. Ebniye idaresi içinde çalışanların büyük çoğunluğu, ebniye ile bağlantısı olmayan ebniye memurlarıdır. Ancak yine de ilgili alanlarda mimar ve mühendisler istihdam edilmiştir ki bu dönemde özellikle Mühendishane mezunu birçok elemanın Ebniye İdaresi'nde istihdam edildiği, idare içinde özellikle yangın yeri haritalarının hazırlanmasında çalışan mühendislerden bilinmektedir.

Hassa Mimarlar Ocağı'nın kapatılmasından sonra mimari ile ilgili oluşturulan kurumlardan biri de **Ebniye-i Miriyye Tamirat Müdürlüğü**'dür.⁷⁸ Bu müdürlüğün 1863 yılı sonuna kadar faaliyet gösterdiği, bu tarihte Ebniye-i Miriyye Tamirat Müdürlüğü'nün lağvedilerek, Hazine-i Celile'den dörtbin kuruş maaşla, müdürü Hüseyin Efendi'nin başka bir görevde istihdam edilmesine karar verilmiştir (Ek 5).⁷⁹ Dönemin kışla, karakol, nezaret binaları gibi pekçok kamu yapısının tamirinin, ebniye-i miriyye kalfaları tarafından, ebniye-i miriyye müdürlerinin kontrolünde yapıldığı anlaşılmaktadır. Tespit edilebilen isimlerden Ebniye-i Miriyye Tamirat Müdürleri'nin mimariyle ilgili isimler olmadığı görülebilmektedir. Ebniye-i Miriyye Tamirat Müdürlüğü'ne 1847 yılı başında Adile Sultan'ın kethüdalık hizmetinde bulunan Osman Efendi getirilmiştir.⁸⁰ 1848 yılı sonunda müdür Sami Efendi,⁸¹ 1849'da ise

⁷⁸ Bu müdürlüğün 1831'de Seyyid Abdülhalim Efendi tarafından hazırlanan layihayla saray ve kasırların bakım, onarımlarını yapmak üzere kurulduğu belirtilmiştir. Bakz: Selman Can, a.g.t., s. 25.

⁷⁹ BOA., A.MKT.MHM., 283/66, 30 Ca 1280 (12 Kasım 1863).

⁸⁰ BOA., İ.DAH., 139/7137, 14 Ra 1263 (2 Mart 1847). 9 Mart 1847'de Ebniye-i Miriyye Müdürü Osman Efendi'nin rütbesine terfi yapılmıştır. Bakz: BOA., İ.DAH., 138/7110, 21 Ra 1263 (9 Mart 1847).

⁸¹ BOA., A.AMD., 6/13, 29 Z 1264 (26 Kasım 1848).

müdür Hüssam Efendi'dir.⁸² Daha sonra gümrük memurluğuna tayin edilen Hacı Hüssam Efendi'nin yerine Şakir Efendi tayin edilmiştir.⁸³ 1854'te Evkaf-ı Hümayun hazinesine bağlı olarak çalışan Tamirat Müdürlüğü'ne padişahın kapıcıbaşı olan Rıza Efendi getirilmiştir.⁸⁴ Bir ay sonra Hacı Akif Ağa bu görevdedir.⁸⁵ 1861'de Ebniye-i Miriyye Tamirat Müdürlüğü'nün başına Harem-i Hümayun baş hademeliğinden ayrılmış olan Hüseyin Ağa getirilmiştir.⁸⁶ Ebniye-i Miriyye Tamirat Müdürlüğü, 1863 yılına kadar varlığını korumuştur. Abdülhalim Efendi'nin de bir dönem bu göreve getirildiği düşünülmektedir.⁸⁷

Özellikle II.Abdülhamid döneminde faaliyetleri takip edilebilen ve Ebniye-i Seniyye Anbarı olarak geçen **Ebniye-i Seniyye İdaresi**, Tanzimat sonrası devlet içinde yapılan düzenlemelere paralel olarak bir çeşit devletin iç hazinesi olarak görev yapan Hazine-i Hassa'nın kurulmasıyla buraya bağlı olarak görev yapan bir birimdir.⁸⁸ Hazine-i Hassa Nezareti'ne bağlı olarak görev yapan Ebniye-i Seniyye İdaresi'nin görevleri ile ilgili nizamnamelerde,⁸⁹ buranın sorumluluğunda olan Yıldız, Dolmabahçe, Topkapı Sarayı ile kasrı hümayunların belli aralıklarla kontrollerinin yapılması ve padişahın iradesi sonucunda yapılacak binaların inşaları, gerekli olanların onarımlarının yapılmasıdır. Bu noktada Hassa Mimarlar Ocağı'nın görevleri arasında olan bu hizmetlerin kurulan bu birime aktarıldığı anlaşılmaktadır. Hazine-i Hassa Nezareti içindeki Hazine-i Hassa heyeti ise açık eksiltmeli veya eksiltmesiz

⁸² 1849 yılında, Ebniye-i Miriyye müdürü Hüssam Efendi'nin maaşına zam yapılması istenmiştir. Bakz: BOA., A.AMD., 9/71, 24 N 1265 (13 Ağustos 1849). Aynı yıl müdür olarak Hüssam Efendi'nin adı, sahihanesine su verilmesi konusunda geçmektedir. Bakz: BOA., A.AMD., 6/82, 29 Ra 1265 (22 Şubat 1849).

⁸³ BOA., A.MKT.NZD., 62/76, 17 M 1269 (31 Ekim 1852). 1855'te sabık Ebniye-i Miriyye Tamirat Müdürü Şakir Efendi'nin Kayseri kaymakamlığına tayini yapılmıştır. Bakz: BOA., A.MKT.MVL., 75/96, 8 M ve 18 S 1272 (20 Eylül /30 Ekim 1855).

⁸⁴ BOA., İ.MVL., 296/11999, 6 Ca 1270 (4 Şubat 1854).

⁸⁵ BOA., A.DVN., 95/94, 16 C 1270 (16 Mart 1854).

⁸⁶ BOA., A.MKT.NZD., 386/100, 9 C 1278 (12 Aralık 1861); BOA., A.MKT.NZD., 387/6, 19 C 1278 (22 Aralık 1861).

⁸⁷ 17 Ağustos 1858'de esbak Ebniye-i Miriyye Müdürü, vefat etmiş olan Abdülhalim Efendi'nin ebniye sandığındaki parasının çocuklarına verilmesi hakkındaki belge bunu düşündürmektedir. BOA., A.MKT.NZD., 251/89, 29 C 1274 (14 Şubat 1858).

⁸⁸ Arzu T. Terzi, "XIX.Yüzyıl Sonlarında Ebniye-i Seniyye İdaresi (Görevleri ve Teşkilatı)", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı: 16, İstanbul 1998, s. 109-119.

⁸⁹ Arzu T. Terzi, a.g.m., s. 110.

olarak yapılacak her türlü alım ve inşa işinin yürütülmesi için kurulmuş bir birim olarak görülür.⁹⁰

1826'da kurulan Evkaf-ı Hümayun Nezareti, daha önce bağımsız olan ve mütevellilerin elinde bulunan vakıfların idaresini merkezileştirmek amacıyla kurulmuştur. Ayrıca 1834'te, vakıflarla ilgili davalara bakmak, vakıfların kontrol ve tamir işlerini yürütmek, vakfiyeleri teftiş etmek amacıyla Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği oluşturulmuştur.⁹¹ 1838'de de Evkaf Tamirat Müdürlüğü oluşturulmuş; müdürlük 1853'te Ebniye-i Miriyye Müdürlüğü'ne bağlanmışsa da 1854'te tekrar müstakil hale getirilmiştir.⁹²

XIX.yüzyılda, devletin diğer kurumlarında olduğu gibi ebniye ile ilgili işlerin yürütüldüğü kurumda da birtakım düzenlemelere gidilmiştir. Kurulup kapatılan, nezaretler bünyesinde yeniden teşkilatlandırılarak varlığını sürdürmeye çalışan Ebniye İdaresi'nde sık sık sorunlar yaşanmıştır. Birtakım yolsuzlukların yanı sıra yaşanan en önemli sorun, ebniye görevlilerinin maaşını ödeyemeyecek boyutta maddi sıkıntılardır. Ebniye İdaresi'nin gelirlerini artırmak için sık sık düzenlemeler yapılmıştır. Maaşların ödenmesinde yaşanan zorluklar için çözüm yolları aranmış, 1852'de, Dersaadet ve Bilad-ı Selase'de tamir ve inşa olunacak binalardan alınacak harçla ebniye memurlarının maaşlarının tesviyesi kararlaştırılmıştır.⁹³ Ödeme zorluklarının yanında Ebniye İdaresi'nde birtakım takipsizlik ve yolsuzlukların olduğu anlaşılmaktadır. 1855'te Sinop'ta inşa edilecek çeşme için para ve eleman gönderilmiş;⁹⁴ ancak 1856'da çeşme yapımıyla görevlendirilerek harcırah ve altı ay süre ile maaş ödenen ebniye hulefasından Aziz Bey'in çeşmeyi yaptırmadığı anlaşılmış, durumun tahkiki istenmiştir.⁹⁵ 1855'te, Dimitri Kalfa'nın inşasını üzerine aldığı gümrük binasının inşasında sorun çıkmış, masraflar fazla gösterilmiş; binanın temellerinin incelenerek masrafla

⁹⁰ Arzu T. Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, Ankara 2002, s. 66-68.

⁹¹ Ali Akyıldız, a.g.e., (1993), s. 148.

⁹² Ali Akyıldız, a.g.e., (1993), s. 152, 160.

⁹³ BOA., A.MKT.MVL., 52/67, 7 B 1268 (27 Nisan 1852).

⁹⁴ BOA., A.MKT.NZD., 166/12, 26 M 1272 (8 Ekim 1855).

⁹⁵ BOA., A.MKT.NZD., 206/79, 29 R 1273 (27 Aralık 1856).

karşılaştırılması ve görüş bildirilmesi istenmiştir.⁹⁶ İnceleme sonucunda gümrük binasının temelinde kazıkların eksik çakıldığı tespit edilmiştir.⁹⁷

XIX. yüzyılın sonunda, bazı kalfaların “*ucuz ebniye yapmayı taahhüt ederek birtakım eşhası iğfal ile sahibinin serveti müsaid olmayacak surette ebniye inşasına başlayıp yarıya kadar geldikten sonra dedikleri masrafa çıkmayacağını beyan ile savuşmakta*”⁹⁸ olmaları bu dönemde, yapı işlerindeki yolsuzlukların boyutunu göstermektedir.

Görevlere atamalarda adam kayırmalar da devam etmiştir. 1854'te Evkaf-ı Hümayun hazinesine bağlı olarak çalışan Tamirat Müdürlüğü'ne padişahın kapıcıbaşı Rıza Efendi getirilmiştir.⁹⁹

1859'da, bazı Ebniye-i miriyye tamiratının keşif defterleri ve münakasa pusulalarını değiştiren şahısların Meclis-i Vala'daki muhakemeleri ve bu gibi uygunsuzluklara meydan vermemek için alınacak tedbirlerden bahsedilmektedir.¹⁰⁰ Ebniye-i miriyye tamir ve inşasında kötü davranışları görülen ebniye memurları hakkında tahkikat yapmak üzere bir komisyon kurulduğu, ilgili binalarda keşif yapmak üzere Mühendishane'den binbaşı Ahmed Efendi ile Erkan-ı Harbiye'den bir kişinin de bu komisyona dahil edildiği,¹⁰¹ 1860 yılı başında Ebniye-i miriyye tamir ve inşasındaki yolsuzluklarla ebniye memurlarının uygunsuz davranışlarının tetkikine dair yazışmalar,¹⁰² bu konudaki sadece birkaç örnektir.

⁹⁶ BOA., A.MKT.NZD., 127/6, 19 R 1271 (9 Ocak 1855).

⁹⁷ BOA., A.MKT.NZD., 147/33, 19 Ş 1271 (7 Mayıs 1855).

⁹⁸ Osman Nuri Ergin, a.g.e., 2, (1995), s. 1058.

⁹⁹ BOA., İ.MVL., 296/11999, 6 Ca 1270 (4 Şubat 1854).

¹⁰⁰ BOA., A.MKT.NZD., 298/106, 22 Ca 1276 (17 Aralık 1859).

¹⁰¹ BOA., A.MKT.NZD., 299/49, 27 Ca 1276 (22 Aralık 1859).

¹⁰² BOA., A.MKT.NZD., 300/64, 10 C 1276 (4 Ocak 1860).

II.2. OSMANLILAR'DA MİMARLIK EĞİTİMİ

Osmanlı Devleti'nde mimarlık faaliyetlerini sürdüren isimlerin eğitimi XIX.yüzyıla kadar, mimari üretimden sorumlu kurum olan Hassa Mimarlar Ocağı dahilinde sürdürülmüştür. Yani mimari üretim ve eğitim aynı kurum içindedir. Mimarlık eğitimi XIX.yüzyılın başından itibaren farklı uygulamalarla çözümlenmeye çalışılmıştır.

II.2.1. Hassa Mimarlar Ocağı'nda Mimarlık Eğitimi

Bugün bildiğimiz anlamıyla mimar, üretim süreci içinde yapıyı projelendirerek uygulayan meslek adamıdır. Mimar, bu süreçte yapı eyleminin her aşamasında etkin olabileceği gibi sadece tasarlama aşamasında da çalışabilmektedir. Osmanlılar'ın yaşam pratiğine bakıldığında mimar olarak tanımlanan meslek adamı, bu süreçlerin hepsini üstlenmesinin yanında, bir yapının inşa aşamasındaki mimari örgütlenmeden malzeme teminine kadar geniş sorumluluklar üstlenmiştir. Bir külliye'nin şehircilik yönünden konumunu belirleyen, tasarımını yapan ve uygulayan kişi mimar olarak tanımlandığı gibi kaldırımların tamirini yapan ya da istihkâm hizmetlerinde çalışan kişi de mimardır. Bugün belli ayrımlarla mühendislik mesleğinin kapsamına giren mimari pratikler, Osmanlı'da aynı kişi tarafından yürütülebilmektedir. Bu noktada Osmanlı mimarının aynı zamanda mühendis olarak tanımlanabildiğini, yani mimar ve mühendis ayrımının yapılmayarak her iki mesleğin de aynı kişi tarafından icra edildiğini belirtmek gerekir. Anadolu Selçuklu çağı'nın yapı kitabelerinde *el-tersim* ya da *el-benna* gibi meslek ünvanlarıyla bu ayrım bir ölçüde yapılmaya çalışılmış olmasına rağmen Osmanlı mimarları için böyle açık mesleki tanımlamaların ancak teşkilat içinde meremmetçi, neccar vb. iş alanlarıyla bağlantılı olarak yapıldığı anlaşılmaktadır. Osmanlı döneminin en erken yazılı mimarlık terimleri

sözlüğü olarak tanımlanabilecek *Risale-i Mimariyye* adlı eserde her iki meslek de ayrı ayrı tanımlanmış olmasına rağmen pratikte bunun böyle olmadığı anlaşılmaktadır. Mühendisliğin bağımsız bir meslek olarak tanımı aslında XIX.yüzyıldan itibaren. Dolayısıyla Osmanlı mimarları her iki alanda da yetişen isimler olmuşlardır. Nitekim Osmanlı mimarlık ortamında, mimarlık ve mühendislik mesleğinin bir kişide toplandığı, bir mimarın aynı zamanda çok iyi bir mühendis olduğu bir gerçektir. Osmanlı mimarlığında, yapılan birçok eserin aynı zamanda mükemmel mühendislik eserleri olduğunun görülmesinin yanı sıra, Mimar Sinan'ın vakfiyesinde geçen "*ayn-ı âyân-ı mühendisîn, zeyn-i erkân-ı mü'essisîn üstâd-ı esâtizeti'z-zamân re'îs-i cehabizeti'd-devrân Oklî dî si'l-asri ve'l-evân mi'mâr-ı Sultânî ve mu'allim-i Hâkânî el-mahfûfu bi-sunûfi...*"¹⁰³ (Mühendislerin önde gelenlerinin gözdesi, müesseseler kuranların medar-ı iftihar, zamanının hocalarının hocası, devrin gerçeklerinden haberdar olanların başı, asır ve zamanın Öklid'i, padişah mimarı, hükümdar hocası) bilgisi, mimar-mühendis kimliğinin bir kişide toplandığının göstergesidir. Sinan'la ilgili risalelerde bu ibare kullanılmamasına rağmen, *Risale-i Mimariyye*'de de Sinan "*cihan mühendislerinin başı*" olarak nitelendirilmektedir.¹⁰⁴ Mimar Davut Ağa'nın ölümü konusunda bilgi veren dönemin tarihçisi, "*devrin mühendisi Mimar Davut Ağa...*" ifadesini kullanmıştır.¹⁰⁵ Çoğaltılabilecek bu örnekler, en azından XIX.yüzyıla kadar mühendis-mimar vasıflarının tek kişide toplandığının göstergesidir. Ancak yazılı kaynaklarda, mesleki ünvan olarak mimar yerine mühendis terimi yüzyıl sonuna kadar kullanılmıştır. Osmanlılar'da, mimar-mühendis anlamında mesleki belirlemenin net olmaması, Osmanlı mimarının, bugün ayrı meslekler olarak tanımlanan her iki meslek alanında da yetiştirildiğini göstermektedir.

Osmanlı Devleti'nin mimarlık alanındaki tüm etkinlikleri, Saray'a bağlı Hassa Mimarlar Ocağı veya buraya bağlı alt birimler tarafından, uzun yıllar

¹⁰³ İbrahim Ateş, a.g.e., s. 64.

¹⁰⁴ Orhan Ş. Gökyay, "Risale-i Mimariyye, Mimar Mehmet Ağa, Eserleri", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı Armağanı*, Ankara 1988, s. 133.

¹⁰⁵ Ahmet Refik, a.g.e., (1977), s. 69.

belli bir sistem içinde sürdürülmeye çalışılmıştır. Bu etkinliği yürüten mimarların yetişmesi de belli kurallar dahilinde olmuştur. Osmanlı yaşam pratiği içinde meslek adamlarının usta-çırak ilişkisi içinde yetiştiği bilinmektedir. Herhangi bir mesleğe yeteneği olan kişiler, o mesleğin erbabı kişilerin yanına verilerek uygulama içinde, mesleği icra ederek yetişmişlerdir. Bu durum mimarlık mesleği için de geçerlidir. Devşirilen ya da devletin başka teşkilatları içinde mimarlık mesleğine yeteneği olan kişiler, ocak içinde istihdam edilerek mesleği işin içinde öğrenmişlerdir. Mesleğe eğilim gösterip kendini yetiştiren, mimari pratik içinde inşa eyleminde uzmanlaşan isimler de teşkilata katılmışlardır. Ayrıca devşirilen Acemioğlanları'nın bir kısmının sultan ve devlet ileri gelenleri tarafından yaptırılan yapıların inşaatlarında çalıştıkları bilinmektedir.¹⁰⁶ Dolayısıyla bu yapılarda çalışıp tecrübe edinen, aynı zamanda da yapı işlerinde yetenekli olan isimler mimarlık teşkilatı içinde istihdam edilmişlerdir.

Hassa Mimarlar Ocağı'nda mimarlık eğitiminin nasıl verildiğine dair bilgiler, Mimar Sinan'la ilgili dönemde yazılmış eserlerden¹⁰⁷ ve Cafer Çelebi tarafından kaleme alınmış olan *Risale-i Mimariyye* adlı eserden¹⁰⁸ anlaşılabilir. Mimar Sinan'la ilgili eserler, mimarlık eğitiminin nasıl olduğu hakkında açık bilgiler vermemekle birlikte, Sinan'ın hayatı ve başmimarlığa giden süreçte hangi evrelerden geçtiğini anlatması, dönem mimarlarının nasıl yetiştiklerini göstermesi açısından önemli veriler içermektedir. Osmanlı mimarlık tarihinde bir üslubun yaratıcısı olan Sinan, dünya mimarlık tarihine miras bıraktığı eserlerle mimari alandaki dehasını ortaya koymuştur. Çağdaşlarının dönemin Öklid'i diye bahsettiği Sinan'ın mimarlık ve mühendisliğin yanında iyi bir şehir planlamacı olduğu da anlaşılmaktadır. Bir marangoz olan Sinan, "*beni neccarlıkta kıldı üstad*" diyerek kendisini marangozlukta yetiştiren üstadından övgüyle bahsetmektedir. Sinan, devşirilip Acemioğlanı olduğu dönemde de devletin inşa işlerinde çalışıp, ustaların yanında bilgi ve deneyimini artırmış olmalıdır.

¹⁰⁶ Ömer L. Barkan, *Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı I*, Ankara 1972, s. 108-128.

¹⁰⁷ Zeki Sönmez, *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler*, İstanbul 1988, s. 11-18.

¹⁰⁸ Orhan Ş. Gökyay, a.g.m., s. 113-215.

Bu dönemde Acemioğlanları'nın devletin inşa işlerinde çalıştırıldıkları bilinmektedir. Yeniçeri olduktan sonra ordu içinde yaptığı işlerle hasekiliğe kadar yükselmiş olan Sinan'ın bu askeri yükselmesinde ordudaki istihkam alanındaki hizmetlerinin etkisi olmuştur. Sinan başta marangoz olarak yeteneğiyle ve ordu içinde yaptığı hizmetlerle yetişerek mimarlık teşkilatının başına getirilecek bilgi ve donanıma sahip olmuştur. Mimarlık teşkilatı dışında olsa da Sinan iş içinde yetişmiştir. Sinan örneğinde olduğu gibi seferlere katılan mimarların farklı coğrafyalarda önemli mimari eserleri görmüş ve belki de yakından inceleme olanağına sahip olmuş olmaları yetişmelerinde etkili olmuş olmalıdır.

Osmanlılar'ın klasik mimarlık eserlerini ortaya koydukları dönem için yazılı bir belgeyle çizim ve hendese gibi mimarlıkla birinci elden ilgili veriler ortaya konulmamış olsa da var olan eserler bu bilgilere sahip olduğunun göstergesidir. Ayrıca dönemin mimarlarının hendese bildiği, Sinan'ın Süleymaniye Medreseleri'nde geometri dersi verdiği bilgisiyle desteklenmektedir. Ordunun mühendis ve mimar ihtiyacını karşılayan ilk ilmi müessese olarak tanımlanan Süleymaniye Medresesi'nde verilen riyaaziye eğitiminin mahiyeti bilinmemekle birlikte Darülhendese denilen bu eğitim birimlerinde mühendislerin yetiştiği, kaynaklarda geçmektedir.¹⁰⁹ Sıkı ve belli koşulları olan medrese eğitiminin mimar halifelerine ayrıca verilmiş olduğu bilinmemekle birlikte burada yetişen isimlerden mimarlık mesleğine ilgisi olanların mimar, mühendis olarak hizmet vermiş olmaları muhtemeldir.

Osmanlı mimarisi konusunda ilk bilimsel inceleme ve yayın olan, 1873'te basılan Usul-u Mimari-i Osmani'de, Osmanlı mimarlarının geçmişte yazılı eser bırakmadıklarından, ancak Saray'ın kütüphanesinde bulunan yazmalar gözden geçirildiğinde bu konuda birçok araştırma ve inceleme yaptıklarının anlaşıldığından bahsedilmektedir. Ayrıca Osmanlı mimarının, işini asla tesadüfe bırakmadan, derin araştırma ve incelemeler sonucunda eserlerini ortaya koydukları belirtilmektedir.¹¹⁰

¹⁰⁹ Orhan Erdenen, "Eski Mimarlarımızın Yetişmeleri", *Mimarlık*, Sayı: 32, 1966, s. 20.

¹¹⁰ Edhem Paşa, a.g.e., s. 53.

Bir çeşit mimarlık-mühendislik okulu olarak tanımlanabilen Hassa Mimarlar Ocağı'nda mimarlık eğitimindeki en önemli unsur usta-çırak ilişkisi içinde mimarların yetişmeleridir. Mehmet Ağa'nın yirmi yıl gibi bir süre Sinan'ın, sonra Dalgıç Ahmet ve Davut Ağa'ların maiyetinde çalışarak onların halefi olduğu ve baş mimarlığa kadar yükselmesi sürecinde bu usta mimarların eğitiminden geçtiği, deneyimlerinden yararlandığı anlaşılmaktadır.¹¹¹ Hassa Mimarlar Ocağı'nda teorik bilgilerin yanında en önemlisi uygulamalı eğitimidir. Uygulama atölyesi denilebilecek Kârhanede mimarlıkla ilgili pratiklerin yapıldığı bilinmektedir. Vefa semti civarındaki Mimarbaşı Kârhanesi dışında, mimarlık teşkilatının bağlı olduğu Saray'da bir atölyenin bulunduğu bilinmektedir. Saray'da ayrıca eğitim ve uygulama atölyelerinin de olduğu bilinmektedir. Enderun Mektebi'ne bağlı uygulamaların yapıldığı bir yerin olması, ayrıca *Risale-i Mimariyye*'de geçen Sedefkariler Kârhanesi'nin varlığı ve bir idmanhaneden bahsedilmesi bunu belgelemektedir.¹¹² Enderun Mektebi'nde, devletin önemli kadrolarına eleman yetiştirmenin yanında, Saray'ın sanatçı kadrosunun, mimarının da yetiştirildiği, öğrenciler arasında, başka bir fen ve sanatı öğrenmek isteyenlerin ayrıca ders alabildikleri belirtilmiştir.¹¹³

Risale-i Mimariyye'de geçen bir bilgi, burada aynı zamanda teorik bilgilerin de verildiğini göstermektedir. Sedefkariler Kârhanesi'nde, elindeki kitaptan bölüm bölüm bir takım bilgileri okuyup yanındakilere anlatan bir gençten ve bu gencin okuduğu kitabın hendese ilmine ait olduğundan bahsedilir. Sonrasında da hendese ilmine dair açıklamalar getirilir. Bu bilgiden yola çıkılarak, o dönemde ilgili kişilere Saray'da hendese eğitiminin verildiği ve Osmanlı'nın erken dönemlerine ait hendese kitaplarının varlığı tespit edilmiştir.¹¹⁴

Mimarlık-mühendislik eğitimi içinde, *Risale-i Mimariyye* sonrasında bilinen ve kullanılan bir kitap olmalıdır. Eserin müellifi Cafer Çelebi de "*hendese ilmine dair bir risale*" hazırladığını, hendese ilmini tahsil etmeyen

¹¹¹ Orhan Ş. Gökyay, a.g.m., s. 137.

¹¹² Orhan Ş. Gökyay, a.g.m., s. 133.

¹¹³ Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi I-II*, İstanbul 1939, s. 16-17.

¹¹⁴ Orhan Erdenen, a.g.m., (1966), s. 21.

mimarlık sanatında gereği gibi üstad ve mahir bir mimar olamayacağını belirtmiştir.¹¹⁵ On beş bölümden oluştuğu bilinen risalenin üç bölümü mimariyle ilgili terimleri Arapça, Farsça ve Türkçe karşılıklarıyla veren bir mimarlık sözlüğü şeklinde düzenlenmiştir. Bu kısım, Osmanlı mimarlığında bilinen ilk mimarlık sözlüğü olma özelliğine de sahiptir. Mimaride kullanılan malzemeyi tanıtmayı, terminolojiyi vermesi, ölçüleri rakamlarla ve şekillerle açıklamasıyla eser, genel anlamıyla bir mimarlık-mühendislik kitabı olarak da görülebilir. Aynı şekilde Sinan'la ilgili risalelerin birçok istinsahının olması, Sinan'ın yaşamı ve yapı listeleri dışında, kısıtlı bilgiler içermelerine rağmen bu eserlerin de eğitimde kullanılıyor olma ihtimalini düşündürmektedir. Sinan bu risalelerde su yolu, köprü ya da diğer yapıları inşa ederken ne gibi çözümler ürettiğini de anlatmaktadır ki bu bilgiler mimar ve mühendisler için bugün bile geçerliliğini koruyan bilgilerdir.

Hassa mimarlarının yetişmesinde görsel deneyimlerin, Sinan örneğinde olduğu gibi önemli olduğu anlaşılmaktadır. Sinan Acemioğlu sırasında dülgerliğe heveslenip ustasının yanında sıkı bir şekilde çalıştığını anlatırken etrafını çok iyi gözlemlediğini, sonra da başka diyarları gezip bilgi ve görgüsünü artırmak istediğini, gezip dolaşarak "*her yüksek eyvandan bir köşe ve her viran tekkeden bir kırıntı belleyip*" İstanbul'a döndüğünü anlatmaktadır.¹¹⁶ Türk mimarisindeki süreklilik, klasik Osmanlı mimarisinin ortaya konulmasında alt mimari birikimlerin, öncül örneklerin çok iyi incelenip etüd edildiğini göstermektedir. Dolayısıyla Osmanlı mimarı, dikkatli görsel deneyimlere sahiptir.

Hassa mimarlarının yetiştirme aşamaları, atamalarıyla ilgili bilgilerden de izlenebilmektedir. Koca Kasım Ağa'nın baş mimarlığa getirilmeden önce meremmetçi, yani tamirat ustası olarak çalışması,¹¹⁷ mimarların yetişmesinde belli aşamalardan geçtiklerinin göstergesidir. Devşirilip Acemioğlu olduktan sonra bir süre Süleyman'ın türbesinde bahçe bekçisi olarak ulufe almaya başlayan Mehmet Ağa, sedefkarlık ve mimarlık mesleğine ilgi duyarak yirmi

¹¹⁵ Orhan Ş. Gökyay, a.g.m., s. 116.

¹¹⁶ Sai Mustafa Çelebi, *Tezkiretü'l Bünyan ve Tezkiretü'l Ebniya, Yapılar Kitabı*, (Yay. Hazl. H. Develi), İstanbul ty., s. 41.

¹¹⁷ Ahmet Refik, a.g.e., (1977), s. 84.

yıllık bir yetiştirme süreci sonunda getirildiği görevlerle bağlantılı olarak birçok yer gezip görerek bilgi ve deneyimini artırmış, sonunda da başmimarlığa kadar yükselmiştir. Şakird olarak ocağa girip yetişen kişiler arasından hassa mimarlarının seçilmesinin yanında, Cebeci Ocağı, Top Arabacıları gibi devletin başka birimlerinden de yeteneği olanların teşkilata alındıkları bilinmektedir.¹¹⁸ Ayrıca yetenekli olan, yaptıkları işlerle kendilerini ispatlayan isimler de teşkilata alınmışlardır. 1556'da sefer mimarı Rüstem'in ölümü üzerine mermercilik hizmetinde bulunan Mustafa bin Abdullah'ın atanması,¹¹⁹ 1657'de Girit seferinde hizmette bulunan neccar Arslan'ın ulufeli hassa mimarlığına alınmasına dair yazışma, XVII.yüzyılın sonunda ölen hassa mimarı Ali'nin yerine yeteneği olan oğlu Mehmed'in tayin edilmesi¹²⁰ gibi örnekler yeteneğin mimarlıkta önemli bir kriter olduğunu göstermektedir.

XVIII.yüzyılda, "*Mimari Mülazim Ocağı*" diye bir örgütün varlığı, burasının hassa mimarlığına alınacakların ilk yetiştirme yeri olduğu ve buradan Hassa Mimarlar Ocağı'na tayinlerin yapıldığı bilinmektedir. 1747'de hassa mimarlarından Hüseyin Halife bin Ömer'in yaşlılık ve hastalık sebebiyle keşfe gidemeyecek durumda olması üzerine "*yerine yetiştirdiği ve fenni mimaride maharet hasil ettirdiği*" mimari mülazimlerinden usta İsmail bin Abdullah'ın görevlendirilmesini önermiştir.¹²¹ XVIII.yüzyıl sonlarında Mehmed Raşid Halife'nin ölümüyle boşalan hassa mimarlığına, başmimar Mehmet Arif'in teklifi ve sadrazamın buyruğuyla ocağı-ı mimari mülazimlerinden Es Seyyid Ahmed Nesib tayin edilmiştir.¹²² Ne zaman kurulduğu bilinmemekle birlikte, Hassa Mimarlar Ocağı dışında, ancak ocakla bağlantılı olarak, hassa mimarı yetiştirmek üzere bir "Mülazim Ocağı"nın var olduğu anlaşılmaktadır. Mülazim Ocağı'nda ulufe almadan, teşkilatın kadrolu mimarları yanında yetişen mimar adaylarının olduğu ve bunların kadrodaki boşalma veya öneriler üzerine Hassa Mimarlar Ocağı'na alındıkları görülmektedir.

¹¹⁸ Erhan Afyoncu, a.g.m., s. 210.

¹¹⁹ Abdülkadir Dündar, a.g.e., s. 42.

¹²⁰ Fatma Afyoncu, a.g.e., s. 30-31.

¹²¹ Abdülkadir Dündar, a.g.e., s. 39.

¹²² Şerafettin Turan, a.g.m., s. 160.

II.2.2. Mühendishane’de Mimarlık Eğitimi

Osmanlı Devleti’nde Batılı anlamda eğitim veren ilk okullardan olan Mühendishane, askeri amaçlı bir okuldur ve adından da anlaşılacağı gibi “askeri mühendis” yetiştirmek, ülkenin askeri anlamda yetişmiş teknik eleman ihtiyacını karşılamak amacıyla kurulmuştur. Ancak daha sonra Mühendishane-i Berr-i Hümayun adını alacak olan Mühendishane’de, 1792 tarihli düzenlemeyle ilk kez “*sanayi-i mimariyeyi ve fenn-i hendesiyeyi tahsil etme*” koşulunun gündeme gelmesi ve XIX.yüzyıl başında, Hassa Mimarlar Ocağı’ndaki mimar halifelerinin bu okulda eğitime tabi tutulmaları ile okul mimarlık eğitiminde önemli bir yere sahiptir. Bu döneme kadar kale, sur, köprü hatta gemi yapımı gibi askeri işler Hassa Mimarlar Ocağı’nın hizmet alanlarına dahilken bu dönemde, önce okul bünyesinde hizmet veren yabancı teknik elemanlar tarafından, daha sonra Kara ve Deniz Mühendishanesi olarak ayrılacak olan bu okulda yetişen mühendisler tarafından yapılmaya başlanmıştır.

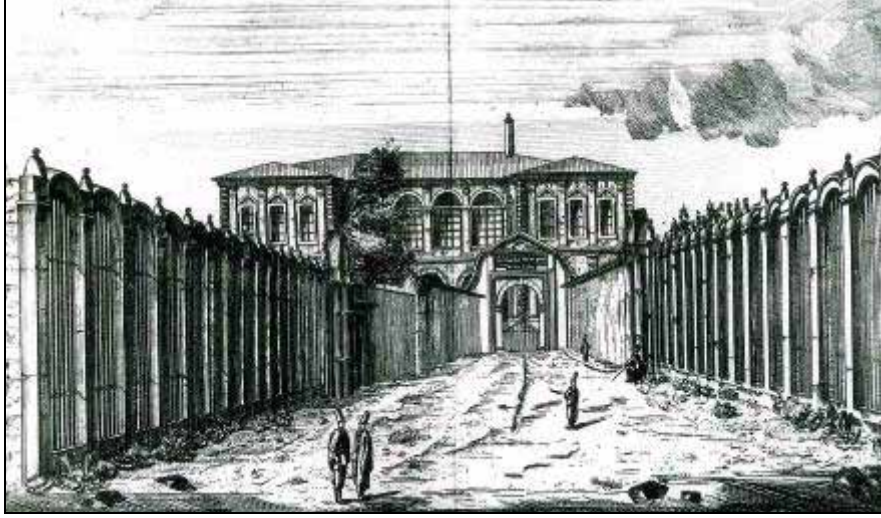
XVIII.yüzyılın başlarından itibaren askeri alandaki eksikliğin kendini hissettirmeye başlamasıyla birtakım çalışmalar yapılmış; 1735’te Humbaracı Ahmet Paşa’nın girişimleriyle Humbaracı Ocağı açılmış, sonraki süreçte Baron de Tott’un 1772’de, Hasköy’de Topçu Mektebi kurma girişimleri bunu takip etmiştir. Ancak bu girişimler kısa süreli olup sonuçsuz kalmıştır.

Osmanlı’nın askeri alandaki teknik donanımı ve eleman eksikliği, 1770’de Çeşme’deki Osmanlı donanmasının Rus filosu tarafından yakılmasıyla su yüzüne çıkmış, sorunun ciddiyeti anlaşılacak birtakım girişimler başlatılmıştır. Bu girişimler, teknik eleman yetiştirecek bir okulun kurulmasına giden süreci oluşturmuştur. İlk olarak Tersane’nin Darağacı bölgesindeki bir hangarda, Hendesehane açılmıştır. Kaptan-ı Derya Gazi Hüseyin Paşa’nın isteğiyle Baron de Tott nezaretinde, 29 Nisan 1775’te kurulan, 1776 yılında da nizama bağlanıp bağımsız bir okul olarak eğitime devam eden bu birim daha sonra ayrılacak olan mühendishanelerin

çekirdeğini oluşturmuştur.¹²³ 1781'den itibaren kaynaklarda Mühendishane olarak geçen ve Mühendishane-i Bahr-i'nin temelini oluşturan Tersane Mühendishanesi bir süre burada eğitime devam etmiş, 1784'te Tersane'de yeni bir mekan inşa edilerek oraya taşınmış; eğitimle ilgili düzenlemeler yapılarak, Joseph Gabriel Monnier, Lafitte Clavé, Aubert gibi Fransa'dan getirilen uzmanlarla takviyeli eğitime devam edilmiştir. Ancak 1788'de siyasi meselelerle, okulda eğitim veren Fransız mühendis ve subayların ülkelerine geri dönmek zorunda kalmalarıyla eğitim aksamıştır. XVIII.yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı kadrolarında sıkça adı geçen yabancı isimlerin daha çok askeri alandaki çağdaş bilgi eksikliğini tamamlamak üzere görevlendirilmiş kişiler olduğu, yüzyıl sonunda bu kişiler arasında Fransız uyrukluların başı çektiği bilinmektedir. XVIII.yüzyıldaki askeri ve teknik eleman eksikliği böylece Fransızlar tarafından giderilmeye çalışılmış; bunlar çoğu zaman, Fransa'nın Osmanlı üzerindeki siyasi ve iktisadi politikalarıyla bağlantılı olarak gönderilmiş ya da Osmanlı'nın uzman talebi üzerine gelmişlerdir.¹²⁴ Başlangıçta Hendesehane olarak kurulan Tersane Mühendishanesi'ndeki Fransız uzman ve subaylar, sonraki dönemlerde de yanlarında yetişen elemanlarla eğitimde belirleyici olmuşlardır. Ancak dönem dönem siyasi olaylarla bağlantılı olarak bu uzmanların ülkelerine geri çağrılmaları, eğitimi sekteye uğratmıştır. Bu bağlantıda Fransızların, diğer ilişkilerde olduğu gibi Avrupa ülkelerinden daha önce Osmanlı ile doğrudan ilişkiye girerek Osmanlı Devleti'nde istihdam edildikleri anlaşılmaktadır.

¹²³Daha sonra Mühendishane-i Bahri-i Hümayun adını alacak olan Hendesehane ya da Tersane Mühendishanesi'nin kuruluşu ile ilgili 1773 tarihi de verilmekle beraber, detaylı bir eleştiri ve bilimsel verilerle Beydilli 1776 tarihini verir. Bakz: Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi(1776-1826)*, İstanbul 1995, s. 23. Ancak Kaçar, Fransız kaynaklarına ve belgelere dayanarak açılış tarihini, 29 Nisan 1775 olarak verir ve ilk nizamnamesinin düzenlendiği tarih olan 1776 senesini kurumun bağımsız bir okul olma süreci olarak gösterir. Bakz: Mustafa Kaçar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri Teknik Eğitimde Modernleşme Çalışmaları ve Mühendishanelerin Kuruluşu (1808'e kadar)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları II*, İstanbul 1998, s. 82.

¹²⁴ Fransız uzmanlar arasında, Fransa'nın Osmanlı üzerindeki menfaatleri doğrultusunda gönderilen isimlerin maaşlarının da Fransız Hükümeti tarafından karşılandığı; 1784'te gelen Lafitte-Clavé, 4 yıl hizmet ettiği Mühendishane eğitimliği sırasında, Fransız Hükümeti tarafından görevlendirildiği için maaşını Fransız hükümetinden aldığı bilinmektedir. Bakz: Mustafa Kaçar, a.g.m., s. 99.

Resim 2. Mahmud Raif Efendi'nin eserinde Mühendishane-i Berr-i Hümayun'un binası (K. Beydilli'den).

1793 yılında Hasköy'de inşasına başlanan Humbaracı ve Lağımçı Ocakları Kışlası içinde bir de Mühendishane binasının yer aldığı bilinmektedir. 1792 tarihli Humbaracı Ocağı kanunu ile birlikte yayınlanan Lağımçı Ocağı Şurutu içinde, bu kışlaların yanında Tersane'de olan Mühendishane gibi bir Mühendishane inşa edilmesi, bir hoca ve dört halife atanması, verilecek derslerin neler olacağı belirlenerek Mühendishane-i Berr-i Hümayun/Kara Mühendishanesi ile ilgili ilk girişimlerde bulunulmuştur. 1793'te Hasköy'de kışla inşasına başlanmadan önce bu ocaklar, Kağıthane'deki barakalara yerleştirilmiş ve burada, 1795'te tamamlanan kışla içindeki binaya taşınacak olan "Mühendishane-i Cedide" yer almıştır. Eğitim kadrosu ve derslerin 1792'de belirlendiği bu Mühendishane binasına 1796'da öğrenciler yerleştirilmiş, ancak daha sonra tek katlı, birkaç odalı binanın yetersizliği üzerine aynı kışla içinde, 1797'de tamamlanan iki katlı büyük kâgir bina inşa edilmiştir (Resim 2).¹²⁵ Zemin kat üzerine iki kat olarak inşa edilen bu binada, hoca ve halife odaları, dershaneler, divanhane, kütüphane, alet odası, talimhane ile zemin katta matbaa ve mutfak birimlerinin olduğu

¹²⁵ İleride Mühendishane-i Berr-i Hümayun adını alacak olan Hasköy'deki Mühendishane'nin önce Bahçekapı'da inşası düşünülmüş, ancak bazı sebeplerle bundan vazgeçilmiştir. Hasköy'deki, son keşfi başmimar Ahmed Nurullah Ağa ve Yani Kalfa tarafından yapılan tek katlı binanın uygulanmayıp iki katlı olarak değiştirildiği belirtilmiştir. Bakz: Kemal Beydilli, a.g.e., s. 36-37, 44-45. Ancak son keşfi yapılmış olan binanın uygulandığı, yetersiz gelmesi üzerine iki katlı yeni binanın yapıldığı anlaşılmaktadır.

bilinmektedir. Bu veriler okulun, modern anlamda eğitim için gerekli olan birçok birimi barındırdığını göstermektedir. Okulun 1806-1808 yılları arasında Eyüp'teki Hançerli Sultan Yalısı'na taşınması dışında, uzun bir süre eğitime bu binada devam edilmiştir.¹²⁶

Hasköy'deki bu Mühendishane'nin eğitim kadrosuna gelince; okulun kadro tahsisleri 1793'ten itibaren başlamıştır. Eğitim kadrosunun bir bölümü, Tershane Mühendishanesi'nde yabancı uzmanların yanında yetişen elemanlardan oluşturulmuştur. Bazı isimler ise sınavla alınmışlardır.¹²⁷ Eğitim kadrosu içinde, daha sonra başmimar olacak olan İbrahim Kâmi de birinci halife olarak yer almaktadır. Mühendishane ile ilgili kanunnamelerde, hoca yardımcıları olarak geçen halifelerin terfileri ve kadro tahsisleri için birtakım bilimsel verilerin gerekliliği, Türkçe makale yazmaları veya mevcut kitaplardan birini tercüme etmeleri gerektiği vurgulanmıştır. Bu noktada, Tersane Mühendishanesi'nin ilk talebelerinden olan Ali bin İbrahim Kâmi Efendi'nin *Yevmiyyename (Ta'limatname-i Humbaracıyan)* adlı eserinde, kendisini "*emekdaran-ı ketebe-i Divan-ı alî*" olarak tanımlayarak Arapça'dan tercüme ettiği mesaha hakkındaki *Meftuh* adlı diğer bir eserinin padişah tarafından çok beğenilmesi üzerine Mühendishane baş halifelik hizmetinin kendisine verildiğini ifade etmiştir.¹²⁸ Birinci halife İbrahim Kâmi'nin mühendis olarak 1794'te beş ay süreyle, 1795-1797 tarihleri arasında daha uzun süreyle ikinci kez Anapa Kalesi'ne gönderildiği bilinmektedir.¹²⁹ İbrahim Kâmi, III. Selim devri sonuna kadar Anapa Kalesi ile ilgili görevlendirmeleri dışında Hasköy'deki Mühendishane-i Berri-i Hümayun'un eğitim kadrosu içinde yer almış; 1802'den 1807 yılı başına kadar aynı zamanda başmimarlık görevinde bulunmuştur.¹³⁰

1806 yılına kadar bir hoca ve beş halife ile sürdürülen eğitimde, Mühendishane ders programının, yetiştirilmesi amaçlanan Humbaracı ve

¹²⁶ Kemal Beydilli, a.g.e., s. 75-77.

¹²⁷ Hasköy'deki Mühendishane'nin hoca, halife atamaları ve III. Selim dönemindeki eğitim kadrosu için bakz: Kemal Beydilli, a.g.e., s. 34-35, 52.

¹²⁸ Beydilli eserleri belirtmektedir. Bakz: Kemal Beydilli, a.g.e., s. 34.

¹²⁹ Kemal Beydilli, a.g.e., s. 35.

¹³⁰ Hasköy'deki okul binasında tamir ve tadilatların birinci keşfi, 12 Ocak 1807'de, başmimar İbrahim Kâmi tarafından yapılmış; ikinci keşif ise aynı ayın sonunda başmimar olduğu anlaşılan Hafız Mehmed Emin Efendi tarafından yapılmıştır. Bakz: Kemal Beydilli, a.g.e., s. 77.

Lağımçı Ocakları neferlerine göre tanzim edildiği anlaşılmaktadır. Bu tarihe kadar birçok kanunname ve ek düzenlemelerle sürdürülen eğitim, 1806'da Kara Mühendishanesi için hazırlanan bağımsız bir kanunname ile yeniden düzenlenmiştir.¹³¹ Mühendishane eğitim programında ne gibi konuların işleneceği, 1792'den itibaren yapılan kanunname ve düzenlemelerle belirlenmiştir. İki sınıfa ayrılmış olan programda, bir sınıftakiler köprü, tabya, kale inşa etmek ve metris almak gibi "*sanayi-i mimariyeyi ve fenn-i hendesiyeyi tahsil*" edeceklerdir. Bu dersler teorik ve uygulamalı olarak işlenecektir.¹³² Mühendishane'nin ders programının, devrin askeri ve teknik ihtiyaçları çerçevesinde belirlendiği görülmektedir. Aslında okulun eğitim programının, Avusturya Askeri Akademisi ile Mühendislik Akademisi'nde okutulan derslerin bir karışımı olduğu anlaşılmaktadır.¹³³ Ayrı disiplinlerin olmadığı sistemde mühendis olarak yetişen kişinin ilgili askeri ve teknik konularda her şeyi bilmesi gerektiği düşünülerek bir programın hazırlandığı görülmektedir. Bağımsız bir kanunnamenin oluşturulduğu 1806 yılına kadar ilgili düzenlemelerle okutulan dersler belirtilmiş; 1806'dan sonra dört senelik eğitimin ilk sınıflarında hesap, hendese, hüsn-ü hat, imla, teknik resim, dil dersleri, coğrafya; son iki sınıfta mesaha, müstahkem binaların inşası, çağdaş askerlik tertibi ve diğer askeri teknik dersler okutulmaya başlanmıştır. Ayrıca ilgili derslerin arazide tatbik edildiği bilinmektedir. Topçu ve istihkam elemanı yetiştirmek amaçlı bu okulun ders programıyla, daha önce Hassa Mimarlar Ocağı elemanları tarafından yapılan, askeri mimariye dahil işlerin mühendislik eğitimine dahil edildikleri görülmektedir. Mühendishane'deki mimarlık eğitiminin askeri mimari odaklı bir eğitim olması sebebiyle kalelerin tamir ve inşa işi, mühendislerin görevleri arasına dahil edilmiş, görevli mühendisin yanına mimar halifelerinin verilmesi, ilgili kanunnamelerde vurgulanmıştır. Böylece mimarlarla birlikte askeri mühendisler de dönemin, en azından askeri mimari alanındaki işlerine dahil olmuşlardır. Mühendislerin görevli olarak gittikleri yerlerin haritalarını yapmalarının istenmesi ve

¹³¹ Bu kanunnamelerin metni için bakz: Kemal Beydilli, a.g.e., Ek: IX, s. 436-445.

¹³² Mustafa Kaçar, a.g.m., s. 102.

¹³³ Kemal Beydilli, a.g.e., s. 59.

bunların Mühendishane’de saklanarak zamanla tüm imparatorluğun haritasının oluşturulacağına belirtilmesi de önemlidir.

Mühendishane’de kuruluş amacına bağlı olarak önce Humbaracı ve Lağımcı ocaklarından 250 kişinin eğitime alındığı, ancak eğitimin istenilen düzeye getirilemediği sonraki düzenlemelerden anlaşılmaktadır. 1801 yılı sonunda yeni bir düzenlemeye gidilmiş, Mühendishane’de eğitim görecekt olanların sayısı azaltılmıştır. 9 Aralık 1801 tarihli kanunnameyle Humbaracı ve Lağımcı ocaklarından 60 kişinin ve Hassa Mimarlar Ocağı’ndaki mevcut bütün mimar halifelerinin, mimarlık sanatının “*fünun-ı hendese müteferriatından*” olması gerekçesiyle, “*sanayi-i mimariyye ve fünun-ı hendesiyyeyi ilmen ve amelen tahsile say*” etmek üzere Mühendishane’ye devamları kararlaştırılmıştır.¹³⁴ Bu karar üzerine ocaktaki mevcut sayının başmimar tarafından tespit edilerek bildirilmesi istenmiştir. 15 Aralık 1801 tarihli listede 52 olarak bildirilen sayı,¹³⁵ 21 Ocak 1802 tarihli listede 46 olarak belirlenmiştir.¹³⁶ Bu belirlenen sayılarla ocaklardan 60, son listeye göre mimar halifelerinden de 46 kişinin devam etmesi öngörülmüşken, 1806’da Mühendishane’ye devam edenlerin sayısı 80 kişidir ve bu sayının çoğunluğunu mimar halifeleri oluşturmaktadır. Dolayısıyla belirlenen sayılarda indirimle gidildiği anlaşılmaktadır. Eğitime alınan mimar halifeleri “*mühendis şagirdleri*” arasında tanımlanmış ve kendilerine yevmiye verilmiştir. Ayrıca Mühendishane’ye devamları kararlaştırılan mimar halifelerinin Hassa Mimarlar Ocağı’nda görevli olmadıkları zamanlarda devamları istenmiş ve devam ettiklerine dair ellerine ru’us verilmesi öngörülmüştür.

1801 tarihli mimar halifelerinin de Mühendishane’de eğitim almalarını içeren ek düzenlemede, Hassa mimarbaşılığı Mühendishane’ye bağlanmış, bu görev Mühendishane’deki birinci halifelere tahsis edilmiş, ki Mühendishane’de birinci halife olarak görevli olan İbrahim Kâmi aynı

¹³⁴ Mustafa Kaçar, a.g.m., s. 109.

¹³⁵ Mühendishane’ye devamı kararlaştırılan mimar halifelerinin, 15 Aralık 1801 tarihli ilk listesi için bakz: Selman Can, a.g.t., s. 135-140.

¹³⁶ Mustafa Kaçar, a.g.m., s. 109.

zamanda başmimarlık yapacaktır, mimar halifelerinin de bundan sonra Mühendishane mülazimleri arasından tayin edilmeleri kararlaştırılmıştır. Bir meslek mensubu olan Hassa Mimarlar Ocağı elemanları Mühendishane'ye mühendis şagirdi/öğrenci olarak kaydedilmişlerdir. Mimar halifelerinin de dahil olduğu Mühendishane öğrencileri, eğitimde belli bir seviyeye geldikten sonra, yani mülazim statüsüne geçtikten sonra Hassa Mimarlar Ocağı'na tayin edilebilecekleri, 1801 tarihli düzenlemede vurgulanmıştır. Mimar halifelerinin mühendis mülazimleri arasından seçilmesinin kararlaştırılması, dönem için oturtulmamış bir sistemin karmaşasıdır. Bu düzenlemeyle, organik bir birleşme olmasa da Hassa Mimarlar Ocağı, gelirlerinin bir kısmı da dahil olmak üzere olduğu gibi Mühendishane'ye bağlanmış görünmektedir. Ancak görevli olmadıkları zaman Mühendishane'ye devam etmeleri istenen mimar halifeleri ile başmimarın Mühendishane'nin birinci halifesi olarak görev yapması çelişkili gibi görünmektedir.

Mühendishane'nin 1806 tarihli ilk bağımsız kanunnamesinde, önceki düzenlemelere de göndermeler yapılarak yeni bitakım düzenlemelere gidilmiştir. Bu kanunname ile Kara ve Deniz Mühendishanesi'nin eğitimleri birleştirilmekle birlikte, 1808 kanunnamesinde tekrar ayrılmıştır. Hassa Mimarbaşılığı ile birlikte Su Nezareti'nin Hasköy'deki Mühendishane-i Berri-i Hümayun'a bağlanması 1806 kanunnamesinde de devam etmekte, 1808 kanunnamesinde yeni bir düzenlemeyle Mühendishane birinci halifesinin başmimarlığa getirilme şartı yerine, eskiden olduğu gibi mimar halifeleri içinde liyakatlı olan kişinin başmimarlık görevine getirilmesi geçerli olmuş; boşalan mimar halifeliklerine atamalarda Mühendishane'den atamalar engellenerek, eskiden olduğu gibi ocak içinden başmimarın önerisiyle atanması kararı getirilmiştir. 1806'da eğitim kadrosu, dört hoca ve dört halife olarak belirlenmiş, öğrenci sayısı da talebe fazlalığının devlet hazinesine yük olmaktan başka bir faydasının olmadığı belirtilerek, 40'a düşürülmüştür. Hoca ve öğrencilerin dışarıda işlerinin bulunmaması gerektiği vurgulanmıştır. Dışarıdan gelecek öğrenciler, işlerinden ayrılarak Mühendishane'de öğrenci olabileceklerdir.

Mimar halifelerinin Mühendishane-i Berri-i Hümayun'da eğitime dahil edilmeleri süreci başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu başarısızlığın sebepleri, 1806 kanunnamesinde şu şikayetlerle dile getirilmiştir. “... *nizam-ı sabıkda mimar halifelikleri mahlul oldukça mühendishane şagirdanına tevcih olunmak meşrut olunduğundan, şagirdan-ı mezkurenin ekseri mimar halifeleri olup, herbiri haftada ikişer üçer gün ders ve talimlerinden avare ve keşf-i ebniyye bahanesiyle esvak ü pazar güşt ü güzare mutad olduklarından gayrı, mimarine lazım olacak mikdarı sanat-ı ressamıyye ve mesaha öğrenip, ulum-i saire-i lazım eden gafil ve mühendishanenin ihdasından matlub-ı aksa-yı Devlet-i aliyye neşr-i fünun-i harbiye maslahatının kuvvet ve tatiline bais oldukları aşikar olmakla...*”¹³⁷ Kanunname’de görevli olmadıkları zamanda Mühendishane’ye devamları şartının mimar halifeleri tarafından suistimal edildiği, bina keşfi bahanesiyle mimarlık için gerekli olan ressamlık ve ölçme metodlarını öğrenmedikleri, harp sanatı bilgilerinden de mahrum kaldıkları ifade edilmektedir. Ayrıca mimar halifeleri dışında Hassa Mimarlar Ocağı’na Mühendishane mülazimlerinden atama yapılması kuralı da kaldırılmıştır. Mimar halifelerinin Mühendishane’deki eğitime devamları, yukarıda zikredilen kanunnamedeki gerekçelerle, bu sistemin başarısız olduğu görülerek kaldırılmıştır.¹³⁸ 1806 tarihli ilk bağımsız Mühendishane kanunnamesinde başmimarlığın buraya bağlı olma durumu devam etmekle birlikte, yarıya indirilen öğrenci mevcudunun hepsinin Humbaracı ve Lağımcı ocaklarından ayrılmış isimler olduğu, dışarıda işlerinin bulunmaması gerektiği belirtilmiştir ve bu sayı içinde mimar halifelerinden bahsedilmemektedir. Dolayısıyla başarısızla sonuçlandığı görülerek, Mühendishane’de yapılan yeni düzenlemeyle mimar halifelerinin buraya devamları kararından vazgeçilmiş olmalıdır. Ancak devamlı olmamakla birlikte kısa süreli de olsa, Hassa Mimarlar Ocağı elemanlarının Mühendishane’deki eğitimden geçmeleri önemli bir aşamadır. Sonrasında Mühendishane halifelerinin, Ebniye-i Hassa Müdürü’nün maiyetinde yetiştirilme uygulamasının devam ettirildiği de

¹³⁷ Kemal Beydilli, a.g.e., s. 440.

¹³⁸ Cezar, mimar halifelerinin Mühendishane’ye devamları uygulamasına, 1807’de son verildiğini belirtmektedir. Bakz: Mustafa Cezar, a.g.e., (1995), s. 116-117.

anlaşılmaktadır. 1841’de Mühendishane-i Hümayun talebelerinden olup Ebniye-i Hassa müdürü maiyetinde istihdam edilenlerin yerlerine diğerlerinin getirilmesine dair yazışma bunu göstermektedir.¹³⁹

Osmanlı’nın son dönemindeki iyileştirme çalışmalarının “*ıslah-ı halel*”, yani mevcut düzeni bozmadan düzeltme çalışmalarının bir örneği de mimarlık eğitim sürecinde görülmektedir. Burada bağımsız çözümler üreterek Hassa Mimarlar Ocağı kadrosunun eğitimi için kökten çözümler aramak yerine, mimarlık mühendisliğin bir parçası olarak ele alınmış, usta-çırak ilişkisi içinde yetişen mimarların teknik bilgi eksiklikleri Mühendishane’ye devam etmeleri sağlanarak çözümlenmeye çalışılmıştır. Ancak bunun başarısız olduğu görülmüş, 4 yıl gibi bir süre Mühendishane’ye devam etme uygulaması yürürlükte olmasına rağmen bunların devamlarıyla ilgili sorunlar yaşanmıştır.

Mühendishane’nin askeri alana olduğu kadar mimarlık alanına bir katkısı da matbaası ve kütüphanesinin olmasıdır. Burada basılan kitaplar arasında hendese ile ilgili kitaplar olmasının yanında, kütüphanesinde fenn-i mimari ile ilgili kitapların var olması, burada eğitim alanların bunları kullanabilir olması önemli bir aşamadır.¹⁴⁰

1801 tarihli düzenlemeyle, Mühendishane hocalarından birinci halifenin başmimar olması koşulu sadece İbrahim Kâmi’nin birinci halife ve başmimarlık görevini aynı dönemde yürüttüğü örnekle sınırlı kalmıştır. Ancak bu kararın uygulamadan kaldırılmasından sonra başmimar olan isimlerden Mustafa Ağa, Hafız Mehmed Emin Ağa, Ali Rıza Ağa, Seyyid Abdülhalim gibi isimler de Mühendishane eğitiminden geçmişlerdir.

Mühendishane-i Berri-i Hümayun ile ilgili düzenlemeler devam ederken donanma için uzman yetiştirmek amacıyla kurulan Tersane Mühendishanesi/ Mühendishane-i Bahr-i Hümayun’da da birtakım düzenlemelere gidilmiştir.¹⁴¹ 1793’te özellikle gemi yapımı konusunda önemli hizmetler verecek başta

¹³⁹ BOA., İ.MVL., 26/401, 15 C 1257 (4 Ağustos 1841).

¹⁴⁰ Matbaada basılan ve kütüphanede mevcut olan eserler için bakz: Kemal Beydilli, a.g.e., s. 153-303.

¹⁴¹ Ali İhsan Gencer, *Bahriyede Yapılan Islahat Hareketleri ve Bahriye Nezaretinin Kuruluşu (1789-1867)*, Ankara 2001, s. 32.

Brun olmak üzere birçok yabancı uzman, usta mimar-mühendisler yetiştirmek için burada göreve başlamıştır.¹⁴² Brun'un ve buradaki diğer yabancı uzmanların yetiştirdiği öğrenciler, daha sonra Hasköy'de Mühendishane-i Berri-i Hümayun'a geçecek ve böylece sonrasında hedeflenen yerli mimar-mühendislerin yetişmesinde etkili olacaklardır.

III.Selim döneminde kanunnamelerle belli bir düzene oturtulmaya çalışılan Mühendishane'deki eğitim II.Mahmud döneminde, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına kadar sekteye uğramıştır. Nizam-ı Cedid düzenlemelerine karşı tepki süreciyle başlayan bu aşamada batı tarzı askeri ve teknik eğitime karşı çıkmış, "*mühendis lazım değildir*" izahlı bir zihniyet, dönem tavrını sergilemiştir.

Mühendishane-i Berri-i Hümayun, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra, II. Mahmud döneminin yenilik çalışmalarıyla bağlantılı olarak eğitime devam etmiştir. 1834'te iki subay ve on öğrenci İngiltere'ye gönderilerek yetişmiş eleman ihtiyacı içeriden karşılanmaya çalışılmıştır. Batılı yöntemlerle eğitim alan bu kişilerin Osmanlı eğitim kadrolarında, özellikle o yıl açılan Harbiye'de yer alması hedeflenmiştir. 1847 yılında Avrupa'dan dönen Bekir Paşa, Mühendishane Nazırı olduktan sonra okulla ilgili birtakım düzenlemeler yapmış; Mühendishane'deki eğitimi uzmanlaşmaya giderek "*Topçu ve Mimar Sınıfı*" olarak ayırmıştır. 1836'da Harbiye ve Mühendishane'ye alınacak öğrenciler için iki yıllık İdadiler oluşturulmuş ve buradan sonra sınavla dört yıllık eğitim veren Mühendishane'ye geçilmesi planlanmıştır. Mühendishane'de iki yıl ortak dersler alındıktan sonra mimar sınıfına devam edecek öğrenciler mimarlığa dair dersler almıştır. Burada Alman teğmen Bonn mimarlık, mühendislik, askeri coğrafya dersleri vermiştir. Ancak mimarlığın bağımsız bir dal olarak belirlendiği görülmesine rağmen, mimarlık sınıfının daha çok mühendislik ve askeri mimarlık kapsamlı olduğu anlaşılmaktadır. Böyle bir ayrıma gidilmiş olmasına rağmen mezun olanların sınıfları için mimar sınıfı ayırımının kullanılmamış olması, aksine bunun

¹⁴²İdris Bostan, "Osmanlı Bahriyesinde Modernleşme Hareketleri: Tershane'de Büyük Havuz İnşası (1794-1800)", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s. 69-90.

önceleri mühendis sınıfı şeklinde geçmesi bu düşünceyi somutlaştırır.¹⁴³ Mimarlık eğitimini mühendisliğin bir parçası olarak gören yaklaşım, bağımsız bir mimarlık okulu açılıncaya kadar devam etmiş; bu okul açıldıktan sonra da Mühendishane ve Harbiye’de fenn-i mimari dersleri okutulmuştur.¹⁴⁴

1883 yılında, Mühendishane bünyesinde, Mühendishane nazırına bağlı, ancak sivil bir eğitim kurumu olarak Hendese-i Mülkiye Mektebi kurulmuştur. İnşaat mühendisliğinin alanlarına giren bütün konularda eğitim veren Hendese-i Mülkiye Mektebi’nin eğitim kadrosunda, birçok yabancı hoca vardır ve 1890’dan itibaren Alman mimar August Carl Friedrich Jasmund da burada görev almıştır.¹⁴⁵ Berlin’deki Königliche Bauakademie /Krallık Mimarlık Akademisi’nden çok iyi derecede, uygulayıcı mimar olarak 1882’de mezun olan Jasmund, Hendese-i Mülkiye Mektebi/Yüksek Mühendis Mektebi ve Sanayi-i Nefise Mektebi’nde profesör olarak çalışmıştır. Jasmund’un, 1899’da İstanbul’a ikinci gelişinden 1911’de ayrılışına kadar, yaklaşık 12 yıl süreyle bilinen ve kendisine atfedilen yapılar dışında pekçok resmi ve özel bina inşa etmiş olduğu yazışmalarından anlaşılmaktadır.¹⁴⁶ Dönemin mimarlık-mühendislik eğitimi veren iki okulunda da profesör olarak mimarlık, yapı kurgusu, yapı malzemeleri, bina tesisatı derslerini veren Jasmund’un,¹⁴⁷ Sanayi-i Nefise Mektebi’nde dışarıdan görevlendirmeyeyle ders vermiş olması muhtemeldir. Bu veriler, birçok resmi görevi olan, çok donanımlı bir mimarın eğitim kadrosunda olduğunu göstermesinin yanında, bu okullarda verilen dersleri göstermesi açısından da aydınlatıcıdır.

İlk mezunlarını 1888’de veren ve askeri idareye bağlı olan Hendese-i Mülkiye Mektebi’nde yetişen mühendisler, ülkenin imarında önemli roller

¹⁴³ Mehmed Esad, *Mirat-ı Mühendishane-i Berri-i Hümayun-1312*, (Yay. Hazl. S. Erdem), İstanbul 1986, s.29.

¹⁴⁴ Mustafa Cezar a.g.e., (1995), s. 66.

¹⁴⁵ Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz/ Prusya Kültürü Gizli Arşivi’nde Jasmund adına kayıtlı dosya ile ilgili çalışma yapılmış ve bu dosyadaki bilgilerden Jasmund’la ilgili birçok bilgiye ulaşılmıştır. Bakz: Mehmet Yavuz, “Mimar August Jasmund Hakkında Bilmediklerimiz”, *Sanat Tarihi Dergisi, Aydoğan Demir’e Armağan*, Sayı: 13/1, İzmir 2004, s. 181-205.

¹⁴⁶ Mehmet Yavuz, a.g.m., s. 185, 191, 198-199.

¹⁴⁷ Mehmet Yavuz, a.g.m., s. 194.

üslenmişlerdir. 1909'da Nafia Nezareti'ne devredilen okulun adı Yüksek Mühendis Mektebi olarak değiştirilmiştir.¹⁴⁸

Mühendishane hocaları ve mezunları, devletin önemli kadrolarında görev almışlardır. Buradan mezun mühendisler Ebniye İdaresi'nde de görevlendirilmişlerdir. 1845 yılında, daha ziyade taşraya yönelik olarak kurulan imar meclislerinde, yapılması planlanan yol, köprü, limanların yapım projelerinin hazırlanması, haritaların çıkarılması gibi görevlerle bağlantılı olarak, daha çok subay ve askeri mühendisler görevlendirilmiştir.¹⁴⁹ Şehremaneti kurulduktan sonra oluşturulan Hendesehane kadrolarında yer alan mühendislerin de bu askeri okullardan mezun elemanlar oldukları bilinmektedir.

¹⁴⁸ Kazım Çeçen, *İstanbul Teknik Üniversitesi Kısa Tarihi*, İstanbul 1990, s. 33-36.

¹⁴⁹ İmparatorluk, 10 bölgeye ayrılarak her bölgeye üçer kişiden oluşan İmar Meclisleri gönderilmiş, bu meclisler gittikleri bölgelerin sorunlarını raporlar halinde Meclis-i Vala'ya bildirmişlerdir. Ancak bütün bu girişimler sonuçlandırılmadan yarım kalmıştır. Bakz: Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat Döneminde İmar Meclisleri", *Osmanlı Tarih Araştırmaları Merkezi*, Sayı:3, Ocak, Ankara 1992, s. 323-332.

II.2.3. Harbiye’de Mimarlık Eğitimi

Osmanlı Devleti’nde XIX. yüzyılın modernleşme, değişim ya da yeniden tanzim süreci askeri odaklı olduğu için kurulan ilk eğitim kurumları da bu modernleşmeye paralel olarak askeri amaçlıdır. İlk olarak mühendishanelerle başlatılan askeri eğitim süreci Mekteb-i Harbiye’nin kurulmasıyla devam ettirilmeye çalışılmıştır.

II. Mahmud, III.Selim tarafından başlatılan reformların devamcısı olarak askeri alandaki düzenlemeleri sürdürmüştür. 1826’da Batılı askeri sistem örnek alınarak, kapatılan Yeniçeri Ocağı yerine, askerlik hizmeti yükümlülüğüyle halktan derlenen erlerle, hassa ve mansure olarak iki sınıfa ayrılan Asakir-i Mansure-i Muhammediye kurulmuştur.¹⁵⁰ Bu yeni teşkilattaki erlerin ve subayların en azından okuma yazma bilmeleri gereğinden yola çıkılarak 1831’de Albay Namık’ın girişimleriyle, Avrupa’daki Lancaster sistemine benzer bir şekilde yetenekli gençlerle askerler arasından istekli olanlar seçilerek Sıbyan Bölükleri adıyla Talimhane kurulmuş ve burada okuma yazmanın yanında din bilgileri ve savaş teknikleri öğretilmeye başlanmıştır.¹⁵¹ Sıbyan Bölükleri adıyla gençlerden oluşturulan bu bölükler, 1834’te Maçka’daki kışlaya nakledilmiş ve Mekteb-i Harbiye’nin ilk öğrencilerini oluşturmuştur. Burada eğitime alınan neferlere, 1837 yılından itibaren talebe denilmeye başlanmış ve bunlardan başarılı olanlar Avrupa’daki askeri akademilerde eğitime gönderilmiştir. Harbiye’nin ilk hocalarının çoğu Mühendishane mezunları ile Sıbyan Bölükleri’nden yetişen kişilerdir. Çağdaşlaşma tarihinin en önemli olaylarından biri olarak görülen Harbiye’nin kuruluşu, sonrasında bu kurumun eğitiminin sağladığı askeri ve düşünsel etkiler, mezunlarının askeri, siyasal ve kültürel hayatta aldıkları yerlerle Osmanlı’nın yeniden yapılanma sürecinde önemli bir yere sahiptir.¹⁵²

¹⁵⁰ Mustafa Nuri Paşa, *Netayic-ül Vukuat (Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi)*, cilt:4, (ed. N. Çağatay), Ankara 1992, s. 109-110.

¹⁵¹ Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, İstanbul 2002, s. 192-193.

¹⁵² Niyazi Berkes, a.g.e., s. 194.

1834 yılında Maçka kışlasında açılan Mekteb-i Harbiye'nin eğitim programının başlangıçta Mühendishane-i Berri-i Hümayun'dan çok farklı olmadığı bilinmektedir. Mühendishane hocalarıyla takviye edilen kadroda, yine burada okutulan kitaplar kullanılmış, hendese, harita, mesaha, istihkamat gibi benzer konular eğitim programı içinde yer almıştır.¹⁵³ 1841-1847 yılları arasında, Emin Paşa'nın nazırlığı döneminde, Harbiye'nin eğitim kadrosu yeniden düzenlenmiş, Fransa'daki Ecole Militaire de Saint-Cyr örnek alınarak ders programı yeniden oluşturulmuştur. Bu dönemde, eğitim kadrosuna yabancı uzmanların alınmasının yanında Avrupa'ya eğitim için gönderilen genç Türk subayları da burada görevlendirilmiştir. Mehmed Esad, bu dönemde, burada verilen dersler arasında yüzbaşı Mougnot tarafından yürütülen *Fenn-i Mimari* dersinin olduğunu belirtir.¹⁵⁴ Bu bilgi, 1850'den önce okulun eğitim programında bir mimarlık dersinin olduğunu göstermektedir.

1839-1876 tarihleri arasında Fransa'ya eğitim için gönderilenler arasında 40 kadarı Mekteb-i Harbiye öğrencisi veya mezunudur.¹⁵⁵ Bu kişilerin dönüşlerinde özellikle Mekteb-i Harbiye'nin eğitim kadrolarında istihdam edildikleri bilinmektedir. Mekteb-i Harbiye mezunlarından, 1847'de Fransa'ya giden 6 kişiden 4'ünün Ecole Egyptienne'de eğitim gördüğü ve bu okulun programında da *fenn-i mimariyat* dersinin olduğu bilinmektedir.¹⁵⁶

1861 yılında Mekteb-i Harbiye'de mimari hocası olarak Mehmed Bey'in adı geçmektedir.¹⁵⁷ Aynı yıl Mekteb-i Harbiye hocalarından Mehmed Bey'in tercüme ettiği *Fenn-i Mimari* adlı kitap ve atlasla Tefvik Efendi'nin *Teshilü'l-Mikâm* adlı risalesinin mütaalası ile ilgili belge¹⁵⁸ ve Mekteb-i Harbiye ilmi heyet ve fenn-i mimari hocası, erken-ı harb kaymakamlarından Mehmed Bey'in *Fenn-i Mimari* adlı kitabın tercümesindeki gayretinden dolayı üçüncü rütbeden mecidiye nişanının verildiğini gösteren belgeler,¹⁵⁹ mimarlık hocası

¹⁵³ Osman Nuri Ergin, a.g.e., (1939), s. 362-363.

¹⁵⁴ Mehmed Esad, *Mirat-ı Mekteb-i Harbiye*, İstanbul 1310, s. 43-44.

¹⁵⁵ Adnan Şişman, *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri*, Ankara 2004, s. 93-158.

¹⁵⁶ Adnan Şişman, a.g.e., s. 13, 16.

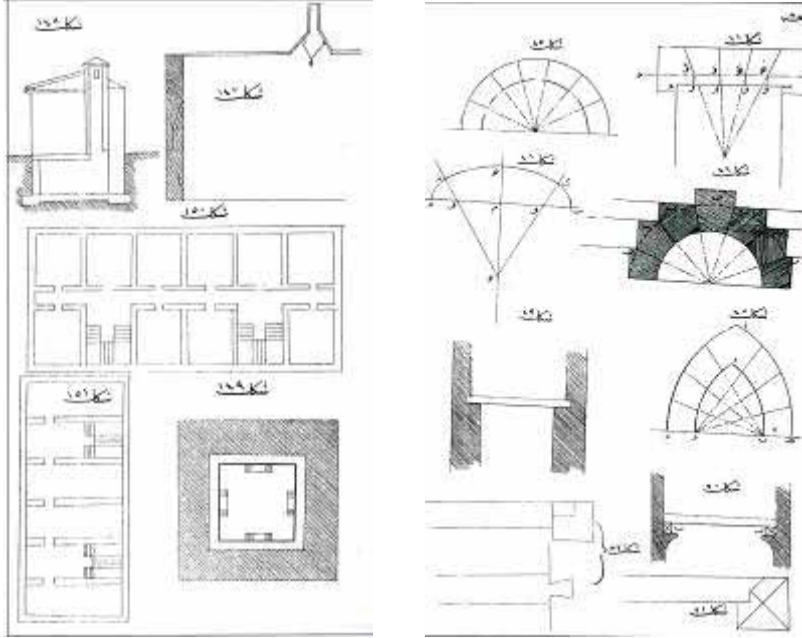
¹⁵⁷ BOA., A.MKT.NZD., 383/ 58, 6 C 1278 (9 Aralık 1861).

¹⁵⁸ BOA., A.MKT.NZD., 370/ 50, 3 R 1278 (8 Ekim 1861).

¹⁵⁹ BOA., İ.DAH., 482/32437, 27 Ca 1278 (30 Kasım 1861); BOA., DVN.MHM., 35/ 1, C 1278 (1861/1862).

Mehmed Bey'in, muhtemelen dersinde okutulmak üzere bir Fenn-i Mimari kitabı tercüme ettiğini göstermektedir.

1867 yılında Mekteb-i Harbiye'nin ders programında, Avrupa'daki askeri okulların programları incelenerek yeni düzenlemelere gidilmiş mimarlık ve inşaatla ilgili dersler de ders programında yer almaya devam etmiştir.¹⁶⁰ Bu dönemde Harbiye'nin ders programında, Fenn-i Mimari-i Askeri ve Turuk, İnşaat-ı Askeriye, İnşaat-ı Aliye, İnşaat-ı Aliyeden Mimari ve Turuk, Köprücülük, Mimari Meşkleri gibi doğrudan mimari ile ilgili dersler yer almıştır. 1887 yılında Mekteb-i Harbiye Fenn-i Mimari hocası olarak aynı yıl binbaşılığa terfi eden Raşid Bey görülmektedir.¹⁶¹

Resim 3. Mekteb-i Harbiye'de okutulan Leclercq'ten tercüme edilmiş Fenn-i Mimari kitabından piyade kışlası için tip proje örneği ve kemer çeşitleri (F. Günergün'den)

Mekteb-i Harbiye'de 1870'li yıllarda, Taksim-i Arazi ile İnşaat ve Mimarlık derslerini veren Belçikalı mühendis yüzbaşı Leclercq'ten tercüme edilerek okutulan, Fenn-i Mimari, Fenn-i İnşaat ve Mimari, Usul-i Keşf-i

¹⁶⁰ Mehmed Esad, a.g.e., (1310), s. 101, 117-124.

¹⁶¹ BOA., İ.DAH., 1062/ 83333, 23 R 1305 (8 Ocak 1888).

Mimari, Taksim-i Arazi adlı mimarlık kitapları incelendiğinde,¹⁶² askeri mimarlığın yanında detaylı bir mimarlık eğitiminin verildiği görülmektedir (Resim 3). Yüzyılın sonuna doğru Mustafa Raşid ve Osman Nuri'nin *Fenn-i İnşaat* adlı kitapları, içeriklerinin çok farklı olmadığı belirtilmekle birlikte,¹⁶³ konu ile ilgili yayınların arttığını göstermektedir. 1853'te Amerikalı bir şahıs tarafından yazıldığı belirtilen fenn-i mimariye dair bir kitabın Tershane'de saklanmasının istenmesi,¹⁶⁴ yabancı mimarlık kitaplarının XIX.yüzyılda kullanıldığının bir başka örneğidir. Dönemin bu mimarlık kitapları, içerdikleri teknik bilgilerin yanı sıra çizimli anlatımları, plan ve kesitleriyle birçok mimari örneği içermeleriyle eğitimde görsel malzemenin kullanıldığı eserlerdir.

Cevdet Paşa, Ali Paşa'nın sadareti döneminde, Mekteb-i Harbiye'de münşeat hocası Miralay Süleyman Bey'in fenn-i inşadan *Mebani'l-İnşa* adlı bir eser bastırıldığından bahsetmektedir.¹⁶⁵ Mekteb-i Harbiye de Mühendishane gibi bir askeri okul olmasına rağmen, programında yer alan *Fenn-i Mimari* dersi ile mimari alanında da eğitilmiş subaylar yetiştirilmesinin hedeflendiği anlaşılmaktadır. Bu okullardan mezun subayların dönemin önemli kadrolarında yer aldıkları, yeniden yapılanma sürecinin kilit isimleri oldukları bilinmektedir. Ayrıca başkent dışında, Osmanlı'nın mimar-mühendis ihtiyacının uzun bir süre bu okul mezunu subaylar tarafından karşılanmış olması, Osmanlı topraklarındaki birçok kamu yapısının bu subayların kontrolünde yapılmış olması, ülkenin imarında faal rol oynamaları, yetişmiş insan sayısının çok sınırlı olduğu bir dönemde, aldıkları eğitimin gerekliliğini göstermektedir.

¹⁶² Belirtilen kitapların kapsamlı bir incelemesi yapılmıştır. Bakz: Feza Günergun, "Mekteb-i Harbiye'de Okutulan Mimarlık ve İnşaat Bilgisi Dersleri İçin 1870'li Yıllarda Yazılmış Üç Kitap", *Afiye Batur'a Armağan*, İstanbul 2005, s. 151-163.

¹⁶³ Uğur Tanyeli, "Türkiye'de Modernleşmenin Unutulmuş Tanıkları: Askeri Mimarlık Elkitapları", *Mimarlık*, Sayı: 263, İstanbul 1995, s. 41.

¹⁶⁴ BOA., HR.MKT., 67/62, 25 S 1270 (27 Kasım 1853).

¹⁶⁵ Cevdet Paşa, *Tezâkir-IV*, (Yay.Haz. C. Baysun), Ankara 1986, s. 117.

II.2.4. Mimarlık Okulu Açılmasına Dair Girişimler ve Mimarlık Eğitim Süreci

Mimarlık teşkilatı ve mimari üretim devletin ekonomik ve siyasi gücüyle paralel giden bir süreçtir. Osmanlı Devleti'nin her alanda güçlü olduğu dönemler, doğal olarak bütün kurumlarının işlerliğinin de üst düzeyde olduğu dönemlerdir. Devletin tarihi sürecinde, her anlamda zirvede olduğu XVI.yüzyılda mimarlık teşkilatı da tam bir disiplin içindedir ve bu dönem en önemli mimari eserlerin üretildiği, bir mimarlık ekolünün yaratıldığı dönemdir. Devlet yapısındaki çözümlere bağlı olarak mimarlık teşkilatında da çözümler başlamıştır. Her ne kadar XVI. yüzyıl içinde yetişen mimarlar teşkilatın yapısını korumaya, mimari üretimi devam ettirmeye çalışmışlarsa da erken tarihlerde teşkilat içinde sarsıntılar başladığı görülmektedir. Devletin mimarlık teşkilatı olan Hassa Mimarlar Ocağı siyasetten bağımsız bir kurum olarak faaliyetlerini sürdürmüştür. Ancak XVII.yüzyıl ortalarında başmimar olan Kasım Ağa'nın mimarlıktan çok siyasetle, Saray entrikalarıyla uğraşan bir siyaset adamı olarak gündeme gelmesi ve siyasetle olan yakın ilişkileri sonucunda hamisi sadrazam Kara Mustafa Paşa'nın katlinden sonra görevden alınarak yerine 1644'te Mustafa Ağa'nın getirilmesi, teşkilat yapısındaki çözümlerin başlangıcını oluşturmaktadır. Bu döneme kadar başmimarlık makamı için kayd-ı hayat şartının geçerli olması, imar-inşa işlerinin usta isimler tarafından istikrarlı bir şekilde yürütülmesinin yanında teşkilat içinde tutarlı ve sağlam bir yapının korunduğunu göstermektedir.¹⁶⁶ Bu koşulun ortadan kalkmasıyla bu tarihten sonra teşkilatın başına geçirilen isimlerin sık sık değiştirilmesi, hatta aynı yıl içinde görevden alınıp tekrar görev iadesi yapılan isimlerin olması, dört-beş ay gibi kısa sürelerle başmimarlık yapan kişilerin mevcudiyeti, teşkilat yapısında ciddi sarsıntılara yol açmıştır. 1691'de Hassa Mimarlar Ocağı'nda yapılan teftişte 34 mimardan birçoğunun görevini aksattığının görülmesi üzerine, 23 hassa mimarının

¹⁶⁶ Şerafettin Turan, a.g.m., s. 161.

görevine son verilmiş olması,¹⁶⁷ bu yüzyılın sonunda 11'e düşürülen ocaktaki mimar sayısının XVIII. yüzyılın sonunda 52'ye kadar çıkarılmış olması, 1796'da başmimar Ahmed Nurullah Ağa'nın göreviyle ilgili zimmetine para geçirmiş olmasından dolayı azledilmesi,¹⁶⁸ gibi çoğaltılabilecek örnekler teşkilatın işlerliğinin ciddi bir biçimde bozulmuş olduğunu göstermektedir. Devletin mimar ihtiyacını karşılayan teşkilat bütün bu olumsuz gelişmelerden nasibini almış, sonuçta da yetişmiş mimar sıkıntısı baş göstermiştir. Bu dönemde devletin içinde bulunduğu olumsuz koşulların çözümünü askeri alanda araması, çöküşe giden sürecini askeri yapılanmayla düzeltmeye çalışması, yetişmiş mimar sorununu doğal olarak ikinci plana itmiştir. Böylece teşkilat yapısında bozulma ve yetişmiş mimar ihtiyacı, bu dönemde kurulan askeri okullar bünyesinde çözümlenmeye çalışılmıştır.

Bağımsız bir mimarlık okulunun kurulmasına dair düşüncelerin gerçekleştirilmesi uzun bir süreç almış, ancak XIX.yüzyılın sonunda somutlaştırılabiliştir. Osmanlı'nın diğer kurumlarında olduğu gibi Hassa Mimarlar Ocağı'nda da meydana gelen çözümlerle gün ışığına çıkan mimarlık eğitimi eksikliğinin çözümü önce Mühendishane'de aranmıştır. Askeri ve teknik eğitim eksikliğini gidermek için önce mühendishanelerin kurulmuş olması, mimarlığı mühendisliğin bir parçası olarak görme ve mesleki alanda mimar-mühendis ayrımlarının olmaması çözümün bir anlamda burada aranmasını açıklayabilir. Öte yandan başlangıçta devletin askeri ihtiyaçlarının yanı sıra mimari yapılanmaya olan ihtiyacını karşılayan teşkilat içinde diğer sanat ve zanaat erbabı kuruluşlardan farklı olsa bile usta-çırak ilişkisi içinde eğitimin sürdürülemeyeceği, en azından dönemin değişen değer ve taleplerine cevap verecek donanımda kişilerin yetişemeyeceği fark edilmiştir. Bütün bunların yanında askeri alandaki ıslahat girişimlerinde yabancı uzmanlardan yararlanma yoluna gidilmesi, çok geniş görevlere sahip olan hassa mimarlarının görev alanlarını etkilemiş, istihkam, kale, yol, köprü ve hatta gemi yapımını üstlenmiş olan Osmanlı mimarının yerini bu yabancı uzmanlar, bu uzmalar yanında eğitim alan Mühendishane elemanları almaya

¹⁶⁷ Abdülkadir Dündar, a.g.e., s. 38.

¹⁶⁸ Abdülkadir Dündar, a.g.e., s. 31.

başlamıştır. Örneğin, Çanakkale istihkamlarının düzenlenmesi, Boğaz girişinde inşası planlanan kaleler 1770’de Baron de Tott tarafından yapılmış,¹⁶⁹ yüzyıl sonunda kalelerin keşfine Mühendishane hoca ve öğrencileri götürülmeye başlanmış, gemi inşa işleri de Tersane’de görevli yabancı uzmanlar veya onların nezaretindeki isimler tarafından yürütülmeye çalışılmıştır. Çözümün Mühendishane’de aranmasının başarısızlıkla sonuçlanması, arkasından Hassa Mimarlar Ocağı’nın kapatılarak Ebniye-i Hassa Müdürlüğü’nün kurulması, yetişmiş eleman ihtiyacını karşılamak için farklı çözümleri gündeme getirmiştir.

Sanatçı, mimar, mühendis arasındaki ayrımın ancak Sanayi Devrimi sonrası netleşmeye başladığı bilinmektedir. Demir ve çeliğin yapım teknolojisine girmesiyle mühendislik kavramı netleşmiş, bu alanların akademik olarak birbirinden ayrılması da ancak XIX.yüzyılın ortalarında gerçekleşebilmiştir. Akademik bir ayrımla olmasa da Mimar Sinan’ın mimar, mühendis ve ortaya koyduğu eserlerindeki yaratıyla büyük bir sanatçı olduğu, “*rönesans insanı*” kimliğine uygun olarak aynı vasıfların Leonardo için de geçerli olduğu bir gerçektir. XIX.yüzyılda yapı alanında çalışan isimler, mimar-mühendis ayrımı ya da aldıkları eğitimin formasyonundan çok bu alanda faal rol oynamalarıyla belirleyici olmuşlardır. Paris Sainte Barbe Koleji mimarlık bölümünü bitirdiği, sonra Ecole Centrale’de Des Arts et Metiers dalında uzmanlaştığı, daha sonra da Ecole Des Beaux Arts’ın Mekanik ve Tamamlayıcı Dallar Bölümü’nü başarıyla bitirdiği yazılagelmiş olmasına rağmen, yapılan son çalışmalarla Balyan ailesinin hiçbir ferdinin Paris’te Beaux Arts’da, en azından bu okul dahilinde mimarlık eğitimi almadığı bilgisi eklenirse,¹⁷⁰ Sarkis Balyan için “*usta bir mimardan çok, yetenekli bir mühendis ve müteahhittir*” bilgisi¹⁷¹ dönemin bu faal isminin mimarlıktan çok mühendislik ve müteahhitlik yönüyle iş yaptığını göstermektedir. Ayrıca

¹⁶⁹ Mustafa Kaçar, a.g.m., s. 74-75.

¹⁷⁰ Balyanların hiçbir ferdinin Beaux Arts’da mimarlık eğitimi almadığı, ayrıca Sainte Barbe Koleji’nin meslekle ilgili bir ön hazırlık okutmayan orta öğretim kurumu olduğu, ancak Leon Balyan’ın buraya kayıtlı olduğu, ailenin mimarlık eğitimi isteği, ailesinin yaptığı yazışmalardan görülür. Bakz: Aygül Ağır, “Balyanlar’ın Eğitimleri Üzerine Notlar”, *Afife Batur’a Armağan*, İstanbul 2005, s. 65-70.

¹⁷¹ Pars Tuğlacı, *Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi ve Balyan Ailesi*, İstanbul 1981, s. 237.

XIX.yüzyılın sonlarında, birçok yapının keşfinde olduğu gibi, Ebniye-i Seniyye Nizamnameleri'nde¹⁷² ilgili yapıların kontrolleri, tamir ve inşaları için bir kalfayla bir mühendisin görevlendirildiği görülmektedir. Bu bilgiler, XIX.yüzyılda mimarlıktan çok mühendislik mesleğinin kabul gördüğünü gösteren örneklerdir.

Geçici çözümlerle, olan kurumlar üzerinde iyileştirmeye gidilmesiyle, sorunların çözümlenemediği görülmektedir. XIX.yüzyılın değişen toplumsal düzeniyle birlikte yeni yapı tiplerinin gündeme gelmesi bunları yapacak usta mimarlar ihtiyacını gündeme getirmiş, Mühendishane'de kurs mahiyetinde sayılabilecek bir eğitimden geçmiş olsalar bile elde bulunan mimarlarla bu işin götürülemeyeceği görülmüştür. Değişen ve ihtiyaç duyulan yapı tiplerini planlayıp inşa edecek yetişmiş mimar eksikliği görülmüş, ancak yetişmiş eleman ihtiyacı diğer alanlarda olduğu gibi, yapı alanında da uzun bir süre, Batılı ya da Batı'da yetişmiş gayrimüslim Osmanlı mimarları eliyle sürdürülmeye çalışılmıştır.

Bağımsız bir mimarlık okulunun kurulmasına dair düşünsel girişimler, kuruluşundan itibaren askeri bir yapılanmaya sahip olan Osmanlı'nın, askeri amaçla kurulan okullara öncelik tanınmasıyla geri planda kalmış ve uzun süre uygulanamamıştır. Mühendislikle ilgili girişimler de askeri yapılanma içinde ele alınmış, askeri mühendis yetiştiren kurumlarda mühendisliğin bir parçası olarak görülen mimarlık, "*sanayi-i mimariyye fûnun-u hendesenin müteferriatındandır*" denilmek suretiyle mimarlara eğitim verilmenin yanında burada yetişen mühendislerle de mimarlık eğitimi verilerek çözümlenmeye çalışılmıştır.

Hassa Mimarlar Ocağı içinde yetişen ve Mühendishane'de eğitim almış olan mimarlardan, uzun bir süre hassa başmimarlığı görevinde bulunmuş ve 4 Kasım 1831'de Ebniye-i Hassa Müdürlüğü kurulduktan sonra burada müdürlük görevine getirilmiş olan Seyyid Abdülhalim Efendi, mimarlık eğitiminin belli bir sistem içinde, bağımsız şekilde yürütülmesine dair görüş

¹⁷² Arzu T. Terzi, a.g.m., s. 111.

bildiren ilk kişidir. 1834 yılında konuyla ilgili bir layiha hazırlayarak Sultan II.Mahmud'a sunmuştur.¹⁷³

Abdülhalim Efendi bu layihada, mimarlara ayrı bir eğitimin verilmesi gerektiğini ifade ederek, Ebniye-i Hassa Müdürü'nün konağında, Hendesehane'nin bazı hocaları tarafından mimarlara ders verilmesi ya da Hendesehane'de mimarlık eğitiminin de verilmesi gerektiğini vurgular. Önerilerden biri Mühendishane'de mimarlıkla ilgili eğitim veren yeni bir bölüm açılmasına dairdir. Mimarlara için ilmi hesap (geometri), mesaha (arazi ölçümü), mukaddeme-i hendese (geometri), resim, muktezi olan kaffe-i eşyanın ismine dair eğitimlerin gerekli olduğunu; 1834'te Ebniye-i Hassa Müdürlüğü'nde çalışan 30 kadar mimar halifesinden ancak on kişinin fenn-i mimariye sahip olduğunu belirtir ve örgütün içinde bulunduğu durumun vehametini açıklar. Abdülhalim Efendi layihasında, Hendese-i Hümayun¹⁷⁴ mülazim ve şakirdanının da mimarlık eğitimi almaları gerektiğini vurgular ve 4. sınıf öğrencilerinden seçilen 10 kişinin mimar halifeleri yanında, ebniye müdürü mahiyetinde çalışıp fenn-i mimariyi gerektiği gibi tahsil edinceye kadar, 1. sınıf mimar halifeleriyle birlikte keşif ve mesaha-i ebniye için görevlendirilip tecrübe kazanmaları, daha sonra da müdürlükte istihdam edilmelerini önerir. Teşkilata mimar halifesi olarak girmek isteyenler önce mülazim olarak girecek ve bunlar müdürlükteki mimar halifesi kadrolarında boşalma olduğu zaman ebniye müdürü ile hendesehane baş hocasının olduğu bir sınava girerek mimar halifesi kadrolarına atanabileceklerdir. Layihada belirtilen Mühendishane öğrencilerinin de mimarlık derslerini almalarının gerekliliği, bunların Ebniye Müdürlüğü'nde görevlendirilecek olmalarına dair öneri, daha önce uygulanmıştı. XIX.yüzyılın başında mimar halifelerinin Mühendishane mülazimleri arasından seçileceği belirtildiğinde, bu durum eğitimde aksamalara yol açmış, bir süre sonra da uygulamadan kaldırılmıştı.

¹⁷³ BOA., HAT., 23977'den aktaran Mustafa Cezar, a.g.e., (1995), s. 118-119.

¹⁷⁴ Layihada geçen Hendesehane ya da Hendese-i Hümayun ifadeleri Mühendishane-i Berr-i Hümayun için kullanılmaktadır. 1834'te Mühendishane'den bu isimle bahsedilmesi ilginçtir.

Abdülhalim Efendi'nin layihasında, gittikçe artan bina yapımı nedeniyle, eldeki mimar halifeleriyle bu işin yürütülemeyeceği, daha kötüye gidildiği beyan edilerek çözümler önerilmiştir. Önerilen çözümlerden Mühendishane'de verilecek mimarlık eğitimi dışında ayrı bir mimarlık okulu önerisinin mevcut olması dikkat çekicidir. Mimarlık eğitiminin belli bir programla alınması hedeflenerek öneriler geliştirilmiştir. Bunun için Ebniye-i Hassa Müdürü'nün konağında, mevcut bulunan mimar halifelerinden fenn-i mimariye haiz, yetenekli ve zeki olanlarla Mühendishane öğrencileri arasından, Mühendishane baş hocası ve ebniye müdürünün yapacağı bir sınavla seçilecek bir gruba, Mühendishane 4. sınıf hocaları tarafından haftada 2 gün mimarlıkla ilgili dersler verilmesine dair öneri getirilmiştir. Sunulan bu layihanın üzerinde yer alan *“Ebniye-i Hassa Müdürü'nün işbu takririyle iş'ar eylediği layiha manzur ve malum-u hümayunum olmuştur. Vakıa bu hususun dahi bir usul-u haseneye rabt ve tevsiki lazımeden olmağla müdür-i mumaiylehin layihada gösterdiği vechile tanzim ve tesviyesinde mübaderek olunsun”* ibaresi, bu isteklerin yerinde bulunduğunu göstermektedir.

Seyyid Abdülhalim Efendi,¹⁷⁵ Hassa Mimarlar Ocağı içinden yetişmiş ve Mühendishane'de eğitim görmüş bir kişi olarak her iki yapıdaki eksiklik ve gereklilikleri farketmiş; değişen düzende ve teşkilatta işin artık eski sistemle götürülemeyeceğini anlamış; bir okul eğitiminin, teknik eğitimin gerekliliğini görmüştür. Her iki yapının içinde de bulunmuş olması, mimar eksikliğinin nasıl giderilmesi gerektiğini erken tarihte farketmesinde ve gerekli çözümlerin neler olabileceğine dair fikirler geliştirmesinde etkili olmuş olmalıdır. Ancak 1834'te, Seyyid Abdülhalim Efendi tarafından yapılan tespitlerle ve çözüm önerileriyle sunulan layiha olumlu karşılanmış olmasına rağmen, belirtilen tarihte bu durumun çözümü için bir girişimde bulunulmamış; mevcut yapı içindeki elemanlarla çalışmalar sürdürülmüştür.

¹⁷⁵ Abdülhalim Efendi hakkında detaylı bilgi için bakz: Mustafa Cezar, “Ondokuzuncu Yüzyılda Önemli İşlere İmzasını Atmış Bir Mimarımız: Abdülhalim Bey”, *19. Yüzyıl İstanbul'unda Sanat Ortamı*, İstanbul 1996, s. 109-113; Selman Can, a.g.t., s. 57-85.

XIX.yüzyılda farklı yapı tiplerini inşa edecek yetişmiş mimar eksikliğinin her vesile ile gündeme getirildiği görölmektedir. Avrupa basınında çıkan İstanbul yangınlarıyla ilgili haberler üzerine sadrazam Mustafa Reşit Paşa, 1836 yılında II.Mahmud'a yazdığı mektubunda mimar sorununu dile getirmiştir. Reşit Paşa mektubunda, Avrupa'dan kâgir inşaatı bilen birkaç mimar getirilmesini, daha sonraki yıllarda ise bu işi bilen mimarların yetişmesi için Avrupa'ya öğrenci gönderilmesini önermiştir.¹⁷⁶ Reşit Paşa'nın bu önerilerinden, Avrupa'dan mimar getirilmesi konusu, sonraki yıllarda çeşitli vesilelerle başkentte bulunan eğitimli yabancı mimarlardan yararlanma şeklinde değerlendirilmiştir. Eğitim için devlet eliyle Avrupa'ya mimar gönderilmesi ise geç tarihlerde uygulanacaktır.

Osmanlı Devleti'nde Avrupa'ya eğitim için öğrenci gönderilmesi ilk kez 1829/1830 yılındadır ve bu öğrenciler askeri eğitim amaçlı olarak gönderilmiştir. II. Mahmud'un dönemin güçlü dini muhalefetine rağmen 1827 yılında da çeşitli ülkelere yaklaşık 150 kadar öğrenci gönderdiği belirtilmekle birlikte bu bilgiyi somutlaştıracak veriler mevcut değildir.¹⁷⁷ Ancak Osmanlı tebaasına mensup öğrencilerin Avrupa'ya eğitime gönderilmesi, Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın 1815'te İtalya'ya matbaacılık eğitimi için gönderilen Massabiki, 1818'de Fransa'ya gönderilen Osman Nureddin'in dışında, 1826 yılında Paris'te kurulan Ecole Egyptienne'le başlamıştır ve buraya ihtiyaç duyulan alanlarda uzmanlık eğitimi için öğrenciler gönderilmiştir.¹⁷⁸ Osmanlı Devleti'nin Batı'ya açılma döneminde, kültürel ve teknik alanda en çok etkilendiği ülkenin Fransa olması, uzman getirilmesi konusunda olduğu gibi eğitim için öğrenci gönderilmesinde de daha çok bu ülkenin tercih edilmesine yol açmıştır. Osmanlı Hükümeti, XIX.yüzyıl boyunca, din ve milliyet ayrımı yapmaksızın tebaasına mensup birçok vatandaşını, eğitim amacıyla başta Fransa olmak üzere Viyana, Berlin ve Londra'ya göndermiştir. Bunların çoğu

¹⁷⁶ Cavit Baysun, "Mustafa Reşit Paşa'nın Siyasi Yazıları", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, İstanbul 1960, s. 124-125.

¹⁷⁷ Bernard Lewis, *The Middle East and The West*, London 1963, s. 39. II.Mahmud döneminde, başlangıçta Avrupa'ya eğitim için 150 öğrencinin gönderilmesine karar verilmiş, ancak bu düşüncenin halkın gözünde hoş karşılanmaması üzerine, karar 1830'da 4 öğrencinin gönderilmesiyle uygulamaya geçirilmiştir. Bakz: Mustafa Cezar, a.g.e., (1995), s. 378.

¹⁷⁸ Adnan Şişman, a.g.e., s. 3.

Mühendishane, Harbiye, Tıbbiye öğrencileri veya mezunları olmakla beraber, kalifiye işçiler yetiştirmek üzere de çeşitli sanat ve zanaat dallarında öğrenci gönderilmiştir. 1839-1876 yılları arasında eğitim için Fransa'ya gönderildiği tespit edilen yaklaşık 300 öğrenciden sadece bir kişinin mimarlık eğitimi için gittiği görülmektedir.¹⁷⁹ 1866'da burslu Osmanlı öğrencileri arasında geçen Nikola Alambi, sağlık durumunun bozulması nedeniyle eğitimini tamamlamadan 1870'de geri dönmüştür. Fransa'da Ecole de Beaux-Arts ve Constant Du Feux'nün atölyesinde 1866-1869 arası mimarlık eğitimi alan Alambi, 1869-1870 arasında da Ecole Centrale et Spéciale d'Architecture'de eğitim almıştır. Alambi adının, yüzyıl sonundaki mimari kaynaklarda geçmiyor olması, muhtemelen dönüş nedeni olan sağlık sebebiyle İstanbul'da mimari faaliyette bulunamadığını göstermektedir.

Fransa'ya gönderilen askeri ve sivil vazifeli öğrencilerin yetişmesi, Erkan-ı harb subaylarına, mühendislere, yönetici devlet adamlarına sahip çıkılması amacıyla¹⁸⁰ 1857'de Paris'te açılan ve istenen sonuçlar alınamayarak 1864'te lağvedilen Mekteb-i Osmani'nin eğitim programında, sivil şube için yıllara göre günlük ders saati değişmesine rağmen, 2-6 saat arasında Vimont ve Artur Roberts tarafından resim dersi verildiği, ancak mimarlık-mühendislikle ilgili bir dersin verilmediği görülmektedir.

Osmanlı mimarlarının eğitimi için farklı çözümler sık sık gündeme gelmiştir. Bunlardan biri de Nafia Nezareti bünyesinde mimar yetiştirilmesidir. 1848 yılında, ebniye ile ilgili işler yeni kurulan Nafia Nezareti'ne bağlanmıştır. Bu nezaretin görevleri arasına yetenekli, bilgili mimar ve kalfa yetiştirilmesi de eklenmiştir.¹⁸¹ Bu dönemde yetenekli, bilgili mimar ve kalfa sıkıntısı çekildiği, bu eksiği karşılamak için sık sık yabancılara başvurulduğu, bunun önüne geçmek ve bilgili eleman yetiştirmek için de Kas-ı Hümayun'da mimar yetiştirilmeye başlanması gerektiği vurgulanarak bu da yeni kurulan nezaretin sorumluluğuna verilmiştir. "*Saye-i şahanede bu kadar usul-i mimari bilir kalfa*

¹⁷⁹ Adnan Şişman, a.g.e., s. 101. Bu dönemde Hükümet tarafından Viyana, Londra, Berlin ve Paris'e eğitim için gönderilen Osmanlı öğrencileri arasında mimarlık eğitimi için gönderilenlere rastlanmamaktadır. Bakz: Mustafa Cezar, a.g.e., (1995), s. 379, 390-391.

¹⁸⁰ Denetim Komisyonu'nun 18 Mart 1860 tarihli oturum tutanağında vurgulanan bu bilgiler ve ders programı için bakz: Adnan Şişman, a.g.e., s. 25, 38-51.

¹⁸¹ Ali Akyıldız, a.g.e., (1993), s. 142.

ve sair ebniye takımı var iken bunların bazı mevadda olan cehleri cihetiyle bi'z-zarure ecnebi mimar ve kalfalara bazı hususlarda müracaat icab etmekte” olduğundan bunların “kaide-i mimari” konusunda layıkıyla eğitim almaları görevi nezaretin sorumluluğuna verilmiştir.¹⁸² Ancak 1849’da, Nafia Nezareti’nin Ticaret Nezareti’yle birleştirilmesiyle nezaretin sorumlulukları artmış, böylece bu girişim de sonuçsuz kalmıştır.

Osmanlı mimarlık ortamında istihdam edilen yabancı mimarların eğitim alanında, Osmanlı mimarlarının yetiştirilmesi konusunda da etkili oldukları, 1848 tarihli bir belgeden anlaşılmaktadır. İngiliz mimar William James Smith, Osmanlı Devleti adına yaptığı yapılar dışında mimarların eğitimi konusunda da çalışmayı gönüllü olarak kabul etmiştir. 7 Şubat 1848 tarihli belgede, “İngiltere Sefarethanesi’nin mimarı mösyö İsmiit taraf-ı devlet-i aliyyeden bazı hizmetlerde kullanılarak mazhar-ı atıfet ve mefharet olduğundan ber-asar teşekkür göstermek amelinde olup burada fenn-i mimari ise derece-i kemale varamamış olduğundan hem nazariyatı öğretmek ve hem de elinde olan ebniyelerde ameliyatı göstermek üzere maiyetine ehl-i İslamdan olarak müsteaddi şakird verirse kemal-i iffihar ile talime çalışacağı senaverlerine ifade etmiş ve merkumun bu vechle ibraz ettiği müessir sadakatten istifade ile mesela mimar halifelerinin gençlerinden ve müsteaddidlerinden birkaç kişi intihab olunarak merkumun yanına verilirse saye-i marif-vaye-i hazret-i mülükane şayan-ı iğna olan fenn-i mezkurda dahi maharetli adam yetiştirilebileceği bedihi bulunmuş olduğundan keyfiyyetin Meclis-i Vala’ya havalesiyle her orada dahi mütala’a ve ebniyye-i hassa müdürü efendi ile müzakere olunarak icabına bakılması...”¹⁸³ şeklindeki ifadeler Smith’in Müslüman Osmanlı mimar halifelerinden genç ve yetenekli olanlara teorik ve uygulamalı eğitim verme konusundaki görüşlerini içermektedir (Ek 6). 29 Mart 1848 tarihli belgeye göre, Smith’in bu talebi olumlu karşılanmıştır. Ebniye-i Hassa hulefasından 5 kişinin mimarlık fenni öğrenmek amacıyla İngiltere Sefarethanesi mimarı Mösyö İsmiit/Smith’in maiyetine verilmesine

¹⁸² Osman Nuri Ergin, a.g.e., 2, (1995) s. 935.

¹⁸³ BOA., İ.HAR., 44/2052, 2 Ra 1264 (7 Şubat 1848).

karar verilmiştir.¹⁸⁴ Böylece Smith'in, mimarlık eğitimi alanında bilgisine ve deneyimine başvurulmuş bir isim olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Osmanlı'da mimarlığın geri kaldığını vurgulayan Smith, Osmanlı Devleti tarafından verilen vazifelerden memnun kaldığını, bu memnuniyetinin karşılığında bir şeyler yapmak istediğini, Hükümet tarafından seçilecek birkaç müslüman gencin yanına verildiği takdirde onlara memnuniyetle mimarlık dersleri vereceği belirtmesi bu talebin Smith'ten geldiğini göstermektedir. Mimar Smith'in yanında eğitim için Ebniye-i Hassa halifelerinden seçilen beş kişi, Rıfat Efendi, Ebubekir Efendi, İsmail Efendi, Davud Efendi ve İzzet Efendi'dir (Ek 7). 1831 Pera yangınında yanan İngiliz elçiliği binasının yerine yeni bir bina yapmak üzere İngiltere hükümeti tarafından 1841 yılında görevlendirilen W. James Smith'in İstanbul'da, Osmanlı Devleti'nin maaşlı mimarı olarak 1846 yılından 1853 yılına kadar görevine devam ettiği bilinmektedir.¹⁸⁵

Smith'in yanına yetiştirmesi için mimar halifelerinin verilmesine dair bilgi, İstanbul'da faaliyet gösteren dönemin diğer mimarlarının da bu alanda etkin olabileceklerini düşündürmektedir. Bu dönemde birçok yabancı/levanten mimar tarafından mimarlık bürolarının açıldığı bilinmektedir. Resmi girişimlerle olmasa da Osmanlı mimarlarının okul eğitimi dışında bu bürolarda çalışarak, diplomalı mimarlar yanında yetişerek deneyim kazanmış olmaları muhtemeldir. Bu dönemde mimarlık mesleğinin müslüman Osmanlı vatandaşları tarafından pek ilgi görmemesi, bu alanda gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının öne çıkmış olması, büro sahibi çoğu diplomalı yabancı mimarlar yanında yetişen isimlerin gayrimüslim Osmanlı yapı kalfaları olduğunu düşündürmektedir. Bu dönemde Osmanlı'nın yetişmiş mimar ihtiyacı yabancılar/levantenler tarafından karşılanırken gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının bu alanda öne çıkmaları, bunların Batı'da mimarlık eğitimi almalarıyla açıklanmaktadır. Balyan Ailesi örneğinde olduğu gibi ailenin mimar olarak çalışan fertlerinin Beaux-Arts'da eğitim almalarının belgelenmiş olması bunların okul dışında ya da Beaux-Arts dışında bir okulda

¹⁸⁴ BOA., İ.MVL., 118/2899, 23 R 1264 (29 Mart 1848).

¹⁸⁵ BOA., İ.HAR., 98/ 4772, 15 R 1269 (26 Ocak 1853).

eğitim aldıklarını düşündürmektedir.¹⁸⁶ Mimarlık eğitimi için kendi imkanlarıyla Avrupa'ya giden gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının mimarlık eğitimini, bu dönemde Batı'daki usta mimarların atölyelerinde çalışarak almış olmaları muhtemeldir. 1858 tarihli bir kaynağa göre, dönemin önemli Fransız mimarı Labrouste'nun Nigoğos'la iftihar ettiğini belirtmesi, Nigoğos Balyan'ın Labrouste'nun yanında eğitim almış olabileceğini düşündürmektedir.¹⁸⁷ Ayrıca Batı'da yetişerek Osmanlı başkentinde faaliyet gösteren bu mimarların yanlarında birçok kişiyi çalıştırmış olması, bunların da yapı işlerinde çalışan elemanlar yetiştirdiğinin kanıtıdır. Nitekim 1843'te ailesinin Fransa'ya gönderdiği Nigoğos Balyan, 1845'te İstanbul'a dönmüş; 1846 tarihli bir kaynaktan aktarılan bilgiye göre, İstanbul'da ustaların sanat alanındaki bilgi ve görgülerini geliştirebilmeleri için Avrupa'dan özel olarak bazı sanatçıları çağırarak mimari süsleme, heykeltıraşlık, taş kabartma sanatları konusunda derslerin verildiği bir okul açmıştır.¹⁸⁸ Yapı ustası yetiştirme amacıyla kurulduğu belirtilen okul, kurs mahiyetinde bir uygulama olmalıdır.

Dönemin yerli ve yabancı yazılı kaynaklarında yetişmiş mimar sorunu, bir okulun açılması düşüncesi sık sık gündeme getirilmiştir. 4 Ağustos 1849 tarihli bir Journal de Constantinople gazetesinde, yurt dışındaki mimarlık okullarına dair verilen bilgilere, taş yapıların inşası için ciddi bir mimarlık eğitiminin gerekliliği ibaresi eklenmiştir. Hükümetin artık değişen yapı teknolojisiyle bağlantılı olarak bir mimarlık okulu açmasının gereği vurgulanmıştır.

Mimarlık alanındaki ihtiyacın, kendi imkanlarıyla dışarıda eğitim alıp gelen gayrimüslim Osmanlı vatandaşları ya da yabancı/levanten mimarlar eliyle yürütülmeye çalışılması, mimarlık eğitimi veren bir okul kurulmasına dair girişimlerin somutlaştırılması yolunda önemli adımların atılmasını gerektirmiştir. Osmanlı'nın mimari alanında, çok uzun bir geçmişe ve birikime

¹⁸⁶ Aygül Ağır, a.g.e., s. 65-70.

¹⁸⁷ Agop Minasyan, *Osmanlı Sarayının Mimarlığını Yapan Balyan Sülalesi*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi yayınlanmamış Lisans Tezi, İstanbul 1973, s. 46. Balyan Ailesi'nin akademik eğitimden geçen ilk ferdi Nigoğos Balyan olarak bilinmektedir. Ancak Balyan'ın mimarlık eğitimi aldığı kaydedilen okulda bu konuda eğitimin vermediği bilinmektedir. Dolayısıyla Nigoğos Balyan eğitimini okulda değil, dönemin ünlü mimarı Labrouste'nun yanında almış olmalıdır.

¹⁸⁸ Agop Minasyan, a.g.t., s. 52; Pars Tuğlacı, *Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi ve Balyan Ailesi*, İstanbul 1981, s. 171.

sahip olması, mimari etkinliğin uzun yıllar belli bir düzen içinde sürdürülmüş olması, bu işin Batı'da yetişmiş mimarlarla çözümlenemeyeceğinin farkedilmesi; her şeyden önce koşulların da uygun hale gelmesiyle okulun açılmasına dair girişimleri hızlandırmıştır.

Mimarlık eğitim kurumunun açılmasına dair girişimler, Osmanlı'da Batı tarzı resme, dolayısıyla sanata ilgi duyulmasıyla da bağlantılıdır. Yurt dışında resim eğitimi alıp gelen yerli sanatçılar, yabancıların İstanbul'da vermeye başladıkları resim eğitimi, sultanların resme olan ilgisi, devlet eliyle bir okul kurularak bu eğitimin verilmesini gündeme getirmiştir. Devletin bir güzel sanatlar okulu kurmasına dair düşünceler, Şeker Ahmet Paşa tarafından düzenlenen resim sergileri hakkında yapılan eleştirilerle de gündeme gelmiştir. Ülkenin ressam ihtiyacından çok daha fazla, mimar ihtiyacının olduğu, ihtiyacın da dışarıda eğitimle veya mimar istihdamı ile giderilemeyeceği gerçeği bu konuda ilk adımların atılmasını gerektirmiştir. Resim eğitimi için çok erken tarihlerde yurt dışına Osmanlı öğrencileri gönderildiği halde, o dönemde mimarlık eğitimi için öğrenci gönderilmemesi de ilginçtir. Bu durum, resim eğitimine talebin olduğunu, mimarlık eğitimine bir talebin olmadığını gösterir. Ülkede resme ilgi, mimara ise ihtiyaç olduğu gerçeği, ayrıca Ebniye-i Hassa Müdürlüğü'nün bu işi sürdürmek için yeterli olmadığı, 1834'te ilk defa gündeme gelen mimarlık eğitimi düşüncesinin somutlaştırılmasını gerektirmiştir.

Halil Edhem'in verdiği bilgilerde,¹⁸⁹ Sanayi-i Nefise Mektebi'nin kurulmasına duyulan ihtiyaç üzerine, sadece resim ve mimari kısımlarından ibaret olmak üzere 17 Ekim 1877 tarihli girişimler anlatılmıştır. Burada, *"...fenn-i resim ve mimari talim ve tedris olunmak üzere Dersaadet'te bir mektep küşadı hakkında... fenn-i mimarinin usul-u tedrisi dahi yolunda ceryan etmemesine ve işbu mektebin küşadı halinde fenn-i mimari muallimi mösyo Çingırya şimdilik fahri olarak hizmet edeceği..."* şeklinde sorunlar ve kurulması amaçlanan okul izah edilmiştir.¹⁹⁰ Resim ve mimarlık eğitiminin bir okulda verilmesinin gereği, mimarlığı öğretme işinin usulüne uygun

¹⁸⁹ Halil Edhem, *Elvah-ı Nakşiye Koleksiyonu*, İstanbul 1970, s. 36.

¹⁹⁰ Halil Edhem, a.g.e., s.37.

yapılmadığı ve bu işin ehliyetsiz kişiler elinde kaldığının belirtilmesi bu okulun kurulma gerekçeleri olarak açıklanmış, dönemin Maarif nazırı Münif Paşa'nın girişimleriyle okulun müdürü ve resim hocası Guillemet olarak atanmıştır. Sanayi-i Nefise Mektebi'nin 1877 yılında kurulmuş olduğuna dair bir bilgi "*İstanbul'da kurulmuş olan Güzel Sanatlar Mekteb-i Hümayunu...*" diye başlayan dönemin Fransızca gazetesinde de yer almaktadır.¹⁹¹ 1877 yılında Mekteb-i Sanayi-i Şahane'nin kurulmuş olduğu, öğretim kadrosunun belirlenip öğrenci kabulüne başlandığı, ancak okula bir bina tahsis edilmediği dönemin yazılı kaynaklarında geçmektedir; okuldan o dönemde Sanayi-i Nefise-i Şahane, Mekteb-i Sanayi-i Şahane, Resim ve Fenn-i Mimari Mektebi olarak bahsedilmektedir.¹⁹² Ancak bu okulun açılıp açılmadığı ya da açıldı ise faaliyetleri hakkında bir bilgiye ulaşılamamıştır. Dönemin koşullarının çok uygun olmamasından dolayı bu çalışmaların bir girişimden öteye gitmediği ileri sürülmüştür.

1877'de kurulduğu bildirilen okulun fenn-i mimari hocası, fahri olarak atanacak olan Mösyö Çingirya'dır. Bu ismin Ticaret Yıllıkları'nda geçen, Dersaadet Rihtim ve Antrepolar Şirketi'nde 1892-1897 yılları arasında kontrol müdürü olarak çalışmış olan mimar-mühendis Alphonse M. Cingria olması muhtemeldir. Aynı kişi, 1889 yılında Mekteb-i Sanayi mimarı ve mühendisi olarak da geçmektedir.¹⁹³ Annuaire Oriental-Şark Ticaret Yıllığı kayıtlarına göre Cingria 1880-1910 yılları arasında İstanbul'da faaliyet göstermiştir.¹⁹⁴ A. Cingria adı, Alman elçiliği yazlık köşkleriyle bağlantılı olarak da geçmektedir. Bu İngiliz Cingria Ailesi, uzun yıllar İstanbul'da kalmış ve Türkler tarafından Cingirli Ailesi olarak tanınmışlardır.

Güzel Sanatlar okulunun açılmasına dair bir başka girişim 1880 yılındadır. 12 N 1297 (18 Ağustos 1880) tarihinde, padişahın himayesinde, "*sanayi-i hasene ve fünün-u aliyenin tahsiline*" dair kurulması tasarlanan okulun yönetmeliği devlet başmimarı Sarkis Bey tarafından hazırlanmıştır.¹⁹⁵

¹⁹¹ La Turquie, 11/12 Novembre 1877'den aktaran Mustafa Cezar, a.g.e., (1995), s. 451.

¹⁹² Mustafa Cezar, a.g.e., (1995), s. 452-454.

¹⁹³ Hasan Kuruyazıcı, "İstanbul'un Unutulmuş Mimarları-3", *İstanbul*, Sayı:30, 1999, s. 54.

¹⁹⁴ Hasan Kuruyazıcı, "İstanbul'un Unutulmuş Mimarları-4", *İstanbul*, Sayı:34, 2000, s. 75.

¹⁹⁵ BOA., İ.DAH., 65013'den aktaran Mustafa Cezar, a.g.e., (1995), s. 454-455.

Kurulması tasarlanan bu okul hakkında başka bilgiye ulaşılamamış olmasına rağmen, yönetmeliğinin Sarkis Balyan tarafından hazırlanmış olması, bunun diğer sanatlar yanında mimarlık, mühendislik eğitimi verecek bir okul olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca bu dönemin mimarlık alanındaki aktif ismi olan Sarkis Balyan'ın açmayı planladığı özel bir mimarlık okulu olması da muhtemeldir.

Bir sanat okulunun açılmasına dair girişimlerin somut hale gelmesi 1883'te eğitime başlayan Sanayi-i Nefise Mektebi'nin açılmasına kadar sürmüştür. Resim sanatına ilgi, 1873 yılında Şeker Ahmet Paşa'nın ilk kez halka açık bir resim sergisi düzenlemesi, dönem yayınlarında bir güzel sanatlar okulunun açılacağına dair haberlerin çıkması, resimle ilgili sonrasında açılan sergilerle özel akademi kurulması, okul açılması konusunu gündemde tutmuştur.¹⁹⁶ Mimarların da katıldığı bu sergiler, resim, heykel ve mimarlık sergileri olarak açılmaya devam edeceklerdir.¹⁹⁷ Öte yandan ilk kez bir Osmanlı mimarlık kavramının ortaya konulması, 1873 Viyana Dünya Sergisi için hazırlanan Usul-u Mimari-i Osmani adlı eserle gündeme gelmiş; 1867 Paris Dünya Sergisi'nde her milletin kendi mimarilerini sergilemesi sürecinde Osmanlı da kendi mimari geçmişine yönelmiştir. 1860'larda başlayan milliyetçilik akımıyla da desteklenen bu süreçte, Osmanlı'nın kendi geçmişine yönelerek mimari mirasını araştırmaya başlaması, bir anlamda mimarlık okulunun fikrîsel temellerinde etkili olmuş olmalıdır. Sanayi-i Nefise Mektebi'nin kuruluş gerekçesini açıklayan 10 S 1299 (1 Ocak 1882) tarihli resmi yazıda,¹⁹⁸ Türklerin sanatsal yaratıları, milli sanatımızın binaları ile birçok kullanım eşyasında görülmekte, bu güzel mimari ve sanat eserlerini yapan mimarların ve üstadların torunları olarak bunları korumasının bile

¹⁹⁶ Mustafa Cezar, a.g.e., (1995), s. 430-431.

¹⁹⁷ Açılan resim sergilerinde, mimari çizimlerin yer almasının yanında, Osmanlı'nın katıldığı uluslararası sergilerde de mimari çizimler sergilenmiştir. İstanbul'daki sergilerde mimari çizimler için ayrı bir salon tahsisi ise, 1901'de Şark Pasajı'nda açılmaya başlayan ve 1904'e kadar aralıksız süren sergilerdedir. Pera Salonu'nda ilk kez 1903'te mimari bölüme de yer verilmiştir. Burada G. Mongeri, mühendis Valeri, P. Campanaki ve P. Bello'nun mimari projeleri yer almıştır. Osmanlı'nın katıldığı veya düzenlediği, yurtdışı ve yurtiçi sergilerde mimari çizimlerle gündeme gelen isimler genellikle yabancıdır. Bu dönemin faal isimleri olan gayrimüslim Osmanlı mimarlarının adlarına ise sergilerde çok nadir rastlanmaktadır.

¹⁹⁸ Mustafa Cezar, a.g.e., (1995), s. 458-460.

bilinmediği ifadeleri, kültürel bilincin; bir milletin bina ve eserleriyle varlığını ispat etmesi, artık bir milli mimari olgusunun gündeme geldiğini göstermektedir.¹⁹⁹ Ayrıca tarihi binaların tamir yerine tahrip edildiği, güzel sanatlara mahsus müesseseler meydana getirerek, yabancı memleketlere öğrenci göndermekle değil, buralarda yetişenlerle Türk sanatının vücuda getirileceği belirtilmektedir. Uzun bir süreçten sonra bir sanat okulu kurulması için uygun koşulların oluştuğu²⁰⁰ “*bu işten anlayanların hepsi bu hususta fikir birliğine sahiptir*” ifadeleriyle aynı yazıda verilmektedir.

Aynı yazıya ek olarak Sanayi-i Nefise Mektebi'nin bir yönetmeliği de düzenlenmiştir. Burada okulun eğitim kadrosu ve verilecek derslerle ilgili açıklamalar verilmiştir. Okulun bölümleri verilerek bütün bölümlerin belli dersleri ortak alacağı belirtilmiş, mühendis olacakların anatomi dışında bütün dersleri okumaya mecbur oldukları vurgulanmıştır. Burada “mühendis olacakların” ibaresinin kullanılması, mimar yerine mühendis denilmesi, mimarlık-mühendislik ayrımının hala netleşmediğinin göstergesidir. Yönetmelikte okula 15-25 yaş arasında öğrencilerin başvurabileceği, bunlar arasından sınavla seçilip öğrenci alınacağı, öğrencilerin hangi atölyeye gideceklerini başta belirlemeleri ve sınavların nasıl yapılacağı açıklanmıştır. İlginç bir bilgi ise, öğrenciler dışında güzel sanatlar öğrenimi ile meşgul olanların derslerin hepsine devam edebilecekleri ve aynı sınavlara girebilecekleridir.²⁰¹

Kurulacak bu okulun müdürlüğüne, Müzeyi Hümayun müdürü olan Osman Hamdi Bey, 10 S 1299'da (1 Ocak 1882) tayin edilmiş ve Sanayi-i Nefise Mektebi, Ticaret Nezareti'ne bağlı olarak kurulmuştur. Bunun sebebi, Fransa'da bu tür kuruluşların Ticaret Nezareti'ne bağlı olarak idare edilmeleri olarak açıklanmıştır.²⁰² Sanayi-i Nefise Mektebi'nin ilk binası olan Eski Şark Eserleri Müzesi de Eylül 1882'de tamamlanmıştır.

¹⁹⁹ Aynı düşünce ve yaklaşım açık ifadelerle, 1873 Viyana Dünya Sergisi için hazırlanan Usul-u Mimari-i Osmani adlı eserde de geçmektedir. Bakz: Nurcan Yazıcı, “Osmanlı'nın İlk Mimarlık Kitabı: Usul-u Mimari-i Osmani”, *Arkitekt*, Temmuz-Ağustos 2003, Sayı: 497, s. 12-19.

²⁰⁰ Bu ifadeler ilk kez bir sanat okulunun açıldığını, 1877'de açıldığı ifade edilen okulun ise teoride kaldığını göstermektedir.

²⁰¹ Mustafa Cezar, a.g.e., (1995), s. 460-465.

²⁰² Mustafa Cezar, a.g.e., (1995), s. 465.

Sanayi-i Nefise Mektebi'nde başlangıçta resim, mimari, haykel ve hakkaklık bölümleri açılmış, bunlardan hakkaklık bölümü faaliyete geçirilmemiştir. Sanayi-i Nefise Mektebi kurulduğunda, öğretim kadrosunda yağlıboya öğretmeni olarak Salvator Valeri, fenn-i mimari öğretmeni olarak okul binasının da mimarı olan Alexandre Vallaury, heykel öğretmeni Oskan Efendi, karakalem resim öğretmeni Joseph Warnia Zarzecki, Tarih öğretmeni Aristoklis Efendi vardır.²⁰³ Okul müdürü Osman Hamdi Bey'le matematik öğretmeni Hasan Fuat Bey ve anatomi öğretmeni Yusuf Rami Efendi dışında okulun asıl eğitim kadrosunun gayrimüslim ve yabancılardan oluştuğu görülmektedir. Sanayi-i Nefise Mektebi çalışanlarının maaşlarıyla ilgili bilgide,²⁰⁴ en fazla paranın yağlıboya muallimi ile hakkaklara ayrıldığı, fenn-i mimari hocasının ve hatta okul müdürünün dahi bunun yarısı kadar maaş aldığı dikkati çekmektedir.

Mart 1883 yılında açılan Sanayi-i Nefise Mektebi, 20 öğrenciyle eğitime başlamıştır.²⁰⁵ 16'sı Ermeni, 2'si Rum olan öğrencilerin sadece 2'si Türk'tür. Bu sayı iki yıl sonra 60 öğrenciye çıkmıştır. 1894'te 120, 1895'te 195'e çıkan öğrenci sayısı,²⁰⁶ okula ilginin gittikçe arttığını göstermektedir.

Sanayi-i Nefise Mektebi, Paris'teki École des Beaux Arts modeline göre düzenlenmiştir. Eğitimde ve özellikle sanat eğitiminde Fransa'da eğitim almış isimlerden yararlanılması, o dönemde Fransa ile olan sıcak ilişkiler ve okulun kurucusu olan Osman Hamdi Bey'in uzun yıllar burada bulunmuş olması bu durumda etkili olmuş olmalıdır. Okulun ilk eğitim kadrosunda Fransız ve İtalyan uyruklu isimler ağırlıktadır. Sanayi-i Nefise Mektebi'nin açılmasıyla birlikte en azından bu alanda dışarıya bağımlılıktan kurtulma hedeflenmiş, ancak okulun eğitim kadrosunda yabancı uzman egemenliği devam etmiştir. Ayrıca diğer okullarda olduğu gibi, bu okul

²⁰³Mustafa Cezar, "Güzel Sanatlar Akademisi'nden 100.Yılda Mimar Sinan Üniversitesi'ne", *Güzel Sanatlar Eğitiminde 100.Yıl*, İstanbul 1983, s. 11.

²⁰⁴Mustafa Cezar, a.g.m., (1983), belge: 2, s. 17.

²⁰⁵Halil Edhem, a.g.e., s. 26, 28.

²⁰⁶Servet-i Fünun, 8/198, 1310'dan aktaran Mustafa Cezar, a.g.e., (1995), s. 471.

mezunlarının da Avrupa'ya eğitime gönderilmeleri devam etmiş, 1894'te mimarlık mezunlarından iki öğrenci Avrupa'ya gönderilmiştir.²⁰⁷

Yabancıların mimarlık eğitimini yönlendirmeleri, XX.yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir. 1890'dan itibaren Jacmund'un Yüksek Mühendis Okulu'nun eğitim kadrosunda olması, burada Alman ekolü ağırlıklı bir eğitimi beraberinde getirmiştir. Jacmund'un, Sanayi-i Nefise Mektebi'nde de aynı dönemde ders verdiği bilinmektedir.²⁰⁸ 1899'da, Sanayi-i Nefise Mektebi'nin eğitim kadrosuna sanat tarihi öğretmeni olarak giren Vedat Bey ve 1911'de burada birkaç yıl mimari öğretmenliği yapan Kemalettin Bey'in de formasyonlarının yabancı olduğu unutulmamalıdır. Kemalettin Bey, 1887-1891 yılları arasında Yüksek Mühendis Mektebi'ne devam ederek Jacmund'un öğrencisi olmuş, 1895'te Berlin'de 2 yıl Charlottenburg Technische Hochschule'de ders almıştır. Vedat Bey, Paris'te Ecole Centrale'de mühendislik eğitimi almış, aynı dönemde Académie Julian'da resim ve heykel kurslarına katılmıştır. Sonra Paris Ecole Nationale Spéciale des Beaux-Arts'da, atölye hocası Moyaux yanında 1898'e kadar eğitim almış; İstanbul'a döndükten sonra kısa süreli özel büro denemesinden sonra 1899'da Sanayi-i Nefise Mektebi'nin sanat tarihi hocalığına ve Şehremaneti Heyet-i Fenniye mimarlığına atanmıştır.²⁰⁹

Mimarlık eğitimi, başlangıçta müslüman Osmanlı vatandaşları arasında pek ilgi görmemiştir. Dönem zihniyetinin mimarlık mesleğine bakışının somut bir örneği, Vedat Bey'in anılarında geçen, Beaux-Arts'a girmek isteyen oğluna babası Sırrı Paşa'nın verdiği cevaptaki, oğlunun asla mimar kalfası olmasını istemeyen kesin ifadedir.²¹⁰ Bu yaklaşım, XX.yüzyılın başında da çok farklı değildir. 1908'de Sanayi-i Nefise Mektebi'ne giren A. Hikmet Koyunoğlu (1888-1982) anılarında, ailelerin çocuklarını, "taş ustalığı" olarak nitelendirdikleri mimarlık mesleğini seçmelerini istemediklerini; mesleğin daha çok Rum, Yahudi, Ermeni ve Levantenlerle ilişkilendirilen bir

²⁰⁷Mimarlık Bölümü mezunu Fevzi Bey ve Nizamettin Efendi 1894'te eğitim için Paris'e gönderilmiştir. Bakz: Mustafa Cezar, a.g.e., (1995), s. 553.

²⁰⁸Jasmund, izinli olarak geldiği İstanbul'da iznini uzatmak için yaptığı yazışmalara, iki okulda da profesörlük görevini üsleneceğini eklemiştir. Bakz: Mehmet Yavuz, a.g.m., s. 192.

²⁰⁹Afife Batur, *Kimliğinin İzinde Bir Mimar M. Vedat Tek*, İstanbul 2003, s. 61, 63.

²¹⁰Afife Batur, a.g.e., s. 55.

meslek olduğunu belirtmektedir.²¹¹ Bu yaklaşımlar, dönemin özellikle üst düzey zihniyetinin mimarlık mesleğine bakışını göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Sanayi-i Nefise Mektebi'nin İtalyan asıllı fenn-i mimari ve atölye hocası A. Vallaury'nin formasyonu da Beaux-Arts'dır. 1903'te fenn-i mimari muallimi yardımcısı olarak göreve başlayan İtalyan P. Bello da eğitimini Venedik'te almıştır. 1909'da mimari atölye öğretmeni olan, İtalyan kökenli İstanbul doğumlu Giulio Mongeri de Milano Brera Akademisi'nde eğitim almış yabancı formasyonlu bir mimardır. Sanayi-i Nefise Mektebi'nde, 1915-1925 yılları arasında Türk hocalar tarafından eğitim verilmiştir. Öncesinde, yetmişmiş eleman olmamasından dolayı, yabancı hocalardan yararlanılmak zorunda olduğu bir gerçektir. Bu okullarda eğitim vermesi için seçilen yabancı hocaların, aldıkları eğitimin yanında uygulama konusunda da kendilerini kabul ettirmiş çok donanımlı hocalar oldukları unutulmamalıdır.

Osmanlılar'da mimarlık eğitimi konusunda böyle bir süreç yaşanırken Batı'da durum çok farklıdır. Mimarlık eğitiminin okul bünyesinde yürütüldüğü Batı'da, Paris'te 1671'de Kraliyet Mimarlık Akademisi adıyla kurulan ve Beaux-Arts'ın çekirdeğini oluşturan okul, XIX.yüzyılın en önemli mimarlık okulu olmuştur. Bu yüzyılda okulun mimarlık eğitiminde, klasik konseptin hakim olduğu bilinmektedir. Tasarımda açıklık, simetri ve düzenin belirleyici olduğu Beaux-Arts'ın mimarlık eğitimi belli aşamaları içermektedir. Okulun mimarlık teorisi profesörleri tarafından aylık mimari proje yarışmaları eğitimin önemli bir aşamasını oluşturuyordu. Ayrıca Akademi'nin hazırladığı Grand Prix/Prix de Rome yarışması ise dönemin en prestijli yarışması olarak Fransa'daki mimarlık eğitiminin en son basamağını oluşturuyordu.²¹²

²¹¹ Sibel Bozdoğan, *Modernizm ve Ulusun İnşası*, İstanbul 2002, s. 46.

²¹² Robin Middleton, a.g.e., s. 59.

Batı'da XVII.yüzyıldan itibaren kurulmaya başlayan mimarlık okullarının yanında, atölyeler de mimarlık eğitiminde önemli bir yer tutuyordu. Ancak küçük atölye-okullar olarak tanımlanabilecek bu yerlerde tek kişi tarafından ve genellikle geçmiş mimari örneklerin çizimine odaklı bir eğitim veriliyordu. Beaux-Arts'da veya bir çoğu bu atölyelerdeki dönemin önemli mimarları yanında yetişmiş isimler sadece Osmanlı başkentinde değil, birçok ülkede mimarlığı yönlendiren isimler olarak uzun süre etkili olmuşlardır.

III. BÖLÜM

III.1. TANZİMAT DÖNEMİ MİMARLIK ORTAMINDA MİMARLAR VE MİMARİYLE İLGİLİ İSİMLER

XIX.yüzyıl ve bu yüzyılda Tanzimat Dönemi olarak tarih literatürüne geçen süreçteki mimari etkinlikler, birçok faktöre bağlı olarak şekillenmiştir.

III.1.1. Tanzimat Dönemi'ni Hazırlayan Ortam, Siyasi ve Ekonomik Gelişmeler

Osmanlı bürokratlarından birisinin 1838'de Babıali'ye sunduğu reform tasarısında, "*Avrupa devletlerinin çoğu disiplinli, düzgün bir ev. Osmanlı Devleti de büyük binaları, birçok eklentileri olan fakat tamire muhtaç, yeri güzel bir konak olduğu kadar sahibinin gücü de onarmaya yeterlidir. Gerekli masrafların yapılmasına geliri kafi ve onarım için işçileri de gereği kadar yeteneklidir. İşte bunlar manevi güçler denilen güzel sebeplerdir. Ancak bu gibi lüzumlu değerlerin iyi idare edilmesiyle lüzumlu menfaatlerinin kavranmasına engel olan vakitli vakitsiz taşkınlıklar, olur olmaz hareketler önlenmedikçe, iyi bir usül ortaya konmadıkça beklenen imar ve kalkınma meydana gelemeyeceğini anlatmaya gerek yoktur...*"²¹³ demektedir. Tanzimat'ın ilanından hemen önce, bir Osmanlı bürokratinin iyimser sayılabilecek bu yaklaşımı, tamire muhtaç bir konak benzetmesiyle tanımladığı Osmanlı Devleti'nin gerekli dinamiklerinin bulunduğunu vurgulaması, sonrasında atılacak adımlar için bir öngörü niteliğindedir. Yüzyılın ikinci yarısında Fuat Paşa'nın "*en kuvvetli devlet Osmanlı Devleti'dir.*"

²¹³ Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, (Sad. E. Koray), Ankara 1985, s. 258.

*Siz dışardan biz içeriden yıkmaya çalışıyoruz, yine yıkamıyoruz*²¹⁴ sözleri de her şeye rağmen ülkenin gücünü ortaya koyan bir devlet adamı yaklaşımıdır.

Güçlü bir imparatorluktan bu tanımlamalara maruz kalınan süreç nasıl gelindi? Uzun ve köklü bir geçmişi olan Osmanlılar, merkezi devlet yönetiminin bütün organlarıyla kuruluşundan itibaren istikrarlı bir şekilde büyüyerek bir dünya imparatorluğu oluşturmuşlardır. XVII.yüzyılın sonunda ilk toprak kayıplarını takiben Osmanlı Devleti, zihniyet yapısı olarak bütünüyle olmasa bile, yüzü Batı'ya dönük bir sürece girmiştir. Daha önce siyasi gücüne dayanarak Batı'yla ilgisini sınırlı tutmuş olan Osmanlılar, siyasal güç dengelerinin kendi lehine bozulması üzerine bu ülkelere uzak kalamayacağını fark etmiştir. Batı ile savaş dışında, kültürel anlamda temasların başlangıcı III.Ahmed dönemi olarak kabul edilir. Pasarofça barışı sonrası, şehrin imarına yönelik girişimleri başlatan dönemin hükümdarı III.Ahmed ve sadrazamı Damat İbrahim Paşa, Fransa ile bir anlaşma yapmak üzere Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'yi Fransa'ya göndermiştir. Mehmed Efendi 1720- 1721 arası yaklaşık bir yıl süren Fransa seyahati sırasında, imkanları elverdiği ölçüde incelediği herşeyi, gördüklerini, izlenimlerini ayrıntılı bir biçimde kaleme alarak III.Ahmed'e sunmuştur. Beraberinde dönemin Fransız kaynaklarını içeren zengin bir malzemeyle geri dönen sefirin getirdikleri dönemin kültürel yaşamında kırılma noktasını oluşturmuştur. Bu dönem, Tanzimat'la birlikte ciddi bir ivme kazanacak olan Batılılaşma, modernleşme hareketinin ilk basamağını oluşturur.

Osmanlılar, yaşanan askeri yenilgiler sonucu, sorunu önce askeri yapıda aramış, ıslahat hareketleri bu alanda başlatılmıştır. Öncesinde bazı girişimlerle başlatılan, ancak devamı getirilemeyen girişimler XVIII.yüzyılın sonunda sistemli bir şekilde uygulamaya konulmuştur. Bu dönemde III.Selim'in başlattığı askeri odaklı reform hareketlerini II.Mahmud devam ettirmiştir. II.Mahmud'un saltanatının ikinci yarısı ise sivil reformlarla geçmiştir.

²¹⁴ Abdurrahman Şeref Efendi, a.g.e., s. 86.

Abdülmeccid'in tahta çıkışından birkaç ay sonra, 3 Kasım 1839'da ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile Tanzimat sürecinin başladığı kabul edilir. Arapça tanzim kelimesinin çoğulu olan tanzimat, “*düzene koyma, yeniden düzenlemeler*” anlamlarına gelmektedir. Bu bağlamda dönemin literatüründe de kullanılan tanzimat kelimesi, devletin içinde bulunduğu çıkmazlardan nasıl kurtarılacağına dair üretilen çözümleri karşılamaktadır. Tanzimat süreci, dönemin koşullarının bir zorlamasıdır. Bu zorunluluk, III.Selim döneminde temelleri atılan, çağı yakalama zorunluluğudur. Hedeflenen de kendisinden ileri olan Batı'yı yakalamaktır. Ancak bu ferman yeterli gelmeyecek, 1856'da birtakım siyasi zorlamalar ve de zorunluluklar sonucunda Islahat Fermanı yayınlanacaktır.

Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Devleti'nin ekonomik ortamına gelince; Osmanlı ekonomik faaliyetleri, her alanda olduğu gibi geniş ölçüde devletin kontrolü altında yürütülürdü. Devlete ait toprakların işletilmesi esasına dayanan tarım; iç işlerine karışılmamakla birlikte devlet kontrolündeki loncalar tarafından yürütülen sanayi esasına dayanan bir ekonomik etkinlikti. XVIII. yüzyılın sonuna kadar, Osmanlı bu düzende, iç pazar ihtiyacının yanında, yabancı ülkelere ihracat yapacak durumdaydı.²¹⁵ Bu süreç, ekonomiyle bağlantılı diğer siyasi gelişmelerle değişmiştir. Sanayi Devrimi'ni yaşayan İngiltere'nin artan üretimine pazar arayışı bağlamında Osmanlı pazarını kendine açması için yaptığı girişimler ve Osmanlı'nın da ülke topraklarını yabancı pazara açması, ekonomik anlamda yeni bir sürece girişin başlangıcıdır.

16 Ağustos 1838 tarihinde, Reşit Paşa'nın Baltalimanı'ndaki sarayında, Reşit Paşa ile İngiliz elçisi Ponsonby, Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması'nı imzalamıştır. Bu anlaşmayı aynı yıl Fransa, daha sonra da diğer Avrupa devletleriyle imzalanan ve benzer koşulları içeren anlaşmalar izlemiştir.²¹⁶ Bu anlaşma, kötüye giden Osmanlı ekonomisinin çöküşünü hızlandıran bir süreç olmuştur. Bu dönemde Kavalalı Mehmet Ali Paşa bağlantısında yaşanan Mısır sorunu üzerine, meselenin çözümünde

²¹⁵ Rifat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası*, Ankara 1988, s. 7.

²¹⁶ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, İstanbul 1994, s. 17.

Osmanlı'ya yardım sözü veren İngilizler'e, karşılığında İngilizler'in istekleri doğrultusunda ticaret antlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmayla İngiliz tüccarları "*en çok müsaadeye mazhar millet*" vasfını kazanıyor, İngiliz tüccarları diğer memleketlerden getirilen malların da serbestçe ticaretini yapma hakkını elde ediyordu. İngiltere'nin lehine yapılmış anlaşma sonucunda, satın alınan malların bir yerden bir yere nakli için olan tezkere sistemi de kaldırılmıştır ki böylece Osmanlı Hazinesi için önemli bir gelir kaynağı da ortadan kaldırılmış oluyordu.²¹⁷ İthal mallardan alınan gümrük vergisinin düşürülmesi, yabancı malların Osmanlı pazarlarını ele geçirmesinde önemli bir etken olmuştur.²¹⁸ Yüzyıl ortalarına gelindiğinde yabancı sermayeyle başedemeyen Osmanlı üreticileri, yabancı üreticilerle rekabet edemeyecek duruma düşürülmüştür. Böylece geleneksel Osmanlı sanayisi gerileme sürecine girmiştir.

Osmanlı lehine maddeler içeren bu ticaret anlaşması, siyasi, askeri ve mali bakımdan güçsüz durumda olan Osmanlı Devleti'nin kaçınılmazlıkla imzalamak zorunda bırakıldığı bir anlaşmadır ve siyasal gelişmeler sonucunda imzalanmıştır. İngiltere'ye verilen iktisadi imtiyazlar karşılığında, Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü koruma teminatı verilmesi, anlaşmanın imzalanmasını zorunlu kılmıştır. Bu imtiyazları veren Osmanlılar, anlaşmanın iktisadi ve mali sonuçlarını bilmesine karşın masaya oturmak zorunda kalmışlardır. Uzun vadede bakıldığında, bu anlaşmanın en önemli sonucu, Osmanlı hükümetlerinin bağımsız dış politika izleyebilme seçeneğini ortadan kaldırmış olmasıdır.²¹⁹

Yabancılarla verilen bu ticari imtiyazlarla teknik donanımıyla onlarla başedemeyecek durumda olan Osmanlı sanayinin girdiği darboğazı aşması için sonrasında birtakım girişimlerde bulunulmuş, ancak bunlar yetersiz kalmıştır. Yüzyılın sanayi sergileri bağlamında, Osmanlılar'ın bu sergilere katılımı ve ilk kez 1863 yılında İstanbul'da açılan sergi, bu anlamdaki

²¹⁷ Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri II (1838-1850)*, İstanbul 1976, s. 5.

²¹⁸ Rifat Önsoy, a.g.e., s. 16.

²¹⁹ Şevket Pamuk, a.g.e., s. 22.

girişimlerdenir.²²⁰ Diğer bir süreçte, “ithal malı teknoloji ve ithal işgücü ile” kurulan fabrikalarla Osmanlı sanayisi ayakta tutulmaya çalışılmış, ancak yetişmiş insan gücü ve teknoloji eksikliği bu süreci de yetersiz kılmıştır.²²¹

Siyasi ve ekonomik gelişmelere bağlı olarak ciddi sıkıntıların yaşandığı Tanzimat Dönemi’nde birtakım kararlarla sorunların üstesinden gelinmeye çalışılmıştır. Vakanüvis Ahmet Lütfi Efendi’nin, “...Birinci dersi bırakıp da ta üçüncüye ehemmiyet verilmesi, yolların tesviyesinden evvel Avrupa’dan İstanbul’a faytonlar getirilmesi gibi...” eleştirel bir yaklaşımla olaya bakışı, Tanzimat’ın işlerliğini ve mantığını ortaya koymaktadır. “...Tanzimat-ı hayriye tarihinden beri ol kadar talimname ve nizamname ve layihalar ve kanunnameler yapılmıştır ki ahkâmının icrası şurada dursun okuyup bellemesi kabil değildir. Bunların çoğu imrar-ı vakt etmek ve işgüzarlıkla görünmek ve Avrupa’ya mukallidlik eylemek maksadlarıyla yapılan şeylerdir...”²²² eleştirisi dönem için dikkate değer bir başka yaklaşımdır. Alınan ve uygulanmayan bir çok kararın vakit geçirerek iş yapıyor görünmek ve Avrupa’yı taklit etmek olarak nitelendirildiği bu dönem; gerçekten de alınan, ancak koşullar uygun olmadığı, alt yapı oluşturulmadığı için uygulanamayan birçok kararla doludur.

III.1.2. Tanzimat Dönemi Mimarlık Ortamı

Tanzimat Dönemi’nde mimarlık konusundaki en önemli sorun, planlama ve uygulama aşamasındaki karmaşadır. Hassa Mimarlar Ocağı kaldırılıncaya kadar, bu aşamalar ocak bünyesinde ele alınırken, sonrasında bunu belirlemek zordur. Planlayan ve uygulayan aynı kişi olabildiği gibi, farklı isimler de olabilmektedir. Yüzyıl ortalarında, özellikle kamu yapılarında

²²⁰ Rıfat Önsoy, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi)”, *Belleten*, Sayı:185, Ocak 1983, s. 195-235.

²²¹ Tanzimat’la birlikte yetişmiş insan gücü eksikliğini giderme sürecinde, sanayi alanında kalifiye işçi yetiştirilmek üzere yurtdışına, eğitime çıraklar da yollanmıştır. Adnan Şişman, a.g.e., s. 86.

²²² Ahmed Lütfi Efendi, *Vak’anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, 6-7-8, İstanbul 1999, s. 1228, 1233.

münakasa/açık eksiltme sisteminin getirilmesiyle uygulama aşamasında müteahhitlik devreye girmiştir. Önerilen ve onaylanan planlar çerçevesinde inşa faaliyetleri müteahhit mimarlar ya da birinci elden mimarlık eğitimi olmayan kalfalar tarafından yürütülmeye başlanmıştır. Ancak gözardı edilmemesi gereken bir gerçek, Hassa Mimarlar Ocağı sonrası yeniden teşkilatlandırılan Ebniye İdaresi'nin, farklı isimler altında ve farklı kurumlara bağlı olarak, Osmanlı Devleti'nin son dönemine kadar varlığını korumuş olmasıdır. Ebniye İdaresi mümkün olduğunca, özellikle kamu yapılarında kontrolü elinde tutmuştur. Çoğu zaman sipariş verilerek hazırlanan planlar, Ebniye İdaresi'nin başındaki ismin onayıyla uygulamaya geçirilebilmiş; bazen kendi uygun gördükleri ismi görevlendirdikleri gibi ihaleyle kendi kontrollerinde de inşa ettirmişlerdir. Ebniye İdaresi, bütün yolsuzluk ve karışıklıklara rağmen her aşamada inşaatın takipçisi olmuştur.

XIX.yüzyılda, başlangıçta, siyasi ilişkiler bağlamında resmi ilişkilerle, özellikle askeri alanda uzman çağrılmışken, mimar çağrılmamıştır. Buna gerek de kalmamıştır. Yabancılar Osmanlı başkentine, gerek elçilikler vasıtasıyla, gerekse farklı bağlantıları sebebiyle iş almak için gelmişlerdir. Bu arada İstanbul'un yerleşik yabancı nüfusunu oluşturan levanten ve gayrimüslim mimarlar da iş imkanlarını değerlendiren çevre olmuştur.

Tanzimat Dönemi'nde mimarlık alanındaki en önemli değişimlerden biri serbest mimarlık bürolarının kurulmasıdır. İlk büro sahibi diplomalı mimar Gaspare Fossati'dir. İstanbul'da büro sahibi mimarların kalıp projelerle müteahhitlik yaptığı, dönemin ilanlarında görülebilmektedir. İtalyan mimar Breschi için 1889/90 yılına ait ilanda, 33 yıldır İstanbul'da bulunduğu, başkent her yanında çok sayıda yapıları ile çok tanındığının, hem başkentte hem de çevrede götürü usulde müteahhitlik de yaptığının, saray, ev, anıtsal mezarlar vb. her türde, çok geniş proje koleksiyonu olduğunun, başka şehirlere de istek üzerine çizim ve krokiler gönderdiğinin yazılı olması,²²³

²²³ Cengiz Can, *İstanbul'da 19.Yüzyıl Batılı ve Levanten Mimarların Yapıları ve Koruma Sorunları*, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1993, s. 40.

mimarın 1858'den bu yana İstanbul'da faaliyet gösterdiğini ve kalıp projelerle çalışıldığını gösteren bir örnektir.²²⁴

Tanzimat Dönemi mimarisinde belirleyici olan önemli unsurlardan biri de 1856 Hatt-ı Hümayunu ile yabancılara emlak satın alma hakkının tanınmasıdır. "...*Emlakın alım satımı ve tasarrufu hakkındaki kanunlar tüm tebaa için eşit olduğundan kanunların devlete ve belediye zabıtası nizamlarına uymak ve asıl yerli halkın verdiği vergileri vermek üzere Osmanlı hükümeti ile yabancı devletler arasında yapılacak düzenlemeden sonra yabancılara da emlak tasarrufu izni verilecektir...*"²²⁵ Islahat Fermanı'ndaki bu maddeyi ileri süren yabancı elçiler bir süre sonra Babıali'ye müracaat ederek bu hükmün uygulanması için girişimde bulunmuşlardır. Süren görüşmeler sonrasında 1867 senesinde, yabancılardan tıpkı yerli halk gibi şehir ve köylerde emlak ve arazi tasarruf edebileceklerine dair düzenleme yapılarak imzalanmıştır. Osmanlı topraklarında oturan yabancıları kapsayan bu anlaşma sonucunda konsolosluk çalışanları ve levantenler de mülk satın alma hakkına sahip olmuştur. 1867'den önce Osmanlı ülkesinde yaşayan yabancılardan, Osmanlı kanunlarına göre resmen mülk edinmeleri mümkün olmamakla birlikte, bunların erken tarihlerden itibaren bazı yollarla gayrimenkul sahibi oldukları bilinmektedir.²²⁶ Yabancılara resmi olarak mülk edinme hakkının verilmesi, inşa eyleminde ciddi bir artışa sebep olmuştur.

İnşa faaliyetlerine teşvik konusunda, Sadık Rifat Paşa'nın görüşleri ayrı bir yer tutmaktadır. Tanzimat Dönemi'nin önemli devlet adamlarından biri olan Rifat Paşa, devletin genel politikası hakkındaki görüşlerini beyan ettiği bir yazısında, halkın dilediği büyüklükte kâgir ve tahta, her türlü bina yapma isteklerine izin verilmesi ve hatta gereği kadar teşvik edilmesini ileri sürmekte; her tabakadan vatandaşın ev, yalı, fabrika ve benzeri binaları yaparak yaşadığı yerin imarına katkı sağlamasını istemektedir.²²⁷ Bu görüşler,

²²⁴ Tip proje uygulamasının XX.yüzyılın başında da devam ettiği bilinmektedir. Profesyonel mimarlar tarafından hazırlandığı anlaşılan ve daha çok askeri amaçlı, farklı türlerden 84 mimari çizimi içeren bir kitap, örnek ya da tip projeler albümüdür. Bakz: Uğur Tanyeli, a.g.e., s. 41.

²²⁵ Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, (Türkçesi A. Reşad), İstanbul 1999, s. 197.

²²⁶ Mübahat S. Kütükoğlu, a.g.m., s. 111, 118.

²²⁷ Abdurrahman Şeref Efendi, a.g.e., s. 103-104.

Tanzimat'ın yönetici kadrosunda bulunan bir ismin, halkı imar konusunda teşvik etmesi açısından dikkat çekicidir.

Özellikle Beyoğlu'nda 1870 yangınından sonra, zengin yabancı, levanten ve gayrimüslimler tarafından birçok kâgir bina yaptırılmıştır. Yine aynı sınıfa mensup mimarlar tarafından inşa edilen bu yapılar, Beyoğlu'nun çehresini değiştirmiş, bu bölge İstanbul'un modern bir kent görünümünün en önemli parçasını oluşturmuştur. Ancak 1870 yangını sonrası İstanbul'da bulunan Amicis, "...Beyoğlu evlerinin hemen hepsi şimdi kâgirdir. Ama çoğu cahil ve tecrübesiz mimarlar tarafından kötü yapılmış, hükümet tarafından gözetilmemiş ve hatta ekseriya önüne gelen tarafından inşa edilmiş olduğundan, birçoğu tamama ermeden yıkılıyor, yıkılmayanlarsa ateşe hiçbir şekilde mukavemet edemez..."²²⁸ demektedir. Bu eleştiride yapıların "cahil ve tecrübesiz mimarlar" tarafından inşa edilmiş olduğunun belirtilmesi, yoğun imar faaliyetlerinin yaşandığı bir dönemde, inşa eyleminde çalışanları vurgulaması açısından önemlidir.

III.1.2.1. Tanzimat Dönemi İstanbul'unun Şehircilik Açısından Değerlendirilmesi

XIX. yüzyılda Osmanlı coğrafyası, toprak kayıpları ile küçülürken başkent İstanbul her anlamda büyümeye devam etmiştir. Bu yüzyılda İstanbul nüfusunda artış gözlenmektedir. İstanbul'un nüfusu, her dönemde artma eğiliminde olmuş, nüfusu kontrol altında tutmak için dönem dönem önlemler alınmıştır. Bu dönemde de İstanbul'un bazı sıkıntılarla karşı karşıya kalması üzerine, 1829-30 yılında nüfus sayımı yapılmış "...İstanbul ve Bilad-ı Selase ahalisi derhal tanzim ettirilen defter mucebince üçyüz elli dokuz bin seksen dokuz nüfus bulunduğ..."²²⁹ anlaşılmıştır. Erzak sıkıntısı yaşanması üzerine yapıldığı bildirilen bu nüfus sayımı üzerine dörtbin kadar kişi

²²⁸ Edmondo De Amicis, *İstanbul (1874)*, (Çev. B. Akyavaş), Ankara 1993, s. 253.

²²⁹ Ahmet Lütfi Efendi, a.g.e., 2-3, (1999), s. 361-362.

memleketlerine gönderilmiştir. Ancak bu zaruri nüfus sayımını takiben yapılan sayımlarda artışın devam ettiği görülmektedir. 1844'te yapılan, sadece erkeklerin sayıldığı nüfus sayımı sonucunda, erkek nüfusu 213 693, 1857'de yine aynı grubu kapsayan sayımda da 238 234 olarak tespit edilmiştir.²³⁰ Erkek nüfusu verilerinden yola çıkılarak tahmin edilen nüfus ise 1844'te yaklaşık 400 bin, 1856'da ise 430 bin civarındadır.²³¹ Arada verilen rakamlar, çok sağlıklı olmamakla birlikte nüfus artışının devam ettiğini ve 1885 yılı resmi kayıtları, İstanbul nüfusunun bu tarihte 873 565 kişiye ulaştığını göstermektedir ki burada yapılan ayırmada 384 910 kişinin müslüman, 359 412 kişinin gayrimüslim ve 129 243 kişinin de yabancı olduğu anlaşılmaktadır.²³² Bütün bu veriler, bu yüzyılda nüfusun hızla arttığını göstermektedir. Özellikle yüzyılın ikinci yarısında, İstanbul'da nüfusun 1 milyona yaklaştığı dikkati çekmektedir. Bu dönemde nüfus artışı, Avrupa'nın büyük kentlerinde de mevcuttur. Ancak buralardaki artışın sanayileşmeye paralel bir artış gösterdiği bilinmektedir. Oysa Tanzimat Dönemi İstanbul'u bir sanayi devrimi yaşamamıştır. Ancak nüfus artışında, başkent'in her dönem sunduğu imkanların etkili olduğu da kuşkusuzdur. İstanbul nüfusundaki artışın çoğu ticaretin ve ekonomik etkinlik alanının yaygınlaşmasından kaynaklanmasının yanında, 1862 yılından itibaren Osmanlılar'ın kaybettiği topraklardan, Kafkaslar ve Balkanlar'dan çok sayıda müslümanın İstanbul'a göç etmesine bağlıdır.²³³ Bütün bunların yanında, Osmanlı resmi yazışmalarının gösterdiği, 1844 sayımının tamamlanmasının hemen ardından İstanbul'a yoğun bir gayrimüslim gelişiminin olduğudur. Tanzimat Fermanı'yla bağlantılı görünen bu nüfus akımında, kapitülasyonlar ve yabancılara tanınan haklardan yararlanma düşüncesi etkili olmuş olmalıdır.

Her dönem ilgi merkezi olan ve göç alan İstanbul'daki nüfus artışını önlemek için girişimlerde bulunulmuş, bu Tanzimat'a kadar nispeten başarılı olmuş, nüfusta önemli bir değişiklik olmamıştır. Bu dönemde ekonomik,

²³⁰ H. Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, İstanbul 2003, s. 141.

²³¹ Stanford Shaw, "The Population of İstanbul in the Nineteenth Century", *International Journal of Middle East Studies* 10, 1979, s. 265-277.

²³² H. Kemal Karpat, a.g.e., s. 141, 241-243.

²³³ H. Kemal Karpat, a.g.e., s. 142.

sosyal ve savaş nedeniyle yoğun göçlere sahne olan şehrin demografik yapısında önemli değişiklikler olmuş, bu plansız ve düzensiz artış sorunları da beraberinde getirmiştir.

Tanzimat Dönemi'nde İstanbul'un nüfus artışı fiziki büyümeyi de beraberinde getirmiştir. Tarihi yarımada ve Galata, öncesinde olduğu gibi yerleşmenin en yoğun olduğu bölgelerdir. XVIII.yüzyılın başlarından itibaren Kağıthane ve Boğaziçi, yerleşmelerin yayılım alanını belirlemiş ve rağbet gören bölgeler olmuşlardır. Bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren reform hareketlerine bağlı olarak yeni yapılanma alanlarının belirlenmesi, kentin gelişme ölçeği ve fiziksel büyümesinde de doğal olarak etkili olmuştur. III. Selim ve II. Mahmud döneminin, devlet bütçesinden yaptırılan büyük yapıları ile saraylar, şehrin yeni iskan alanları için belirleyici olmuştur.²³⁴ Levent Çiftliği Kışlası, Beyoğlu Kışlası, Üsküdar Selimiye Kışlası, Rami ve Davud Paşa Kışlası gibi büyük ölçekli askeri yapılar doğal olarak kentin açık ve geniş alanlarına inşa edilmek zorundaydı. Bu zorunluluk beraberinde yeni iskan alanlarının açılmasını getirmiştir. Tanzimat Dönemi'nde Beyoğlu-Galata bölgesi, kamusal ve bireysel birçok yeni yapı tipinin inşa edildiği bölge olmuş, şehrin gelişmesi de daha çok bu yönde ve Boğaziçi'ne doğru olan bölgede gerçekleşmiştir. Karşı kıyıda ise Üsküdar ve Kadıköy bölgesi, bu yüzyılda inşa edilen kışla ve saray yapılarıyla genişlemesini sürdürmüştür.

1840'larda suriçi İstanbul'u ve Galata dışındaki önemli yerleşmeler Eyüp, Bakırköy ve Yeşilköy bölgesinde de yoğunlaşmaktaydı. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Haliç'in karşı kıyısının Pera sırtlarına, Şişli Nişantaşı'na doğru genişleme, sahilden de arka kısımları da yoğun yerleşmeye sahne olan Beşiktaş ve Ortaköy'e doğru yayılma olmuştur. Ancak en yoğun yerleşme ve gelişme Beyoğlu bölgesinde yaşanmıştır.

Bu dönemde büyük bölümü devlet eliyle olmakla birlikte özel girişimlerin de yer aldığı bazı sanayi kuruluşları şehrin fiziksel yapısının belirlenmesinde etkili olmuştur. Bunlardan bazıları el tezgahlarından fabrikaya dönüştürülmüş, bazıları da yabancı girişimlerle fabrika olarak

²³⁴ Mustafa Cezar, *Osmanlı Başkenti İstanbul*, İstanbul 2002, s. 298-301.

kurulmuştur. II. Mahmud döneminde kurulan Feshane, Avrupa teknolojisinden yararlanılarak kurulan ilk tesislerdendir. Eyüp'teki imalathane Abdülmecid döneminde, 1846'da buhar gücüyle çalışan makinelerin kullanıldığı bir tesise dönüştürülmüştü. 1850'de özel bir girişimle Ohannes Dadyan'ın Bakırköy'de el tezgahlarıyla kurduğu ve 10 yıl sonra Hazine'ye devrettiği Basmahane de buhar makinelerinin kullanıldığı, dönemin sanayi kuruluşudur. 1845'te Abdülmecid'in girişimleriyle Zeytinburnu'nda kurulan Dökümhane, 1848'de çalışmaya başlamış, makinelerle birlikte teknik ekibi ile işçileri de İngiltere'den getirilmiş dönemin İstanbul'daki bir başka sanayi kuruluşudur. Baruthaneler, Küçükçekmece bölgesine nakledilmiştir. III.Selim döneminde Beykoz'da kurulan kağıt fabrikası yerine, 1863'te Dikimhane yapılmış ve II. Mahmud döneminde, Beykoz'da kurulan deri atölyesi 1842'de fabrikaya dönüştürülmüştür. 1846'dan itibaren sarayın cam fabrikası da Beykoz'da kurulmuştur. 1862'de üretime başlayan Beykoz Çini Porselen Fabrikası da Boğaz yönündedir. Osmanlı'nın son döneminde, bireysel ve devlet girişimiyle kurulan bu küçük ölçekli sanayi tesislerinin kente dağılımı, sonrasındaki önemli yerleşme alanları için belirleyici olmuştur. Haliç bölgesi dışında, Boğaziçi'nde Beykoz, İstanbul tarafında da Zeytinburnu, Bakırköy ve Küçükçekmece'ye doğru olan bölge, bu küçük ölçekli sanayi girişimlerinin olduğu bölgelerdir.

Tanzimat Dönemi'nde şehircilik bakımından en önemli girişim, 1855'te Şehremaneti'nin yani belediyenin kurulmasıdır. Böylece bu tarihe kadar var olan kurumlarda değişiklikler ve yeni kurulan bazı kurumlara sürdürülmeye çalışılan belediye hizmetleri yeni bir sürece girmiştir. Tanzimat Meclisi'nin 13 Haziran 1855 tarihli ayrıntılı gerekçeler içeren kararıyla Şehremini başkanlığında iki yardımcı ve her sınıf halktan 12 kişiyi içeren 15 kişilik bir Şehir Meclisi/İntizamı Şehir Komisyonu oluşturulmasına karar verilmiştir.²³⁵ Komisyonun daha çok yollar üzerine odaklandığı anlaşılmaktadır. 9 Aralık 1857'de Tanzimat Meclisi kararıyla Altıncı Daire Belediyesi kurulmuştur ki bu kararda İntizamı Şehir Komisyonu'nun şehrin bütününe belediye hizmeti

²³⁵ Osman Nuri Ergin, a.g.e., 3, (1995), s. 1371, 1380-1403.

vermesinin zorluğu vurgulanarak, şehrin Bilad-ı Selase, Boğaziçi ve Adalar'la birlikte ondört belediye dairesine ayrılmasının uygun olacağı belirtilerek örnek uygulamanın Beyoğlu'ndaki Altınca Daire'den başlanacağı açıklanmıştır. Pilot bölge olarak başlatılan Beyoğlu'ndaki belediyenin bu dönemde önemli çalışmaları olmuştur. Altıncı Daire'nin gerek bölge, gerekse İstanbul açısından en önemli uygulaması 1864'te Galata Surları'nı yıktırması olmuştur (Resim 4-5-6).²³⁶

Tanzimat Dönemi modernleşmesinin kent ölçeğindeki önemli bir göstergesi de İstanbul'un aydınlatılmasıdır. Aydınlatma ile ilgili ilk tesis Dolmabahçe'de inşa edilen havagazı fabrikasıdır. Sarayın aydınlatılması için yapılan ve ilk gazhane olan Dolmabahçe Gazhanesi'ni takiben Beylerbeyi Sarayı inşası sonrası Kuzguncuk'taki gazhane yapılmıştır. Bunların inşasında sarayların aydınlatılması amaçlanmışsa da 1856'dan itibaren dışarıya da gaz verilmiştir.²³⁷ İlk gaz Dolmabahçe Sarayı ile yakınındaki kışlalara verilmiştir. 1864-65 yıllarında da Beyoğlu'nda sokak aydınlatmasına geçilmiştir. İstanbul tarafının gazla aydınlatılması ise Yedikule'deki gazhanenin inşasıyla 1878'den sonradır. Bu gazhanelerden önce geceleri İstanbul sokaklarının aydınlatılması, 1846 tarihli resmi bir tebliğle gündeme gelmiştir. Elektrikle aydınlatmaya geçmeden önce İstanbul ve Bilad-ı Selase'de 8747 fener yakıldığı, bu kadar fenerle bile ancak birinci ve ikinci derecede sokakların aydınlatılabildiği bilinmektedir.

Modern kent görünümünün önemli ölçütlerinden biri olan kamuya ait açık alanların düzenlenmesi de bu dönemdedir. Altıncı Daire Belediyesi tarafından, 1870'de Taksim Kışlası'nın kuzeyinde yapılan park düzenlemesi, İstanbul'daki halkın yararına kurulan ilk kamusal park alanıdır. İkinci park düzenlemesi ise 1871'de Tepebaşı'nda yapılmıştır.²³⁸

Tanzimat Dönemi İstanbul'u ulaşım açısından da çağı yakalayacak şekilde düzenleme ve yatırımlara sahne olmuştur. Coğrafi konumundan dolayı dört tarafı denizlerle çevrili olan kentte deniz ulaşımı önemliydi. Kayık

²³⁶ Altıncı Belediye'nin kuruluşu ve faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bakz: Osman Nuri Ergin, *İstanbul Şehreminleri*, (Habl. A. N. Galitekin), İstanbul 1996, s. 26-49.

²³⁷ Osman Nuri Ergin, a.g.e., 2, (1995), s. 920-921, 924.

²³⁸ Mustafa Cezar, a.g.e., (1995), s. 141.

ve mavnalarla sağlanan kıyılar arası ulaşım, 1851’de ilk Osmanlı vapur işletmesi olan Şirket-i Hayriye’nin kurulması ve 1854’te çalıştırılmaya başlanması, deniz ulaşımında önemli bir adımdır. Osmanlı yönetici sınıfı ve zenginlerinden oluşan ilk anonim ortaklı bu şirketin vapurlarından önce, Boğaziçi’ndeki yolcu taşımacılığı, 1826’da ilk buharlı geminin gelmesiyle Tersane-i Amire bünyesinde sürdürülmeye çalışılmış, sonrasında 1837’de İngiliz ve Rus iki yabancı kumpanya tarafından devam ettirilmiştir.²³⁹

İstanbul ulaşımının önemli bir halkası da köprülerdir. İtalyan edebiyatçı Amicis’in “...Her iki sahil de Avrupa’dadır, fakat köprünün Avrupa’yı Asya’ya bağladığı söylenebilir, zira İstanbul’da Avrupa’lı olan sadece topraktır”²⁴⁰ diyerek vurguladığı köprüler iki yakayı birbirine bağlamıştır. İstanbul’la karşı yakayı birbirine bağlayan XIX. yüzyılın ilk köprüsü Unkapanı-Azapkapı arasındaki “Hayratiye Köprüsü” olarak bilinen 1836 tarihli ahşap köprüdür. 1845 yılında ise II. Mahmud’un annesi Valide Sultan tarafından Eminönü-Karaköy arasında yaptırılan köprü hızlı ve kolay ulaşımı sağlamıştır. Ahşap malzemeyle Tersane’de yapılan köprü “Cisr-i Cedid” olarak da bilinmekte ve buradan geçiş ücreti alınmaktaydı. Köprünün 1863 yılında yine ahşap malzemeyle yenilendiği, burası için yabancı bir şirket tarafından 1871’de tamamlanan demir köprünün Unkapanı-Azapkapı arasındaki köprüyle değiştirildiği, buradaki köprü inşasının ise 1878’de tamamlandığı bilinmektedir.²⁴¹ Ulaşım konusunda yabancı uzmanların bilgisine başvurma sonrasında da devam etmiştir.

İstanbul’un kara ulaşımı için yüzyılın ikinci yarısında, yabancı girişimciler tarafından öneriler geliştirilmiştir. Ancak Avrupa’daki örneklerde görülen atlı tramvayla ulaşımı sağlayan sistemi uygulamaya geçiren İstanbul Tramvay Şirketi, 1869 yılında kurulabilmiştir. Ray döşenerek hayvanların çektiği araba işletmeciliğini içeren atlı tramvay, ilk kez 1871’de, Azapkapı-Beşiktaş, Eminönü-Aksaray hattında çalıştırılmaya başlanmış, bunu Aksaray-

²³⁹ Eser Tutel, *Şirket-i Hayriye*, İstanbul 1994, s. 18-22.

²⁴⁰ Edmondo De Amicis, a.g.e., s. 21.

²⁴¹ Zeynep Çelik, *19.Yüzyılda Osmanlı Başkenti-Değişen İstanbul*, İstanbul 1998, s. 72-74. İngiliz mühendis George Wells tarafından hazırlanan, 1869 tarihli Galata Köprüsü projesi ise uygulanmamıştır. Bakz: BOA., PPK., No: 90.

Yedikule, Topkapı ve Eminönü hatları izlemiştir. Tramvayla ilgili çalışmaları, 1869'da Fransız mühendis Eugénie Henri Gavand'a, Karaköy-Pera arasında tünel yapma ve işletme imtiyazının verilmesi izlemiştir. Londra ve daha geç tarihte faaliyete geçen Newyork'tan sonra dünyanın en eski üçüncü yeraltı toplu taşıma sistemi olan, 573 m boyundaki Galata-Pera Tüneli 1871-74 arasında, Fransız müteahhit-mühendis Eugénie Henri Gavand tarafından inşa edilmiş, 1875'te hizmete girmiştir.²⁴² Modernleşme sürecinin ulaşım yansıyan en önemli örneklerinden olan bu metro, Londra'dan sonra metronun işlediği ikinci şehir olmasıyla da Osmanlı'nın en azından ulaşımında çağı yakalama başarısını sergiler. Birçok uygulanamamış projelerle birlikte yabancı yatırımcılara önemli fırsatlar sunan Osmanlı başkenti, uygulanan bu projelerle ulaşımında büyük kolaylıklar sağlamıştır. İstanbul'un ulaşım ağına, Abdülmecid döneminde yapımına başlanan demiryolunu da eklemek gerekir.

XIX.yüzyılda Osmanlı toprakları küçülmeye devam ederken başkent İstanbul büyümesini sürdürmüştür. Bu büyüme beraberinde birçok sorunu da getirmiştir. 1874'te Amicis'in bir-iki asır sonrasını hayal ettiği İstanbul, güzelliğin medeniyete kurban gitmiş olacağı bir kenttir.²⁴³ Nitekim modernleşmenin getirdiği imkanlarla şehir yeniden şekillenirken, Batılıların hayalindeki şark atmosferinden de pekçok şeyi götürmüştür.

²⁴² Vahdettin Engin, *Tünel*, İstanbul 2000, s. 26, 61.

²⁴³ Edmondo De Amicis, a.g.e., s. 115.

Resim 4. Galata Surları'nın kaldırılmasından sonra bölgenin durumu (S. H. Eldem'den).

Resim 5. 1875'te Galata, Büyük Hendek Sokağı (B. Öztuncay'dan).

Resim 6. Galata, Büyük Hendek Sokağı ve çevresinin son durumu (2006).

Resim 7. Moltke Haritası (Atatürk Kitaplığı, No: 1985. Dar  l Hilafet  l Aliyye ve civarı haritası. İstanbul Mekteb-i Fünun-ı Harbiye Matbaası, H.1268 tarihli oğaltma).

III.1.2.1.1. Yapı Malzemesindeki Değişim ve İmar Yönetmelikleri

Tanzimat Dönemi'nde kentin imarı ve yönetimiyle ilgili önemli girişimlerde bulunulmuştur. Bu döneme kadar ortaya çıkan sorunlar, günlük emirlerle sorun ortaya çıktığında çözüm getirilecek şekilde düzenlenmişken Tanzimat'ın getirdiği en önemli değişim, sorunların kanun ve yönetmeliklerle çözümlenme sürecine girilmesidir. İstanbul'a modern bir Avrupa kenti görünümü verilmesi, Tanzimat düşüncesinin ana hedeflerinden biridir. Bu alanda, Tanzimat Fermanı'nın mimarı olan Reşit Paşa, 1836 yılında, diplomatik görevlerle bulunduğu Avrupa kentlerini görerek, kentsel tasarım konusundaki düşüncelerini dönemin padişahına sunmuştur.²⁴⁴ Reşit Paşa, Avrupa basınına da sık sık meşgul eden ve ciddi hasarlara yol açan İstanbul yangınlarını neden göstererek fenn-i mimariyi bilen mühendis ve mimarların istihdamı ile kent planlamasının yapılması gerektiğini ve özellikle kâgir inşaata geçilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Çıkış noktasını, sık tekrarlanan ve kenti harabeye çeviren yangınların oluşturduğu şehrin imarına dair girişimler, Tanzimat'ın ilanıyla birlikte yoğunluk kazanmıştır.²⁴⁵

İstanbul'la ilgili imara yönelik haritaların hazırlanması bu dönemdeki önemli girişimlerdenidir. Öncesinde de daha çok askeri amaçlı şehir haritaları hazırlanmıştı. Batılılaşma döneminde, İstanbul'un ilk haritasını, 1776-1786 yıllarında Fransız mühendis François Kauffer (1751?-1801) yapmıştır.²⁴⁶ 1836-1839 yılları arasında Türkiye'de askeri uzman ve danışman olarak bulunan Helmuth Von Moltke'nin ise İstanbul planını yaptığı bilinmektedir. Moltke 22 Şubat 1837 tarihli mektubunda, "*İstanbul'un planını bitirdim... Türkler harita diyorlar...*"²⁴⁷ bilgisi, 1837 yılı başında, sokak sokak dolaşarak, hatta "*araziyi kışın kar altında inceleyerek*" şehrin planını

²⁴⁴ Cavit Baysun, a.g.m., s. 124-125.

²⁴⁵ İstanbul'un Osmanlı dönemi yangınları için bakz: Mustafa Cezar, a.g.e., (2002), s. 354-445.

²⁴⁶ Frédéric Hitzel, "Un Ingenieur Francais Au Service de la Sublime Porte: Francois Kauffer", *Observatoire Urbain d'İstanbul*, No: 6, Juin 1994, s. 17-24; Mustafa Cezar, a.g.e., (2002), s. 323.

²⁴⁷ Helmuth Von Moltke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, (Çev. H. Örs), İstanbul 1999, s. 107-108.

yaptığını göstermektedir (Resim 7).²⁴⁸ Tanzimat'ın ilanından hemen önce hazırlanmış olan, Haziran 1839 tarihli, İstanbul'un imar sorunuyla ilişkili harita ve açıklamaları içeren bir çalışmanın varlığı da bilinmektedir.²⁴⁹ Yeni yapılacak yapıların plansız ve ahşap olmayacağı, ev yaptırmak isteyenlerin geniş sokaklara sahip ve geometri kurallarına göre ölçüm ve düzenlemelerin yapıldığı bölgelerde yer gösterileceği, başka mahalleler kurulmak istenirse mühendislik bilgisine sahip kimselerin çalışmalarıyla aynı şekilde düzenli yerler hazırlanacağı, yolların genişliği, kâgir inşaat yapımı, bina yüksekliği gibi imarla ilgili detaylı bilgiler içeren belgede, “*bu imar nizamının uygulanmasını Ebniye-i Hassa Müdürü sağlayacaktır*” denilmektedir. İmar nizamının ve haritanın kimin tarafından hazırlandığı belirtilmemiştir.²⁵⁰ Sonraki gelişmeler hazırlanan bu planın uygulanmadığını göstermektedir. Nitekim bu nizamnamede sokak genişletmeye dair vurgulanan kararlar, 1866'ya kadar uygulanamamış, bu tarihte kurulan Islahat-ı Turuk Komisyonu ile kararlar uygulanmaya başlanmıştır. Şehir planları dışında, küçük ölçekli, bölgesel haritalar olarak, yangın yerlerinin yangından sonraki imarı amacıyla hazırlanan yangın yeri haritaları da şehir planlamasında önemli bir aşamadır. Cumhuriyete kadar yerli, yabancı mühendis ve mimarlar tarafından 300 kadar yangın yeri haritası hazırlandığı bilinmektedir.²⁵¹ Bu süreçte Ebniye Müdürlüğü hizmetinde çalışan İtalyan mühendis Storari'nin, Aksaray yangını sonrası, yangın yeri haritasını yapması bölgenin yeniden düzenlenmesinde önemlidir. 1856 yılında Aksaray'da çıkan yangın sonrası, birçok binanın yanmasına sokakların darlığının neden olduğu ve yangın sonrası sokak genişletme çalışmalarının ilk defa burada başlatıldığı ve sonrasında da

²⁴⁸ Çelik, bunun 1839'da hazırlanmış, Tanzimat Dönemi'nin ilk imar amaçlı haritası olduğunu belirtir ve proje ayrıntılarını Ergin'in imarla ilgili 1839 tarihli belgedeki açıklamalarıyla örtüştürür. Bakz: Zeynep Çelik, a.g.e., (1998), s. 41-42. Ancak 1844'te Mühendishane'de basılan Moltke haritası ile Ergin'in yayınındaki açıklamaların aynı olmadığı anlaşılmaktadır. Osman Nuri Ergin, a.g.e., 2, (1995), s. 1064. Cezar da bu detayı vurgulayarak açıklama getirmiştir. Bakz: Mustafa Cezar, a.g.e., (2002), s. 324.

²⁴⁹ Osman Nuri Ergin, a.g.e., 2, (1995), s. 1064.

²⁵⁰ İmar planını hazırlayan kişinin dönemin Ebniye-i Hassa Müdürü Abdülhalim Efendi olabileceği ileri sürülmüştür. Bakz: Mustafa Cezar, a.g.e., (2002), s. 325. Dönemin imar ve inşaa işlerini yürüten kurum olan Ebniye-i Hassa Müdürlüğü, müdür Abdülhalim Efendi ve başında bulunduğu bir ekip tarafından bu imar nizamnamesinin hazırlanmış olması çok muhtemel görünmektedir.

²⁵¹ Osman Nuri Ergin, a.g.e., 2, (1995), s. 1354.

devam ettirildiği belirtilmektedir (Resim 8-9).²⁵² Büyük yangınların İstanbul'daki şehir planlamalarında, lokal ölçekli olsalar da başlıca faktörler olduğu, 1856'daki Aksaray yangını sonrası bu bölgede ızgara planının uygulandığı, 1865'teki harik-i kebir denilen Hocapaşa yangını sonrasında da kent dokusunda ciddi planlamaların yapıldığı bilinmektedir. Aynı şekilde Haziran 1870'de meydana gelen Beyoğlu'ndaki yangında, bölgedeki kâgir inşaat yoğunluğuna rağmen, özellikle konutların ahşap olması, üç binden fazla konut ve dükkanın harap olmasına sebep olmuş²⁵³ ve bu bölge için, bir kısmı uygulanmamakla birlikte yeni düzenlemeler yapılmıştır.²⁵⁴ Büyük yangınlar dışında küçük ölçekli yangınlarda da bölgesel düzenlemeler yapılmıştır (Resim 10).

İstanbul'un imarında yangın alanlarının yeniden imara açılması sürecinde planlamaya gidilmesi dışında, yeni yerleşmeye açılacak bölgelerde de ebniye nizamnameleri doğrultusunda düzenlemeye gidilmiştir. 1848 yılında Pangaltı'da Mekteb-i Harbiye'nin karşısında 27 hektarlık alanın yerleşmeye açılması bu nizamnameler doğrultusunda olmuştur.²⁵⁵

İstanbul'un yangın yeri haritaları dışında Tanzimat döneminde C. Stolpe tarafından yapılmış haritalar, dönemin şehir dokusu hakkında bilgi vermektedir (Resim 11). 1855-1863 yılları arasında, 1/10bin ölçekli, Abdülaziz'e ithaf edilmiş, suriçi ve Galata'nın bir kısmını gösteren harita, o döneme kadar yapılmış haritaların en gelişmiş örneği olarak görülmektedir. 1866 tarihli, 1/15bin ölçekli sadrazam Fuat Paşa'ya ithaf edilen Stolpe'in ikinci haritası Eyüp, Beyoğlu yakası, Ortaköy'e kadar olan bölge ile Anadolu yakasında Kadıköy, Üsküdar ve Beylerbeyi'ni kapsamaktadır. Stolpe'in aynı ölçekle 1880'de tekrar çizdiği harita, 14 yılda kentin yaşadığı değişikliği göstermektedir.²⁵⁶

Şehrin imarına ilişkin en önemli düzenlemeler Ebniye Nizamnameleri'dir. XIX. yüzyıla kadar emir ve fermanlarla çözümlenmeye

²⁵² Ahmet Lütfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, IX, Ankara 1988, s. 131.

²⁵³ Mustafa Cezar, a.g.e., (2002), s. 432-433.

²⁵⁴ Zeynep Çelik, a.g.e., (1998), s. 53-54.

²⁵⁵ İlhan Tekeli, "1839-1980 Arasında İstanbul'un Planlanma Deneyimleri", *İstanbul*, Sayı: 4, 1993, s. 27.

²⁵⁶ Mustafa Cezar, a.g.e., (2002), s. 28.

çalışılan imar, inşa ve şehirciliğe dair konular bu dönemden itibaren nizamnamelerle kurallara bağlanmaya çalışılmıştır. 19 Ocak 1796/9 Receb 1210 tarihli, ebniye sorunlarına ilişkin genel hükümler içerdiği düşünülen nizamname²⁵⁷ ve 1807 tarihli, verilen bilgilerden içeriğinin yangınlara odaklı ahşap konut inşası ve sokakların darlığıyla ilgili olduğu anlaşılan nizamname dışında,²⁵⁸ büyük bir kısmı uygulanmamakla birlikte Tanzimat Dönemi'nde de nizamnameler hazırlanmaya devam etmiştir. 1839 tarihli imar planı dışında Abdülmecid döneminde, 1848 ve 1849 yıllarında hazırlanan ebniye nizamnameleri dönemin imar yönetmeliklerini göstermesi açısından önemli bilgiler içermektedirler. İlki otuz, ikincisi ilave ve ayrıntılarla otuz üç maddeyi içeren bu nizamnamelerde odak konu sokakların darlığı ve kâgir inşaattır. Bu nizamnameleri, 1863 tarihli Turuk ve Ebniye Nizamnamesi ile Rıhtımlar Nizamnamesi ve 1882'de çıkarılan Ebniye Kanunu takip etmiştir. 49 maddeden oluşan 1863 tarihli, (7 Cumadulula 1280) Turuk ve Ebniye Nizamnamesi, sokakların genişlikleri, istikametleri, levha ve numaraları, binalara dair düzenlemeler, bina yükseklikleri, yangınlara dair alınacak önlemler, tamiratı yasak durumlar, inşaat ruhsatı alma zorunluluğu gibi bir kısmı önceki ebniye nizamnamelerinde de vurgulanan düzenlemeleri içermektedir. Nizamnamenin son maddesinde, bu nizamnamenin ilanından itibaren eski ebniye nizamnamesinin geçersiz olduğu vurgulanmıştır. 1873'te Turuk ve Ebniye Nizamnamesi'nin bazı maddelerinde düzenleme ve değişiklikler yapılmıştır.²⁵⁹

Başta da belirtildiği gibi, Ebniye Nizamnameleri'nde en önemli vurgu, yangınlara ilgilidir. Cadde ve sokakların genişletilmesi, çıkmaz sokakların kaldırılması, kâgir inşaatta ısrar edilmesi, gücü yetenlerin ahşap ev yaptırmalarına izin verilmemesi, bina yükseklikleri, avlu, iskele gibi alanlarda inşaat yapılmaması gibi konular nizamnamelerde vurgulanmıştır. Yeni bina yaptırmak isteyenlerin Ebniye Müdürlüğü'ne başvurarak tespitlerin yapılması

²⁵⁷ Osman Nuri Ergin, a.g.e., 3, (1995), s. 1097.

²⁵⁸ Asım Tarihi'nde bu nizamnamenin geçtiğini belirtilir. Bakz: Mustaf Cezar, a.g.e., (2002), s. 328.

²⁵⁹ Osman Nuri Ergin, a.g.e., 2, (1995), s. 987-1017.

ve inşaatı yapacak kalfaya ruhsat verilmesi, bu nizamnamelerde vurgulanan, kentte kontrol dışı inşaatı önlemeye yönelik girişimlendendir.

İstanbul'da kâgir inşaatı geçiş yapılması yüzyılın başından beri her vesileyle dile getirilmiş ve hedeflenmiştir. Nitekim, Mustafa Reşit Paşa da Londra elçiliği sırasında, II. Mahmud'a yazdığı 1836 tarihli mektubunda, ahşap yapıların yangına neden olduğunu, kâgir inşaatı geçilmesi gerektiğini ısrarla vurgulamaktadır.²⁶⁰ Ancak birçok nedene bağlı olarak ahşapta ısrar edilmiştir. İstanbul'da, özellikle konut inşasında, ahşap geleneğinin olduğu bilinmektedir. 1827'de İstanbul'a gelen Cenevizli diplomat Antonio Baratta, buradaki ahşap konut geleneği hakkında detaylı bilgiler verirken prefabrikasyon bir sistemden bahsederek, birçok mağazada numaralı parçalardan oluşan takımları gördüğünü belirtmektedir.²⁶¹ Ahşap geleneği dışında, kâgire oranla ahşap konutun hızlı yapılması, sık sık deprem yaşanan İstanbul'da ahşabın depreme daha dayanıklı olması,²⁶² kâgir binalara oranla depremlerde ölümlerin daha az olması, neme dayanıklı ve müslümanlar için inanç gereği mütevazı yapılarda oturma düşüncesi ile aslında en önemlisi kâgire oranla ahşap yapı malzemesinin ucuz olması, ahşap yapının tercih sebepleri olarak sıralanabilir. Nitekim zenginlerin daha çok kâgir konaklarda oturduğu, bu dönemde zenginlik göstergesinin bu konaklar olduğu bilinmektedir. Sık sık yangınların yaşandığı İstanbul'da kâgir yapı malzemesinin ucuzlatılması ve özellikle belli bir gelirin altında olanların ahşap yapı yapmalarına izin verilmesi bunu göstermektedir.²⁶³ Moltke, ahşap geleneğinin olduğu İstanbul'un konut dokusunu, "*...İstanbul evleri hep tahtadan; hatta padişahın büyük sarayları bile aslında geniş tahta barakalardan başka bir şey değil. Taş bir temel üzerine ince kalaslardan*

²⁶⁰ Cavit Baysun, a.g.m., s. 124-125.

²⁶¹ Paolo Girardelli, "Osmanlı Mimarisine İtalyan Yorumlar", *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı 'Uluslararası Bir Miras'*, İstanbul 1999a, s. 66.

²⁶² 1855 yılında yaşanan Busa depreminin İstanbul'da da kâgir binalara çok fazla zarar verdiği, yine kâgir binalarda yıkım olduğu belirtilir. Bakz: Fatma Aliye Hanım, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı, 1332*, (Sadl. M. Hasırcı), İstanbul 1994, s. 139.

²⁶³ 1848 ve 1849 nizamnamelerinde bu sınır beş yüz kese akçe olarak belirlenmiştir. Bu miktarın altında geliri olanların ahşap ev yaptırmalarına izin verilmektedir. Bakz: Osman Nuri Ergin, a.g.e., 2, (1995), s. 1042.

zayıf, çoğu zaman pek yüksek bir iskelet kuruyorlar, bunu tahtayla kaplıyor, içini sıvıyor, damı kiremitle örtüyorlar..."²⁶⁴ şeklinde anlatmaktadır.

İstanbul'un yangın sorununa karşı binaların kâgir yapılmasına dair birçok hüküm verilmiştir. 1718 tarihli mimarbaşına gönderilen bir hükümdede dükkan, bekarhane, han vesair yaptırmak isteyenlerin taştan kâgir yaptırıp, ağaçtan yaptırılmasına kesinlikle ruhsat verilmemesi istenmiştir.²⁶⁵ Çoğaltılabilecek bu örnekler rağmen, yukarıda sayılan sebeplerle ahşap inşaatı ısrar edildiği anlaşılmaktadır.

Hayrullah Efendi, 1863 yılında tedavi maksadıyla gittiği Avrupa'ya dair gözlemlerini aktardığı seyahatnamesinde, gördüğü kentlerle Osmanlı başkentini kıyaslama yoluna giderek İstanbul'un ahşap inşaat sorununu dile getirmektedir. "*...Her gün nice yüzlercesi bir defada yanmış ve yanmakta ve teberrukatı ecdadımızı mahv ve telef etmekte ve etmiş olan ahşap hanelerin arsaları üstüne tekrar birçok nukud ve emvalin birden bire yanıp ve harap olmak tehlikesine her dakika müstait ve müptela ve yanıp yıkıldıkça yerliler yanında bi mekan kalmak ve adem-i tavattun alameti ima eder ahşap hane inşasına meyl etmek adet-i kabihâsından ne zaman kurtulup da Avrupalılar gibi temeddün ve tavaddun halini gösteren kargir haneler inşasına hangi vakit başlanacaktır...*"²⁶⁶ diyerek ahşap ev inşası alışkanlığından ne zaman kurtulup medenileşme ve vatanlaşma halini gösteren kargirhaneler inşasına başlanacağını sorgulamaktadır. Hayrullah Efendi'nin medeniyet kriterini kâgir yapı inşasına bağlamakta olması, dönem için kâgir inşaatın ne kadar önemle üzerinde durulan bir konu olduğunu göstermektedir.

Ebniye Nizamnameleri, kâgir inşaat vurgusunun yanında, şehir dokusunu şekillendiren konut yüksekliklerine dair düzenlemeler ve sınırlamalar getirmiştir. Aslında konut yükseklikleri öncesinde de belli kural ve düzenlemeleri içeriyordu. Hassa mimarbaşı Mehmed Ağa'ya gönderilen 1724 tarihli bir hükümdede,²⁶⁷ İstanbul'da yapılacak konut yükseklikleri, müslümanlar için 12 zira (9m), gayrimüslimler için 9 zira (7m) olacak şekilde belirlenmiştir.

²⁶⁴ Helmuth Von Moltke, a.g.e., s. 95-96.

²⁶⁵ Ahmet Refik, a.g.e., (1930), s. 66-67.

²⁶⁶ Hayrullah Efendi, *Avrupa Seyahatnamesi*, (B. Altuniş Gürsoy), Ankara 2002, s. 188.

²⁶⁷ Ahmet Refik, a.g.e., (1930), s. 83.

Sur içi ve dışında ehl-i İslam dışındakilerin iki kattan fazla ev yaptırmamaları, üç kat yaptırmaya ruhsat verilmemesi mimarbaşına gönderilen bir başka hükümde vurgulanmıştır.²⁶⁸ Yangınların önlenmesine dair 1826 tarihli bir hükümde, gayrimüslimler için konut yüksekliği 12 zira (9m), müslimler için 14 zira (10,5m) şeklinde belirlenerek konut yüksekliklerinin artırıldığı görülmektedir.²⁶⁹ Anlaşıldığı üzere, konutlar için yükseklik belirlemesi müslim-gayrimüslim ayrımına göre yapılmaktaydı. Tanzimat Fermanı'nın getirdiği tebaaya eşitlik ilkesi, bu ayrımları ortadan kaldırmış, konut yükseklikleri için yapı malzemesine göre sınırlamalar getirilmiştir. Cemazeyilahir 1264/1848 tarihli Ebniye Nizamnamesi'nin onuncu bendine göre devlet yapıları hariç tutularak, tüm tebaanın inşa edecekleri binaların yükseklikleri, kâgir ve ahşap malzeme kullanımına göre belirlenmiştir. Buna göre ahşap yapıların yüksekliği, zeminden üst tavana kadar 22 zira (16,5m), kâgir yapıların yüksekliği ise 30 zira (23m) olarak belirlenmiştir.²⁷⁰ Ancak 28 Z 1264 (25 Kasım 1848) tarihli ek düzenlemeyle ahşap haneler için 18 ziraya (12,25m) kadar indirilen yükseklik fazla görülerek, H.1265 tarihli düzenlemeyle ahşap yapılar için 14 zira (10,5m), kâgir yapılar için 20 ziraya (15m) kadar ruhsat verilmesine karar verilmiş, gerekçe olarak da yüksek yapı yaptırmak isteyenleri kâgir yapı yapmaya teşvik etmenin amaçlandığı belirtilmiştir.²⁷¹ Bu düzenlemede, yapı malzemesine de detaylı yer verilmiş; kâgir yapılar yarı, tam kâgir olarak; ahşap yapılar ise dört bölüme ayrılarak inşaatta kullanılan taş, harç, tuğla, demir, ahşap hakkında bilgiler verilerek yapıların dayanıklılık süreleri belirtilmiştir. *“...Kâgir ebniye inşasında maksat harikten muhafaza olunmak ve bir de ahşaptan ziyade dayanmak garazından ibaret olduğuna mebni bundan böyle ebniyenin kâgir olarak inşası zımında teşvikat ve teshilat-ı lazimenin icrasına sarf-ı himmet olunup fakat herkes hanesini kâgir yapmaya muktedir olmayacağı cihetle buna icbar olunamayacağı misillü mümkün mertebe harikden muhafazası...”* vurgusuyla kâgir inşaat yapılmasındaki ısrarın sebebi belirtilmiş, ancak herkesin imkanının olmadığı

²⁶⁸ Ahmet Refik, a.g.e., (1930), s. 67.

²⁶⁹ Osman Nuri Ergin, a.g.e., 2, (1995), s. 1034.

²⁷⁰ Osman Nuri Ergin, a.g.e., 2, (1995), s. 1034.

²⁷¹ Osman Nuri Ergin, a.g.e., 2, (1995), s. 1044.

düşünülerek zorunlu tutulmamıştır.²⁷² İmkani olmayıp ahşap yapı yaptıranların kâgir yangın duvarı yaptırmaması, duvarlarda bağdadi ya da tuğla olması, cephelerin horosan harcı ile sıvanması, kâgir yapılar arasına ahşap yapı yapılmaması gibi düzenlemeler yangınlara karşı alınacak önlemleri göstermekte, aynı zamanda dönemin konut mimarisinin nasıl olacağını belirlemektedir. Yapı yüksekliklerine dair düzenlemeler sonrasında da devam etmiş, 1849 tarihli nizamnamede ölçüler korunmakla birlikte kâgir yapıların yüksekliğinin, belirlenen ölçüyü 1-2 arşın geçmesi durumunda da ruhsatın verileceği vurgulanmıştır. 1863 tarihli Turuk ve Ebniye Nizamnamesi'nde de binaların yükseklikleri tekrar belirlenmiş, her tür kâgir bina için yükseklik 20 zira (15m), ahşap içinse 14 zira (10,5m) olan yükseklikleri korunmakla birlikte Pera'da, Altıncı Daire dahilinde inşa olunacak olan kâgir ve ahşap yapı yükseklikleri daha fazla tutularak, kâgir için 24, ahşap içinse 16 zira olarak belirlenmiştir. Ayrıca bu nizamnameyle konut dışında ahşap ve kâgir dükkan yükseklikleri de belirlenmiş, hükümlere aykırı davrananlara para cezası getirilmiştir.²⁷³ 1875 tarihli nizamnamede, caddenin genişliğine göre konut yükseklikleri belirlenmiş, 15 ve daha geniş olan caddelerde konut yükseklikleri, 24 ziraya kadar çıkarılmış, iki bölgeye taksim edilen İstanbul'un birinci bölgesinde ahşap inşaat tamamen yasaklanmıştır.²⁷⁴ 1882 tarihli Ebniye Kanunu'nda da aynı belirleme kriteri korunmuş, 10 arşın genişliğindeki sokaklarda ahşap 16, kâgir 24; 12 ile 15 arşın genişliğindeki sokaklarda ahşap 18, kâgir 28; genişliği 15'ten fazla olan sokaklarda ahşap 20, kâgir 30 arşın olarak belirlenmiştir ki yüksekliklerin cadde ve sokak genişliklerine göre belirlenmesi önemlidir.²⁷⁵ Ancak konut yükseklikleri sık sık değiştirilmekle birlikte hiçbir zaman tam anlamıyla uygulanmamıştır.

²⁷² Osman Nuri Ergin, a.g.e., 2, (1995), s. 1037-1043.

²⁷³ Osman Nuri Ergin, a.g.e., 4, (1995), s. 1678, 1684.

²⁷⁴ İstanbul, Unkapanı'ndan Zeyrek, Horhor, Aksaray, Yenikapı hattı sınır olarak belirlenmiş, Beyazıt tarafı birinci kısım, Fatih tarafı ise ikinci kısım olarak ayrılmıştır. Azapkapı, Şişli, Feriköy, Ortaköy bölgeleri birinci kısma; Tatavla, Kasımpaşa tarafı ile Boğaziçi, Kadıköy, Adalar ikinci kısma dahil edilmiştir. Bakz: Osman Nuri Ergin, a.g.e., 4, (1995), s. 1698.

²⁷⁵ Belirlenen bu konut yüksekliklerinin, ebniye kanunlarının uygulanmayan maddelerinden biri olduğu, uygulanmama sebepleri arasında fen memurlarına rüşvet verilmesi, mesaha mikyaslarının muayyen ve muntazam olmaması olduğu belirtilmiştir. Bakz: Osman Nuri Ergin, a.g.e., 2, (1995), s. 1001.

Tanzimat Dönemi'nde şehircilik alanındaki en önemli çalışmalar, cadde ve sokak düzenlemeleriyle ilgilidir. Bu döneme kadar yol konusu pek gündemde olmamıştır. Her vesileyle sokakların darlığı gündeme getirilmişse de bunun için köklü çözümlerin alınması Tanzimat Dönemi'nde olmuştur. 2 Ra 1255 (16 Mayıs 1839) tarihli belgede, yolların istikametini, yokuşlarını gösterir farklı renk ve işaretlerle bir haritanın düzenlenmesi; Bab-ı Hümayun'dan Divanyolu, Aksaray-Silivrikapı-Mevlanakapı hattı, Bayazıt'tan Edirnekapı hattı ile Eğrikapı-Kadırga Limanı-Yedikule hattı yollarının 20'şer zira olması, 4'er zira yaya kaldırımı bırakılması, belirlenen akslar dışındaki yolların 15-12-10 zira olarak düzenlenmesi ve asla çıkmaz sokak bırakılmaması; Yalıköşkü'nden Unkapanı'na, Eminönü'nden Tophane-i Amire'ye 20'şer ziralık yollarla 4'er zira yaya kaldırımı bırakılması, iskelelerin bazı mahallerinde ve sur içinde münasip yerlerde meydan bırakılması istenmiş, bu verilerle bir plan düzenlenerek bu plana göre hareket edilmesi istenmiştir. Geniş sokaklar, yaya kaldırımları, meydanların düzenlenmesini içeren bu belge, geniş sokakları ve meydanlarıyla Tanzimat düşüncesinin modern şehrini göstermekle birlikte dönemin uygulanmayan bir kararı olarak kalmıştır.

Tanzimat Dönemi'nde, Islahat-ı Turuk Komisyonu'nun kurulması ve bu komisyonun çalışmaları, İstanbul'un cadde ve sokak düzenlemeleri konusunda çok önemli bir adımdır. Hocapaşa yangını sonrası, 1866'da oluşturulan Islahat-ı Turuk Komisyonu'nun görevleri, "*Hocapaşa'dan Divanyolu'yla Kumkapı'ya ve Beyazıt'a kadar muhterik olan ve tesviyesi lazım gelen mahaller ile Bab-ı Vala'yı seraskeri civarında olan inşaata ve onların teferruatına münhasırdır*" denilerek şehrin imarına dair faaliyetlerin bu komisyon tarafından yapılacağı belirtilmiş; Divanyolu için genişlik 25 zira, diğer caddeler için 20 zira, yeni açılacak sokakların genişlikleri ise 8, 12, 15 zira olarak belirlenmiştir (Resim 12-13). Komisyon faaliyetlerine kısa bir süre sonra başlamış,²⁷⁶ faaliyetleri düzenli olarak hükümete sunulmuştur. Bölgenin

²⁷⁶ Komisyon kurulmadan önce Ebniye İdaresi tarafından, dört koldan gönderilen memurlar tarafından yangın bölgesinin haritalarına hemen başlanmış, bir yanlışlık olmaması için herkesin arsasının yerini memurlara göstermesi istenmiştir. Bakz: *Tasvir-i Efkar*, No:331, 4, 28 R 1282 (20 Eylül 1865).

neredeyse yeniden inşasını içeren 1866, 1868, 1869 tarihli raporlar, komisyonun çalışmalarını detaylı bir şekilde anlatmaktadır.²⁷⁷ Bu komisyonun çalışmaları bugünkü İstanbul'un yol dokusunu belirlemiş, büyük bir felaket olan Hocapaşa yangını şehrin imarında etkili olmuştur.

Islahat-ı Turuk Komisyonu'nun çalışmaları öncesinde, İstanbul sokaklarının genişliğinin 2-2,5 arşını geçmediği, şehrin en önemli caddesi olan Divanyolu'nun bile 5-8 arşın arası düzensiz bir genişlikte olduğu, eski haritalardan anlaşılabilir. 1839'da sokak genişlikleri 20, 15, 12, 10 zira olarak belirlenmişken 1848 tarihli nizamnamenin birinci bendinde büyük caddeler için 10, adi caddeler için 8, diğer sokaklar için genişliğin 8 ziradan az olmayacağı belirtilerek, çıkmaz sokakların imkan buldukça açılacağı vurgulanmıştır. 1849 tarihli nizamnamede de bu ölçüler korunmuştur. 1863 tarihli Turuk ve Ebniye nizamnamesi ile yollar 5 sınıfa ayrılarak genişlik ölçüleri belirlenmiştir. Bu nizamnamenin birinci bendine göre, birinci sınıf yolların genişliği 15, sonrakiler 12, 10, 8 ve çıkmaz sokakların 6 zira olması kararlaştırılmış; bu ölçülerin bir tabelaya yazılarak her sokağın başına asılacağı belirtilmiştir.²⁷⁸ Ancak alınan bütün karar ve düzenlemelere rağmen, 1874 yılında, İstanbul'daki sokak dokusunun, "*bazı yerlerde yollar o kadar dardır ki karşılıklı iki evin çıkma katları neredeyse birbirine değer ve bu insan kafeslerinin gölgesinde, günün büyük bir kısmını oturdukları yerden gökyüzünü azıcık görerek geçiren insanlar...*"²⁷⁹ şeklinde tanımlanması, hala çok dar sokakların olduğunu göstermektedir.

Daha önce de belirtildiği gibi, Hocapaşa yangını İstanbul'un imarı konusunda dönüm noktasını oluşturmaktadır. 29 Ağustos 1865 gecesi başlayan yangın, çok geniş bir alana yayılmıştır. Muhtemelen bir tarih karışıklığıyla kaydedilen Hocapaşa yangını, "*Hocapaşa'dan başlayıp Cağaloğlu, Osmaniye, Gedikpaşa ve Sultanahmet taraflarını tarla haline*

²⁷⁷Osman Nuri Ergin, a.g.e., 2, (1995), s. 944-962. Düzenlenen haritalar gereğince yeni sokaklar açılmasına başlandığı, Mart 1866 tarihli gazetede belirtilmiştir. Bakz: *Tasvir-i Efkar*, No: 375, 3, 9 Za 1282 (26 Mart 1866).

²⁷⁸Osman Nuri Ergin, a.g.e., 3, (1995), s. 1673.

²⁷⁹Edmondo De Amicis, a.g.e., s. 32.

*koymuştur.*²⁸⁰ Yangından hemen sonra bölgenin yangın yeri haritaları oluşturulmaya başlanmıştır. 20 Eylül 1865 tarihli gazetede, yangında yanan yerlerin haritasını yapmak üzere dört koldan memurlar gönderilerek bölge haritalarının çizimine başlandığı, bir yanlışlık olmaması için herkesin arsasının eski yerini ilgili memurlara göstermesi gerektiği belirtilmektedir.²⁸¹ 14 Ekim tarihli habere göre, haritanın hazırlanmasına devam edildiği anlaşılmaktadır.²⁸² Yangın bölgesinin haritaları, kış mevsimine denk gelmesine rağmen 5-6 ay gibi bir sürede tamamlanmış ve yol açma çalışmaları hemen başlatılmıştır. Haritaların tamamlanmasından sonra, 1866 yılı başında Islahat-ı Turuk Komisyonu'nun kurulduğu anlaşılmaktadır.²⁸³ 26 Mart 1866 tarihli gazetede, düzenlenen haritalar gereğince yeni sokakların açılmasına başlandığı belirtilmektedir.²⁸⁴

Islahat-ı Turuk Komisyonu, Meclis-i Vala azasından Refik Efendi, Subhi Bey, Afif Bey, Hariciye Teşrifatçısı Kamil Bey, Mustafa Efendi, Ticaret Müsteşarı Server Efendi, Teftiş Mahkemesi azalarından Ferid Efendi, Erkan-ı Harbiye reisi Mahmud Paşa, Dar-ı Şura azası Ahmed Muhtar Efendi'den oluşur. Komisyonda yangın yeri arsalarının taksimi ve yolların sınırını belirleme konusunda Harbiye'den 10 kadar zabitan bulundurulması da kararlaştırılmıştır.²⁸⁵ Komisyonun kurulma amacında, "*Harik-i Kebir'den dolayı Dersaadet'ce tesviyesi lazım gelen arsa ve tariklerin ıslahı hususlarına nezaret etmek ...iş bu komisyonun teşkilinden maksat tesviye ve tanzim olunacak turuk ve meabirin*", İstanbul'un var olan sokaklarına yol bile denilemeyeceği, "*eğri büğrü iniş çıkışlı bir takım dar dikler*" bir taraftan diğer ucu görünür yollar olması gereği vurgulanmıştır. Var olan sokaklardan değil arabaların, hayvanların bile zor geçtiği, kâgir bina için gerekli olan malzemenin nakli zor olduğu için nakil malzemesini ucuza getirecek geniş

²⁸⁰ Ahmed Lütfi Efendi, Zilhiccenin 18. Perşembe günü sabahleyin 1282'de (4 May 1866), saat iki sularında Hocapaşa'da başlayan yangından bahseder ki dönem gazetelerinde bu boyutlu bir yangından bahsedilmez. Bahsi geçen yangın 1865 tarihli Hocapaşa yangını olmalıdır. Bakz: Ahmed Lütfi Efendi, a.g.e., X, (988), s. 146.

²⁸¹ *Tasvir-i Efkar*, No: 331/ 4, 28 R 1282 (20 Eylül 1865).

²⁸² *Tasvir-i Efkar*, No: 338/ 4, 23 Ca 1282 (14 Ekim 1865).

²⁸³ *Takvim-i Vekayi*, No: 840, 24 Zilhicce 1282 (10 Mayıs 1866).

²⁸⁴ *Tasvir-i Efkar*, No: 375/ 3, 9 Za 1282 (26 Mart 1866).

²⁸⁵ *Takvim-i Vekayi*, No: 840, 24 Zilhicce 1282 (10 Mayıs 1866).

yollar açılmasının gereği, arsaların tarla kaidesine göre ölçülmesi, komisyon kararları arasındadır. Komisyon, yangın yerlerinin düzenlenmesi dışında diğer bölgelerin de aşama aşama düzenlenmesi, sokak kaldırımlarının yaptırılması görevini de üstlenmiştir. Ebniye memurları tarafından düzenlenmiş haritaların uygulanması, komisyonun yangın sonrası yapması gereken asıl iştir. *“Etrafında olan denizdeki aksinden başka dünyada eşi olmayan şu şehir-i şehirin öyle karmakarışık sokaklarla kalması layık olmadığından”*,²⁸⁶ bu haritalarda belirlenen Divanyolu'nun 25 zira genişliğinde açılması; Babıali'den Sirkeci İskelesi'ne açılacak olan Aziziye Caddesi, Babıali'den Divanyolu'na Mahmudiye Caddesi, buradan Kadırga Limanı'na, Nuruosmaniye Camii kapısından Ticarethane civarına kadar açılacak caddeler 20'şer zira genişliğinde; Sirkeci İskelesi'nden Kadırga Limanı'na kadar olan büyük yolların surlara gelen kısmının yıkılarak 20şer zira genişliğinde yollar açılması ve surların yıkılan yerlerine demir kapılar yaptırılması; bir taraftan da 8, 12, 15 zira genişliğinde tali sokaklar açılarak buralardaki arsaların sahiplerine tahsisi yapılacaktır. Bu işlemler, komisyon maiyetindeki Harbiye zabitanı ile harik ve ebniye memur ve mühendislerinden oluşacak bir heyet vasıtasıyla yapılacaktır. Herkesin hane ve sair binalarını kâgir inşa etmesi için gerekenlerin yapılması, komisyonun üzerinde durması gereken bir husustur ve komisyon tarafından tuğla imal ettirilip kireç yaktırılıp yarı fiyatına satılmıştır.

Komisyon hemen çalışmalarına başlamış, yapı malzemesinin kolaylıkla nakledilmesi için önce Sirkeci İskelesi'nden Babıali'ye büyük bir cadde açılmıştır ki komisyonun ilk açtırdığı bu cadde Aziziye Caddesi'dir. Babıali'den Divanyolu'na uzanan Mahmudiye Caddesi, Nuruosmaniye Camii'ne uzanan Osmaniye Caddesi, Kumkapı yönüne ve Kadırga meydanına açılan Şerifiye Caddesi ile Bahçekapı'dan Babıali önüne doğru uzanan ve İstanbul'un en düzgün caddesi olup şose olarak düzenlenen Orhaniye Caddesi komisyon tarafından açılan önemli caddelerdendir. Caddeler için su nakliyesini sağlayacak lağımlar yapılmış, yani caddeler

²⁸⁶ Osman Nuri Ergin, a.g.e., 2, (1995), s. 947.

açılırken altyapı da düşünölmüştür. Divanyolu üzerinde kalan kâgir dükkanlar yıktırılarak geri çektirilmiş, bunlar komisyon tarafından yeni baştan yaptırılmıştır. Böylece Divanyolu, 25 zira genişliğine getirilmiştir. Mahmutpaşa yokuşu üzerindeki 40 kadar kâgir dükkanın önleri kesilerek dar yol genişletilmiş, Divanyolu ile Mikrasçılar Caddesi üzerinde kalan üç su terazisi yıktırılarak demirden su borularıyla uygun yerlerde yapılmıştır. Bazı su yolları yeniden yapılmıştır. 25 Ağustos 1285 (6 Eylül 1869) tarihinde hazırlanan rapor, yapılan ve yapılacak işlere ek olarak, başka yapılmış çalışmalarını da göstermektedir. Tophane İskelesi'nden Beyoğlu'na kadar olan Boğazkesen Caddesi açılmış, Tophane'den Dolmabahçe'ye kadar olan cadde genişletilmiştir. 1848 tarihli harita ile 1880'lere tarihlenen harita karşılaştırıldığında yapılan düzenlemeler görölebilmektedir (Ek 8-9).²⁸⁷

Komisyonun raporunda, kısa sürede yapılan çalışmalarla İstanbul'un tanziminin yapıldığı belirtilerek, daha sonra yapılacak işler planlanmıştır. Bahçekapı'dan Mahmutpaşa'ya ve Fincancılar'da yeni açılan yollara bağlanacak bir cadde açılması, Ayasofya etrafındaki yolların düzenlenmesi ile etrafındaki binaların kaldırılması ve binanın tamamıyla meydana çıkarılması, Babıali'den Sultanahmet Meydanı'na giden yolun, Firuz Ağa Camii'nin Sultanahmet Meydanı yönündeki ahşap binaların kaldırılarak düzenlenmesi, Şehzadebaşı-Vezneciler yolunun düzenlenmesi, Süleymaniye Camii etrafındaki dükkanların kaldırılması, İstanbul'un diğer cadde ve sokaklarındaki kaldırımların tamiri gibi işlerin, şimdiye kadar çok masraf yapıldığı için, sonraki aşamalarda yapılacağı belirtilmiştir. Beyazıt, Aksaray, Fatih yönünden Bahçekapısı'na ve sahile yol yapılması planlanmıştır. Mahmutpaşa'nın üst tarafından Fincancılar Yokuşu'ndan Uzunçarşı başına doğru düzenlenecek ve Mercan Caddesi'ne bağlanacak, arabaların kolaylıkla işleyeceği bir yolun yapılması da planlanan işler arasındadır. Bazı ana yolların şose olarak yaptırılması, birçok kaldırımın da tamir edilmesi öngörölmüştür. Raporda, komisyonun elinde kalan arsaların satışıyla diğer tamir ve tanzim işlerinin yapılacağı belirtilmiştir.

²⁸⁷ Osman Nuri Ergin, a.g.e., 2, (1995), s. 937-962.

Islahat-ı Turuk Komisyonu üyeleri, çalışmalarını başlangıçta, Divanyolu civarındaki Ticarethane’de sürdürmüştür. Daha sonra Ticarethane civarındaki Menzilhane arsasına, komisyon memurlarının kullanabileceği ve ebniye dairesini de içine alacak, bir bina yapılmasına karar verilmiştir. Bugün Divanyolu’ndaki Ticarethane Sokağı olarak bilinen yerde, bu bina inşa edilmiştir. Ebniye İdaresi’nin Ticarethane binasındaki bir odada faaliyet gösterdiği bilinmektedir. Bu binanın yetersiz geldiği düşünülerek Menzilhane arsasında bağımsız bir bina inşa edilmiş ve bina komisyonla ebniye idaresi tarafından kullanılmıştır.²⁸⁸ İnşaat için getirilen teklifte, binanın her dönem devletin işine yarayacak bir yapı olacağı belirtilmiştir. Nitekim yapı bir dönem tevkifhane, sonra da polis müdüriyeti olarak kullanılmıştır. Yapı bugün mevcut değildir.

1869’dan sonra Ebniye İdaresi ve dolaylı olarak komisyon belediyeye geçtiği için bütün bu faaliyetler Şehremaneti bünyesinde sürdürülmüştür. 1869’dan sonra tramvay şirketine imtiyaz verilmesiyle devlet ve belediye, tramvay geçecek yolların genişletilmesi ve düzenlenmesine devam etmiştir. Bu süreçte de ilk defa 1871’de Azapkapı-Beşiktaş arası işletilmeye başlanan tramvayla, Azapkapı-Karaköy arası ilk parke taşı döşenen yol olmuştur.

Islahat-ı Turuk Komisyonu çalışmalarıyla, 2-3 yıllık bir süre zarfında İstanbul’un önemli bir bölümünün yol sorununu çözümlenmiştir. Hocapaşa yangınından çok kısa bir süre sonra yangın yerlerinin haritaları, Seyyid Mehmet Kemalettin ve Ebniye Meclisi görevlileri tarafından hazırlanmış, hemen çalışmalara geçilmiştir. Yangın tahribine maruz kalan sahanın 5 milyon zira olduğu, 2-3 yıl içinde yapılan çalışmalar için 4.500.000 kuruş harcadığı düşünüldüğünde komisyonun İstanbul’un imarında ne kadar önemli çalışmalar yaptığı anlaşılmaktadır. Komisyonun gelirinin büyük bir kısmı Nafia Nezareti ödeneğinden ve padişah tarafından, bir kısmı da yangınzedeler için toplanan yardım paralarından karşılanmıştır. Kâgir binalardan vergi alınmaması ebniye dairesinin gelirlerini düşürdüğünden,

²⁸⁸ Osman Nuri Ergin, a.g.e., 2, (1995), s. 958; Ekrem Hakkı Ayverdi, *19. Asırda İstanbul Haritası*, İstanbul 1958, pafta D 3.

kullanılan mühendis ve memurlar ile harik dairesi çalışanlarının maaşlarını komisyon kendi tahsisatından ödemiştir. Hükümetin yangın yerlerine kâgir inşaat yapılması için inşaat vergisini indirmesi, ucuz malzeme sağlamak gibi girişimleri olmuş, tuğla, kum, kireç gibi malzemelerden vergi kaldırılmıştır.²⁸⁹

Islahat-ı Turuk Komisyonu'nun faaliyetleri, İstanbul'un imarında çok önemli bir aşamadır. Bu tarihe kadar imar ve inşa işlerinde bütün nizam ve düzenlemelere rağmen önemli bir yol katedilmemiş; bu tarihte ise Tanzimat Dönemi yöneticilerinin sık sık gündeme getirdikleri, Avrupa şehirlerindeki mamur ve düzenli kent dokusu oluşturulmaya çalışılmıştır. Ayrıca Hocapaşa yangınının çok geniş bir alana yayılmış olması da bölgenin yeniden tanziminde etkili olmuştur.

İmar faaliyetlerinin başlatılmasında, dönemin sadrazamı Fuat Paşa²⁹⁰ önemli bir isimdir. Fuat Paşa, İstanbul'un mamur kılınmasındaki çalışmalarından dolayı tepkiler de almıştır. Paşa'ya atfedilen "*bu kaldırımlar bize atılan taşlarla yapılmıştır*" sözleri eleştirilerin cevabını göstermektedir. Bu imar faaliyetlerine Ahmed Lütfi Efendi'nin "*...acaba bu kadar paralar sarfıyla o açılan sokakların vüsatları bizim memleketimize göre münasib miydi? Zira o genişliğe mütenasiben iki geçeli yapılacak ebniyenin kadd ü kamet ve heyet ü cesameti ana göre olmak lazımdır*"²⁹¹ ve "*Bu tesviyeler sırasında mezarlar mı gelir türbeler mi tesadüf eder bunların imhası mühimsenmemiştir. Ol vakit bu çığrı açanların çoğu tez vakitte kazdıkları hufrelere canlarını atıp gitmişlerdir*"²⁹² sözleriyle getirdiği eleştiri dikkate değerdir. Açılan caddelerin yapıların yüksekliği ve büyüklüğüne göre çok geniş olması eleştirilirken, bu caddelerin hala varlığını koruması, dönemi için iyi bir planlama ve ileri görüşlülük örneğidir. Aslında lokal düzenlemelerle götürülmeye çalışılan imar faaliyetleri, cadde ve sokak düzenlemeleri ilk defa bu dönemde, büyük boyutlu ve kısa sürede tamamlanan projelerle ele alınmıştır.

²⁸⁹ Osman Nuri Ergin, a.g.e., 2, (1995), s. 962.

²⁹⁰ Fuat Paşa'nın ikinci sadrazamlığı, 15 Z 1279 (3 Haziran 1863)-21 M 1283 (5 Haziran 1866) tarihleri arasındadır.

²⁹¹ Ahmed Lütfi Efendi, a.g.e., X, (1988), s. 146.

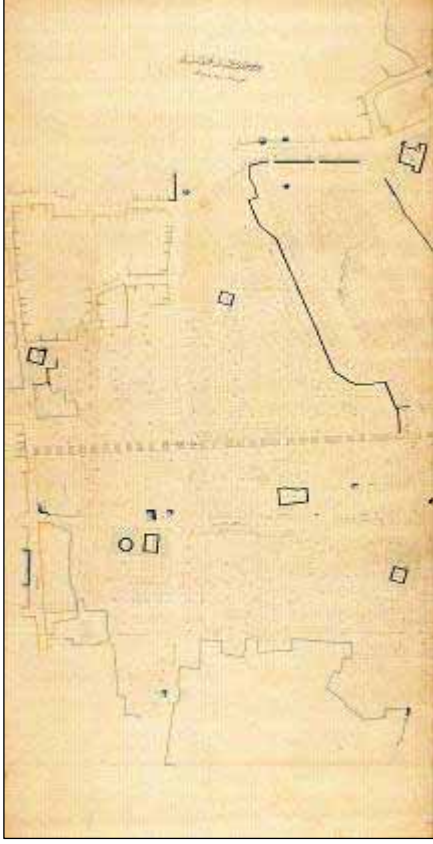
²⁹² Ahmed Lütfi Efendi, a.g.e., XII, (1989), s. 68.

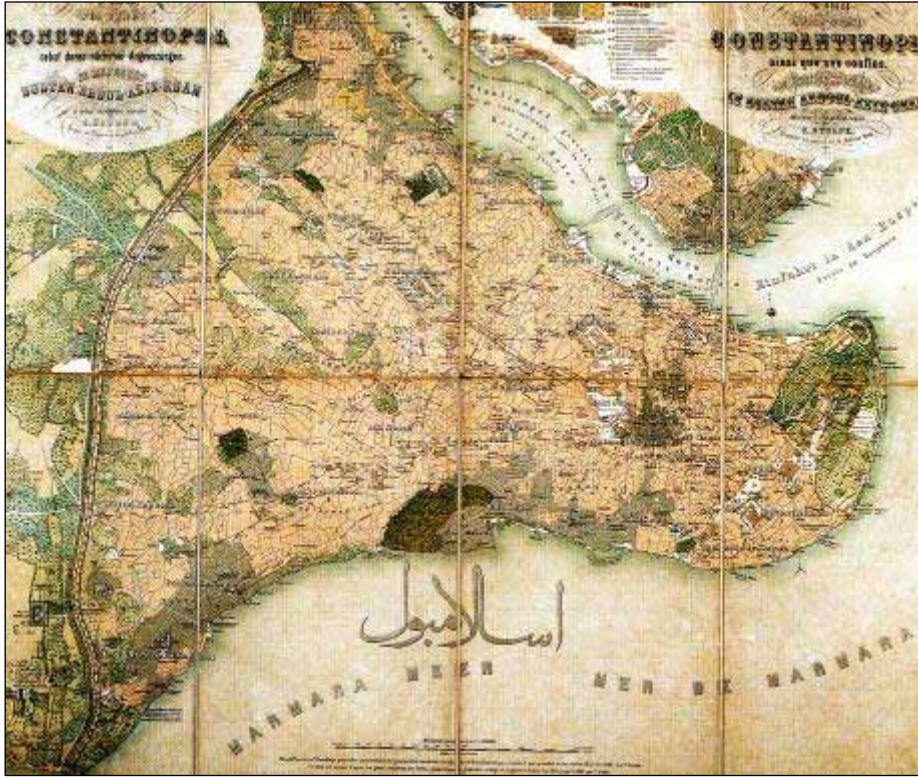
Resim 8. XIX.yüzyılın ortalarından sonra Aksaray (E. Özendes'den).

Resim 9. Aksaray Meydanı ve çevresinin son durumu (2006).

Resim 10. Çırçır harik-i kebirinin haritası
(H. 26 Receb 1279, C. Kayra'dan).

Resim 11. 1863 tarihli C. Stolpe Haritası (C. Kayra'dan).

Resim 12. Divanyolu'nun düzenlenmeden önceki hali (S. H. Eldem'den).

Resim 13. Divanyolu (2006).

III.1.2.2. Tanzimat Dönemi Mimarlığı'nda Yapı Türleri ve Mimaride Etkili Akımlar

Tanzimat Dönemi'nde, devletin ekonomik gücündeki azalmaya rağmen, inşaat etkinlikleri yoğun bir şekilde devam etmiştir. Osmanlı klasik yapı repertuarındaki yapı tipleri az da olsa yapılmaya devam ederken değişen dünya görüşü ve yaşam tarzının getirdiği ihtiyaçtan doğan yeni yapı tipleri de inşa edilmeye başlanmıştır. Klasik düzende birçok yapı tipini bünyesinde barındıran büyük ölçekli külliyeler, XVIII. yüzyıldan beri yapılmamaktadır. Son dönem mimarisinin büyük ölçekli yapıları askeri yapılar, kışlalardır. Kent silüetinin hakim elemanı olan camiler bu dönemde yerlerini, özellikle yeni yerleşme alanlarındaki askeri kışlalara, sonra da gösterişli saray yapılarına ve diğer sivil mimari örneklerine bırakmıştır. Dönemin kent dokusunun mimari açıdan belirlenmesinde, yönetici sınıfın değişen dünya görüşü önemli rol oynamıştır. Dolayısıyla Osmanlı mimari estetiğine müdahale de Tanzimat hareketinin yürütücüsü olan Osmanlı yöneticilerinden gelmiştir. Mimarın düşüncesinden çok, yönetici kadronun istek ve beğenileri doğrultusunda inşa edilen yapılarla dönem mimarlığı belirlenmiştir.

XVIII.yüzyılın sonundan itibaren, askeri ıslahatlar bağlamında yapılmaya başlanan askeri yapıların inşası XIX.yüzyılın başında da devam etmiştir. Abdülmecid döneminde de aynı yoğunlukla olmamakla birlikte askeri amaçlı birçok yapı yapılmıştır.

Tanzimat Dönemi'nde, önemli ölçüde azalmış olmakla birlikte, küçük ölçekli dini yapı inşası devam etmiştir. Sultan Abdülmecid döneminde dört camii inşa edilmiştir. Maçka Teşvikiye semtinde, var olan yapının yerine 1853 tarihli yenileme ile kâgir, örtü sistemi ahşap olan Teşvikiye Camii inşa edilmiştir. Bunu 1851'de tamamlanan, dönemin Ebniye Müdürü Abdülhalim Efendi tarafından tasarlandığı belirtilen, Fatih'teki Hırka-i Şerif Camii izler.²⁹³

²⁹³ Selman Can, a.g.t., s. 75-78.

Abdülmecid'in kendi adına yaptırdığı iki cami, Boğaz yönünde birbirine yakın konumlarda inşa edilen, 1849'da tamamlanan Mecidiye Camii ile 1854'te tamamlanan Ortaköy Camii'dir. Abdülaziz döneminin İstanbul'daki cami yapısı, annesi Pertevniyal Valide Sultan tarafından Aksaray'da yaptırılan ve aslında küçük ölçekli bir külliye olarak düşünülen Pertevniyal Valide Sultan Camii'dir. Bunun dışında, 12 Ş 1291 (24 Eylül 1874) tarihinde, Dolmabahçe'de (Beşiktaş) bir caminin yapılacağı ve bu işin padişahın başmimarı Sarkis Kalfa'ya ihale olunduğu, 21 S 1292 (29 Mart 1875) tarihinde de Aziziye Camii'nin temelini iki gün önce atıldığı, dönemin bir gazetesinde geçmektedir.²⁹⁴ 1875 yılı başlarında, Beşiktaş'ta Aziziye Camii adıyla bir caminin inşasına başlandığı anlaşılmaktadır. Tamamlanamayan bu caminin Maçka'da, dört minareli olarak yaptırılması planlanmış; duvarların ve büyük ana payelerin uzun süre yerinde olduğu bilinen bu mevkinin "Taşlık" olarak geçmesi de bu caminin temellerinden kaynaklanmakta olduğu belirtilmiştir.²⁹⁵ Daha sonra temelleri üzerine taşlık gazinosu inşa edilen caminin tamamlanamama nedeni, inşaata başlanmasından bir yıl geçmeden Abdülaziz'in tahtan indirilmiş olması olmalıdır. Caminin, kira konutu olarak tasarlanmış olan Akaretler sıra evlerinin geliriyle yapılmasının düşünüldüğü bilinmektedir.

Dönemin mimari anlayışını yansıtan camiler dışında, Tanzimat ve Islahat Fermanları'yla gayrimüslim vatandaşlara tanınan haklarla birçok kilise inşa edilmiştir. Beyoğlu'ndaki Kırım Kilisesi, Galata San Pietro Kilisesi, Haliç'teki farklı bir yöntemle inşa edilmiş olan Stefan Sveti Bulgar Kilisesi dini yapılardan bazılarıdır.

Tanzimat Dönemi, Osmanlı mimarlığında "*sivil mimari çağı*" olarak nitelendirilebilecek yoğunlukta büyük ölçekli saray, köşk, kasır ve konutun yapıldığı bir dönemdir. Bu dönemin saray ve köşkları genellikle Boğaz

²⁹⁴ Cezar, dönemin gazetelerinden yola çıkarak, Beşiktaş'ta Aziziye Camii adı ile bir yapının yapıldığını, ancak yerini tespit edemediğini belirtmektedir. Bakz:Mustafa Cezar, a.g.e., (1995), s. 171.

²⁹⁵ Semavi Eyice, "Aziziye Camii", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt:1, İstanbul 1994, s. 510.

kıyılarına inşa edilmiştir.²⁹⁶ 1834-1841 yılları arasında tamamlanan ve Abdülhalim Efendi'nin mimarlığında yapılan eski Çırağan Sarayı²⁹⁷ ve 1857'de yerine yenisi yaptırılmak üzere yıktırılan, 1863-1871 yılları arasında inşa edilen, 1910 yılında yanan Çırağan Sarayı da bu dönemde inşa edilmiştir. 1848-1856 yılları arasında tamamlanan Dolmabahçe Sarayı, Abdülaziz'in karşı kıyıda yaptırdığı ve 1865'te tamamlanan Beylerbeyi Sarayı büyük ölçekli saray kompleksleri olarak dönemin en önemli sivil mimari yapılarıdır. Büyük ölçekli bu saraylar dışında birçok köşk ve kasır inşa edilmiştir. Ayrıca hanedan ailesi ile dönemin zengin yönetici kadrosu tarafından yaptırılan yalı ve büyük kâgir konaklar bu dönemin sivil mimari örneklerindedir.

Dönemin konut mimarlığında da önemli artışlar ve değişimler görülmektedir. Özellikle Pera bölgesinde, gayrimüslim ve levantenler tarafından yaptırılan kâgir konaklar, apartmanlar bu bölgenin mimari dokusunu şekillendirmiştir. Sıra evler ve büyük apartmanlar dönemin yaşam anlayışını gösteren ve mimariye dahil olan yapı tipleridir.

Birçoğu Osmanlı mimari repertuarına ilk defa dahil olan yapılardan okullar, hastaneler, tiyatro, sergi binaları, otel ve pasajlar, hanlar, nezaret ve elçilik binaları, yönetim binaları dönemin mimari anlayışına göre inşa edilmişlerdir. Değişen yönetimle ihtiyaçtan doğan yeni yapı tiplerinin inşası devam etmiştir. Karakol binaları, postaneler, bankalar, borsa binaları gibi ihtiyaca cevap verecek binalar inşa edilmiştir. Tanzimat'ın getirdiği bürokratik kurumlaşma sürecinde birçok resmi bina inşasına ihtiyaç duyulmuştur. Tanzimat döneminde inşa edilmiş birçok mimari örnek, doğal olarak günümüz için de geçerli olan ilkleri bünyesinde barındırmaktadır. Üniversite, rüştiye, belediye, sergi binası gibi örnekler ilk defa Osmanlı mimari repertuarına girmiştir.

²⁹⁶ Mustafa Cezar, "Sanatta Batıya Açılıştaki Saray Yapıları ve Kültürünün Yeri", *Milli Saraylar Sempozyumu*, İstanbul 1985, s. 46-68.

²⁹⁷ Mustafa Cezar, "Ondokuzuncu Yüzyılda Önemli İşlere İmzasını Atmış Bir Mimarımız: Abdülhalim Bey", *19. Yüzyıl İstanbul'unda Sanat Ortamı*, İstanbul 1996, s. 109-113.

Bu dönem mimarisinde sergi binaları da ayrı bir yer tutmaktadır. 1863 yılında Sultanahmet'te yapılan sergi binası, dönemin uygulanmış ilk ve tek örneğidir.

1875'te tamamlanan Maçka'daki Eslihahane, yani Silahhane binası da dönemi için bir ilktir. Neoklasik üsluptaki çok büyük boyutlu bina dönemin kışla binalarıyla benzer özellikler sunmaktadır.

İlk örneğini 1853'te Dolmabahçe Sarayı'nın aydınlatılması için kurulan Dolmabahçe Gazhanesi'nin oluşturduğu yeni yapı tipini, Kuzguncuk ve Yedikule, daha geç tarihli Kadıköy ile Üsküdar gazhaneleri takip etmiştir. Bunlar metal konstrüksiyona sahip, grift ve yüksek binalardır.

Ticaret hanları ve bunlara eklenen pasajlar, öncesindeki han geleneğinden farklı olarak, çok katlı ve kâgir olarak inşa edilmişlerdir. Han veya büyük binaların altında iki tarafı dükkan olarak düzenlenmiş geçitler olan pasajların ilk örneği 1840'larda Beyoğlu'nda inşa edilmiştir. Bugünkü Markiz pastanesinin yerindeki Şark pasajı, 1871'de açılan Hacopulo pasajı (Danışman geçidi), Krepen pasajı (Aslı han), Avrupa pasajı (Aynalı pasaj) 1870'lerde Çiçek pasajı (Hristaki Pasajı/Cité de Pera) bu örneklerdendir.²⁹⁸

Dönemin sanayileşme çabalarına bağlı olarak küçük ölçekli de olsa fabrikalar inşa edilmiştir.

Son dönemin yeni yapı tiplerinden biri de saat kuleleridir. Öncesinde de saat kulelerinin varlığı bilinmekle birlikte son dönemde zaman ve meydan kavramlarının Osmanlı yaşamında ağırlık kazanmasıyla birlikte yapımı artmıştır. Tophane Saat Kulesi, kitabesine göre H.1264/1848-49'da Abdülmecid tarafından yaptırılmıştır. Ampir süslemeli bu kuleyi sonrasında yapılacak Yıldız Sarayı Saat Kulesi, Dolmabahçe Saat Kulesi gibi dönemin mimari özelliklerini yansıtan örnekler takip etmiştir.

İlk tiyatro binaları, Osmanlı yaşamına Tanzimat Dönemi'yle girmiştir. Dönemin değişen yaşam anlayışı içinde Batılı eğlence tarzı da böylece Osmanlı yaşamına girmiş, bu konuda da yönetici sınıf önemli roller oynamıştır. Abdülmecid'in Dolmabahçe'de 1859'da faaliyete geçen bir tiyatro

²⁹⁸ Behzat Üsdiken, *Pera'dan Beyoğlu'na 1840-1955*, İstanbul 1999, s. 259-275; Nur Akın, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Galata ve Pera*, İstanbul 2002, s. 224-228.

binası yaptırması, Beyoğlu'ndaki tiyatro gösterilerine padişahın katılması bunu göstermektedir.

Tanzimat Dönemi mimari tipleri arasında sivil eğitim binaları önemli bir yer tutmaktadır. II. Mahmud döneminde başlayan eğitimi merkezileştirme çabaları, Meclis-i Maarif sonrasında 1857'de Maarif-i Umumiye Nezareti'nin kurulması ile eğitimde devletin mutlak kontrolü sağlanmış, merkezden planlamayla modern devletlerde olduğu gibi hükümet en yüksek seviyede temsil edilmiştir.²⁹⁹ Askeri modernleşmeyi takiben Tanzimat yönetiminin öngördüğü reformların gerçekleşmesi için gerekli kadronun yetiştirilmesinde modern maarif kurumlarının açılması gerekli olmuştur. Askeri amaçlı okullar dışında açılan, yeni usulde memur ve devlet adamı yetiştirmeye yönelik olarak devletin eğitim sisteminin modernleştirilmesi ve reformlar için gerekli insan gücünü yetiştirecek bu ilk örnekler için ayrı binalar inşa edilmemiş, 1839'da eğitime başlayan Mekteb-i Maarif-i Adliyye Sultanahmet Camii'nin hünkar mahfilinde; Mekteb-i Ulum-ı Edebiyye ise Süleymaniye Külliyesi'ndeki Taş Mektep'te açılabilmiştir. Tanzimat öncesi kurulmuş olan modern eğitim kurumlarından Mühendishaneler, Mekteb-i Tıbbiye, Mekteb-i Harbiye dışında Tanzimat Dönemi'nde de başlangıçta yeni kurulması düşünülen okullar için birçok kararlar alınmış, nizamnameler düzenlenmiş, ancak çoğu uygulamaya konulamamıştır. Başlangıçta yeni yapılar yapmak yerine var olan binalar kullanılmıştır. Tanzimat Dönemi kamu eğitimi, yani terbiye-i amme ve Avrupa biliminin alınmasına düşüncede önem verilmiş, ancak icraatlar belli bir süreci gerektirmiştir. 13 Ocak 1845 günü Abdülmecid'in Babıali'ye gidişinde *"...menba-i ulüm ü fünun ve mehaz-ı sanayi-i maarif-nümun olan mekatib-i lazime icad u inşası ind-i şahanemizde akdem-i umurdan add olunmağla memalikin münasib olan mahallerine iktiza eden mekteblerin tanzimiyle terbiye-i ammenin çaresine bakılsın..."*³⁰⁰ demekle, Sultan bizzat eğitimin önemini ve okul inşasının gerekliliğini vurgulamıştır. 1846'da Osmanlı literatürüne ilk defa Darülfünun kurma düşüncesi girmiş, öngörülen birincil hedefse Tanzimat düşüncesiyle örtüşen devlet hizmetini yürütecek kişilerin

²⁹⁹ Ali Akyıldız, a.g.e., (1993), s. 222-250.

³⁰⁰ Ahmed Lütfi Efendi, a.g.e., 6-7-8, (1999), s. 1184.

yetiştirilmesi olmuştur. 1846'da inşasına başlanan ilk üniversite binasının merkezi bir konumda olması, "cesim bina" olarak çok büyük boyutlu inşa edilmesi ideolojik bir yaklaşımla devletin sivil eğitime verdiği önemi, amacına uygun kullanılmamış olduğu düşünülürse, en azından düşünce olarak yansıtır. Yaklaşık 20 yılda tamamlanacak olan yapıda, çeşitli dersler için ayrı dersaneler, kütüphane, müze, laboratuvar gibi her ayrıntıyı içeren bir planlama yapılmış, bina tamamlandıktan sonra eğitim amaçlı kullanılmamıştır. Ancak eğitim konusundaki kararlılık devam ettirilmiştir; 1865'te Çemberlitaş'taki Nuri Paşa Konağı'nda serbest derslere başlanmıştır. 1865-1869 yılları arasında inşa edilen Çemberlitaş'taki Darülfünun binasında 1870-1873 yılları arasında kesintisiz eğitimin verildiği bilinmektedir.³⁰¹ Tanzimat Dönemi'nin eğitim reformları için alanında ilk örnek bina olan Valide Sultan Mektebi ya da açıldığı yılın sonunda isim değişikliğiyle Darülmaarif adını alan mektep, Divanyolu'ndaki II. Mahmud Türbesi'nin arkasındaki alanda inşa edilmiş ve 20 Nisan 1850'de açılmıştır. Dönemin yüksek eğitim kurumlarına hazırlık eğitimi vermesi amaçlanan Darülmaarif, eğitim programı yanında, plan ve cephe anlayışı, boyutları ile de önceki eğitim kurumlarından farklıdır ve dönemin değişen eğitim anlayışı fikrini yansıtır.³⁰² 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile rüşdiye binalarının gönderilen planlara göre yapılmasına karar verilmiştir.³⁰³ 1876'da 22 rüşdiyenin bulunduğu İstanbul'da, bu sayı Tanzimat Dönemi için başarı olarak görülse de bu devirde rüştiyeleri açmak ve çoğaltmak kaygısıyla bina inşa etmek yerine boş evler, konaklar ve benzeri yapılar bu amaçla kullanılmıştır.

Sur içi İstanbul'unda Tanzimat Dönemi'nin eğitim binaları, konumları ve boyutlarıyla şehir silüetinde önemli yer tutan simge yapılarıdır. Sultanahmet ve Çemberlitaş'taki Darülmaarif binaları ile daha geç tarihli Darüşşafaka binası şehrin farklı noktalarından algılanan yapılarıdır. Bu eğitim

³⁰¹ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Darülfünun Tarihçesine Giriş", *Belleten*, Ağustos 1990, Sayı: 210, s. 722-733.

³⁰² Nuran Kara Pilehvarian, "19.Yüzyıl Osmanlı Eğitim Sistemindeki Değişimler ve Mimari Yansımalar", *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı 'Uluslarüstü Bir Miras'*, İstanbul 1999, s. 147.

³⁰³ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara 1999, s. 93-96.

binaları dışında 1861’de Kuleli, 1863’te inşa edilen Harbiye gibi askeri okul binaları da yapılmaya devam etmiştir.

Dönemin kamu yapıları dışındaki yapı banilerine değinmek gerekirse; Tanzimat Dönemi’nin imar etkinliğinde yapı banileri olarak ilk sırayı, daha önceki dönemlerde olduğu gibi, sultan ve hanedan mensupları almıştır. Değişen toplumsal düzenin sonucu olarak oluşan zengin bürokratlar ve tüccarlar da imar etkinliğindeki önemli isimlerdir. Tanzimat Dönemi’nde yabancı ve gayrimüslimler de konut, işyeri ve diğer yapı türlerinde öne çıkmışlardır. Ayrıca 1850’ye doğru, Mısır valisi Abbas Hilmi Paşa’nın Batılılaşmaya karşı çıkışı sonucunda Mısır’ın soylu, zengin ve Batılılaşma yanlısı elit sınıfının İstanbul’a göçmeleri, İstanbul yaşamını etkilemiştir. Cevdet Paşa’nın “Mısır döküntüleri”³⁰⁴ olarak tanımladığı bu aileler, bu dönemde birçok yapı yaptırmıştır. Tanzimat’ın getirdiği mülk edinme hakkı ile zenginleşen Osmanlı bürokratları özellikle sivil mimari alanında birçok yapı inşa ettirmişlerdir. Bu dönemde kamu yapıları dışında konut, saray gibi sivil yapı örneklerinde de önemli bir artış gözlenmektedir.

Tanzimat Dönemi’nde etkili olan mimari akımlara gelince; Osmanlı mimarlığı, bir üslup birlikteliği içinde XVIII.yüzyılın başlarına kadar klasik özelliklerini korumuştur. Bu yüzyıl başından itibaren, Avrupa etkili mimari akımlar, Osmanlı mimarlığında görülmeye başlamıştır. Avrupa’dan gecikmeli olarak alınan, daha çok bezemede görülen barok ve rokoko etkili öğeler yorumlanarak kullanılmıştır. Bu dönemde, mimarı üslup birliğinin sağlanmasında Hassa Mimarlar Ocağı’nın varlığını devam ettiriyor olması, batılı mimari üslupların uygulayıcılarının da yerli mimarlar olduğunu göstermektedir. Mimarı teşkilatın varlığının yanı sıra, 1778’de İstanbul’da 89 taşçı atölyesinin varlığının bilinmesi, bu dönem batılı üslupların uygulayıcılarının klasik geleneğin devamcısı olan isimler olduğunu göstermektedir.³⁰⁵ XVIII.yüzyıl, Osmanlı mimarlığında “geçiş dönemi” olarak kabul edilmektedir. Nitekim mimari repertuarda olduğu gibi üslupsal anlamda da asıl değişim XIX.yüzyılda yaşanacaktır. Özellikle sivil mimarideki barok ve

³⁰⁴ Ahmed Cevdet Paşa, *Maruzat*, (Habl. Y. Halaçoğlu), İstanbul 1980, s. 7.

³⁰⁵ Mustafa Cezar, a.g.e., (1995), s. 44.

rokoko uygulamaları, Napolyon devri Fransa'sının yeni üslubu olan ampir, Osmanlı mimarlığında Türk Ampiri olarak isim bulacak ve barok üslupla birlikte uygulanacaktır. Yine XIX.yüzyıl Avrupası'nda etkili olan neoklasik üslup, Osmanlı başkentinde bu dönemde uygulanacak ve uzun bir süre bu üslupta yapılar inşa edilmeye devam edecektir. Yüzyılın ortalarına doğru, yine Avrupa'da etkili olan seçmeci ya da eklektik akım, bünyesinde Osmanlı mimarisine özgü öğeleri de barındırarak, ancak yabancı kaynaklardan beslenerek bu dönem mimarlığında yer bulmuştur. Bu dönemde, özellikle yapıların cephelerine giydirilen tarihsel üsluplarla, neo-grek, neo-gotik, neo-rönesans, neo-barok elemanların birlikte veya ayrı ayrı kullanımıyla mimari üslupta çok sesli bir ortam yaşanmıştır. Bu eklektik ortama, yine Avrupa'dan Osmanlı mimarlığına dahil olan oryantalist öğeler de eklenmiştir. Bu yüzyıl mimarlığında, dönemin Avrupası'nda olduğu gibi bir üslup birlikteliğinden söz edilemez. Dönem mimarisinde, çok çeşitli üslupların kullanıldığı görülmektedir. Ancak Tanzimat Devri mimarisini en güzel yansıtan örnekler, ağırlıklı olarak neoklasik üsluptadır.

Batı kökenli üsluplar, cami, türbe, kilise, konut, kamu binası gibi her yapı türünde uygulanmıştır. Nitekim Divanyolu'nda inşa edilen II. Mahmud Türbesi, bu bölgedeki mimari değişimin ilk örneğini oluşturur. Amicis, II. Mahmud Türbesi'ni gezerken “...Ölünce sadece köşk değiştirilmiştir. Saray köşklerinden çıkıp diğerlerinden daha az hoş olmayan bu köşke gelmiştir...İstanbul hayatının içinde... herkesin gözünün önündedir...”³⁰⁶ ifadeleriyle türbenin mimarisine olan hayranlığını belirtmiştir.

Mimarlık söylemi, mimarlıkla ilgili kitaplar, bir Osmanlı mimarlığı kavramı da bu dönemde ortaya atılmıştır. Mimari çoğulculuk içinde kendi kimliğini belirleme, kendi geçmişine yönelme, mimarlığını isimlendirme süreciyle Abdülaziz döneminde yapılan girişimler, mimaride Osmanlı canlandırmacılığına giden süreci oluşturmaktadır. Bu girişimlerin şekillendiği yerler uluslararası sergiler olmuş; 1873 Viyana Dünya Sergisi için hazırlanan Usul-u Mimari-i Osmani adlı eserle Osmanlı mimarisinin geçmiş üslupları

³⁰⁶ Edmondo De Amicis, a.g.e., s. 357.

gündeme getirilmiş; erken dönem Osmanlı mimari örnekleriyle Osmanlı mimarisinin ihtişamı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Dönemin sadrazamı tarafından kaleme alınmış olan eserin 1872 tarihli giriş yazısında, “...becerikli Türk Milleti'nin bu konuda da üstün yeteneklerinin insanların görüşüne sunulması ve kanıtlanması; geometri hesaplarının kuralları ve usulleri için mimarlara kaynak ve bilgi olmak üzere...” ifadesi, eserin hazırlanma amacını açıklamaktadır.

III.1.3. Tanzimat Dönemi'nde Faaliyet Gösteren Osmanlı Mimarları/Mimariyle İlgili İsimler

Mimarlık alanında dünya mimarlık literatürüne geçen eserler ortaya koyan Osmanlı Devleti, mimari üretimini her alanda olduğu gibi iyi bir teşkilatlanmayla ortaya koymuş, bu durum üretimin merkezi olan Hassa Mimarlar Ocağı'nın yapısındaki bozulma sürecine kadar devam ettirilmeye çalışılmıştır. XIX.yüzyılın başından itibaren devletin yeniden yapılanma sürecine bağlı olarak mimarlık kurumunda da yeniden yapılanmaya gidilmiştir. Tanzimat Dönemi'nde mimarlık kurumları bünyesinde veya bağımsız olarak birçok Osmanlı mimarı faaliyet göstermiştir.

III.1.3.1. Müslüman Osmanlı Mimarları/Mimariyle İlgili İsimler

Hassa Mimarlar Ocağı yapısı içinde müslim-gayrimüslim, Osmanlı tebaasına mensup mimarlar istihdam edilmiştir. Ancak teşkilatın başındaki isim her zaman müslüman Osmanlı mimarları olmuştur. Osmanlı'nın diğer kurumları için de geçerli olan bu koşul, 1831'deki teşkilattaki yeniden yapılanma sürecinde de belirleyici olmuştur. Bu durum, Ebniye-i Hassa Müdürlüğü, Ebniye-i Hassa Muavinliği ve ebniye ile ilgili diğer kurumlar için de geçerli olmuştur.

Ebniye-i Hassa Müdürlüğü kurulduktan sonraki süreçte, özellikle Tanzimat Dönemi'ndeki ebniye idaresi yapısı içinde ağırlıklı olarak müslüman Osmanlı mimarları istihdam edilmiştir. Bu dönemde, ebniye idaresindeki isim değişiklikleriyle yeniden düzenlenme sürecinde teşkilatın başında bulunan isimler, Abdülhalim Efendi ile aynı ismi taşıyan Seyyid Abdülhalim Efendi'dir.³⁰⁷ 1831'de müdürlüğün kurulması hakkındaki kararda vurgulanan,

³⁰⁷ XIX. yüzyılda faaliyet gösteren iki ayrı Abdülhalim Efendi olduğu yapılan çalışmayla ortaya konulmuştur. Bakz: Selman Can, a.g.t., s. 48, 57.

seçilecek kişilerin “*fenn-i mimari ve hendeseye vakıf isimler*” olmasının istenmesi, ebniye ile ilgili kurumların başına getirilecek isimlerde, başlangıçta bu kararın ugulandığını göstermektedir. Bu isimlerin yanında, bu dönemde Ebniye İdaresi'nin her aşamasında görevlendirilen müslüman Osmanlı mimarları ya da daha doğru bir ifadeyle mimar halifeleri/ebniye hulefası, uygulama aşamasından çok kontrol eden, onaylayan “devletin ebniye ile ilgili resmi memurları” olarak çalışan isimlerdir. Bu isimlerden birçoğunun ebniye ile birinci elden ilgilerinin olmadığı anlaşılmaktadır. Konuyla ilgili örnek vermek gerekirse, 1860'da esbak müjdecibaşı Hacı Davud Efendi'nin oğlu Yusuf Agah Bey ebniye hulefalığına alınmıştır.³⁰⁸ 1861'de yeniden teşkilatlandırılan Ebniye Müdürlüğü'nün başına getirilen Remzi Efendi Meclisi Hazain azasıdır.³⁰⁹

Bağımsız mimarlık bürolarının açılmaya başlandığı, müteahhit mimar ve kalfalarla işlerin yürütüldüğü Tanzimat Dönemi mimarlık ortamında, bağımsız çalışan müslüman Osmanlı mimarlarının adı neredeyse hiç geçmez. Yoğun yapı faaliyetlerinin olduğu bu dönemde, sahada bu mimarların isimlerinin geçmemesi birçok sebebe bağlanabilir. Müslüman Osmanlı mimarlarının yetişmesi için uygun koşulların olmaması, yapım süreci ve malzemesindeki değişim, bu değişime ayak uydurulamaması, mimarlığın müslümanlar arasında rağbet görmeyen bir meslek olması, maddi imkanlarının artık ihalelerle götürülen inşaat işleri için yetersiz olması, bu sebeplerden bazılarıdır. Alanla ilgili eğitim eksikliği bunun bir başka boyutunu oluşturmaktadır ki bunu belki de isteksizliği olarak ifade etmek gerekir. Nitekim yüzyılın başında mimar halifelerinin Mühendishane'de eğitime devamda sorun çıkarmaları, yabancı mimarların yanında kendilerini yetiştirme imkanı verilmesine rağmen bunu yeterince kullanamamaları mesleğe karşı isteksizliği göstermektedir. Bütünde bakıldığında, mimarlığın devletin öncelikli işleri arasında görülmediği, dolayısıyla bu iş için yatırımların yapılmadığı ya da yapılamadığı, erken tarihlerde yurt dışına öğrenci

³⁰⁸ BOA., A.MKT.NZD., 335/1, 28 Ca 1277 (12 Aralık 1860).

³⁰⁹ BOA., A.MKT.NZD., 373/70, 16 R 1278 (21 Ekim 1861).

gönderilmeye başlanmasına rağmen,³¹⁰ bunlar arasında mimarlık eğitimi için gönderilenlerin bulunmaması, eğitimine para harcamak yerine var olan ya da yurt dışından getirilen uzmanlarla ihtiyacın karşılandığı bir süreç yaşanmaktadır.

Mimarlık mesleğinin müslümanlar arasında rağbet gören bir meslek olmadığı bir mimarlık okulunun açılmasından sonra da görülmektedir. 1893'te Vallaury'nin 20 öğrencisinden 16'sı Ermeni, 2'si Rum ve sadece 2'si Türk'tür. XX. yüzyılın başında, Sanayi-i Nefise Mektebi'nin mimar mezunlarının büyük çoğunluğu gayrimüslimlerdir. Yurt dışında okuma imkanı bulan Osmanlı bürokrat ailelerinin çocuklarının daha çok askerlik, devlet memurluğu, bürokrasi gibi alanları tercih ettiği bilinmektedir.

Yüzyıl ortalarında Osmanlı aydınlarının kendi sanat eleştirilerinde mimarlıkla ilgili durum açıkça ortaya serilmektedir. 1872 tarihli Hakayik-ül Vekayi gazetesine göre,³¹¹ *“...Mimarlık sanatında öyle bir durumda bulunuyoruz ki en büyük mabedimizin tamirini bile kendi kendimize yapamamış ve büyük binalarımızdan birinin bir tarafına kendi milletimizden birisi hizmet edememiş haldeyiz...”* denilmektedir. Ancak bu eleştiriler yapılırken, mimar yetiştirilmesi konusunda somut adımların atılması uzun bir süreç almıştır.

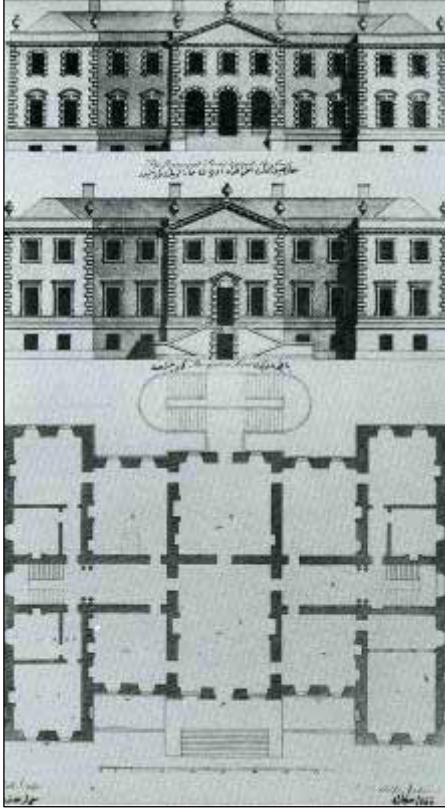
Bu arada unutulmaması gereken bir nokta, XVIII.yüzyılın değişen tipteki ve malzemedeki kışla gibi büyük ölçekli mimari eserlerinin uygulayıcısı, Hassa Mimarlar Ocağı, dolayısıyla Osmanlı mimarlarıdır. Bu mimarlar, padişahın özel kütüphanesinde bulunan yabancı mimari çizim ve kitapları görmüş olmalıdır.³¹² Padişah isteğini, başmimarına bu çizimler üzerinden göstermiş olmalıdır ki bir kısmı yayınlanmış olan bu çizimlerin üzerinde Osmanlıca açıklamalar ve notlar padişahın ve çevresinin çizimlere olan ilgisini göstermektedir (Resim 14). Bu veriler, başlangıçta Batılı yapı tipleri ve üsluplarının tasarımcı ve uygulayıcısının müslüman Osmanlı

³¹⁰1836'da Reşit Paşa, yetenekli gençlerden 10-15 kişinin mimarlık eğitimi için Avrupa'ya gönderilmesi gerektiğini gündeme getirmişse de bu öneri, o dönemde gerçekleştirilememiştir. Bakz: Cavit Baysun, a.g.m., s. 125.

³¹¹ Mustafa Cezar, a.g.e., (1995), s. 378.

³¹² Gül İrepoğlu, “Topkapı Sarayı Müzesi Hazine Kütüphanesi'ndeki Batılı Kaynaklar Üzerine Düşünceler”, *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllığı I*, İstanbul 1986, s. 56-73.

mimarları olduğunu göstermektedir. Örneğin XVIII.yüzyılın sonunda inşa edilen Hasköy'deki büyük ve kâgir Mühendishane binası, dönemin başmimarı Ahmed Nurullah Ağa'nın mimarlığında inşa edilmiştir. Bu bina, yan kanatlardaki neoklasik üsluptaki uygulamalarıyla, Melling'in Defterdarburnu'ndaki uygulamasından daha erken tarihlidir (Resim 2). XIX.yüzyılın başında, dönemin başmimarı tarafından inşa edilmiş olan Beyoğlu Kışlası'nın gravürlerden tanımlanabilen ilk yapısı, neoklasik referanslar içeren bir yapıdır.

Resim 14. Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde bulunan, James Gibbs tarafından hazırlanmış ve 1728'de Londra'da basılmış olan "*A Book of Architecture*" adlı kitaptan mimari çizimler (G. İrepoğlu'ndan)

III.1.3.1.1. Seyyid Abdülhalim Efendi

Hassa başmimarlığı, Ebniye-i Hassa Müdürlüğü ve görev süresince Ebniye idaresinin başında bulunan Seyyid Abdülhalim Efendi, Mühendishane'de eğitim almış, dolayısıyla mühendis Seyyid Abdülhalim Efendi ünvanını hak eden kişidir. 13 Temmuz 1847'de, Ebniye-i Hassa Müdürü Halim Efendi'nin azliyle yerine su nazırı Abdülhalim Efendi tayin edilmiştir. Su nazırlığı görevinde bulunan Seyyid Abdülhalim Efendi'dir (Ek 10-11).³¹³ 13 Nisan 1852 tarihli, Ebniye Muavini Abdülhalim Efendi'nin tekaüdlüğüne dair yazı,³¹⁴ daha sonra Ebniye Muavinliği'ne dönüştürülen kurumun başına geçen Seyyid Abdülhalim Efendi'nin bu tarihte emekliye ayrıldığını göstermektedir.

Seyyid Abdülhalim Efendi'nin, başmimarlığa getirilmesi 1825 yılındadır.³¹⁵ 30 Temmuz 1825'te, Selimiye Kışlası ve bağlı bazı yapıların onarımını yapmıştır. Bu dönemde inşa edilmiş olan Nusretiye Camii'nin mimarının da Abdülhalim olabileceği ileri sürülmüştür.³¹⁶ Abdülhalim'in bilgi ve yeteneğiyle başmimarlık görevine getirildiği anlaşılmaktadır. Abdülhalim Efendi, 1828-1829 Osmanlı-Rus harbi sırasında, bazı askeri istihkamların inşasında görevlendirilmiş, belirlenen bölgelerin haritasını yapmış, inşasına karar verilen beş adet tabyanın çizimini yaparak inşasını gerçekleştirmiştir.³¹⁷ Varna Kalesi'nin onarımında başmimar Abdülhalim Efendi görevlendirilmiş; Rus harbi sırasında birçok yararlılık göstermiştir. Misivri ve Ahyolu bölgesi istihkamlarının keşfi için gönderilen "*mimar Halim Efendi*" 1829 yılında İstanbul'a dönmüştür. Abdülhalim Efendi, 1832'de İstanbul'daki

³¹³ BOA., İ.DAH., 150/7774, 29 B 1263 (13 Temmuz 1847); BOA., A.TŞF., 3/61, 4 N 1263 (16 Ağustos 1847).

³¹⁴ BOA., İ.DAH., 250/15362, 22 C 1268, (13 Nisan 1852).

³¹⁵ Mustafa Cezar, a.g.m., (1996), s. 102. Hassa mimarbaşı Mustafa Efendi'nin azliyle havz-ı cedit bina emini olan Abdülhalim Efendi'nin tayini hakkındaki Hatt-ı Hümayun için bakz: BOA., HAT., 475/23275, 1241, (1825).

³¹⁶ Mustafa Cezar, a.g.e., (2002), s. 463, 476.

³¹⁷ Lütfi Efendi, "Ebniye müdürü Halim Efendi marifetiyle" yapıldığını belirtir. Ancak bu tarihte Ebniye Müdürlüğü'nün olmadığı, Hassa Mimarlar Ocağı'nın varlığını koruduğu bilinmektedir. Bakz: Ahmed Lütfi Efendi, a.g.e., 1, (1999), s. 219.

Büyük Bend ve Topuz Bendi'nin tamir ve temizliğini yapmıştır.³¹⁸ 2 Temmuz 1829 tarihli, oğlu Mustafa Raşid Bey'in Mehmed Emin Bey adındaki oğlundan bahseden aile ile ilgili bir belgede, Abdülhalim, "*Ebniye-i Hassa Müdürü Büyük Abdülhalim Efendi*" olarak geçmektedir.³¹⁹ Bu ayırım, muhtemelen halefi diğer Abdülhalim Efendi ile karışmaması için belirtilmiş olmalıdır.

1827'de inşası için plan hazırlanan Heybeliada Deniz Harp Okulu ile Asakir-i Bahriye Kışlası için akla gelen isimlerden biri de Abdülhalim Efendi'dir. 1837/38'de Rami Kışlası'nın "*...ebniye-i hassa müdürü bendelerine havale ile kışla-ı mezkur muayene ettirilerek...*" tamiri Abdülhalim'in keşfiyle yapılmıştır.³²⁰

1834'te inşasına başlanan, 1840'ta kullanıma açılan, ancak 1864 yılında yanan Eski Çırağan Sarayı'nın mimarı da Seyyid Abdülhalim Efendi'dir (Resim 15).³²¹

Seyyid Abdülhalim Efendi'nin en önemli girişimi, 1834'te, dönemin padişahı II. Mahmud'a mimarlık eğitimi konusunda sunduğu takrirdir.³²² Mimar halifelerinin eğitimi konusunda önerileri ve bir mimarlık okulu açılmasına dair düşünceleri içeren takrir olumlu karşılanmış, ancak o dönemde uygulamaya geçirilmemiştir.

1839 tarihli, cadde, sokak genişlikleri, açılacak yollar ve meydanlarla ilgili birçok düzenleme ile belirlenen hususlara göre bir harita hazırlanmasını içeren,³²³ Moltke'ye maledilen imar planı da Seyyid Abdülhalim Efendi tarafından hazırlanmıştır.³²⁴

18 Ocak 1848 tarihli, Rami, Davutpaşa kışlaları ile Dersaadet ve Galata karakollarının, Bab-ı Seraskeri'deki kasr-ı hümayun tamiri ile Beyoğlu kışlası, ahırlarının dam ve kiremitlerinin onarılması hakkındaki belgede

³¹⁸ Ahmed Lütfi Efendi, a.g.e., 2-3, (1999), s. 352, 387, 384, 662.

³¹⁹ BOA., DAH. SAİD..., 2/186, 29 Z 1244 (2 Temmuz 1829).

³²⁰ Pars Tuğlacı, *Osmanlı Mimarlığında Balyan Ailesinin Rolü*, İstanbul 1993, belge:19, 26, s.676-678.

³²¹ Mustafa Cezar, a.g.m., (1996), s. 103.

³²² Abdülhalim Efendi'nin sunduğu takririn metni için bakz: Mustafa Cezar, a.g.e., (1995), s. 119.

³²³ Osman Nuri Ergin, a.g.e., 2, (1995), s. 1003, 2 Rebiülevvel 1255 (8 Haziran 1839) tarihli imar planını, kimin tarafından hazırlandığını belirtmeyerek yayınlamıştır.

³²⁴ Mustafa Cezar, a.g.e., (2002), s. 325. Aslında bu imar planının Moltke'ye maledilmesi mantıksızdır. Moltke haritasını bu tarihten önce hazırlamıştır. 1838 yılı başından beri de Anadolu'dadır ve 10 Ağustos 1839'da İstanbul'a döndüğü anlaşılmaktadır. Bakz: Helmuth Von Moltke, a.g.e., s. 107, 141, 333.

“...tamirat-ımerkume ebniye-i hassa müdürü izzetlü efendi marifetiyle keşf ettirilerek...müdüri-mumaileyh marifetiyle bit tanzim icray-ı muktezası...” denilmek suretiyle belirtilen binaların tamirinin dönemin ebniye müdürü Abdülhalim Efendi tarafından gerçekleştirildiğini göstermektedir.³²⁵

Vakanüvis Lütfi Efendi, 1846’da su nazırı Abdülhalim Efendi’nin Ebniye Müdürlüğü ünvanıyla meşhur olduğunu belirtir. Bu tarihte kendisine rütbe-i cedide ihdas edilmiştir.³²⁶ 1832’de su nazırı Ali Behçet Ağa’nın yolsuzluğu nedeniyle nezaret, Ebniye-i Hassa müdürü Abdülhalim Efendi’ye bağlanmıştır.³²⁷ Böylece Seyyid Abdülhalim Efendi’nin Ağustos 1847-Nisan 1852 arası ebniye idaresinin başında olduğu anlaşılmaktadır.

1839 yangınında harap olan, inşasını İstefan/Stefan Kalfa’nın yürüttüğü Babıali binasının inşası da Abdülhalim Efendi’nin girişimiyle yapılmıştır. 18 Şubat 1840 tarihli, yanan Babıali binasının yeniden inşası için gerekli harcamaların nasıl karşılanacağına dair detaylı bilgileri içeren belgede, *“Mukaddema muhterik olan Bab-ı Ali’nin yine evvelki yerinde suret-i inşâ ve ihyası ...ebniye-i mezkurenin emr-i inşasına Ebniye-i Hassa müdürü Halim Efendi bendelerinin memuriyeti münasib...arsa-ı merkume üzerine ol vecihle Bab-ı Ali inşası nazd-i alide dahi tensib ve irade buyurulur ise mümaileyhin memuriyeti ve sürat-ı inşası zımmında iktizası icra ile derhal bir kıta resmi dahi tanzim ettirilerek arz ve istian olunacağı beyanıyle tezkire-i senaveri terkimine mübaderek kılındı efendim.”* denilerek *“...ileride üst tarafının hazain-i şahaneden suret-i tesviyesine bırakılmak üzere ebniye-i merkumenin hemen mumaileyh Halim Efendi bendeleri marifetiyle inşasına mübaşeret olunması...”* şeklinde onay eklenmiştir (Resim 16-17).³²⁸

1848 yılında oluşturulan Ebniye Meclisi’nin başında Ebniye Müdürü Abdülhalim Efendi yer alır.³²⁹

Abdülhalim Efendi, başında bulunduğu ebniye idaresi görevi gereği, birçok resmi yapının inşâ ve tamirini üstlenmiştir. Eski Seraskerlik binası,

³²⁵ BOA., İ.DAH., 8645, 11 S 1262 (18 Ocak 1848).

³²⁶ Ahmed Lütfi Efendi, a.g.e., 6-7-8, (1999), s. 1226.

³²⁷ Ahmed Lütfi Efendi, a.g.e., 2-3, (1999), s. 662.

³²⁸ BOA., İ. DAH., 313, 13 Ca 1255 (18 Şubat 1840).

³²⁹ BOA., İ.M.MÜH., 175, 7 C 1264 (11 Mayıs 1848).

yangın kulesi inşası, Anadolu ve Rumeli hisarı tamirâtı, İstanbul ve Azatlı Baruthanesi tamirâtı, Galata Kulesi tamirâtı, Bahriye Mektebi'nin 1837'den sonraki inşası, 1848'de yanan Galata Sarayı Tıbbiyesi, döneminde inşa edilen birçok karakol binasının inşası, var olanların tamiri adı geçen yapılardan bazılarıdır. Hırka-ı Şerif dairesi tamire muhtaç olduğu için, 1848'de kâgir olarak yeniden inşası kararlaştırılmış,³³⁰ Hırka-ı Şerif Camii ve etrafındaki yapıların keşfinin Seyyid Abdülhalim Efendi tarafından yapıldığı belirtilmiştir (Resim 18).³³¹ Abdülhalim Efendi'nin 1825'te "*havz-ı cedid bina eminliği*" görevinden başmimarlığa getirilmiş olması, Tersane'deki büyük havuzun inşasında çalıştığını göstermektedir. Uzun bir dönem su nazırlığı yapmış olması da İstanbul'un su ile ilgili işlerini üstlendiğini, birçok yangın havuzu yaptığını göstermektedir.

1849'da Üsküdar, Eyüp, Ayvansaray iskelelerinin keşfinin yapılarak ebniye müdürü marifetiyle tamir ettirilmesi,³³² 1850'de, fırtınada zarar gören Sirkeci İskelesi'nin tamirinin ebniye müdürü marifetiyle yaptırılması,³³³ Üsküdar ve Kadıköy'de bulunan zabıta odalarıyla diğer bölgelerin tamirinin ebniye müdürü marifetiyle yaptırılması³³⁴ gibi dönemin birçok tamir ve onarım işinin ebniye müdürü tarafından yürütüldüğünü göstermektedir.

Abdülhalim Efendi çalışmalarından dolayı sık sık ödüllendirilmiştir. 1848 tarihli bir belgeye göre, Ebniye-i Hassa müdürü Halim Efendi'ye rütbe tevcihinde bulunulmuştur.³³⁵

1851'de Ayasofya'nın tamirinde katkısı bulunanlardan Ayasofya madalyası verilenler arasında, Ebniye-i Miriyye Tamirat Müdürü Hüssam Efendi ile "*Ebniye-i Hassa Muavini Saadetlü Abdülhalim Efendi*" de vardır ve kendilerine bakır madalya verilmiştir.³³⁶ Bu dönemde Ebniye-i Hassa Muavini Seyyid Abdülhalim Efendi'dir ve bu bilgi, Abdülhalim Efendi'nin Ayasofya'nın tamirine katkıda bulunduğunu göstermektedir.

³³⁰ Ahmed Lütfi Efendi, a.g.e., 6-7-8, (1999), s. 1256.

³³¹ Selman Can, a.g.t., s. 63-85.

³³² BOA., A.AMD., 14/13, 29 Z 1265 (15 Kasım 1849).

³³³ BOA., A.AMD., 17/3, 15 R 1266 (28 Şubat 1850).

³³⁴ BOA., A.AMD., 26/80, 5 S 1267 (10 Aralık 1850).

³³⁵ BOA., A.DVN.MHM., 6/16, 5 N 1264 (5 Ağustos 1848).

³³⁶ Ahmed Akgündüz-Said Öztürk-Yaşar Barış, *Üç Devirde Bir Mabed Ayasofya*, İstanbul 2005, s. 524.

III.1.3.1.2. Abdülhalim Efendi

Tanzimat Dönemi'nde, faaliyet gösteren müslüman mimarlardan biri de Seyyid Abdülhalim Efendi ile aynı adı taşıyan Abdülhalim Efendi'dir. Mühendihane'de eğitim alıp almadığını bilmediğimiz Abdülhalim Efendi, Seyyid Abdülhalim Efendi gibi burada eğitim görmüş olmalıdır.³³⁷

Abdülhalim Efendi'nin bilinen en önemli eseri, Divanyolu'ndaki II. Mahmud Türbesi'nin inşasıdır. 2 Temmuz 1839 günü vefat eden II. Mahmud'un türbesi ölümünden sonra Abdülmecid tarafından, "*sabık ebniye müdürü Halim Efendi marifetiyle*" inşa edilmiştir (Resim 19-20).³³⁸ Vakanüvis Lütfi Efendi'nin verdiği bilgi, Halim Efendi'nin bu dönemde Ebniye-i Hassa Müdürlüğü görevinden alındığını göstermektedir. 5 Temmuz 1839'da "*sabık Ebniye-i Hassa Müdürü Abdülhalim Efendi hüdavendiğar-ı cennetmekan hazretlerinin türbelerinin inşası*" için görevlendirilmiş,³³⁹ aynı yazıda adaşı Seyyid Abdülhalim Efendi'nin bu göreve getirildiği belirtilmiştir (Ek 12). 1840'da Halim Efendi'nin tekrar Ebniye-i Hassa Müdürlüğü görevine getirildiği anlaşılmaktadır.³⁴⁰ 4 Mayıs 1846'da Serasker Hüsrev Paşa'nın yazısında, Ebniye-i Hassa Müdürü Abdülhalim Efendi'nin ebniye ve hendeseden anlar bir zat olduğu belirtilmiştir.³⁴¹ 1847 tarihli yazıda, Halim Efendi'nin azliyle Ebniye-i Hassa Müdürlüğüne su nazırı olan Seyyid Abdülhalim Efendi'nin tayin edilmesi,³⁴² bu tarihe kadar Abdülhalim Efendi'nin görevde olduğunu, halefi Seyyid Abdülhalim'in su nazırlığından bu göreve getirildiğini göstermektedir. 10 Ekim 1856'da oğulları Şevki ve Ata'nın ebniye sandığından alacakları ile ilgili yazışmada, "*esbak müteveffa Ebniye müdürü*

³³⁷ Ebniye-i Hassa Müdürlüğü kurulurken belirtilen, fenn-i mimariye mahir isimlerin müdürlüğün başına getirilmesi kuralı, Abdülhalim için de geçerli olmalıdır.

³³⁸ Ahmed Lütfi Efendi, a.g.e., 6-7-8, (1999), s. 1007.

³³⁹ BOA., İ.DAH., 1/3, 22 R 1255 (5 Temmuz 1839).

³⁴⁰ 6 Kasım 1840 tarihli, Halim Efendi'nin Ebniye-i Hassa Müdürlüğü'ne tayini hakkındaki yazı için bakz: BOA., İ.DAH., 24/1183, 11 N 1256 (6 Kasım 1840).

³⁴¹ BOA., A.MKT., 41/46, 8 Ca 1262 (4 Mayıs 1846).

³⁴² BOA., İ.DAH., 150/7774, 29 B 1263 (13 Temmuz 1847).

Halim Efendi olarak geçen Abdülhalim Efendi'nin vefat ettiği anlaşılmaktadır.³⁴³

1840-1847 yılları arasında Ebniye İdaresi'nin başında bulunan ismin Abdülhalim Efendi olduğu anlaşılmaktadır. Bu tarihlerde yapılan birçok tamir ve inşa işi onun onayıyla gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde özellikle devletin resmi binalarında yapılan keşifler ve onarımlarda onun onayının bulunması, idari mercinin başında bulunan kişi olmasından dolayı doğaldır. Ebniye İdaresi ve Abdülhalim Efendi kontrolünde yapılan dönemin bazı inşa ve tamir işleri şunlardır. 1843'te karantina olarak kullanıldığı sırada harap olan Kuleli Kışlası'nın onarımı "*...muhtac-ı tamir ve mahvu isbat olan mahalleri ebniye-i hassa müdürü efendi bendeleri marifetiyle mukaddema bil keşf defteri mucebince ...*" denilerek Abdülhalim Efendi tarafından yaptırılmıştır.³⁴⁴ Ayasofya'nın tamiri için düşünülen isimlerden biri de Abdülhalim Efendi'dir. Ayasofya'nın tamirine ilişkin yazışmalarda, tamirin önce Ebniye-i Şahane kalfası Garabet Balyan'a havalesi istenmiş, Şubat 1847 tarihli tezkirede dönemin Ebniye-i Hassa müdürü Halim Efendi akla gelen isim olmuş, ancak daha sonra bu görev Fossati'ye verilmiştir.³⁴⁵

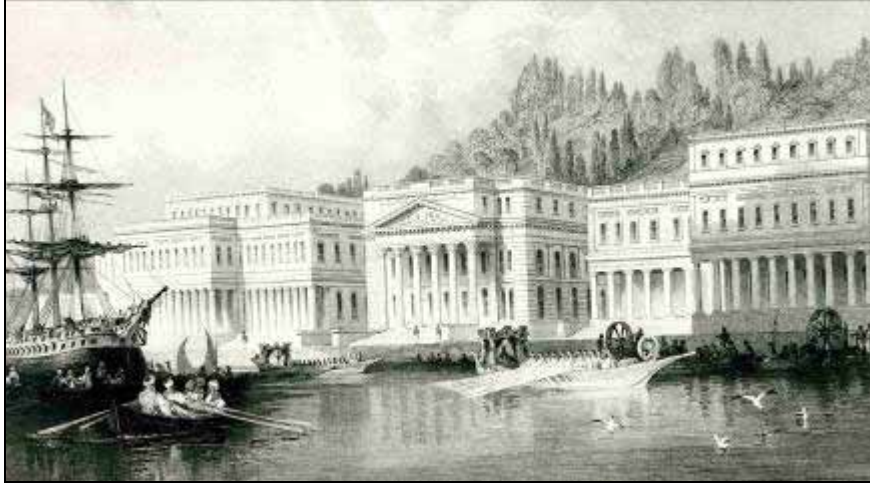
1846'da bazı isimlerle birlikte ebniye müdürü Halim Efendi'ye rütbe ve nişan verilmesine karar verilmiş, daha sonra rütbenin bir derece daha yükseltilmesi uygun görülmüştür.³⁴⁶

³⁴³ BOA., A.MKT.NZD., 197/9, 10 S 1273 (10 Ekim 1856).

³⁴⁴ Pars Tuğlacı, a.g.e., (1993), belge:95, s. 703.

³⁴⁵ BOA., İ.M.MÜH., 672'den aktaran Ahmed Akgündüz vd., a.g.e., s. 489-491.

³⁴⁶ BOA., İ. DAH., 131/6763, 24 Z 1262, (13 Aralık 1846); BOA., A. MKT. MHM., 2/33, 1 M 1263 (20 Aralık 1846).

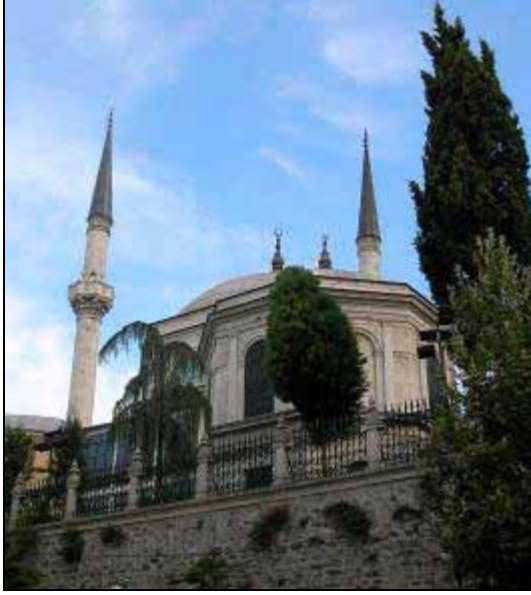
Resim 15. T. Allom'un Eski Çırağan Sarayı'nı gösteren gravürü (Gravürlerle İstanbul'dan).

Resim 16. Babiali (Resimli Kitap).

Resim 17. Bugünkü Babiali binalarının bir bölümü (2006).

Resim 18. Fatih Hırka-i Şerif Camii (2004).

Resim 19. 1880'lerde Divanyolu'ndaki II. Mahmud Türbesi (E. Özendes'den).

Resim 20. Divanyolu'ndaki II. Mahmud Türbesi (2006).

III.1.3.1.3. Kaynak ve Belgelerde Adı Geçen Diğer Müslüman Osmanlı Mimarları/Mimariyle İlgili İsimler

Tanzimat Dönemi'nde, yeniden yapılandırılan mimarlık kurumlarının başında bulunan isimler dışında, bilinen ve tanınan müslüman mimarlar çok sınırlıdır. Dönemin mimarlık ortamında, büro hizmeti vererek faaliyet gösteren, serbest çalışan isimler arasında müslüman mimarların adı geçmez. Ulaşılabilen isimlerin çoğu, Ebniye İdaresi içinde istihdam edilmiş ve daha çok, ebniye işleriyle ilgili, devletin maaşlı memuru konumunda çalışan kişilerdir. Bu isimler arasında, başlangıçta Hassa Mimarlar Ocağı içinde yetişip Ebniye-i Hassa Müdürlüğü kurulduktan sonra bu müdürlük içinde faaliyet gösteren isimler de vardır. Bu dönemde Ebniye İdaresi'nde çalışan ve "ebniye halifesi" olarak tanımlanan kişilerin bir kısmı da Mühendishane mezunudur. Örneğin, 1859 yılı başında Ebniye Meclisi başkanı Mühendis Şevki Efendi'dir ve aynı yılın sonunda yerine meclis azası olan Hacı Hafız Ali Efendi atanmıştır.³⁴⁷

1834'te dönemin ebniye müdürü tarafından verilen takrirden, Ebniye-i Hassa Müdürlüğü bünyesinde çalışan 30 mimar halifesinden, 10 tanesinin yeterli bilgiye sahip olduğu belirtilmiştir.³⁴⁸ Bu tarihten yaklaşık 15 yıl sonra, 1848 yılında, Ebniye Müdürü Abdülhalim Efendi başkanlığında, 13 asil, 2 yedek üyeden oluşturulan Ebniye Meclisi'nde, yetenekli mimar halifelerinden dört kişiye görev verilmiştir. Bunlar Ebniye-i Hassa halifesi El-hac Salih Efendi, Ebniye-i Hassa halifesi Esad Efendi, Ebniye-i Hassa halifesi İsmail Ferruh Efendi, Ebniye-i Hassa halifesi Hafız Ali Efendi'dir (Ek 2).³⁴⁹

Esad Efendi, 1847 yılında Akka Kalesi'nin keşfi için görevlendirilmiştir.³⁵⁰ 1848 yılında oluşturulan Ebniye Meclisi üyeleri arasında Ebniye-i Hassa halifesi Esad Efendi de vardır.³⁵¹ Ebniye halifesi Esad Efendi

³⁴⁷ BOA., A.MKT.MHM., 171/78, 13 Ca 1276 (28 Kasım 1859).

³⁴⁸ Mustafa Cezar, a.g.e., (1995), s. 119.

³⁴⁹ BOA., İ.M.MÜH., 175, 7 C 1264 (11 Mayıs 1848).

³⁵⁰ BOA., İ.MVL., 109/2486, 15 Z 1263 (24 Kasım 1847).

³⁵¹ BOA., İ.M.M., 175, 7 C 1264 (11 Mayıs 1848).

Kasım 1851’de geçici olarak işten çıkarılmıştır.³⁵² Ebniye hulefaliğından çıkartılan Esad Efendi’nin maaşı Ticaret Hazinesi veznesinde tutulmuş ve 1852 yılında hizmeti terkten dolayı maaş kaydı silinmiştir.³⁵³ Ancak 1 yıl sonra tekrar Ebniye Meclisi azalığına tayini yapılmıştır.³⁵⁴ Ticaret Nezareti, sonra da Nafia Nezareti bünyesinde çalışmalarını sürdüren Ebniye Meclisi’ne bağlı olarak, bu meclisin çatısı altında 1861 yılında yeniden kurulan Ebniye Müdürlüğü’nde Esad Efendi’ye de görev verilmiştir.³⁵⁵ Burada Esad Efendi keşif memuriyeti görevinde istihdam edilmiştir. 1849’da, Ebniye-i Hassa Muavinliği’nin kaldırılmasından sonra da Esad Efendi’nin adı Ebniye Meclisi’nin başında Ebniye muavini olarak geçmektedir. Bu göreve getirilme sebebi, Kudüs’te Kubbetü’s-Sahra’nın tamirinde gösterdiği başarılı çalışmalarıdır.³⁵⁶ Esad Efendi, 1852’de, Kudüs’teki Kamame Kilisesi kubbesinin tamiri için görevlendirilmiştir.³⁵⁷ 27 Aralık 1852 tarihli, Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde bulunan, Kudüs’te bazı yapıların planlarını içeren çizimler Mehmed Esad mühürlüdür. Bu çizimler arasında, Kudüs’teki Kamame Kilisesi’ne ait rulo halinde çizimler olduğu da belirtilmiş, “*Kudüs-i Şerif’te kain Kamame Kilisesi’nin sütün ve kubbeleri ve ittisalinde bulunan Salahiye Hankahı ile Mülkhane ve karşısında olan Mescid-i Ömer ve Debbağhane ve civarında bulunan mahalli sairenin resm-i musattahıdır*” şeklinde çizimlerin içeriği açıklanmıştır.³⁵⁸ Bu çizim ve bilgiler Esad Efendi’nin Kudüs’te ne gibi çalışmalar yaptığını belgelemesi açısından önemlidir.

Başarılı mimar halifelerinden olan **Hacı Hafız Ali Efendi** 1848 yılında oluşturulan Ebniye Meclisi üyesidir.³⁵⁹ 1850’de, Bosna’da bazı tamiratların

³⁵² BOA., A.AMD., 33/41, 18 M 1268 (13 Kasım 1851); BOA., İ.DAH., 242/14761 19 M 1268 (14 Kasım 1851).

³⁵³ BOA., A.MKT.MHM., 39/99, 23 M 1268 (17 Kasım 1851); BOA., A.AMD., 38/39, 20 Ş 1268 (9 Haziran 1852).

³⁵⁴ BOA., İ.DAH., 270/16910, 14 B 1269 (13 Nisan 1853).

³⁵⁵ Osman Nuri Ergin, a.g.e., 2, (1995), s. 963; BOA., İ.DAH., 32212, 3 Ra 1278 (8 Eylül 1861).

³⁵⁶ BOA., İ.DAH., 32271, 17 Ra 1278 (23 Eylül 1861).

³⁵⁷ Kudüs’te hıristiyanların ziyaret yerlerinden olan Kamame Kilisesi’nin kubbesinin tamirinin Devlet-i Aliyye tarafından yapılacağı belirtilmiş, keşfe gidecek olan ebniye memuruna maaş ve harcırah tahsisi yapılmıştır. Bakz: BOA., İ.HAR., 327/21179, 5 Z 1268 (20 Eylül 1852). Bu tamir işinde Esad Efendi’nin görevli olduğuna dair bilgi için bakz: BOA., İ.MVL., 284/11219, 19 Z 1269 (28 Eylül 1853).

³⁵⁸ BOA., PPK. No: 795, 15 Ra 1269’dan aktaran Abdülkadir Dündar, a.g.e., s. 210-211.

³⁵⁹ BOA., İ.MM., 175, 7 C 1264 (11 Mayıs 1848).

keşfi ile görevlendirilmiş, buradaki görevini tamamlaması üzerine Belgrat ve Niş'e gönderilmesi kararlaştırılmıştır.³⁶⁰ Harem-i Şerif ebniyesine memur Rauf Efendi'nin refakatine tayin olunan binbaşı İzzet Efendi ile ebniye hulefasından Hafız Ali Efendi'ye, 1851 yılında maaş ve harcırah tahsis edilmiştir.³⁶¹ Ebniye Meclisi azası Hacı Hafız Ali Efendi 1852 yılında 1500 kuruş maaş almaktadır.³⁶² Hacı Hafız Ali Efendi, Ebniye Meclisi azası iken, 1854 yılında Medine Tamirat Müdürlüğü'ne tayin edilmiştir.³⁶³ Medine Tamirat Müdürlüğü'ne tayin edilen Hacı Ali Efendi, aynı yılın sonunda, Fransız askerlerine tahsis olunacak kabristan mahallinin tespiti için görevlendirilmiştir.³⁶⁴ 1856'da Aksaray yangınının tahrip ettiği sahayı tanzim edecek olan mühendis Storari ile ebniye meclisi azasından Hacı Hafız Efendi ve yardımcılarına maaş tahsisi yapılması,³⁶⁵ bölgenin haritasının yapılmasında Ali Efendi'nin de Storari ile birlikte çalıştığını göstermektedir. 1859'da, Kütahya'da yatağı değiştirilecek olan nehrin keşfi için ebniye hulefasından Hacı Ali Efendi görevlendirilmiştir.³⁶⁶ Aynı yıl, Ebniye Meclisi başkanlığına Mühendis Şevki Efendi'nin yerine meclis azası olan Hacı Hafız Ali Efendi atanmıştır.³⁶⁷ 1862 yılında Tırnova ve Kandice'de inşası tamamlanan kışlaların keşfi için görevlendirilen isim yine ebniye hulefasından Hacı Ali Efendi'dir.³⁶⁸ 1869 yılında, Ebniye Meclisi bünyesinde çalışan 37 hulefa yani mimar ve mühendis arasında Hacı Ali Efendi de vardır ve 1250 kuruş maaşla görev yapmaktadır.³⁶⁹

³⁶⁰ BOA., A.MKT.UM., 30/57, 29 L 1266 (7 Eylül 1850).

³⁶¹ BOA., A.MKT.NZD., 31/92, 8 C 1267 (10 Nisan 1851).

³⁶² Osman Nuri Ergin, a.g.e., 2, (1995), s. 984.

³⁶³ BOA., A.MKT.NZD., 112/93, 12 B 1270 (10 Nisan 1854).

³⁶⁴ BOA., A.MKT.NZD., 116/94, 25 Z 1270 (18 Eylül 1854).

³⁶⁵ BOA., A.AMD., 68/13, 1272 (1856).

³⁶⁶ BOA., A.MKT.NZD., 273/97, 3 C 1275 (8 Ocak 1859).

³⁶⁷ BOA., A.MKT.MHM., 171/78, 13 Ca 1276 (28 Kasım 1859).

³⁶⁸ BOA., A.MKT.MHM., 387-A/54, 17 Ra 1284 (19 Temmuz 1862). Tırnova'da inşa edilecek kışlanın mevki ve planları mevcuttur. Tarihsiz ve kimin tarafından yapıldığı belirtilmeyen planlar için bakz: BOA., PPK., No: 823, 824. PPK.'nda kayıtlı plan ve krokiler çok uzun süreden beri onarımda olduğu belirtilerek araştırmacıya çıkarılmadığı için görülememiştir.

³⁶⁹ Osman Nuri Ergin, a.g.e., 2, (1995), s. 968.

El-hac Salih Efendi, 1848 yılında oluşturulan Ebniye Meclisi üyesidir.³⁷⁰ Hacı Salih Efendi bu görevde, 1852 yılında 1500 kuruş maaş almaktadır.³⁷¹

Ebniye halifesi **Raşid Efendi**, 1849 yılında Balıkesir'deki Aba fabrikasının tersim ve keşfine memur edilmiştir.³⁷² Raşid Efendi, Ebniye Meclisi azası olarak 1852 yılında 1500 kuruş maaş almaktadır.³⁷³ 1858 yılında vekaleten Ebniye Meclisi başkanlığı da yapmış olan Raşid Efendi'ye 1852 yılında sınıf-ı sani halifeliği verilmiştir.³⁷⁴

Ebniye hulefasından **Arif Efendi**, 1859 yılında Gemlik'te meydana gelen yangın yerinin düzenlenmesi ile görevlendirilmiştir.³⁷⁵ Yangın bölgesinin düzenlenmesi için gönderilen mühendis Cemil Efendi'nin geri gönderilmesi ile ebniye hulefasından Arif Efendi, Gemlik'teki yangın alanında arsaların bir kısmının sokak için ayrılması hususunda hazırlanan projeleri uygulamak için Gemlik'e gönderilmiş;³⁷⁶ ancak rahatsızlanması üzerine, 1860'da yerine kolağası Edhem Efendi'nin tayini yapılmıştır.³⁷⁷ 1863 yılında, Arif Efendi, Beyrut'ta yapılacak bina ve yolların kontrolünü yapmak ve ruhsat vermek üzere tayin olunmuştur.³⁷⁸ 1867 yılında, Kütahya'da yangında yanan binalara ait arsaların haritasını düzenlemekle görevlendirilen Arif Efendi'ye maaş ve harcırah verilmesi ve kendisine yardımcı olunması istenmiştir.³⁷⁹ Arif Efendi, 1872 yılında tamamlanan³⁸⁰ Aksaray'da inşa olunmakta olan caminin, "*birkaç defa keşf ve muayenesi usul ve icabından*" bulunduğu üzere 1869 yılında, Barborini, Hacı Dimitri, Küçük Ohannes, Panayot, Fenerli Nikoli ve

³⁷⁰ BOA., İ.M.M., 175, 7 C 1264 (11 Mayıs 1848).

³⁷¹ Osman Nuri Ergin, a.g.e., 2, (1995), s. 984.

³⁷² BOA., İ.MVL., 143/4003, 25 B 1265 (16 Haziran 1849).

³⁷³ Osman Nuri Ergin, a.g.e., 2, (1995), s. 984.

³⁷⁴ BOA., A.MKT.MHM., 755/98, 29 Za 1268 (14 Eylül 1852).

³⁷⁵ BOA., İ.MVL., 424/18596, 17 R 1276 (13 Kasım 1859).

³⁷⁶ BOA., A.MKT.MVL., 111/78, 26 R 1276 (22 Kasım 1859).

³⁷⁷ BOA., A.MKT.MHM., 199/72, 28 R 1277 (13 Kasım 1860).

³⁷⁸ BOA., A.MKT.MHM., 283/47, 28 Ca 1280 (10 Kasım 1863).

³⁷⁹ BOA., A.MKT.MHM., 377/1, 12 Za 1283 (18 Mart 1867).

³⁸⁰ Aksaray Pertevniyal Valide Sultan Camii'nin, 26 M 1289 (5 Nisan 1872) tarihinde resmi küşadı yapılmış, inşasında hizmeti geçenlere taltiflerde bulunulmuş, sermimar Sarkis Bey'e de murassa bir kıta enfiye tabakası ihsan buyrulmuştur. Bakz: Ahmed Lütfi Efendi, a.g.e., XIV, (1991), s. 15-16.

Yani Kalfa tarafından yapılan keşfinde de görev almıştır.³⁸¹ 1869 yılında, Ebniye Meclisi bünyesinde çalışan 37 halife arasında Arif Efendi de vardır.³⁸²

1852 yılında ebniye halifeliğine girmiş olan **Hacı Akif Efendi**,³⁸³ 1862 yılında Mecidiye kasabası dışındaki Karasu Pınarı'nın yerinin değiştirilmesi ve ayrıntılarının uygulanması için görevlendirilmiştir.³⁸⁴

Ebniye halifesi **Rıfat Efendi**, İngiliz mimar Smith'in yanında yetişen mimar halifelerindendir. 1858 yılında, Beyrut'ta gümrük mahallinin seçimi için görevlendirilmiş, kendisinden gümrük mahallinden alınacak verginin kararlaştırılarak bildirilmesi istenmiştir.³⁸⁵ Aynı yılın Ağustos ayında da Beyrut'ta görevine başlamıştır.³⁸⁶ Rıfat Efendi, 1861 yılında Köstence haritasını tanzim etmekle görevlendirilmiştir.³⁸⁷ 1869'da, Ebniye Meclisi bünyesinde çalışan 37 hulefa arasında Rıfat Efendi de vardır ve 1250 kuruş maaşla görev yapmaktadır.³⁸⁸

Ebniye hulefasından **Hacı Tahir Efendi** 1856 yılı sonunda Maliye Nezareti'ne yazılan yazıya göre, Menas Kalfa ile yeniden inşa edilecek fener kulelerinin keşfine tayin edilmiştir.³⁸⁹ Tahir Efendi, 1861 yılında Siroz, Karaağaç İskelesi'nde Fener olarak bilinen harap şehrin uygun bir bölgesine muhacirler için bir şehir inşası ve Siroz'da Gözlü karyesi sınırında bulunan boş araziye Yenice-i Karasu halkından muhacir iskanı ile burasının imarına tayin edilmiş, "*yeni usule göre inşa olunacak*" bu kasabanın keşfi için gönderilmiştir.³⁹⁰ Karaağaç'taki harap olan Fener Kasabası'nın imarında görevlendirilmiş olan ebniye hulefasından Hacı Tahir Efendi'ye maaş

³⁸¹ Pars Tuğlacı, a.g.e., (1993), Belge: 138/B, s. 724.

³⁸² Osman Nuri Ergin, a.g.e.,2, (1995), s. 968.

³⁸³ BOA., A.MKT.MHM., 755/98, 29 Za 1268 (14 Eylül 1852).

³⁸⁴ BOA., A.MKT.MHM., 241/83, 4 R 1279 (29 Eylül 1862).

³⁸⁵ BOA., A.AMD., 82/19, 29 C 1274 (14 Şubat 1858).

³⁸⁶ BOA., İ.MVL., 401/17426, 16 M 1275 (26 Ağustos 1858).

³⁸⁷ BOA., A.MKT.MHM., 222/25, 2 Z 1277 (11 Haziran 1861). BOA., PPK., No:816'da kayıtlı 22 Ra 1282 (15 Ağustos 1865) tarihli, kimin tarafından yapıldığı belirtilmeyen "Köstence kasabası planı" mevcuttur.

³⁸⁸ Osman Nuri Ergin, a.g.e., 2, (1995), s. 968.

³⁸⁹ BOA., A.MKT.NZD., 295/20, 13 R 1276 (11 Aralık 1856).

³⁹⁰ BOA., A.MKT.NZD., 343/38, 9 Ş 1277 (20 Şubat 1861); BOA., A.MKT.NZD., 343/40, 9 Ş 1277 (20 Şubat 1861). Türkiye'de planlı şehir kuruluşuna ilk örnek oluşturduğu belirtilen Kırım göçmenlerinin Karasu'da yerleştirilmesi için bir şehir planı hazırlanmasına dair çalışmalar 1855'te başlatılmıştır. Bakz: Mustafa Cezar, a.g.e., (1995), s. 510.

ödemesi yapılmıştır.³⁹¹ 1862 yılında, Storari memleketi İtalya'ya döneceğinden yerine Tarik memuru Hayri Efendi, Hayri Efendi'den boşalan Tarik memurluğuna da Hacı Tahir Efendi getirilmiştir.³⁹²

1851 yılında, Tırnova'da (Edirne'ye bağlı) yapılmakta olan kışlanın bina emininin vefat etmesi üzerine, mevcudunu keşf ve muayene eylemek üzere ebniye hulefasından **Nazif Efendi** görevlendirilmiştir.³⁹³ Aynı yıl Manisa'da Gediz Nehri üzerindeki köprünün tamiri için ebniye hulefasından **Tevfik Efendi** gönderilmiştir.³⁹⁴ 1858'de, hizmetlerinden dolayı ebniye hulefasından **Nuri Efendi**'nin maaşına zam yapılmasına karar verilmiş ve zam yapılmıştır.³⁹⁵ İngiliz mimar Smith'in yanında yetişen ve ebniye muavinliği de yapmış olan ebniye halifelerinden **İsmail Efendi**, 1858'de Sakız Adası Limanı'na akan su yollarının tamiri için gerekli keşif ve muayene işiyle görevlendirilmiştir.³⁹⁶ Aynı yıl, Manisa'da çıkan bir yangın sonrası, yanmış olan yerlerin yeni yöneme göre yeniden düzenlenmesi işinde, ebniye hulefasından **Hamdi Efendi** ile **Refik Efendi** görevlendirilmiş, aynı tarihte kendilerine harcırah tahsisi yapılmıştır.³⁹⁷ 1859'da, Mersin'de inşa olunacak iskeleler için ebniye hulefasından **İzzet Efendi** görevlendirilmiştir.³⁹⁸ 1860 yılı sonunda İzmit sancağı Adapazarı kazasında yangın sonrası yolların ve nehir yatağının düzenlenmesi için ebniye hulefasından **Sadık Efendi** ve mülazim Cemal tayin edilmiştir.³⁹⁹

1855'de Sinop'ta inşa edilecek çeşme için para ve eleman gönderilmiş;⁴⁰⁰ ancak 1856'da çeşme yapımıyla görevlendirilerek harcırah ve altı ay süre ile maaş ödenen ebniye hulefasından **Aziz Bey**'in çeşmeyi yaptırmadığı anlaşılmış, durumun tahkiki istenmiştir.⁴⁰¹

³⁹¹ BOA., A.MKT.NZD., 373/68, 16 R 1278 (21 Ekim 1861).

³⁹² BOA., A.MKT.NZD., 404/59, 2 N 1278 (3 Mart 1862).

³⁹³ BOA., İ.MVL., 198/6164, 23 Ra 1267 (26 Ocak 1851).

³⁹⁴ BOA., İ.MVL., 207/6645, 16 C 1267 (18 Nisan 1851).

³⁹⁵ BOA., İ.DAH., 406/26853, 16 Za 1274 (28 Haziran 1858); BOA., A.MKT.MHM., 134/8, 23 Za 1274 (5 Temmuz 1858).

³⁹⁶ BOA., A.MKT.MVL., 97/76, 5 L 1274 (19 Mayıs 1858).

³⁹⁷ BOA., A.MKT.MVL., 102/16, 5 Ra 1275 (13 Ekim 1858).

³⁹⁸ BOA. İ.DAH., 442/29223, 20 S 1276 (18 Eylül 1859).

³⁹⁹ BOA., A.MKT.MVL., 122/78, 18 Ca 1277 (2 Aralık 1860).

⁴⁰⁰ BOA., A.MKT.NZD., 166/12, 26 M 1272 (8 Ekim 1855).

⁴⁰¹ BOA., A.MKT.NZD., 206/79, 29 R 1273 (27 Aralık 1856).

Resim 21. Seraskerlik/Harbiye Nezareti, bugün İ.Ü. merkez binası (2005)

1865'te, bütün çalışanları Taşkışla'ya nakledilerek Seraskerlik binasının kâgir olarak inşasına karar verilmiştir.⁴⁰² Mühendishane'den yetişen mimarlardan **Ali Paşa**, yıkılan ahşap Serasker Konağı'nın yerine, 1865 tarihinde inşasına başlanan, Seraskerlik/Harbiye Nezareti'nin (bugün İstanbul Üniversitesi merkez binası) mimarıdır (Resim 21).⁴⁰³

1864'te ebniye hulefasından **İbrahim Efendi**, İnebolu yolunun tesviyesi ile görevli Yusuf Bey'in maiyetine verilmiştir.⁴⁰⁴ Dördüncü Ordu Dairesi'nde inşa olunacak bina için tayin edilen ebniye hulefasından **Mustafa Hilmi** ile Yanko Kalfa'nın harcırah ve maaşlarının ödenmesini içeren 1864 tarihli yazışma, 1869 tarihli Ebniye Meclisi listesinde de yer alan Mustafa Hilmi Efendi'nin görevlendirmesini göstermektedir.⁴⁰⁵

1846 yılında Sultanahmet'te, Gaspare Fossati'nin planlarıyla yapımını başlattığı, 1865 yılında tamamlanan ilk Darülfünun binasının inşası, 10 Zilkade 1266 (17 Eylül 1850) tarihinden itibaren **Mimar Ahmed Efendi** tarafından sürdürülmüştür. Yaklaşık 19 yıl süren inşaatın 15 yıllık süresi Ahmed Efendi tarafından devam ettirilmiştir. Aslen Macar olup ihtida eden Mimar Ahmed Efendi, 750 kuruş maaşla binanın yapımına tayin kılınmıştır.⁴⁰⁶

⁴⁰² Ahmed Lütfi Efendi, a.g.e., X, (1988), s. 134.

⁴⁰³ Osman Nuri Ergin, a.g.e., 2, (1995), s. 926; Ara Altun, "Bab-ı Seraskeri, Mimari", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 4, İstanbul 1991, s. 364.

⁴⁰⁴ BOA., A.MKT.MHM., 316/82, 3 C 1281 (3 Kasım 1864).

⁴⁰⁵ BOA., A.MKT.MHM. 321/61, 28 B 1281 (27 Aralık 1864).

⁴⁰⁶ BOA., Cevdet Maarif, 7190'dan aktaran Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.m., s. 705.

Mimar Ahmed Efendi, 1867 yılında Aziz Bey'in yerine, ayn-i zübeyde memurluğuna tayin edilmiştir.⁴⁰⁷ Ahmed Efendi, 1868'de Mekke'dedir ve ayn-ı zübeyde memurluğunun yanında bazı kalelerin tamiri konusunda görevlendirilmiştir.⁴⁰⁸

Çemberlitaş'taki Barborini tarafından planlanan, 1865 yılında yapımına başlanıp 1869 yılında tamamlanan II. Darülfünun binasının inşaatı Mühendis **Ali Vasfi** tarafından yürütülmüştür.⁴⁰⁹ Ali Vasfi, aynı tarihli Ebniye Meclisi listelerinde geçen Ali Vasfi Efendi ile aynı kişi olmalıdır.

1869 yılında Ebniye Meclisi'nde görevli 40 ebniye hulefası arasında hiçbir yabancı ya da gayrimüslim bulunmamaktadır.⁴¹⁰ Bu listedeki 3 isim memuriyette görevlidir. Diğer 37 kişi ise şunlardır; İzzet Efendi, Hacı Ali Efendi, Mehmed Efendi, Rifat Efendi, İsmail Efendi, Hasan Tahsin Efendi, Nazif Efendi, Arif Efendi, Nureddin Efendi, Şemseddin Efendi, Ahmed Efendi, Küçük Rifat Efendi, Hacı Hafız Efendi, Aziz Efendi, Ali Vasfi Efendi, Cihangir Bekir Efendi, Rıza Efendi, Eyüplü Eşref Efendi, Küçük Kadri Efendi, Süleyman Resmi Efendi, Tevfik Efendi, Hacı Edhem Efendi, Hacı Hüsnü Efendi, Ali Efendi, Mustafa Hilmi Efendi, Kolağası Edhem Efendi, Süleyman Şevki Efendi, Kamil Efendi, Kopyacı Cemil Efendi, Hüseyin Hüsnü Efendi, Mesud Efendi, Şevket Efendi, Faik Efendi, Mehmed Efendi, Neşet Efendi, Cemal Efendi, Sami Efendi. Listede, ebniye hulefası arasında bulunan ilk altı kişinin, diğer görevlilere göre oldukça yüksek maaş aldıkları dikkati çekmektedir.

Bu dönemde ebniye halifesi olarak çalışanların, daha çok Osmanlı topraklarındaki ebniye ile ilgili işlerde tayin, görevlendirme yoluyla istihdam edildikleri görülmektedir. Köprü yapımı, kale tamiri, yangın sonrası bölgenin düzenlenmesi gibi büyük ölçekli işlerin yanı sıra çeşme yapımı konusunda da harcırah ve maaşla görevlendirilmişlerdir. Ebniye İdaresi içinde, ebniye

⁴⁰⁷BOA., A.MKT.MHM., 384/16, 6 S 1284 (9 Haziran 1867).

⁴⁰⁸ BOA., A.MKT.MHM., 408/54, 3 S 1285 (26 Mayıs 1868).

⁴⁰⁹ BOA., İ.DAH., 37077, 13 L 1283 (18 Şubat 1867).

⁴¹⁰ Ebniye Meclisi İdaresi'nin 13 Ş 1286 (1869) tarihli çalışanları ve giderlerini içeren belge için Bakz: Osman Nuri Ergin, a.g.e., 2, (1995), s. 967-973.

halifesi olarak çalışanlar arasında Mühendishane'den mezun elemanların da görevlendirildiği bilinmektedir. Bu dönemde ebniye hulefası olarak çalışan elemanların daha çok, bina işlerinde devletin resmi memuru olarak görev yapan kişiler oldukları anlaşılmaktadır.

III.1.3.2. Gayrimüslim Osmanlı Mimarları/Kalfaları

Osmanlı Devleti'nde, mimarlık faaliyetlerinde etkin olan isimler arasında, devletin kuruluşundan itibaren gayrimüslim Osmanlı mimarlarının etkinlik gösterdiği bilinmektedir. Tanzimat Dönemi'nde gayrimüslim Osmanlı mimarlarının etkinliklerine geçmeden önce Osmanlı toplumunda gayrimüslimlerin durumuna ve Tanzimat Dönemi öncesinde mimarlık ortamındaki etkinliklerine bakmak gerekir.

III.1.3.2.1. Osmanlı Toplumunda Gayrimüslimler ve Tanzimat Dönemi Öncesinde Gayrimüslim Mimarlar/Kalfalar

Osmanlı toplum yapısında, çeşitli ırk ve din mensubu vatandaşlar, imparatorluğun kuruluşundan bu yana var olmuştur. Osmanlı toplum yapısındaki sınıflandırma da etnik kökenlere göre değil, genel anlamda din esasına göre, müslim-gayrimüslim şeklinde yapılmıştır. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti, şer-i ve örfi hukuk sistemleri dahilinde yönetimini belirlemiş, birinin yetersiz kaldığı durumda diğeri devreye sokularak sisteme işlerlik kazandırılmıştır. Osmanlılar, her iki sistemi de kaynaştırarak kendine özgü bir Osmanlı hukuku oluşturmuştur. Bu çerçevede Osmanlı Devleti'nin yönetiminde bulunan gayrimüslimler, yönetim ve haklar bakımından "millet sistemi" içinde değerlendirilmiş, İslam hukukundaki "zimmet kurumu" dahilinde idari ve dini statüleri belirlenmiştir.⁴¹¹ Osmanlı yönetim sisteminde, müslüman olmayıp dinlerini muhafaza eden ehl-i kitap kişilere de "zımî" adı verilmiştir. Bu sistemle, gayrimüslimlerle müslümanlar aynı devletin hükümlerine altında, farklı hukuk düzenlerine bağlı olarak yaşamışlardır. Böylece gayrimüslimlerin, ekonomik ve politik sisteme katılımları

⁴¹¹ Ali Güler, *Osmanlıdan Cumhuriyete Azınlıklar*, İstanbul 2003, s. 10.

sağlanmıştır. Bu sistemin kökeninde hukuki ve dini gereklerin yanında, aynı toplumda yaşayan farklı grupların tasnif edilerek hüviyetlerini belirlemenin pratik yararı da vardır.⁴¹² İslami esaslara bağlılığın temel alındığı, yönetim kolaylığı sağlayan ve geliştirilerek orijinal bir kurum haline getirilen sistem, XIX.yüzyıla kadar geçerliliğini korumuştur. 1839'daki Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile başlayan süreçle gayrimüslimlerin durumuyla ilgili pek çok düzenleme yapılmış, böylece din esasına dayalı millet sistemi yerine "Osmanlılık" fikri yer almaya başlamıştır. 1856 Islahat Fermanı ile gayrimüslimlerin statüleriyle ilgili düzenlemeler, 1876 yılındaki Kanun-i Esasi ile pekiştirilmiştir.

Tanzimat öncesi geçerli olan sistemde, gayrimüslimlerin inşa eyleminde de belli sınırlama ve ayrımlar mevcuttur. Kilise ve havraların iç teşkilatına karışılmamakla birlikte, zimmet hukukuna uygun olarak yeni ibadethane inşa edilmesi yasaktı. 1564 tarihli bir hüküm, izinsiz inşa olunan kilisenin yıkılması hakkındadır.⁴¹³ 1565 tarihli bir başka hükümde, Balat Kapısı dışında, bir evin kiliseye çevrildiği öğrenilip yıktırılması hususunda karar verilmiştir.⁴¹⁴ Ancak yangın ya da deprem gibi durumlarda hasar görmüş yapılarının yerine yenisini, eskisine uygun şekilde yapabilirlerdi. Tamir için istenen izinlerde, hassa mimarlarından biri görevlendirilerek yapının keşfi yapılır, tamirat sonrası aslına uygun şekilde tamir edilip edilmediği ikinci bir keşifle kontrol edilirdi. Yani tamire muhtaç kiliselerin, öncesinde ve tamir bittikten sonra, ek yapılıp yapılmadığının kontrolü için tekrar keşif yapılırdı. Örneğin, 1729 yılında, Beşiktaş'taki harap Meryam Ana Kilisesi'nin tamir ve tekmil sonrası başmimar Mehmed, katib mimar Salih, mimarlardan üstad El-hac Mehmed Halife, diğer Mehmed Halife, Süleyman Halife tarafından tekrar keşfinin yapılacağı belirtilmiştir. Aynı tarihte diğer kiliseler için de hükümler yazılmıştır.⁴¹⁵ Kiliselerde kubbe yapımı da yasaktı. Fetih sonrası yapılan ilk kubbeli kilise, Tanzimat ve Islahat fermanlarıyla

⁴¹² Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Ankara 1989, s. 10.

⁴¹³ Ahmet Refik Altınay, *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı*, (Hazl. A. Uysal), Ankara 2000, s. 77-78.

⁴¹⁴ Ahmet Refik Altınay, a.g.e., (2000), s. 77.

⁴¹⁵ Ahmet Refik, a.g.e., (1930), s. 118-119.

kabul edilen haklardan yararlanılarak inşa edilen, 21 Kasım 1855 tarihinde yapımına başlanan, Tatavla'daki Agios Athanasios Kilisesi'dir.⁴¹⁶

Gayrimüslimlerin oturdukları mahalleler de belirlenmiştir. Eyüp'teki türbe etrafında hıristiyanların yerleşmemelerine dair hüküm, gayrimüslimlerin bazı bölgelerde oturmalarına izin verilmediğini göstermektedir.⁴¹⁷

Gayrimüslimlerin İslam mahallesi, cami etrafı gibi yerlere konut inşa etmelerine izin verilmemektedir.

Müslim, gayrimüslim konutları arasındaki birtakım farklılıklar Tanzimat Dönemi'ne kadar geçerliliğini korumuştur. Gayrimüslim Osmanlı tebasının konutlarında yükseklik, inşaat malzemesi, renk gibi konularda farklılıklar vardır. Ayrıca gayrimüslim konutlarının yakınına hamam yapılmaması, su verilmemesi gibi koşullarla konut inşasına izin verilmiştir. H.1243/1827 tarihli fermanla, "*reaya menzilleri kâgir olmamak ve hamam yapılmamak ve su satılmamak mukaddema verilen nizam muktezasından*" denilmektedir.⁴¹⁸

Tanzimat Dönemi öncesinde, müslim ve gayrimüslim evlerinin yükseklikleri farklıdır. Hassa mimarbaşı Mehmed Ağa'ya gönderilen 1724 tarihli hükümde,⁴¹⁹ İstanbul'da yapılacak müslim ve gayrimüslim evlerinin yükseklikleri şu şekilde belirlenmiştir. Müslümanların evleri 12 zira, gayrimüslimlerin ise 9 zira olacak şekilde inşa olunmalıdır. Sur içi ve dışında ehl-i İslam dışındakilerin iki kattan fazla ev yaptırmamaları, üç kat yaptırmaya ruhsat verilmemesi de mimarbaşına gönderilen bir başka hükümde belirtilmiştir.⁴²⁰

H.1233/1817 tarihli, II. Mahmud dönemindeki bir fermanla, kâgir yapılması istenen İslam binalarının 12, reayanın 10 zira olarak belirlendiği yükseklik, "*kâgir ebniye inşası yalnız ehl-i İslama mahsus olup reayaya asla ruhsat verilmemek*" suretiyle kâgir bina inşası, gayrimüslimlere yasaklanmıştır.⁴²¹ Sürekli yangın sorununu gündeme getiren Osmanlı yönetiminin imkanı olanlar için kâgir inşaatı yasaklaması ilginçtir. Tanzimat'ın

⁴¹⁶ Orhan Türker, *Osmanlı İstanbulundan Bir Köşe Tatavla*, İstanbul 1998, s. 38.

⁴¹⁷ Ahmet Refik Altınay, a.g.e., (2000), s. 90-91.

⁴¹⁸ Osman Nuri Ergin, a.g.e., 2, (1995), s. 996-997.

⁴¹⁹ Ahmet Refik, a.g.e. (1930), s. 83.

⁴²⁰ Ahmet Refik, a.g.e. (1930), s. 67.

⁴²¹ Osman Nuri Ergin, a.g.e., 2, (1995), s. 1022.

getirdiği eşitlik ilkesiyle, müslim, gayrimüslim ayrımı gözetilmeksizin herkes kâgir inşaata teşvik edilmiştir.

Moltke, 1836 tarihli mektubunda, müslim ve gayrimüslim konutlarındaki renk ayrımını şöyle dile getirmektedir. “...Türklerin evlerinin dış görünüşü reayaninkilerden ayrılır. Müslüman, evini geniş cephesi Boğaz’a doğru olarak yapar, kırmızı, mavi ya da sarı renge, fakat daha çok kırmızıya boyar; halbuki Rumlar ve Ermeniler evlerinin dar tarafını, başşehirin ana caddesi olan Boğaz’a çevirirler ve kurşuni renkle badana ederler. Bu evlerin çoğu pek büyük olduğu için sokağın üstünden aşar ve arkadaki tepelere ve setlere kadar tırmanır. Eğer buna rağmen ev yine de tamah uyandırıcı bir zenginlik manzarası gösteriyorsa bunu, sanki iki ayrı mülkmüş gibi görünsün diye, kurşununun iki ayrı tonuyla boyarlar...”⁴²² Bu ifadeler, müslim-gayrimüslim konutları arasında 2-3 ziralık yükseklik ve malzeme farkı yanında, konut renklerinin de farklı olduğunu göstermektedir. Konut rengi konusunda, 1789 tarihli bir hükümde, müslüman evlerinin siyaha boyanmaması söylenmiştir.⁴²³

Osmanlı toplumundaki gayrimüslim mimarlara gelince; Hassa Mimarlar Ocağı’nda, kuruluşundan itibaren, ihtiyaca göre, ocağın mevcuduna bağlı olarak sayıları ve oranları değişmekle birlikte, pekçok gayrimüslim mimarın da görevlendirildiği bilinmektedir. Osmanlı devletinin yapısı gereği bunlar başmimarlığa getirilmemekle beraber, devletin birçok alanında olduğu gibi becerileri ölçüsünde ocakta görevlendirilmişlerdir. Anadolu Türk-İslam mimari geleneğinde ağırlıklı bir şekilde gayrimüslim ustaların etkin olduğu,⁴²⁴ dolayısıyla Osmanlı’ya geçen süreçte yetişmiş eleman olarak bunların varlığı, doğal olarak ocak içinde istihdam edilmelerini gerektirmiştir. Hassa Mimarlar Ocağı içindeki gayrimüslimlerin sayısı ve oranı, yıllara göre değişiklik göstermektedir. 1533 yılı öncesindeki gayrimüslim mimar sayısı bilinmemekle birlikte, kurulduğu ilk dönemden itibaren teşkilatın içinde istihdam edilmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir. XVI.yüzyıl boyunca az sayıda olan ocak

⁴²² Helmunth Von Moltke, a.g.e., s. 97.

⁴²³ BOA., HAT., 192/9415, 29 Z 1203 (20 Eylül 1789).

⁴²⁴ Zeki Sönmez, a.g.e., (1995), s. 18.

mevcudu içinde gayrimüslimlerin 2-3 kişiyi geçmedikleri görülmektedir.⁴²⁵ Ancak 1582'de mimarbaşına gönderilen hükümde,⁴²⁶ Ferhad Paşa'nın sefere giderken yanında götüreceği belirtilen 16-17 mimardan, kayıtlı 15 kişinin 9'unun gayrimüslim olduğu görülmektedir. XVII.yüzyılın hemen başında 39'a çıkan ocak mevcudu içinde 16 gayrimüslim mimar vardır.⁴²⁷ Bu sayı, 1639/40'da 42 olan ocak mevcudu içinde, 20 gayrimüslim mimarla, yarıya yakın bir duruma gelir ve mevcudun % 48'ini oluşturur⁴²⁸ ki bu oran gayrimüslimlerin ocak içinde ulaştıkları en yüksek orandır. Sonraki yıllarda mevcuda bağlı olarak sayı değişmekle birlikte oran düşmektedir.

XVI.yüzyıl sonunda 11'e düşürülen ocak içinde gayrimüslim mimar sayısı sadece 1 kişidir. XVIII.yüzyılda teşkilat içindeki oranları bilinmemekle birlikte, XIX.yüzyılın başındaki mimar halifelerinin Mühendishane'ye devamları konusunda hazırlanmış olan listede 1 kişinin adının geçmesi,⁴²⁹ XVIII.yüzyılda ocak içinde gayrimüslim mimarların istihdamının çok az olduğunu düşündürmektedir.

Ulaşılabilen veriler, Hassa Mimamlar Ocağı'nda kadrolu ve ulufeli çalışan mimarlar dışında pekçok hassa mimarının varlığını göstermektedir. Başka kalemlerden maaş aldığı tespit edilen bu mimarlardan,⁴³⁰ bir kısmının gayrimüslim olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla Osmanlılar'da mimarlık hizmetinde bulunan gayrimüslimlerin sayısının bilinenden fazla olduğu anlaşılmaktadır.

İmar ve inşaa faaliyetlerinde, ihtiyaca bağlı olarak, teşkilat dışından da görevlendirmelerin olduğu bilinmektedir. 1544'te, Cemaat-ı Mimaran listelerinde görülmeyen mimar Yani, İstanbul'da inşa edilecek bir yapının taşları için Aynöz'de görevlendirilmiştir.⁴³¹ 1803'te belirtilen mimar listelerinde görülmeyen iki isim, Foti ve Menas kalfalar, İstanbul Kumkapı'daki, kâgir bir

⁴²⁵ Erhan Afyoncu, a.g.m., s. 209.

⁴²⁶ Ahmet Refik, a.g.e., (1977), s. 127.

⁴²⁷ Şerafettin Turan, a.g.m., s. 180-181.

⁴²⁸ Fatma Afyoncu, a.g.e., s. 37-39.

⁴²⁹ Selman Can, a.g.t., s. 135-140. Listede geçen, ölmüş olan Yani Kalfa'dır. Listede geçen hassa mimarlarından Yani Kalfa, 1765'te Bender Kalesi'nin tamirinde görevlendirilmiş kişi olmalıdır. Bakz: BOA., C. ASK., 45944, 16 Za 1178 (7 Mayıs 1765).

⁴³⁰ Abdülkadir Dündar, a.g.e., s. 73.

⁴³¹ BOA., KK, 62'den aktaran Abdülkadir Dündar, a.g.e., s. 34.

su haznesinin yapımıyla görevlendirilmişlerdir.⁴³² Bu isimlerin görevlendirilme nedeni, “*fenn-i kâgire aşına*” olmalarıyla izah edilmiştir. Kâgir bina inşasını bilen isimler olarak, yüzyıl boyunca yapım etkinliğinde önemli rol oynayacak olan gayrimüslimlerin, bu önceliklerinin nedeni vurgulanmış olmaktadır.

Hassa Mimarlar Ocağı’nda boşalan kadrolara yapılan tayinlerden yola çıkılarak, XVIII.yüzyılda oluşturulduğu ileri sürülen “Mülazim Ocağı” içinde,⁴³³ yapılan atamalar dışında, ihtiyaç duyulduğunda çalışacak olan mimarların sağlandığı bilinmektedir. Mülazim Ocağı’na bağlı müslim-gayrimüslim birçok mimar çalışıyor olmalıdır. Kadrolu olmayıp yaptıkları iş karşılığında ücret alan bu mimarların bağlı bulunduğu birimin, belirlenen tarihten daha erken kurulmuş olması da muhtemeldir. Gayrimüslim mimarların Mülazim Ocağı’na bağlı olarak çalışmış olmaları, cizyeden ve her türlü vergiden muaf tutuldukları düşünüldüğünde, akla yatkın gelmektedir. Osmanlı Devleti hizmetinde çalışan gayrimüslimlerin, Tanzimat öncesi, cizyeden ve her türlü vergiden muaf tutuldukları bilinmektedir. Örneğin, Üsküdar Selimiye Camii ve bazı devlet yapılarının inşasında istihdam edilen Foti Kalfa, hizmetlerinden dolayı her türlü vergiden muaf tutulmuştur. 1836’da, “*Ebniye-i Şahane kalfalarından Kırkor Kalfa’nın damadı Ohannes ile oğlu Garabet Kalfa’ya vergiden muafiyet fermanı*” verilmiştir.⁴³⁴

⁴³² BOA., CB., 674’den aktaran Abdülkadir Dündar, a.g.e., s. 34.

⁴³³ Şerafettin Turan, a.g.m., s.160, 185.

⁴³⁴ Pars Tuğlacı, a.g.e., (1993), s. 692-693.

III.1.3.2.2. Tanzimat Dönemi'nde Faaliyet Gösteren Gayrimüslim Osmanlı Mimarları/ Kalfaları

Tanzimat Dönemi'yle birlikte, Osmanlı vatandaşı gayrimüslim “mimar” kalfaları, dönemin mimarlık ortamında etkin rol oynayan isimler olmuşlardır. Meslek ünvanı olarak mimarlara “kalfa” ya da “ebniye kalfası” denilmesi daha çok XIX. yüzyıla özgüdür. Mimarlık mesleğiyle ilgili kişilerin, farklı meslek ünvanlarıyla geçtikleri, kayıtlardan anlaşılmaktadır. Başlangıcından XVI. yüzyıla kadar olan dönemde, Anadolu'daki Türk- İslam dönemi yapılarındaki kitabelerde mimarlıkla ilgili meslek ünvanlarının “benna, bennahu, bena, mimar, mimarehu, üstad, muallim, mühendis, tersim” şeklinde geçtiği kapsamlı bir çalışmayla ortaya konulmuştur.⁴³⁵ Bu ünvanların bugünkü anlamda, mimar ya da mühendise karşılık gelen net bir belirleme olmamakla birlikte, kaynaklardan yola çıkılarak belirlemenin neye göre yapıldığına dair görüşler ileri sürülmüştür.⁴³⁶ Hassa Mimarlar Ocağı içinde mimarlar, tecrübe ve deneyimlerine göre halife ya da kalfa olarak geçebiliyordu. Bina yapanlar için halife ya da kalfa tanımı kullanılmakla birlikte, belgelerde mimar kalfası şeklinde tanımlamalar da mevcuttur. İsim sonrası kalfa tabirinin ise büyük çoğunlukla gayrimüslimler için kullanıldığı görülmektedir. Bu kullanım, “ebniye hulefasından Kalfa”, “ebniye kalfası ...” şeklinde geçtiği gibi, tek başına isim zikredilerek sonuna kalfa tabiri eklenerek de kullanılmaktadır. XIX.yüzyılda, Ebniye İdaresi içindeki müslüman mimarlar, “ebniye hulefasından” ya da tekil kullanımıyla “ebniye halifesi ... Efendi” şeklinde, daha seyrek kullanımıyla “Bey” olarak geçmektedir. Hicrî 1285 senesine kadar Ebniye İdaresi'nde istihdam edilen müslüman mimarlara “halife” denilmektedir.⁴³⁷ Son dönemde, özellikle Hassa Mimarlar Ocağı kapandıktan sonra, yabancı ve gayrimüslim mimarlar için “kalfa” tabiri kullanımı çok yaygın olmakla birlikte müslüman mimarlar için

⁴³⁵ Zeki Sönmez, a.g.e., (1995), s. 474.

⁴³⁶ Erdoğan Merçil, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, Ankara 2000, s. 83-86.

⁴³⁷ Osman Nuri Ergin, a.g.e., 2, (1995), s. 988.

kalfa tabirine rastlanmaz. “Mimar Fossati Kalfa” denildiği gibi “Ebniye hulefasından Yanko Kalfa” şeklinde kullanımlar da vardır. Dolayısıyla, Tanzimat sürecinde, planlama ve inşa sürecinde çalışan yabancı ve gayrimüslimler “mimar” ya da “kalfa”, müslümanlar “mimar” ya da “halife” şeklinde tanımlanmaktadır.

XIX.yüzyılda, gayrimüslimlerin ekonomik anlamda iyi durumda olmaları, Tanzimat’ın sağladığı imkanlarla, imar alanında da öne geçmelerinde etkilidir. Bu dönemde gayrimüslimler, proje ve kontrol mimarı olarak çalışmalarını yanında daha çok müteahhit olarak faaliyet göstermişlerdir.

Tanzimat Dönemi’nde, gayrimüslim mimarların çoğu eğitilmiş isimlerdir. Devletin girişimleriyle ve daha çok kendi imkanlarıyla eğitim alan gayrimüslimler inşa eyleminde de özellikle müteahhit “mimarlar” olarak öne geçmişlerdir. 1839-1876 yılları arasında eğitim için Fransa’ya gönderilen 244 öğrencinin 73’ü gayrimüslimdir ve bunlardan sadece Nikola Alambi mimarlık eğitimi için gönderilmiş, sağlık nedeniyle eğitimini tamamlamadan geri gelmiştir.⁴³⁸ Ancak bu dönemde, kendi imkanlarıyla birçok gayrimüslim Osmanlı vatandaşının Batı’da eğitim aldığı bilinmektedir. Mirat’ı Hakikat’a göre, XIX.yüzyılda, *“Osmanlı Devleti’nin Müslüman olmayan vatandaşlarının büyük çoğunluğu evladlarını ve akrabalarını Avrupa’ya göndererek, bunu yapamayanlar da evlerinin yiyeceklerinden keserek ve borçlanmayı göze alarak, zamanımızda eğitim denen şeyi, kazancı ve geçimi çoğaltmaya, hatta memleket yönetimi için lüzumlu olan bilimleri ve fenleri kazanmışlar...”*⁴³⁹ denilmektedir.

⁴³⁸ Adnan Şişman, a.g.e., s. 85, 100.

⁴³⁹ Abdurrahman Şeref Efendi, a.g.e., s. 261.

III.1.3.2.2.1. Tanzimat Dönemi Mimarlığı'nda Balyan Ailesi'nin Rolü

Dönemin mimarlık ortamında, birçok yapının mimarı olarak adı geçen isimler Balyanlar'dır. Balyanlar, bir yüzyıl boyunca birlikte çalışarak ve birbirlerini izleyerek dönemin yeni yapı anlayışında eserler vermişlerdir. Yaşadıkları dönemin ihtiyaçlarına cevap verebilecek yapılar inşa etmedeki ustalıkları ve Osmanlı yönetici sınıfıyla olan yakın bağlantılarından dolayı birçok yapının inşasını üstlenebilmiş olmaları, isimlerini öne çıkaran etkenlerdir. Balyanlar, aile mesleği geleneği içinde, babadan oğula ya da kardeşe uzanan bir süreklilikle kendilerini yetiştirerek veya Batı'da eğitim alarak dönemin yapı taleplerine cevap veren isimler olmuşlardır.

Balyan Ailesi'nin bilinen ilk ferdi, Kayseri doğumlu, 1803'te vefat etmiş olan Bali Kalfa'dır. Üsküdar'daki Ermeni Mezarlığı'ndaki mezar taşında, "*Keresteci Usta Bali*" ibaresinin yazılı olması,⁴⁴⁰ Bali Kalfa'nın asıl mesleği konusunda fikir vermekte ve çok uzun bir mimari geçmişlerinin olduğu bilgisini sınırlandırmaktadır. Balyanlar'ın mimari faaliyetlerinin Bali Kalfa'nın çocukları Kirkor ve Senekerim Balyan'la başladığı bilinmektedir. İlk kez Balyan soyadını kullanan Kirkor'un (1764-1831) II.Mahmud döneminde hassa mimarı olarak çalıştığı anlaşılmaktadır. Kirkor Balyan'ın faaliyet gösterdiği yıllarda, bozulmalara rağmen, Hassa Mimarlar Ocağı'nın yapısını koruduğu bilinmektedir. Dolayısıyla resmi yapılar, teşkilatın kontrolünde yapılıyordu. 1828'de, başka isimlerle birlikte, Kirkor Kalfa'ya da Heybeliada Bahriye Mektebi için bir plan hazırlanmış ve bu plan beğenilmiş, ancak birtakım gerekçelerle uygulanmamıştır.⁴⁴¹ 1831 tarihli, masraf ödemeleri hakkındaki belgeye göre, Selimiye Kışlası'nın onarımı "*hasa mimarı Kirkor Efendi*" tarafından yapılmıştır.⁴⁴² 1836 tarihli bir başka belgeye göre, "*Ebniye-i Şahane kalfalarından Kirkor Kalfa'nın damadı Ohannes (Serveryan) ile oğlu*

⁴⁴⁰ Pars Tuğlacı, a.g.e., (1981), s. 8.

⁴⁴¹ Pars Tuğlacı, a.g.e., (1993), s. 676.

⁴⁴² Pars Tuğlacı, a.g.e., (1993), s. 681.

Garabet Kalfa'ya vergiden muafiyet fermanı" verilmesi,⁴⁴³ Balyan Ailesi'nin bu ilk fertlerinin kendilerini mimarlık alanında duyurmaya başladıkları döneme denk gelmektedir.

Bazı yapıların inşa ve onarımında çalışan Kirkor Balyan'ın kardeşi "*Evkaf-ı Hümayun meremmetçisi Senekerim Kalfa*"⁴⁴⁴ (?-1833) da aynı dönemde faaliyet göstermiştir.

Kirkor Balyan'ın oğlu **Garabet Balyan**(1800-1866), Abdülmecid ve Abdülaziz dönemlerindeki mimari faaliyetleriyle öne çıkan bir isimdir. Garabet Balyan'ın en önemli eseri, oğlu Nikoğos Balyan'ın da katkıda bulunduğu, 1856'da tamamlanan Dolmabahçe Sarayı'dır (Resim 22-23). Birçok yerli usta ve yabancı sanatçının çalıştığı saray, yüzyılın en pahalıya malolan eseri olarak nitelendirilmektedir.⁴⁴⁵ Dolmabahçe Sarayı, yönetim ve diğer birimlerin yer aldığı bir dizi yapılar grubu ile çok büyük boyutlu, üç ana bölümden meydana gelen ana binasıyla dönemin önemli bir sivil mimari örneğidir. Sarayın planında Türk ve Batı anlayışında bir şema uygulanmıştır; iç ve dış süslemelerinde ise eklektik bir anlayış hakimdir. Abdülmecid'in kızları için 1856-1859 yılları arasında inşa edilen, bugün üniversitenin kullanımında olan Fındıklı'daki, Cemile ve Münire Sultan Sarayları da Garabet Balyan'ın eseridir. Saraylar yangın ve geçirdiği onarımlarla özgün karakterlerini büyük ölçüde yitirmişlerdir. 1854 tarihli bir belgeye göre, yapımları tamamlanan Dolmabahçe ve Ortaköy camilerinin inşaat bedelleri olan paranın Ebniye-i Hümayun kalfası Garabet ve Stefan/İstefan Kalfa'ya ödenmesi istenmiştir.⁴⁴⁶ Nikoğos Balyan'ın da katkıda bulunduğu bu iki cami Garabet Balyan ve Stefan Kalfa tarafından inşa edilmiş olmalıdır. Abdülaziz döneminde yeniden inşa edilen Kuleli Kışlası'nın mimarı da Garabet Balyan'dır. Kısa bir süre kışla olarak kullanılmış olan bina, 1863'te açılmıştır.⁴⁴⁷ Yanan binanın yerine inşa

⁴⁴³ Pars Tuğlacı, a.g.e., (1993), s. 692-693.

⁴⁴⁴ Senekerim Balyan, 1826 tarihli onarımla ilgili bir belgede bu şekilde tanımlanır. Bakz: Pars Tuğlacı, a.g.e., (1993), s. 671.

⁴⁴⁵ Mustafa Cezar, a.g.e., (2002), s. 563.

⁴⁴⁶ BOA., İ.DAH., 19254, 10 L 1270 (6 Temmuz 1854)'ten aktaran Pars Tuğlacı, a.g.e., (1993), s. 697.

⁴⁴⁷ Mustafa Cezar, a.g.e., (2002), s. 497.

edilen ve 1864'te tamamlanan Harbiye Mektebi'nin mimarı da Garabet Balyan'dır.⁴⁴⁸

Garabet Balyan, Ayasofya'nın tamiri konusunda, adı geçen isimler arasındadır. 1847 tarihli yazışmalarda, Ayasofya'nın tamirinin Ebniye-i Hümayun kalfası Garabet'e havalesi düşünülmüş; ancak Garabet'in yapmakta olduğu binalardan dolayı meşguliyeti ileri sürülerek tamir konusunda bir sorun çıkmaması için bu isimden vazgeçilmiştir.⁴⁴⁹ Beşiktaş Surp Asdvadzadzin Kilisesi, Kuruçeşme Yerevman Surp Haç Kilisesi, Galatasaray'daki Surp Yerrortutyun/Üç Horon Kilisesi ile Yedikule'deki Surp Pırgiç Hastanesi ve bahçesindeki kilise de Garabet Balyan'ın eseridir.⁴⁵⁰

1849'da Beyoğlu Kışlası, yenilenircesine büyük bir onarım geçirmiştir.⁴⁵¹ Bu onarım da Garabet Balyan tarafından yapılmış olmalıdır. 1850 tarihli bir başka belge, Mühendishane-i Berr-i Hümayun'un inşasının Garabet Balyan tarafından yürütüldüğünü göstermektedir ki bu inşa bu dönemde yapılmış onarımlar olmalıdır. 1862 tarihli bir belgeye göre, Galatasaray'daki Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin yapımı dolayısıyla Garabet Balyan'ın birikmiş olan alacaklarının tahsisi istenmiştir.⁴⁵²

Garabet Balyan'ın Nikoğos (1826-1858), Sarkis (1831-1899), Agop (1837-1875) ve Simon (1846-1894) adlı çocuklarının dördü de mimarlık hizmetinde bulunan isimlerdir.

Nikoğos Balyan, Balyan Ailesi'nin mimarlık alanında eğitim almış ilk ferdi olarak bilinir. 1843-1845 yılları arasında Paris'te kalarak mimarlık eğitimi aldığı belirtilen Nikoğos'un bu eğitimi nasıl ve nerede almış olduğu konusu net değildir.⁴⁵³ 1858 tarihli bir kaynağa göre, dönemin Beaux-Arts eğitilmiş Fransız mimarı H. Labrouste'nun (1801-1875) Nikoğos'la iftihar ettiğini belirtmesi, Nikoğos Balyan'ın dönemin önemli mimarı Labrouste'nun yanında

⁴⁴⁸ Pars Tuğlacı, a.g.e., (1993), s. 268; Mustafa Cezar, a.g.e., (1995), s. 177.

⁴⁴⁹ Ahmed Akgündüz vd., a.g.e., s. 491.

⁴⁵⁰ Pars Tuğlacı, a.g.e., (1981), s. 54, 158, 165, 170-171.

⁴⁵¹ Mustafa Cezar, a.g.e., (1995), s. 177.

⁴⁵² Pars Tuğlacı, a.g.e., (1993), s. 707.

⁴⁵³ Aygül Ağır, a.g.e., s. 65-70.

eğitim almış olabileceğini düşündürmektedir.⁴⁵⁴ 1846 tarihli bir kaynaktan aktarılan bilgiye göre Nikoğos İstanbul'da, Avrupa'dan özel olarak bazı sanatçıları çağırarak mimari süsleme, heykeltraşlık, taş kabartma sanatları konusunda derslerin verildiği bir okul açmıştır.⁴⁵⁵ Belirtilen bu okulun, daha çok yapı ustası yetiştirmeye yönelik bir kurs olması muhtemeldir. Paris'te mimari alanındaki eğitimini ya da bilgi ve görgüsünü artırmış olarak 1845'te İstanbul'a dönen Nikoğos, babasının yanında çalışmaya başlamıştır. Ona atfedilen birçok yapıda, ailenin diğer fertleriyle birlikte çalışmıştır. Dolmabahçe Sarayı'nın bazı bölümlerinin inşası dışında İhlamur Kasrı, yenilenen Küçüksu Kasrı, Tophane'deki Saat kulesi, Koşuyolu'ndaki Adile Sultan Kasrı ile Küçük Mecidiye ve Ortaköy Camii'nin mimarı olarak Nikoğos'un adı verilmektedir.⁴⁵⁶ 1850'de, Seraskerlik yangın kulesinin ahşap külâhının kâgir olarak değiştirilmesi işi, "*Ebniye-i Hassa kalfası Garabet'in oğlu Nikoğos Kalfa*" nezaretinde yapılmıştır.⁴⁵⁷ 1858'de vefat eden Nikoğos, bu döneme kadar Balyan Ailesi'nin diğer fertleri tarafından inşa edilen yapıların hemen hepsinde görev almış veya bu yapıların projesine katkıda bulunmuş olmalıdır.

Garabet Balyan'ın oğlu **Sarkis Balyan** (1831-1899), Balyan Ailesi'nin en çok tanınan ferdidir. Birçok yapının tasarım ve inşasını kardeşleri Nikoğos ve **Agop Balyan**'la (1837-1875) birlikte üstlenmiştir. Sarkis Balyan'ın, ailesi tarafından küçük yaşta Paris'e eğitime gönderildiği belirtilmiştir. 1843'te, iki yıllığına Paris'e gönderilen Sarkis, 1848'de de mimarlık eğitimi için ailesi tarafından Paris'e gönderilmiştir.⁴⁵⁸ Burada Sainte Barbe Koleji mimarlık bölümünü bitirdiği, sonra da Ecole des Beaux-Arts'ın Mekanik ve Tamamlayıcı Dallar Bölümü'nü başarıyla tamamladığı belirtilmekle birlikte, yapılan son çalışmalarla Balyan Ailesi'nin hiçbir ferдинin Beaux-Arts'da

⁴⁵⁴ Agop Minasyan, a.g.t., s. 46. Balyan Ailesi'nin akademik eğitimden geçen ilk ferdi Nikoğos Balyan olarak bilinmektedir. Ancak Balyan'ın mimarlık eğitimi aldığı kaydedilen okulda bu konuda eğitim verilmemektedir. Dolayısıyla Nikoğos Balyan eğitimini okulda değil, dönemin ünlü mimarı Labrouste'nun yanında almış olmalıdır.

⁴⁵⁵ Agop Minasyan, a.g.t., s. 52; Pars Tuğlacı, a.g.e., (1981), s. 171.

⁴⁵⁶ Pars Tuğlacı, a.g.e., (1981), s. 172.

⁴⁵⁷ Pars Tuğlacı, a.g.e., (1993), s. 691.

⁴⁵⁸ Pars Tuğlacı, a.g.e., (1981), s. 237, 273.

mimarlık eğitimi almadığı belirlenmiştir.⁴⁵⁹ Sarkis Balyan'ın Paris'te, Beaux Arts'ta olmasa bile, mimarlık ve mühendislik konusunda eğitim aldığı kesindir. 1855 yılında İstanbul'a döndüğü belirtilen Sarkis, eğer bir tarih hatası yoksa, yaklaşık yedi yıl gibi bir süre Paris'te kalmıştır. Bu süre zarfında İstanbul'a gelip gittiği, iş bağlantılarını sürdürdüğü bilinmektedir. Sonrasında babasının yanında mesleki bilgi ve deneyimini artırmış olmalıdır. Bu tarihten sonra Balyan adının geçtiği yapılarda, ailenin diğer fertleriyle birlikte çalışmıştır.

Balyanlar'ın asıl etkinliğinin XIX.yüzyılın ortalarından itibaren başladığı bilinmektedir. Balyan Ailesi'nin eğitilmiş fertleriyle bir "Balyan Bürosu" kurulduğu ve birçok yapının inşasında baba, oğul ve kardeşler olarak birlikte çalıştıkları anlaşılmaktadır. XIX.yüzyılın ortalarında, devlet tarafından yaptırılacak olan yapıların ihale yöntemiyle müteahhit firmalara verildiği bilinmektedir. Bu bağlamda, Balyan Bürosu'nun birçok yapının tasarım ve inşasını üstlendiği anlaşılmaktadır ki müteahhitlik yapan mimarlar arasında Balyanlar başı çekmektedir. Sarkis Balyan için, "*usta bir mimardan çok, yetenekli bir mühendis ve müteahhiti*" ifadesi,⁴⁶⁰ Sarkis'in mimarlıktan çok mühendislik ve müteahhitlik yönüyle iş yaptığını göstermektedir.

Ticaret Nezareti bünyesinde Nafia Meclisi'ne bağlı olarak 1857'de kurulan Meclis-i Maabir'in üyeleri arasında Garabet Kalfazade, yani Garabet'in oğullarından birisinin, muhtemelen Sarkis Balyan'ın da görev aldığı bilinmektedir.⁴⁶¹

Dönemin mimarlık ortamındaki en önemli girişimlerden biri de Sarkis Balyan tarafından, Şirket-i Nafia-ı Osmaniye'nin kurulmasıdır. 1873'te, "Ebniye-i Aliye Kalfası Sarkis Bey" in altı ortakla kurmasına izin verilen şirketin kuruluş amacı beş maddeyle belirlenmiştir. "*Emakin-i umumiyye ve adiyeye inşası ve turuk ve meabir ameliyyatı ve ebniye inşaatı ve sulamak ve kanal açmak ve su mecralarının termim ve ıslahı ve bataklıkların kurutulması ve arazinin sürülüp nadas edilmesi; Saltanat-ı Seniyyeye tevfiikan ebniyeli ve*

⁴⁵⁹ Aygül Ağır, a.g.m., s. 65-70. Beaux-Arts arşivleriyle ilgili yayınlanan kaynaktaki listelerde Balyanların hiçbir ferdinin adı geçmez. Bakz: Brigitte Labat Poussin-Caroline Obert, *Archives de L'école Nationale Supérieure Des Beaux-Arts*, Centre Historique des Archives Nationales, Paris 1998, s. 249-250.

⁴⁶⁰ Pars Tuğlacı, a.g.e., s. 237.

⁴⁶¹ BOA., İ.M.M, 452, 12 Ra 1274 (31 Ekim 1857).

ebniyesiz arsaların bey ve şırası; usul-i beldeye tevfikân doğramacılık ve camcılık ve taş ve cam ve kereste biçmeciliği ve tuğla ve kiremid ve sanayi-i saire için lüzumı olan destgah ve ocak ve fabrikaların inşa ve ihdası ve cam ve demir ve tuğla ve taş ve kereste biçmesine mahsus neccar ile olan fabrikalar ferman-ı ali mucebince üç sene imtiyazlı olacak fakat bu imtiyaz Memalik-i Mahrusenin sair mahallerinde ihdas olunacak bu makule fabrikalara şamil olmayacak; adi yol ve demiryolu inşasıyla işlettilmesi hülâsa-i kelâm gerek Payitaht-ı Saltanat-ı Seniyyede ve gerek Memalik-i Mahrusa-i Şahanenin bil cümle imalat-ı nafia ve sanaiyye icrası; Orman nizamnamesine tevfikân kereste ticaretinin tevsi ve intifai ve balada tarif olunan işlere ait olan bil cümle umurun icrası...” olarak belirlenen şirketin faaliyet alanlarının, inşaat malzemesi üretiminden bina, yol, köprü yapımına kadar çok geniş tutulduğu görülmektedir.⁴⁶² Büyük bir sermayeyle kurulan şirket, aynı yılın sonunda Anadolu’daki bazı şehirlere demiryolu inşa etmek için başvuruda bulunmuş; 1874’te de Bartın ve Cide’deki kömür yataklarını işletme imtiyazını almıştır.⁴⁶³ Ancak bu şirketin ne kadar süreyle faaliyet gösterdiği net değildir. Nitekim, 1878’de inşaat işleri için oluşturulan komisyon ve bir dönem Sarkis Balyan’ın maaşının kesilmesi, şirketle ve devletle olan sorunları göstermektedir. Sarkis, 1880’den sonra İstanbul’dan ayrılarak Paris’e gitmiştir. 1888’de “sabık sermimar” olarak geçen Sarkis Balyan için Osmanlı belgelerinde, “*adeta firar suretiyle Dersaadet’i terk etmiş*” ifadesi kullanılmaktadır.⁴⁶⁴ 1878’den önce bir aralık maaşının kesildiği belirtilerek, birikmiş olan maaşının ödenmesine karar verilmiştir.

1859’da Ebniye-i Hümayun kalfalarından olduğu belirtilen Garabet, Sarkis ve Agop’a nişan verilmiştir (Ek 13).⁴⁶⁵ 1862’de Sarkis Kalfa’ya üçüncü rütbe nişanı verilmiştir; 1864’te de “ebniye kalfası Sarkis’e” nişan verilmiştir.⁴⁶⁶ 1872’de “*Saray-ı Hümayun baş kalfası saadetlü Serkis Beyefendi hazretlerine rütbe-i bala tevcih ve ihsan buyrulmuş*”, aynı yıl

⁴⁶² Şirketin kurulması için yapılan yazışmalar ve tüzükle ilgili belgeler için bakz: Pars Tuğlacı, a.g.e., (1993), s. 712-718.

⁴⁶³ BOA., İ.M.M., 2018; İ.DAH. 48001’den aktaran Pars Tuğlacı, a.g.e., (1993), s. 719.

⁴⁶⁴ Mustafa Cezar, a.g.e., (1995), s. 175.

⁴⁶⁵ BOA., A.DVN.MHM., 28/95, S 1276 (Eylül-Ekim 1859).

⁴⁶⁶ Ahmed Lütfi Efendi, a.g.e., X, (1988), s. 82, 123.

Çırağan Sarayı'nın resimlerini gönderdiği için Avusturya İmparatoru tarafından kendisine nişan verilmiştir.⁴⁶⁷ 1876 senesinde nişan verilen Sarkis Balyan'dan, "*Sermimar Sarkis Bey*" olarak bahsedilmektedir.⁴⁶⁸ 31 Mart 1878'de kendisine "*Sermimar-ı Devlet*" ünvanı verilmiştir.⁴⁶⁹ 1878'e kadar saray baş mimarı olarak geçen Sarkis Balyan, bu tarihten sonra devlet başmimarıdır.⁴⁷⁰

Sarkis Balyan'ın başı çektiği, mimarlık ve müteahhitlik hizmeti veren Balyan Bürosu, dönemin birçok yapısının inşasını üstlenmiştir. Bunlar arasında büyük boyutlu sultan sarayları, köşk ve kasırlar ilk sıralarda yer almaktadır. Sarkis Balyan mimarlığında inşa edilen yapılardan bazıları şunlardır.

1865'te tamamlanan ve bugün İstanbul Teknik Üniversitesi'nin kullanımında olan Gümüşsuyu Kışlası'nın mimarı Sarkis Balyan olarak verilir (Resim 24). Kışlanın inşasına Garabet Balyan başlamış, oğlu Sarkis Balyan tarafından tamamlanmıştır. Dönemin kışla binalarında uygulanan klasik şema, sade bir şekilde burada da uygulanmıştır. Geniş bir orta avlu etrafında şekillenen yapı kanatlarının yer aldığı bina değişikliklerle günümüze ulaşmıştır.

1863'te yıktırılan Beylerbeyi Sarayı'nın yerine, 1865 yılında tamamlanan yeni saray yaptırılmıştır.⁴⁷¹ Bugünkü Beylerbeyi Sarayı'nın mimarı Sarkis Balyan'dır ve birçok yapıda olduğu gibi bu yapıda da kardeşi Agop Balyan'la çalışmıştır. Bir yazlık saray olarak inşa edilen yapı ve ekleri, dönemin mimari anlayışını yansıtır (Resim 25).

Sarkis Balyan'ın ünü özellikle Çırağan Sarayı'nın inşasından sonra artmış olmalıdır. Balyan'ın en önemli eseri, 1910'da yanan Çırağan Sarayı'dır (Resim 26). 1863'te yapımına başlanan Çırağan Sarayı'nın maketi Sarkis Balyan tarafından Abdülaziz'e sunulmuş; Sarkis, sarayın inşasında kardeşi Agop Balyan'la çalışmıştır. 1871'de tamamlanmış olan saraya Abdülaziz

⁴⁶⁷ Pars Tuğlacı, a.g.e., (1993), s. 712.

⁴⁶⁸ Ahmed Lütfi Efendi, a.g.e., XV, (1993), s. 30.

⁴⁶⁹ Mustafa Cezar, a.g.e., (1995), s. 173.

⁴⁷⁰ İlk kez bir gayrimüslime verilen bu ünvan, dönem için yadırgayıcı olmamalıdır.

⁴⁷¹ Ahmed Lütfi Efendi, a.g.e., X, (1988), s. 104, 133.

1872 yılı ortalarına doğru yerleşmiştir.⁴⁷² Saray iki katlı, büyük dikdörtgen bir kütle içinde üç sofalı plan şeması ve cephelerdeki simetrik düzeniyle dönemin son büyük boyutlu yapısıdır. Usul-u Mimari-i Osmani adlı eserde, Osmanlı mimari geleneğinin yeniden canlandırılmasına örnek olarak gösterilen yapı, plan şeması ve bazı süsleme detayları ile referanslarını Osmanlı mimarisinden almaktadır.

Beyazıt'ta Mercan yokuşundaki Ali Paşa Konağı'nın mimarı da Sarkis Balyan olarak bilinmektedir. Bodrum üzerine üç katlı olarak inşa edilen çok büyük boyutlu konağın 1865'te yaptırıldığı belirtilmekle birlikte,⁴⁷³ konağın Ali Paşa'nın beşinci ve son sadrazamlığı döneminde, 1867'de yaptırılmış olması muhtemeldir.⁴⁷⁴ Ali Paşa 1867'de beşinci kez sadrazamlığa getirilmiş, 1871'de ölünceye kadar bu görevde kalmıştır. İnşa masrafları padişah tarafından karşılanan konak,⁴⁷⁵ 1868'de tamamlanmış olmalıdır. Eğer bir tarih hatası yoksa, 1868 tarihli bir fotoğrafta konağın inşaatının devam ettiği görülmektedir (Resim 27). Yapı 1911'deki yangında harap olmuş, XX.yüzyılın ortalarında da tümüyle yıkılarak kaldırılmıştır. Konağın yakınında, 1869'da inşa edilen Ali Paşa Camii'nin mimarının Barborini olduğu bilinmektedir.

Abdülmeccid'in kızkardeşi Adile Sultan için satın aldığı Kandilli'deki tepe üzerinde yaptırılmış olan ahşap konağın yerine, Abdülaziz döneminde neoklasik anlayıştaki, çok büyük boyutlu kâgir saray inşa edilmiştir (Resim 28-29). Boğaz yönünde dikdörtgen konumlandırılmış saray, bu yönde bodrum üzerine üç katlı, arka tarafta ise iki katlı olarak inşa edilmiştir. Kaynak aktarımıyla birçok yayında, tamamlanma yılı 1876 olarak verilmesine rağmen, Adile Sultan Sarayı, 1872 yılı başında tamamlanmıştır. Sarkis Balyan'ın mimarlığında, mimarın Çırağan Sarayı'ndaki meşguliyetinden dolayı, onun görevlendirdiği bir kişi tarafından tamamlandığı belirtilen saray, 1872'de yapılan keşif üzerine, ilk keşif haricinde Adile Sultan'ın istekleri

⁴⁷² Selman Can, a.g.e., s. 17, 20, 37. Lütfi Efendi sarayın 1872'de tamamlandığını belirtir. Bakz: Ahmed Lütfi Efendi, a.g.e., XIV, (1991), s. 19.

⁴⁷³ Pars Tuğlacı, a.g.e., (1981), s. 206.

⁴⁷⁴ Bu dönemin olaylarını aktaran dönemin resmi tarihçisi Lütfi Efendi, ahşap olan Ali Paşa Konağı'nın 1867'de yandığını aktarmaktadır. Bakz: Ahmed Lütfi Efendi, a.g.e., XI, (1989), s. 98.

⁴⁷⁵ Basiret, No: 39, 1285'ten aktaran Mustafa Cezar, a.g.e., (1995), s. 177.

doğrultusunda birtakım ilaveler yaptırılmasından dolayı masrafların arttığı tespit edilmiştir (Ek 14).⁴⁷⁶

İstanbul'daki ilk sosyal konut uygulamalarından sayılan Beşiktaş'taki Akaretler, sıraevler tipinin en önemli örneğini oluşturmaktadır. Sarkis Balyan mimarlığında, 1875'te yapımına başlanan Akaretler, üçgen bir yapı adası üzerine yerleştirilmiş 133 konuttan oluşmaktadır. Şehircilik açısından da önemli örnek teşkil eden bu konutlarda, genel olarak neoklasik üslubun hakim olduğu görülmektedir.

Yıldız Sarayı topluluğundaki bazı binalar da bu dönemde, saray ve daha sonra Devlet başmimarı ünvanına sahip olan Sarkis Balyan tarafından yapılmıştır. Yıldız Sarayı kompleksine dahil bazı yapılarla Yıldız Parkı'ndaki Çadır Köşkü, Çit Kasrı, Malta ve Şale Köşkü Sarkis Balyan ve kardeşleri tarafından inşa edilmiştir.⁴⁷⁷

1878'de yangın geçiren Babıali binasında, "*sermimar-ı devlet Serkis Bey*" tarafından keşif ve Vasilaki Kalfa tarafından onarım yapıldığı anlaşılmaktadır.⁴⁷⁸

Sarkis Balyan 1878 tarihli belgeye göre, "*Sermimar-ı devlet atufetlu Serkis Bey hazretlerinin marifetiyle mukaddema inşa olunan ebniye...*" masraflarından, Maçka Karakolhanesi, Maçka Silahhanesi ve Zincirlikuyu Kasrı'nın yapımından dolayı birikmiş olan alacaklarının tahsili için talepte bulunmuştur.⁴⁷⁹ Sarkis Balyan'a inşa ettirilen bu yapıların masraflarından dolayı birikmiş olan alacaklarının ödenmesine karar verilmiştir.

Bugün İstanbul Teknik Üniversitesi'nin kullanımında olan Maçka Silahhanesi ve hemen yanındaki karakol binası Sarkis Balyan'ın önemli uygulamalarından birisidir (Resim 30). 1873'te, masrafları Abdülaziz tarafından karşılanmak üzere, Maçka'da bir Eslihahane inşasına karar verilmiştir.⁴⁸⁰ İki yıl gibi kısa bir sürede tamamlanan bina, neoklasik üslupta çok büyük boyutlu bir yapıdır. Köşe düzenlemeleri ve genel görünüşüyle

⁴⁷⁶ BOA., İ.DAH., 45246, 6 Ra 1289 (14 Mayıs 1872); Pars Tuğlacı, a.g.e., (1993), s. 721.

⁴⁷⁷ Pars Tuğlacı, a.g.e., (1981), s. 294-301.

⁴⁷⁸ BOA., İ.DAH., 63599, 63944, 20-22 Ra 1296 (16 Mart 1879).

⁴⁷⁹ BOA., İ.DAH., 2797, 14 N 1295 (12 Eylül 1878); Pars Tuğlacı, a.g.e., (1993), s. 720.

⁴⁸⁰ Ahmed Lütfi Efendi, a.g.e., XIV, (1991), s. 65.

Taşkışla'ya benzer bir görünüm arzeden yapıda iki iç avlu düzeni mevcuttur. 1955'ten beri üniversitenin kullanımına tahsis edilen yapının iç mekanı, kullanıma uygun hale getirilmek için tamamen değiştirilmiştir (Resim 31-32).

Abdülaziz'in oğlu Yusuf İzzettin Efendi (1857-1916) için Zincirlikuyu'da Sarkis Balyan tarafından yapılan köşk, dönemin mimari anlayışını yansıtan neoklasik tarzda, üç birimden oluşan yapılar topluluğunun ana yapısıdır (Resim 33). 1878'den önce tamamlanmış olması gereken yapılar, selamlık, haremlik ve hizmetkarlar bölümü olarak tasarlanmış, üçer katlıdır. Selamlık bölümü kâgir, diğerleri ahşap karkastır. İzzettin Efendi'nin vefatına sahne olan köşk, günümüze değişikliklerle ulaşmıştır ve bugün lise olarak kullanılmaktadır.⁴⁸¹

Sarkis Balyan'ın, Beyoğlu'ndaki Doğan Apartmanı'nın mimarı olabileceği ileri sürülmüştür. 1892-1895 yılları arasında inşa edilen yapıyı yaptırdığı ileri sürülen Albert Helbig'in Sarkis Balyan'ın bürosunun karşısında oturduğu belirtilerek, Helbig'in yaptıracığı binanın tasarım görevini bu mimara vermiş olabileceği belirtilmektedir. Bu tarihlerde Sarkis Balyan, Grand Rue de Pera Mis Sokak'ta büro sahibidir.⁴⁸² 1864'te kâgir olarak yapılan son Divanhane binasının mimarının da Sarkis Balyan olduğu belirtilmiştir.⁴⁸³ Sarkis Balyan, belirtilen bu yapılar dışında, kaynaklarda birçok yapının mimarı veya uygulayıcısı olarak geçmektedir.

Dönemin farklılaşan üslubunu yansıtan camilerinin çoğu, Balyanlar tarafından yapılmıştır. İlk keşfi 1869'da yapılan ve 5 Nisan 1872'de resmi açılışı yapılan Aksaray'daki Pertevniyal Valide Sultan Camii'nin mimarı Sarkis Balyan'dır (Resim 34-35).⁴⁸⁴ 1874'te, Dolmabahçe'de bir caminin

⁴⁸¹ Yusuf İzzettin Efendi'nin daha sonra yaptırılmış olan Çamlıca'daki ahşap köşkünün mimarı Petraki Adamantidis olarak verilmektedir. Bakz: Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca İstanbul Adaları*, İstanbul 1992, s. 33, 194-195.

⁴⁸² C. Meyer-Schlichtmann, C. Meyer-Schlichtmann, *Von der Preussischen Gesandtschaft zum Doğan Apartmanı/Prusya Elçiliği'nden Doğan Apartmanı'na*, (Çev. Ü. Öztürk), İstanbul 1992, s. 47.

⁴⁸³ Pars Tuğlacı, a.g.e., (1993), s. 52.

⁴⁸⁴ Aksaray Pertevniyal Valide Sultan Camii'nin resmi açılışı 5 Nisan 1872 yapılmış, yapının inşasında emeğe geçenler ödüllendirilmiş, sermimar Sarkis Bey'e de bir kıta murassa enfiye tabakası verilmiştir. Bakz. Ahmed Lütfi Efendi, a.g.e., XIV, (1991), s. 15-16.

yapılacağı ve bu işin, padişahın başmimarı Sarkis Kalfa'ya ihale olunduğu, 1875'te de Aziziye Camii'nin temelini iki gün önce atıldığı, dönemin bir gazetesinde geçmektedir.⁴⁸⁵ 1875 yılı başlarında, Beşiktaş'ta inşasına başlanan, ancak tamamlanamayan Aziziye Camii'nin mimarı Sarkis Balyan'dır. Sultan Abdülaziz döneminde yeniden yaptırılan Kağıthane'deki Çağlayan Camii de Sarkis Balyan'ın eseri olmalıdır (Resim 36). Ortaköy Camii, Küçük Mecidiye Camii, Dolmabahçe Camii Balyanlar tarafından inşa edilen dönemin diğer camileridir (Resim 37). Tasarımı Sarkis Balyan'a atfedilen Yıldız Hamidiye Camii'nin mimarının kim olduğuna dair somut bir veri yoktur. Caminin inşa edildiği tarihlerde Balyanlar'ın etkinliğinin çok sınırlı olduğu bilinmektedir.

1880'den sonra Fransa'ya gittiği belirtilen Sarkis Balyan'ın Osmanlı Hükümeti ile yaptırılan yapılar konusunda hesaplarla ilgili araştırmalar devam etmiştir. Sarkis Balyan'ın bir dönem maaşı kesilmiştir (Ek 15).⁴⁸⁶ 1880 tarihli bir belgeye göre, "...*Ser mimar-ı devlet atufelli Serkiz Bey hazretleri marifetiyle inşa olunan*" yapılarla ilgili Sarkis Balyan'ın alacağı ve yaptırdığı yapıların hesapları hakkında bir defter tutulmuş; Sarkis, 15 Mayıs 1298 tarihli mektubuyla Hacı Mıgırdıç Kalfa'yı vekil kılmış; Sarkis Balyan tarafından inşa edilen yapılarla ilgili, Şehremaneti baş mühendisi İzzet Mehmet Efendi ile kaymakam Selim Bey başkanlığında Vasilaki ve Ohannes Kalfa'nın bulunduğu bir keşif heyeti oluşturularak incelemelerde bulunulmasına karar verilmiştir.⁴⁸⁷

Sarkis Balyan, 1894 depremi sonrası 433 binanın tamirinin tespit edildiği, Şehremaneti Hendesehanesi mühendis ve kalfalarından oluşan mimar Mösyö Basmond başkanlığında yapılan keşif heyetinde yer almıştır. "*Ser-mimar-ı Hazret-i Şehriyari Serkis*" imzasıyla kaleme alınmış keşifte,

⁴⁸⁵ Cezar, dönemin gazetelerinden yola çıkarak Beşiktaş'ta Aziziye Camii adı ile bir caminin yapıldığını, ancak yerini tespit edemediğini belirtmektedir. Bakz: Mustafa Cezar, a.g.e., (1995), s. 171. Aziziye Camii, Maçka'daki Taşlık mevkinde yapımına başlanan, ancak Abdülaziz'in tahtan indirilmesinden dolayı tamamlanamayan camidir. Lütfi Efendi, 1875'te Beşiktaş civarında inşa olunacak Aziziye Camii'nin inşa masraflarından bahsetmektedir. Bakz. Ahmed Lütfi Efendi, a.g.e., XV, (1993), s. 45.

⁴⁸⁶ BOA., İ.DAH., 64783, 1297 (1878).

⁴⁸⁷ BOA., Y.PRK. KOM., 3/73, 1299 (1880/81).

mimar Mösyö Basmond, mimar Vallaury ve raporda imzası olmadığını daha sonra belirtmiş olan D'Aronco da vardır.⁴⁸⁸

Sarkis Balyan, dönemin çok yönlü ilgilere sahip kişiliklerinden birisidir. Amatör bir ressam olarak çizimleri, şarkı ve opera besteleri yanında; Kuruçeşme'deki evinde bir laboratuvar kurarak bazı makineler icat ederek bunların patentlerini alması bunu göstermektedir.⁴⁸⁹ Sarkis Balyan'ın mühendis ve mekanisyen olarak yaptığı iki önemli buluş, uluslararası alanda tanınmasına vesile olmuş ve kendisine 1862 yılında İngiliz Hükümeti tarafından patent verilmiştir.

Balyanlar'ın Üsküdar'da İcadiye Mahallesi'ndeki mülkleri dışında, Sarkis Balyan'ın Beyoğlu'nda bir konağı ve bürosunun olduğu, Kuruçeşme'deki Galatasaray Adası'nın onun mülkiyetine verildiği, uzun süre bu adanın Balyan Adası olarak tanındığı bilinmektedir.

Balyanlar'ın müellifi olduğu yapılar arasında saray, köşk ve kasırlar ilk sırayı almaktadır. Ayrıca Ermeni cemaatine ait, bu dönemde inşa edilmiş birçok kilise ve okul binası da yapmışlardır.

Balyan Ailesi'nin asıl etkinliğinin Tanzimat Dönemi'yle başladığını kabul etmek gerekir. Bu dönemden önce, Balyan mimarlığına ait, kesin verilerle belgelenmiş büyük boyutlu mimari örnekler yoktur. II.Mahmud döneminde, daha çok ebniye kalfası olarak bazı yapıların onarımını yaptıkları anlaşılmaktadır. Balyan mimarlığında, Doğulu ve Batılı bileşenlerin sentezlendiği görülmektedir. Batılı üsluptaki Dolmabahçe Sarayı'nın özellikle harem bölümünde, dört eyvanlı avlu şemasının tasarımda etkili olması, Beylerbeyi ve Çırağan saraylarındaki eyvanlı merkezi sofa uygulaması gibi çoğaltılabilecek örnekler bunun en somut kanıtıdır.

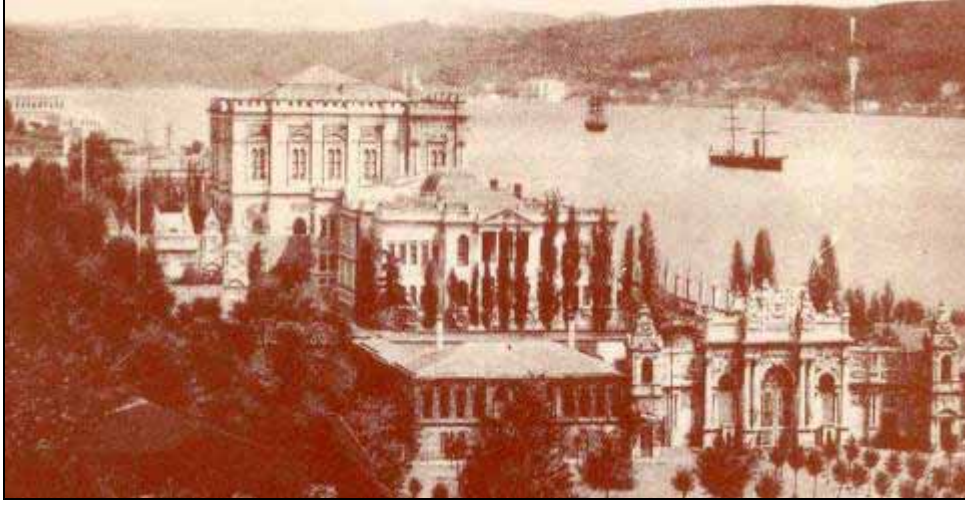
Balyanların yüzyıl mimarisinde öne çıkan isimler olmasında, Osmanlı Sarayı hizmetinde çalışan mimar bir aile geçmişine sahip olmalarının yanında, büyük ölçekli saraylar inşa etmiş olmaları önemli rol oynamaktadır. Balyanlar öncelikle, Osmanlı padişahlarının yeni yaşam mekanları olan

⁴⁸⁸ Ahmed Akgündüz vd., a.g.e., s. 627.

⁴⁸⁹ Kevork Pamukciyan, *Biyografileriyle Ermeniler*, İstanbul 2003, s. 98.

büyük ölçekli sarayların mimarıdır. Bu yüzyılın değişen yaşam anlayışını yansıtan Dolmabahçe ve Çırağan Sarayı en önemli eserleridir. Bunların yanı sıra hanedan mensupları için birçok köşk ve kasır inşa etmişlerdir. Kaynak ve belgelerde sık tekrarlanan, “yaptırılmıştır, inşa ettirilmiştir” ifadeleri, Balyanlar’ın Osmanlı Devleti’nin birçok yapısını ihale usulüyle müteahhit şirket olarak üstlendiğini göstermektedir.

Balyan Ailesi fertlerinin, aile mesleği geleneğini sürdürerek mimar olmaları, bu dönem Osmanlı mimarlığında bir süreklilik sergilenmesi açısından önemlidir. Dönemlerinde inşa edilmiş birçok yapı kendilerine atfedilmesine rağmen, yapılan son çalışmalarla yapı listeleri azalsa da Balyanlar’ın bu dönem mimarlığının en önemli isimleri oldukları yadsınamaz bir gerçektir. Mimarlık formasyonunu tam olarak nasıl aldıkları bilinmemekle birlikte dönemin eğitilmiş mimarları olarak ihtiyaçlara cevap verdikleri kesindir. Saray hizmetinde çalışan Balyanlar’ın bu dönem mimarlığında öne çıkan isimler olmaları, yukarıda belirtilen birçok nedene bağlanmakla birlikte, yeni ekonomik düzende sermaye gücünü elinde bulunduran bir sınıfın mensubu olarak büro hizmeti vermeleri, mimarlığın yanında beş-altı bin kişilik büyük şantiye örgütlenmeleriyle müteahhit firma olarak çalışmaları, aldıkları işleri kısa sürede ve istenilen şekilde tamamlamaları, talep edilmelerinde veya iş alabilmelerinde etkili olmuş olmalıdır. Balyanlar, dönemin önde gelen meslek adamları olarak, bazı spekülasyonlara malzeme edilemeyecek kadar önemli işlere imza atmış “Osmanlı” mimarlarıdır.

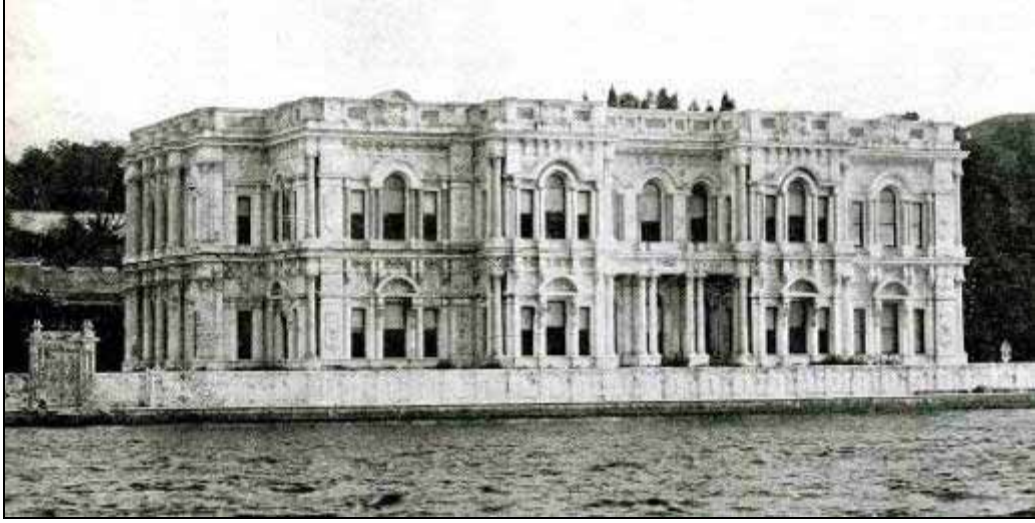
Resim 22. Dolmabahçe Sarayı'nın eski bir görünümü (Kartpostal).

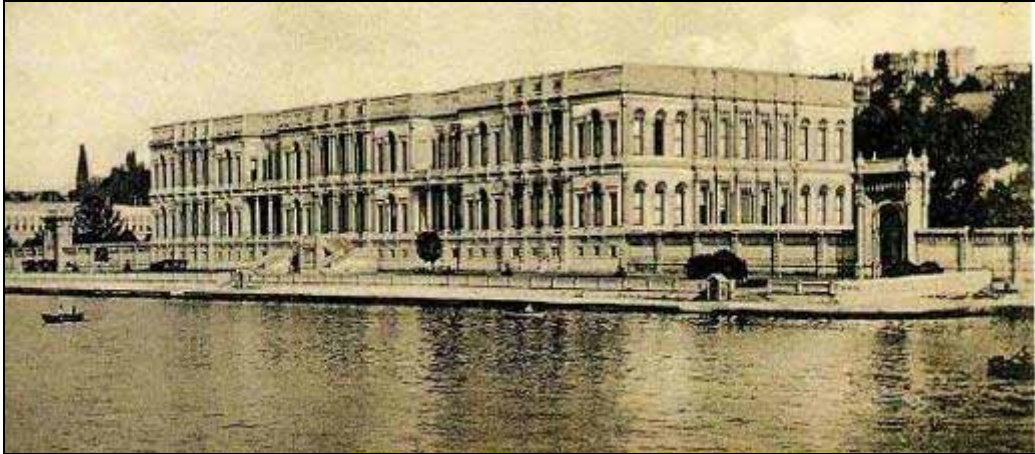
Resim 23. Dolmabahçe Sarayı (2005).

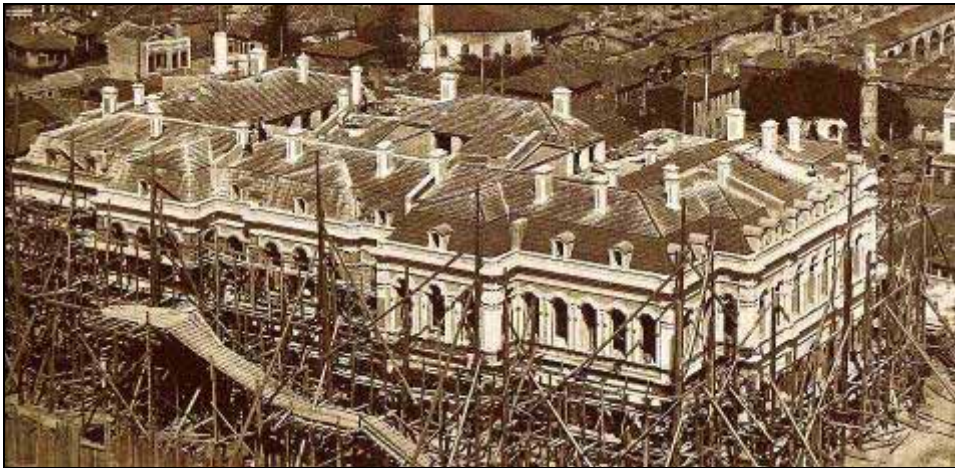
Resim 24. Gümüşsuyu Kışlası (2006).

Resim 25. Beylerbeyi Sarayı (Şehbal).

Resim 26. Çırağan Sarayı'nın yangından önceki görünümü (P. Sarıöz'den).

Resim 27. Mercan'daki Ali Paşa Konağı (Sergi Kataloğu).

Resim 28.Kadilli'deki Adile Sultan Sarayı'nın yapıldığı döneme ait bir fotoğrafı (S. H. Eldem'den).

Resim 29.Kadilli'deki Adile Sultan Sarayı (2006).

Resim 30. Maçka Silahhanesi ve karakol (2006).

Resim 31. Maçka Silahhanesi ve karakol (2006).

Resim 32. Maçka karakolu (2006).

Resim 33. Zincirlikuyu Ksarı (2006).

Resim 34. Aksaray Pertevniyal Valide Sultan Camii (Şehbal).

Resim 35. Aksaray Pertevniyal Valide Sultan Camii ve Çeşmesi (2006).

Resim 36. Kağıthane Camii (Şehbal).

Resim 37. Dolmabahçe Camii (2006).

III.1.3.2.2. Stefan/İstefan Kalfa

Dönemin mimarlık ortamında sık geçen isimlerden biri Stefan/İstefan Kalfa'dır.⁴⁹⁰ Matidos doğumlu Hacı Stefan, Hacı Dimitri ve Hacı Savas Kaytanagis kardeşler, Sultan Abdülmecid döneminde saray hizmetinde çalışmışlardır.⁴⁹¹ Osmanlı belgelerinde Stefan/İstefan Kalfa olarak geçen Hacı Stefan Kaytanagis'in, Heybeliada'da Mektep Sokak, 9 numarada kâgir bir köşkünün olduğu bilinmektedir.⁴⁹²

Stefan Kalfa'nın rütbesine dair hazırlanmış olan 1857 tarihli bir belgede,⁴⁹³ "... Rum milleti muteberanından olarak şimdiye değin haylice ebniye-i miriyede dahi istihdam olunmuş olduğundan..." bilgisi, Stefan'ın bu tarihe kadar birçok yapıda çalıştığını göstermektedir.

Stefan Kalfa, Babıali binasının 1839 yangını sonrasında yeniden, kâgir olarak inşasını üstlenmiştir. 1839 yılına kadar sadrazam konutu ve yönetim binası olarak ikili işlevini sürdüren bina, bu tarihe kadar birçok yangın geçirmiş, 1839'da geçirdiği yangınla yeni bir sürece girmiştir. Bu tarihe kadar olanların yarı kâgir-ahşap oldukları, 1839'da yapımına başlanan Babıali binasının kâgir olduğu anlaşılmaktadır. "...otuz sene zarfında üç defa vuku bulmuş ki her on yılda bir kere muhterik olmuştur. Şu üç defada sarf olunan mebaliğın tam kâgire sarfı vaki olsa idi ne ala olurdu..."⁴⁹⁴ şeklinde dile getirilen yakınmalar bunu göstermektedir. Kâgir inşa edilen binanın masrafları için Ayasofya civarındaki eski Harbiye Kışlası'nın satılarak parasının buraya harcandığı belirtilmiştir. Belgeler, bu tarihte Babıali binası inşasının, Ebniye-i Hassa Müdürü Abdülhalim Efendi kontrol ve

⁴⁹⁰Kaynaklarda ve Osmanlı belgelerinde ön adı belirtilmeden, sadece Stefan/İstefan Kalfa olarak geçen iki ayrı isim olduğu anlaşılmaktadır. İkisi de yaklaşık aynı dönemlerde çalışan bu isimleri ayırt etmek zordur. Sadece iki ayrı belgede "Rum milletinden" vurgusu yapılmıştır ki bu kişi Stefan/İstefan Kaytanagis olmalıdır. Stefan/İstefan Serveryan (1824-1891), Balyan Ailesi'nin damadı Ohannes Serveryan'ın oğludur ve aynı aileden olması muhtemel Artin Kalfa ile Balyanlar'ın birçok yapısında birlikte çalışmışlardır. Kaynaklara dayanılarak Stefan/İstefan Serveryan'ın 1844 sıralarında Paris'te mimarlık eğitimi aldığı ve 1846'da İstanbul'a döndüğü belirtilmiştir. Eğer kaynaklardan doğru aktarılmışsa Serveryan, dönemin eğitilmiş mimarı ve mimarlık alanında etkin bir ailenin akrabası olarak birçok yapıda görev almış olmalıdır. Bakz: Kevork Pamukciyan, a.g.e., s. 350.

⁴⁹¹ Savvas Tsilenis, "İstanbul'un Rum Mimarları ve Eserleri", *mimar.ist*, Sayı: 17, İstanbul 2005, s. 22.

⁴⁹² Pars Tuğlacı, a.g.e., (1992), s. 82.

⁴⁹³ BOA., İ.DAH., 24745, 4 Ş 1273 (30 Mart 1857).

⁴⁹⁴ Ahmed Lütfi Efendi, a.g.e., 4-5, (1999), s. 942.

sorumluluğunda, Stefan Kalfa tarafından yürütüldüğünü göstermektedir. “...muhterik olan Babıali'nin yine evvelki yerinde suret-i inşa ve ihyası...” Ebniye-i Hassa Müdürü Halim Efendi'nin kontrolü ve sorumluluğunda başlatılmıştır.⁴⁹⁵ Yangın sonrası yeni Babıali binası 1844 yılında kullanıma açılmıştır. Bu dönemde arsaya, etraftaki arsalar da dahil edilerek binanın kâgir olarak yeniden inşa edildiği, Stefan/İstefan Kalfa'ya nişan verildiği, 26 Mart 1844 günü de resmen açılışının yapıldığı bilinmektedir.⁴⁹⁶ 1842 tarihli belgede, Babıali binasının haylice ortaya çıktığı, “*ebniye-i mezkure kalfası İstefan*” tarafından inşaatın devam ettiği belirtilmektedir.⁴⁹⁷ Babıali ebniyesinin masraflarından dolayı Stefan Kalfa'nın istediği meblağın tedariki,⁴⁹⁸ kâgir olarak inşa edilen binanın masraflarının keşif bedelinden fazla tuttuğunu göstermektedir (Resim 16).

1844 yılında eğitime başlayan Heybeliada Ruhban Okulu, “*Hacı Stefan Kalfa gözetiminde*” inşa edilmiştir.⁴⁹⁹ Bu bina 1894 depreminde yıkılmıştır. Stefan Kalfa, Heybeliada Aya Nikola Kilisesi'nin de mimarıdır.⁵⁰⁰

XIX. yüzyılın ortalarında inşa edilmiş olan Beykoz Kasrı'nın mimarı Stefan Kalfa'dır. Çeşitli vesilelerle inşaatla ilgili yazışmalarda, Beykoz'da inşa olunan binadan dolayı Stefan Kalfa'nın dilekçesi ve aynı tarihte binaya dair dilekçesinin gönderildiğini gösteren yazışmalar yapının mimarının Stefan Kalfa olduğunu göstermektedir.⁵⁰¹ 1850 tarihli, yazışmalarda belirtilen, Stefan Kalfa'nın yazdığı dilekçede, “...*Beykoz'da derdest-i inşa olunan Kasrı Hümayun ebniyeyi alisinin marifeti bendeganemle yapılan resim modeli üzere hizmet-i inşaiyesi müteallik ve şerefsudur buyrulan...*”⁵⁰² şeklindeki ifade yapının mimarının Stefan Kalfa olduğunu belgelemektedir (Ek 16). Taşçıbaşı Hacı Apostol'un Stefani Kalfa zimmetindeki Beykoz Kasrı Hümayun'u taş bahasından dolayı olan alacağı'nın tahsili konusundaki daha geç tarihli bir

⁴⁹⁵ BOA., İ.DAH., 1/313, 13 Ca 1255 (25 Temmuz 1839).

⁴⁹⁶ Ahmed Lütfi Efendi, a.g.e., 6-7-8, (1999), s. 1142-1143, 1152.

⁴⁹⁷ BOA., İ.DAH., 3207, 8 R 1258 (19 Mayıs 1842).

⁴⁹⁸ BOA., İ.DAH., 76/ 3768, 8 Ca 1259 (6 Haziran 1843).

⁴⁹⁹ Pars Tuğlacı, a.g.e., (1992), s. 31.

⁵⁰⁰ Savvas Tsilenis, a.g.m., s. 22.

⁵⁰¹ BOA., İ.DAH., 219/12947, 11 L 1266 (20 Ağustos 1850); BOA., İ.DAH., 219/12903, 16 L 1266 (25 Ağustos 1850).

⁵⁰² BOA., İ.DAH., 12903, 16 Ş 1266 (28 Ağustos 1850).

belge de yapının Stefan Kalfa tarafından yapıldığı bilgisini desteklemektedir.⁵⁰³ Mısır Hidivi Kavalalı Mehmet Ali Paşa tarafından Abdülmecid'e hediye edilmek üzere yapımına başlanan ve oğlu İbrahim Paşa'nın tamamlayabildiği kasır, Boğaziçi'nin ilk kâgir ve yeni üslupta inşa edilmiş yapılarından birisidir.⁵⁰⁴ Cephe kurgusuyla neoklasik üslupta Palladien tarzı mimarinin bir varyasyonu olarak görülebilen binanın planı, pencereleri, iki katlı orta sofasıyla ilginç olarak yorumlanmaktadır ve Eski Çırağan Sarayı harem sofası ile benzer özellikler taşıdığı belirtilmektedir.⁵⁰⁵ Kare planlı, iki katlı orta sofaya sahip kasrın orta sofası iki kat boyunca binayı boydan boya kesmektedir. Köşelerde birer oda yer almakta, aralarda bir tarafta çifte merdiven sofası, karşı tarafta beyzi salon bulunmaktadır. Sofanın orta bölümünün yüksek tutulması, kasrın üç kat olarak algılanmasını sağlamıştır. Büyük bir koru içinde yer alan ve bugün büyümüş olan ağaçlardan dolayı uzaktan zor seçilebilen Beykoz Kasrı restorasyon için beklemektedir (Resim 38-39).⁵⁰⁶

Stefan Kalfa, Mecidiye Kışlası'nın inşasını üstlenen isim olarak bilinmektedir. Dolmabahçe'de Hacı Stefan Kalfa tarafından yapılmakta olan Mecidiye Kışlası'nın önce Mekteb-i Tıbbiye başlanıp sonra kışlaya tahsis edildiği, planının değiştiği ve bazı ilavelerden dolayı masrafları arttığından, masrafının keşfi ve kontratının tanzimi ile ilgili 1849 tarihli bir belge,⁵⁰⁷ yapının önce Mekteb-i Tıbbiye olarak başlandığı göstermektedir. O dönemde Galatasaray'da, ahşap bir binada bulunan Mekteb-i Tıbbiye'nin buraya nakledilmesi planlanmıştır. Daha sonra, ihtiyaç üzerine burasının kışla olmasına karar verilmiştir. Bugün İstanbul Teknik Üniversitesi'nin kullanımındaki Taşkışla olarak bilinen yapı, dikdörtgen plan şemasına sahip iki katlıdır; köşelerde üç katlı düzenlemeler mevcuttur. Yapının mimari

⁵⁰³ BOA., A.MKT.NZD., 154/17, 24 L 1271 (10 Temmuz 1855).

⁵⁰⁴ Sedat Hakkı Eldem, *Boğaziçi Anıları Reminiscences of the Bosphorus*, İstanbul 1979b, s. 257. Fossati'nin Reşit Paşa Sahil Sarayı projesi 1847 tarihli ve 20 Temmuz 1848 tarihli bir belgede Reşit Paşa sahilhanesinin civarında inşa edilecek bir kasırdan bahsedilmesi, bu tarihte Reşit Paşa'nın Sarayı'nın var olduğunu gösterir. Belge için bakz: Pars Tuğlacı, a.g.e., (1981), s.722.

⁵⁰⁵ Sedat Hakkı Eldem, a.g.e., (1979b), s. 257.

⁵⁰⁶ 1953'te Sağlık Bakanlığı kullanımına tahsis edilmiş olan ve hastane olarak kullanılan kasır, 1997 sonunda Milli Saraylar Daire Başkanlığı'na devredilmiş, 1999'da da boşaltılmıştır.

⁵⁰⁷ BOA., İ.MVL., 4519, 7 S 1266'dan aktaran Pars Tuğlacı, a.g.e., (1981), s. 723.

projesinin başlangıçta İngiliz mimar Smith tarafından hazırlandığı belgelenmiştir.⁵⁰⁸ Ancak kışla olmasına karar verildikten sonra yapılan değişimler, yapının inşasını yürüten Stefan Kalfa tarafından yapılmış olmalıdır. Stefan, Taşçı Apostol'un Mecidiye Kışlası kalfası Stefani zimmetindeki taş bahasından dolayı olan alacağının tahsili ile ilgili düzenlenmiş 1855 tarihli bir belgede, "*Mecidiye Kışlası Kalfası Stefani*" olarak geçmektedir.⁵⁰⁹ Stefan Kalfa'nın Beykoz Kasrı ve Mecidiye Kışlası'nda çalıştığını gösteren bir başka belge ise bu yapıların taş işlerinden dolayı taşçı Hacı Apostol'un Stefan Kalfa'dan olan alacağının tahsili ile ilgili Ticaret Nezareti'ne yazılan 1855 tarihli yazıdır.⁵¹⁰

Ebniye-i Hassa Müdürlüğü'nde görevli olduğu anlaşılan Stefan Kalfa'nın, 1848 yılı başına ait bir keşifte mührü mevcuttur (Ek 17).⁵¹¹ Aynı yıl kurulan Ebniye Meclisi'nde, Mühendis Seyyid Abdülhalim Efendi başkanlığındaki 12 kişiden biri de Rum milletinden olduğu belirtilen Stefan/İstefan Kalfa'dır.⁵¹² Bu döneme kadar yapmış olduğu çalışmalar, meclis üyesi olmasında referans oluşturmuş olmalıdır.

Stefan Kalfa, Artin Kalfa ile birlikte Hırka-ı Saadet Dairesi kalfaları arasında geçer. Bu bilgi, Seyyid Abdülhalim Efendi tarafından keşfinin yapıldığı tespit edilen⁵¹³ Hırka-ı Şerif Camii'nin inşasını Artin Kalfa ile Stefan Kalfa'nın yürüttüğünü göstermektedir.⁵¹⁴ 1848'de, tamire muhtaç olduğu gerekçesiyle yapının kâgir olarak yeniden inşası kararlaştırılmıştır.⁵¹⁵ 1852 yılında, Hırka-ı Saadet Dairesi'nin kalfalarından Artin ve Stefan/İstefan'ın yaptırmış oldukları binaların keşfedenler marifetiyle tedkiki

⁵⁰⁸ Afife Batur, "Taşkılla İçin Küçük Bir Tarih", *Prof. Doğan Kuban'a Armağan*, İstanbul 1996b, s. 119.

⁵⁰⁹ BOA., A.MKT.NZD., 154/32, 26 L 1271 (12 Temmuz 1855).

⁵¹⁰ BOA., A.MKT.NZD., 157/85, 25 Za 1271 (9 Ağustos 1855).

⁵¹¹ BOA., İ.M. MÜH., 690, 23 S 1264 (30 Ocak 1848).

⁵¹² BOA., İ.M.M. , 175, 7 C 1264 (11 Mayıs 1848).

⁵¹³ Selman Can, a.g.t., s. 75.

⁵¹⁴ BOA.'nde bulunan, XIX.yüzyıl sonu ya da XX.yüzyıl başına ait olması muhtemel planda yapı, "Hırka-ı Saadet Cami-i Şerif" şeklinde tanımlanmıştır. Bakz: Abdülkadir Dündar, a.g.e., s. 188, 312.

⁵¹⁵ İnşaat sırasında, halkı Hırka-ı Şerif'in ziyaretinden mahrum etmemek için Sultan Selim Camii içinde geçici bir yer tahsis edilmiştir. Bakz: Ahmet Lütfi Efendi, a.g.e., 6-7-8, (1999), s. 1256-1257. 1853'te Sultan Selim Camii'nde bulunan Hırka-ı Şerif'in yeni yapılan binasına taşınması için özel bir tören hazırlanmış, tören için birçok isim davet edilmiştir. Bakz: BOA., A.TŞF., 15/81, 25 Ş 1269 (3 Haziran 1853); BOA., A.TŞF., 16/67, 29 Z 1269 (3 Ekim 1853).

istenmiştir.⁵¹⁶ 1853 yılında Hırka-ı Saadet Dairesi'nin masraflarından dolayı Artin ve Stefan/İstefan kalfaların iddia ettikleri meblağa dair yazışmalar yapılmış ve kendilerine ödeme yapılacağı tespit edilerek 2137 kese borçlanılmıştır.⁵¹⁷ Hırka-ı Şerif'in muhafazası ve ziyareti için yapılan bina 1851'de tamamlanmıştır. Sekizgen planlı, kubbeye örtülü harimle kible yönünde Hırka-ı Şerif'in muhafazası için yapılan yine sekizgen kubbeli birimden oluşan ilginç bir plan şemasına sahip cami, ampir üslubun egemen olduğu bir yapıdır (Resim 18).

Stefan Kalfa bazı camilerin onarımında da çalışmıştır. Stefan Kalfa'nın, Aksaray'daki Abdullah Ağa Camii'nin tamirini yapmasından dolayı, 1851'de kendisine ödeme yapılmıştır.⁵¹⁸ 1853 tarihli "*İstefan Kalfa marifetiyle inşa edilen Ahi Çelebi Camii'nin masrafına dair*" belge,⁵¹⁹ Stefan Kalfa'nın Ahi Çelebi Camii'nde de tamirler yaptığını göstermektedir. Evliya Çelebi'nin meşhur seyahat rüyasının geçtiği, Eminönü'nde Haliç kıyısındaki caminin ilk inşa tarihi bilinmemekle birlikte, banisinin 1524'te vefat etmiş olmasından yola çıkılarak bu tarihten önce yapılmış olduğu kabul edilir. Tuhfet'ül-Ebniye ve Tuhfetü'l Mimarın'da Mimar Sinan'ın eserleri arasında sayılan yapı,⁵²⁰ 1539 yangını sonrası Sinan tarafından yenilenmiş olmalıdır. XVI. yüzyıldan bu yana pek çok onarım geçirmiş olduğu bilinen yapının XIX. yüzyıl ortalarında Stefan Kalfa tarafından ciddi bir tamir geçirdiği anlaşılmaktadır.⁵²¹ Tuğladan, 6 kubbeli son cemaat yeri ile dört sivri kemer üzerine oturan tek kubbeli yapı, kuzey-güney yönlerde genişletilmiştir. Caminin son restorasyonu 2006 yılı başında tamamlanmıştır (Resim 40).

⁵¹⁶ BOA., A.MKT.NZD., 61/83, 7 M 1269 (21 Ekim 1852).

⁵¹⁷ BOA., İ.MVL., 268/10251, 9 C 1269 (20 Mart 1853); BOA., A.AMD., 45/65, 29 Ş 1269 (7 Haziran 1853).

⁵¹⁸ BOA., İ.MVL., 195/6005, 28 S 1267 (2 Ocak 1851).

⁵¹⁹ BOA., İ.MVL., 266/10125, 26 Ca 1269 (7 Mart 1853). Ahi Çelebi Camii'nin, BOA.'nde XIX.yüzyıl sonuna ait olması muhtemel, tarihsiz ve uygulanmadığı anlaşılan iki projesi mevcuttur. Bakz: BOA., PPK., No: 642-643'den aktaran Abdülkadir Dündar, a.g.e., s. 185-187, 309-310 .

⁵²⁰ Zeki Sönmez, a.g.e., (1988), s. 66, 85.

⁵²¹ Caminin onarım evreleri anlatılırken 1851 yangını sonrası onarım geçirdiği belirtilir. Bakz: Serpil Topkaç, "Ahi Çelebi Camisi'nin Özgün Tasarımı ve Onarım Evreleri", *Celal Esad Arseven Anısına Sanat Tarihi Semineri Bildirileri*, (Yay. Hazl. B. Mahir), İstanbul 2000, s. 332.

Stefan Kalfa, inşaatının başlangıçta Artin Kalfa tarafından yürütüldüğü bilinen Dolmabahçe Camii ve Ortaköy Camii'nin inşasında da çalışmıştır.⁵²² 1854'te, inşası tamamlanan Dolmabahçe ve Ortaköy Camilerinin inşaat bedelleri olan paraların, Ebniye-i Hümayun kalfalarından Garabet Kalfa ve Stefan Kalfa'ya ödenmesi ile ilgili sadrazamın tezkeresi bu yapılarda iki ismin de çalıştığını göstermektedir.⁵²³

Stefan Kalfa'nın adı, 1869/70 tarihinde yıktırılan Ayasofya Medresesi'nin Abdülaziz döneminde, 1873/74 yıllarında, daha önce hazırlanan plana uygun olarak imaretin bitişiğinde inşasına yeniden başlanmasıyla bağlantılı olarak geçmektedir.⁵²⁴ 1874 tarihli bir yazıda, inşa olunan medreseye bir katın daha ilavesi halinde meydana gelecek masrafın, bu medresenin inşası için yapılan birinci keşifteki masraf miktarını geçtiği görülmüş; inşaatın birinci ve ikinci keşfi arasında fahiş fark olduğundan munasip kişiler tayin edilerek, "*Tersane-i Amire'de havuz inşa eden ve bu tür bina inşasını bilen İstefani Kalfa dahi celb edilerek*" medresenin mevcut durumunun gerçek masrafı ve buna bir kat daha ilave edilmesi durumunda yapılacak masrafın keşfinin yapılması istenmiştir.⁵²⁵ Abdülaziz devrinde, iki katlı olarak inşa edilen medrese 1936 yılında yıktırılmıştır (Resim 41). Burada verilen bilgiden, Stefan Kalfa'nın Tersane'de havuz inşa ettiği de açıkça belirtilmektedir.

Stefan Kalfa çalışmalarından dolayı sık sık ödüllendirilmiştir. 1856 tarihli bir belgede, Stefan Kalfa için nişan tanzim ettirilerek acilen Babıali'ye gönderilmesi istenmiştir.⁵²⁶ Aynı tarihte, Ebniye kalfalarından Stefan/İstefan Kalfa'ya beşinci rütbeden Mecidiye Nişanı verilmiştir.⁵²⁷ 1857 tarihinde ebniye kalfalarından Stefan/İstefan Kalfa'nın rütbelerine dair yazışmalar yapılmış ve kendisine Rütbe-i Saniye Mütamayizi verilmiştir.⁵²⁸

⁵²² Mustafa Cezar, a.g.e., (1995), s. 171.

⁵²³ Pars Tuğlacı, a. g.e., (1993), belge: 82, s. 697.

⁵²⁴ BOA., İ.M.M., 2003 ve İ.DAH., 47075'den aktaran Ahmed Akgündüz vd., a.g.e., s. 593.

⁵²⁵ BOA., A.MKT.MHM., 477/30, 6 Ş 1291 (18 Eylül 1874)'den aktaran Ahmed Akgündüz vd. a.g.e., s. 596.

⁵²⁶ BOA., A.MKT.NZD., 188/14, 10 Za 1272 (13 Temmuz 1856).

⁵²⁷ BOA., A.DVN.MHM., 17/57, L 1272 ve 17/58 L 1272 (Haziran/Temmuz 1856).

⁵²⁸ BOA., İ.DAH., 374/24745, 4 Ş 1273 (30 Mart 1857); BOA., A.DVN., 122/43, 9 Ş 1273 (4 Nisan 1857). Mütamayiz, Tanzimat'tan sonra saniye rütbesinin birinci sınıfıdır.

XIX. yüzyılda gayrimüslimlerin, bugün anladığımız anlamda proje ve kontrol mimarlığı dışında, daha çok inşaat müteahhiti olarak iş aldıkları bilinmektedir. Stefan Kalfa da bunlardan birisidir. Ebniye İdaresi'nde görevli olan Stefan Kalfa, Beykoz Kasrı'nın planını çizip uygulamış, birçok binanın da tamir ve inşasını yürütmüştür.

Stefani'nin kardeşleri Dimitri ve Savas'ın da bazı yapı işlerinde çalıştığı, Dimitri'nin Babıali inşaatına katkıda bulunduğu bilinmektedir.

III.1.3.2.2.3. Pascal Artin Bilezikci

Tanzimat Dönemi'nin diplomalı ilk Osmanlı mimarı, Pascal Artin Bilezikci'dir (Resim 42). Osmanlı tebaasına mensup olan Artin, 1830'lu yıllarda, muhtemelen kendi imkanlarıyla Fransa'da Ecole des Beaux-Arts'da Félix Duban'ın öğrencisi olarak eğitim almıştır.⁵²⁹ Artin Bilezikci'nin mensubu olduğu Bilezikciyan Ailesi, XIX. yüzyılda ticaretle uğraşan zengin gayrimüslim Osmanlı Ailesi'dir.⁵³⁰

Pascal Artin Bilezikci adı, Osmanlı'nın katıldığı uluslararası sergilerden, 1855 Paris Sergisi'nde öne çıkmaktadır. Bu sergide Osmanlılar, ilk kez mimarlık bölümüne Pascal Artin Bilezikci'nin çalışmalarını katılmıştır. Sergide Bilezikci'nin 13 adet mimari çizim ve projesi sergilenmiştir. Bunlardan üçü Kırım Savaşı sırasındaki Osmanlı, İngiliz, Fransız ittifakını sembolize eden anıtla Tanzimat anıtı projesi çizimleridir (Resim 43). Bu anıt çizimlerinden dolayı Artin'e, sergi komisyonu tarafından 1 mansiyon verilmiştir.⁵³¹ Sergideki diğer çizimleri ise Bursa ve İstanbul'daki önemli

⁵²⁹ Adolphe Lance, *Exposition Universelle de Paris en 1855*, Paris 1855, s. 4, 68.

⁵³⁰ Kevork Pamukciyan, a.g.e., s. 132.

⁵³¹ *Empire Ottoman, Coup d'oeil général sur L'Exposition Nationale à Constantinople*, Extraits du "Journal de Constantinople", 1 Octobre 1863, s. 166.

Osmanlı mimari eserlerinin çizimleridir. Bunlar İstanbul'dan bir cami örneği ile Bursa'daki I. Murad Türbesi'ne ait çizimlerdir.⁵³²

Altıncı Belediye Dairesi'nin oluşturulan sekiz kişilik meclis azaları arasında, 1857 tarihli İrade-i Seniyye'ye göre, Tiyatrocu Naum ve Sarraf Ohannes isimlerinin yanı sıra Daire Mimarı olarak Bilezikci Artin de vardır.⁵³³ Bu tarihte, Altıncı Belediye Dairesi'ne mahsus olmak üzere oluşturulan nizamnamede, belediye meclisi azası olanların en az 10 seneden beri burada oturuyor olmaları ve belediye dahilinde en az yüzbin kuruşluk emlaka sahip olmaları kriterinin aranması, Artin Kalfa'nın bu şartlara uygun olduğunu göstermektedir. Altıncı Belediye Dairesi, dönemin imar faaliyetlerinde önemli rol oynayan örnek belediyedir ve bu bağlamda belediye mimarı Artin de önemli görevler üstlenmiş olmalıdır.⁵³⁴

Dönemin Ecole des Beaux-Arts eğitilmiş Osmanlı mimarı olarak Artin Kalfa'nın, sivil ve resmi birçok yapının inşasında çalışmış olması kuvvetle muhtemeldir.

III.1.3.2.2.4. Artin Kalfa

Dönemin mimarlık ortamında sık geçen isimlerden biri de Artin Kalfa'dır. Artin'in adı 1850 yılında, Mısır valisi Abbas Hilmi Paşa'nın sahilhanesinin inşaat ihalesi ile ilgili geçmektedir. Sahilhanesinin inşası için Sadaret tarafından gönderilen Mimar Artin Kalfa'ya ihalenin yapıldığı ve adı geçen kişinin tekrar Dersaadet'e döndüğüne dair Mısır Valisi Abbas Hilmi Paşa'nın yazısı içeren belge, bu yapının inşaatını Artin Kalfa'nın yürüttüğünü

⁵³² Adolphe Lance, a.g.e., s. 67-68; Beatrice Saint Laurent, "Leon Parvillée. His Role as Restorer of Bursa's Monuments and His Contribution to the Exposition Universelle of 1867", *L'Empire Ottoman, La Republique de la Tuquie et La France*, Paris 1986, s. 258.

⁵³³ Osman Nuri Ergin, a.g.e., 3, (1995), s. 1313.

⁵³⁴ Altıncı Belediye Dairesi'nin faaliyetleri için bakz: Mustafa Cezar, a.g.e., (2002), s. 349-351; Nur Akın, "VI. Daire'nin Galata ve Beyoğlu'ndaki İmar Faaliyetleri Üzerine", *Celal Esad Arseven Anısına Sanat Tarihi Semineri Bildirileri*, (Yay. Hazl. B. Mahir), İstanbul 2000, s. 39-47.

göstermektedir.⁵³⁵ Sadaret tarafından görevlendirilmiş olan Artin Kalfa'dan, "*Ebniye-i hassa mimarlarından*" biri olarak bahsedilmektedir.

1861 yılında Süleymaniye Camii ile ilgili bir tamiratla bağlantılı olarak Artin'nin adı geçmektedir. Süleymaniye Camii'nin Ahmed Naci Efendi ve "*Mimarbaşı Artin*" tarafından tamamlanan kısımlarının masraflarının hesaplanarak ödenmesine dair belgede,⁵³⁶ tamirattan sorumlu kişinin Artin olduğu anlaşılmaktadır. Burada mimarbaşı olarak zikredilen Artin, yapının ilgili alanının restorasyonundan sorumlu kişi olarak görülmektedir.

Artin Kalfa'nın Beykoz'daki Ebniye-i Aliyye inşasının tamamlanması görevinde kalmasını gösteren yazışma,⁵³⁷ Stefan/İstefan Kalfa tarafından inşa edilen Beykoz Kasrı ile Artin Kalfa'nın bağlantılı olduğunu göstermektedir.

Vasil Kalfa tarafından inşasının yürütüldüğü bilinen Bahriye Hastanesi'nin (Kasımpaşa Deniz Hastanesi) 1848 tarihli bir belgeye göre öncesinde, belli bir keşif değeri üzerinden Artin Kalfa'ya ihale edildiği anlaşılmaktadır.⁵³⁸ Ancak inşaat, bilinmeyen bir nedenle Artin Kalfa tarafından yürütülmemiştir.

1849 yılında yapımına başlanan Ortaköy Camii inşaatının başlangıçta Artin Kalfa tarafından yürütüldüğü bilinmektedir.⁵³⁹

Artin Kalfa, Hırka-ı Şerif Camii'nin inşasını Stefan/İstefan Kalfa'yla birlikte yürütmüştür. 1872'de Ayasofya'daki III. Mehmed Türbesi'ndeki onarımlar 1420 kuruş harcanarak, Hacı Artin Kalfa tarafından yapılmıştır.⁵⁴⁰

Kaynak ve belgelerde adı geçen Artin Kalfa dışında, Artin Serveryan, Balyan Ailesi'nin damadı mimar Ohannes Serveryan'ın akrabası olmalıdır.

⁵³⁵ BOA., A.MKT.UM., 32/3, 11 Za 1266 (18 Eylül 1850).

⁵³⁶ BOA., A.MKT.NZD., 410/59, 10 L 1278 (10 Nisan 1862).

⁵³⁷ BOA., A.MKT.MHM., 25/7, 5 M 1267 (10 Kasım 1850).

⁵³⁸ BOA., İ.DAH., 9557, 1264 (1847/1848).

⁵³⁹ Mustafa Cezar, a.g.e., (1995), s. 171.

⁵⁴⁰ Ahmed Akgündüz vd., a.g.e., s. 590.

III.1.3.2.2.5. Dimitri Kalfa

Stefan/İstefan Kalfa'nın kardeşleri arasında adı geçen Dimitri Kalfa,⁵⁴¹ dönemin bazı yapılarının tamir ve inşasında çalışmıştır. 1842 yılında, Ayasofya'da yapılan bazı tamirlerde Dimitri Kalfa da görevlendirilmiştir.⁵⁴² Dimitri Kalfa, yüzyılın ortasında gümrük binalarının inşasını üstlenmiş, ancak binanın inşasında sorun çıkmış, masraflar fazla gösterilmiştir. Bunun üzerine Dimitri Kalfa'nın inşasını üzerine aldığı gümrük binasının temellerinin incelenerek masrafla karşılaştırılması ve görüş bildirilmesi istenmiştir.⁵⁴³ İnceleme sonucunda gümrük binasının temeline kazıkların eksik çakıldığı tespit edilmiştir.⁵⁴⁴

Dimitri Kalfa'nın dönemin konut yapılarında da çalıştığı bilinmektedir. Eski Adana valisi Ziya Paşa için konak inşa etmiş, ancak kendisine borçlanılmış, alacağının ödenmesi için devlete başvurmuştur.⁵⁴⁵ Sonunda Dimitri Kalfa'ya inşa ettirdiği konaktan dolayı Ziya Paşa'nın borcunun ödenmesine karar verilmiştir.⁵⁴⁶

Babıali'nin Stefan Kalfa tarafından kâgir olarak inşasında, kardeşi Dimitri Kalfa'nın da katkısı olduğu bilinmektedir. 1868'de, Babıali hapishanesinin tamire muhtaç mahallerinin tamiri, Hacı Dimitri Kalfa tarafından yapılmıştır.⁵⁴⁷ Aynı yıl Kandiye'de (Girit) Fazıl Ahmed Paşa Camii'nin tamiri için Dimitri Kalfa görevlendirilmiş ve kendisine maaş ödemesi yapılmıştır.⁵⁴⁸

Hacı Dimitri, 1872 yılında tamamlanan Aksaray Pertevniyal Valide Sultan Camii'nin 1869 yılında yapılan keşfinde de yer almıştır.⁵⁴⁹ Aynı yıl, Gümüşsuyu Hastanesi ile Beyoğlu Kışlası'nın tamiri gerekli görülen

⁵⁴¹ Savvas Tsilenis, a.g.m., s.20.

⁵⁴² Ahmed Akagündüz vd., a.g.e., s.486.

⁵⁴³ BOA., A.MKT.NZD., 127/6, 19 R 1271 (9 Ocak 1855).

⁵⁴⁴ BOA., A.MKT.NZD., 147/33, 19 Ş 1271 (7 Mayıs 1855).

⁵⁴⁵ BOA., A.MKT.NZD., 347/51, 20 N 1277 (1 Nisan 1861).

⁵⁴⁶ BOA., A.MKT.NZD., 370/74, 3 R 1278 (8 Ekim 1861).

⁵⁴⁷ BOA., A.MKT.MHM., 423/22, 21 C 1285 (9 Ekim 1868).

⁵⁴⁸ BOA., A.MKT.MHM., 416/27, 20 R 1284 (10 Ağustos 1868).

⁵⁴⁹ Pars Tuğlacı, a.g.e., (1993), belge: 138/B, s. 724.

mahallerinin, yapılan keşif üzerine Hacı Dimitri Kalfa tarafından onarımı yapılmıştır.⁵⁵⁰ Adı geçen ismin yaptığı mahallerin masrafının ödenmesi konusundaki yazışmada, Dimitri Kalfa “müteahhit” olarak geçmektedir.

III.1.3.2.2.6. Yani Kalfa

Dönemle ilgili kaynaklarda adı geçen isimlerden biri de Yani Kalfa'dır. 1847 tarihli Ayasofya'nın tamirine ilişkin yapılan yazışmalarda Yani Kalfa, tamirin icrası için düşünülen isimlerden biridir.⁵⁵¹

Yani Kalfa, Rami Kışlası'nda da birtakım onarımlar yapmıştır. 1849'da, Rami Kışlası'nda bulunan hamam ile çamaşırhanenin tamir masraflarından, kalan kısmının Mısırlıoğlu Yani Kalfa'ya ödemesi yapılmıştır.⁵⁵²

Yani Kalfa, 1872 yılında tamamlanan Aksaray'daki Pertevniyal Valide Sultan Camii'nin, “*birkaç defa keşf ve muayenesi usul ve icabından*” bulunduğu üzere, 1869 yılında yapılan keşfinde yer almıştır.⁵⁵³

Yani Kalfa, 1850'de Ebniye Meclisi üyesidir. Neccar kalfalarından Delon'un vefatından dolayı boşta kalan nişanının, Ebniye Meclisi azasından Yani Kalfa'ya verilmesine karar verilmiştir.⁵⁵⁴

Hacı Yani Kalfa'ya taahhüt ettirilip tamiri kararlaştırılan Nallı Mescid'in masraflarının karşılanmasına dair 1852 tarihli belge, Yani Kalfa'nın bu tarihe Nallı Mescid'de birtakım tamiratlar yaptığını göstermektedir.⁵⁵⁵ İlk inşası XV. yüzyıla kadar inen ve Nallı Mescid, İmam Ali Mescidi ya da Babıali Mescidi olarak bilinen yapı, Cağaloğlu'nda bulunmaktadır.⁵⁵⁶ İki ayrı kapısı üzerinde 1866 ve 1902 tarihlerinin yer aldığı yapının, bu tarihlerde de onarım geçirdiği anlaşılmaktadır (Resim 44).

⁵⁵⁰ Pars Tuğlacı, a.g.e., (1993), belge: 68, s. 690.

⁵⁵¹ Ahmed Akagündüz vd., a.g.e., s.491.

⁵⁵² BOA., A.AMD., 7/28, 2 Ca 1265 (26 Mart 1849).

⁵⁵³ Pars Tuğlacı, a.g.e., (1993), Belge: 138/B, s. 724.

⁵⁵⁴ BOA., A.MKT.MHM., 20/82, 17 C 1266 (30 Nisan 1850).

⁵⁵⁵ BOA., A.AMD., 36/98, 12 C 1268 (3 Nisan 1852).

⁵⁵⁶ Tahsin Öz, *İstanbul Camileri I-II*, Ankara 1997, s. 109.

III.1.3.2.2.7. Vasil Kalfa

Dönemin mimarlık ortamında faaliyet gösterdiği anlaşılan isimlerden biri de Vasil Kalfa'dır. 1850 tarihli bir belgede "...*Selimiye kışla-ı hümayun ebniyesine memur Vasil Kalfa kulları zikr olunan Kışla-ı Hümayunun hüsn-i inşasına ve emr-i metanet ve rasanetine güzel say ve gayret etmekte olduğu misillü Tophane-i Amire'de marifetiyle yapılmakta olan ebniyenin ve Tersane-i Amire Hastanesi ile Mekteb-i Bahriye'nin dahi matlub vecihle hüsn-i tanzim inşasına sadıkhane çalışıp çabalamakta ...*"⁵⁵⁷ denilmektedir. Bu belgeden Vasil Kalfa'nın hangi yapılarda çalıştığını tespit etmek mümkündür (Ek 18).

Selimiye Kışlası'nın temeli 1800 yılında, III. Selim döneminde atılmış, inşaat 1806'da tamamlanmıştır. Kâgir altyapı üzerine ahşap olduğu bilinen bu yapı 1807 yılında, Yeniçeri ayaklanması sırasında yanmıştır. Sonrasında, 1826'da kâgir olarak yapımına tekrar başlanan kışla, Abdülmecid döneminde tamamlanmıştır. Bu aşamada yapının inşasında çalışanlar arasında Vasil Kalfa'nın da olduğu anlaşılmaktadır. Yapının bazı bölümlerinin onarım ve inşasında İngiliz mimar Smith'in de çalıştığı bilinmektedir. 1847 tarihli bir belgede Smith'in ismi verilmektedir. Selimiye Kışlası'nın inşasına nezaret edecek olan mimar Smith'in, suret-i memuriyeti ve maaşıyla ilgili mazbatanın taktimi, yapıda İngiliz mimar Smith'in çalıştığını göstermektedir.⁵⁵⁸

Vasil Kalfa'nın "*Tophane-i Amire'de marifetiyle yapılmakta olan ebniye*" olarak adının geçtiği yapı, bu tarihlerde inşa edilen Nusretiye ve Mecidiye Kasrı olarak da tanınan, Tophane Kasrı olmalıdır.⁵⁵⁹ Nitekim 1848 yılında, Tophane-i Amire Talimhane Meydanı'nda inşa edilmekte olan kasrın keşfinin eksik yapılması dolayısıyla binanın bitiminde yeniden keşif yapılarak masraflarının hazineden ödenmesine dair belge, kasrın bu tarihte inşa edilmekte olduğunu göstermektedir.⁵⁶⁰ Tophane Müşiri Halil Paşa'nın

⁵⁵⁷ BOA., İ.DAH., 13020, 23 Ş 1266 (4 Temmuz 1850).

⁵⁵⁸ BOA., A.AMD., 2/70, Z 1263 (Aralık 1847).

⁵⁵⁹ Tophane Kasrı, İngiliz mimar Smith'in eseri olarak verilir. Ancak yapının daha çok Fossati tasarımı olduğu izlenimini verdiği belirtilir. Bakz: Cengiz Can, a.g.t., s. 185.

⁵⁶⁰ BOA., A.MKT.MHM., 4/22, 8 Ca 1264 (13 Nisan 1848).

denetiminde inşa edilen yapı, yüzyıl ortasında, Abdülmecid döneminin önemli yapısıdır. Yapıldığı dönemde, Tophane Rıhtımı'ndaki askeri binaların arasında bulunan iki katlı, dikdörtgen bina, dört yönde iki katta da yuvarlak kemer düzenlemelerinin kullanıldığı bir örnektir (Resim 45-46). Yapının mimarı olarak İngiliz mimar Smith'in adı verilmektedir. Smith'in mimarlığında tasarlanan yapının inşaatı Vasil Kalfa tarafından yürütülmüş olmalıdır.

Başta belirtilen 1850 tarihli belgede, Vasil Kalfa'nın çalıştığı yapılar arasında, Bahriye Mektebi ve Tersane-i Amire Hastanesi de geçmektedir.

III.1.3.2.2.8. Ohannes Kalfa

Dönemin kaynak ve belgelerinde Ohannes Kalfa olarak üç ayrı ismin geçtiği anlaşılmaktadır. Ohannes Kalfa olarak geçen isimlerden birisi, Ohannes Serveryan'dır. Kirkor Balyan'ın damadı, Garabet Balyan'ın eniştesi olan Ohannes Serveryan (1786-1858), mimarlık konusundaki eğitim ve deneyimini Kirkor Balyan'ın yanında edinmiş, Dolmabahçe Sarayı'nın inşasında Garabet Balyan'la birlikte çalışmıştır. Ayrıca cemaatinin bazı kilise ve hastanelerinin inşasını üstlenmiştir.⁵⁶¹

1848'te oluşturulan, 13 asil, 2 yedek üyeden oluşan Ebniye Meclisi'ndeki üyeler arasında Küçük Ohannes ve yedek üyelerden biri de Rum milletinden Ohannes Kalfa'dır.⁵⁶² 1848'te tamamlanan Hazine-i Evrak binasının keşfinde, Ebniye-i Hassa Müdürü Seyyid Abdülhalim, Ebniye-i hassa kalfaları Salih, Seyyid İbrahim Hilmi, Stefan/İstefan'la birlikte Ohannes Kalfa da vardır.⁵⁶³ Bu keşifte, Ebniye-i Şahane Kalfası Ohannes olarak mührü de bulunmaktadır (Ek 17).

⁵⁶¹ Kevork Pamukciyan, a.g.e., s. 350. Ohannes Serveryan'ın Ohannes adında bir oğlunun olmadığı, Küçük Ohannes'in Serveryan'la bağlantılı olmadığını düşündürmektedir.

⁵⁶² BOA., İ.M.M., 175, 7 C 1264 (11 Mayıs 1848).

⁵⁶³ BOA., İ. M.MÜH., 690, 23 S 1264 (30 Ocak 1848).

Ebniye Meclisi üyeleri arasında yer alan Küçük Ohannes, 1872 yılında tamamlanan Aksaray Pertevniyal Valide Sultan Camii'nin, 1869 yılında yapılan keşfinde de yer almıştır.⁵⁶⁴

Dolmabahçe'de Tüfenkhane civarında inşa edilmekte olan vapur ebniyesinin teferruat binalarının inşa masraflarının yerinde, olaya vakıf mühendis ve kalfalar tarafından yapılan keşf-i evvelinde, Ohannes'in adı geçmektedir. Bu ilk keşifte inşaat masraflarının tutarı 575 kese-i rumi ve 123,5 kuruş olarak tespit edilmiş, dönemin ebniye müdürü Seyyid Abdülhalim mühürüyle tasdik edilmiştir.⁵⁶⁵ Burada adı geçen Ohannes Kalfa da Ohannes Serveryan olmalıdır.

Ohannes Kalfa, 4 Mart 1847 tarihli bir belgede, Ayasofya'nın tamiri konusunda adı geçen mimarlardan biridir ve kendisinden "*öteden beri cami ve sair büyük binalarda istihdam olunan ve halkın kendisini tanıdığı*" bir isim olarak bahsedilmektedir.⁵⁶⁶ Burada sadece Ohannes Kalfa olarak verilen isim Ohannes Serveryan olmalıdır. Ohannes Kalfa, 1851'den önce Ayasofya'da imaretin vakıf odaları ve türbelerde birtakım tamirler yapmıştır.

Ohannes Kalfa, Fatih'te Maşuk Paşa Konağı ve bazı arsalar satın alınarak 14 Ağustos 1868'de yapımına başlanan ve 1873'te tamamlanan Darüşşafaka Binası'nın mimarı olarak kaydedilmektedir. Resim ve planlarının Dolmabahçe Sarayı mimarı Ohannes Kalfa'ya özel olarak yaptırıldığı bildirilen Fatih'teki Darüşşafaka Binası,⁵⁶⁷ yüzyılın okul binalarının planlaması bakımından ilginç ve önemli bir yere sahiptir. Oldukça büyük boyutlu, dört katlı, kâgir dikdörtgen binanın bütün cephelerinde bol miktarda pencere açıklıkları kullanılmıştır. Darüşşafaka Binası, erkek ve kız öksüzlere mahsus olmak üzere iki taraflı yapılmış ve bir tarafına Kızlar Dairesi adı verilerek programı bile oluşturulmuş, ancak o dönemde sadece erkek çocuklara tahsis edilebilmiştir.

⁵⁶⁴ Pars Tuğlacı, a.g.e., (1993), belge: 138/B, s. 724.

⁵⁶⁵ BOA., MAD. d.. No: 19717.

⁵⁶⁶ BOA., İ.M.M., No: 670'den aktaran Ahmed Akgündüz vd. , a.g.e., s. 490, 516.

⁵⁶⁷ Mehmet Kanar (Yay. Hazırlı), *Darüşşafaka Türkiye'de İlk Halk Mektebi, İstanbul 1927*, İstanbul 2000, s. 6-8. Burada Dolmabahçe Sarayı mimarı olarak verilen Ohannes, karıştırılmış olmalıdır. Dolmabahçe Sarayı inşasına katkıda bulunduğu bilinen Ohannes Serveryan, bu tarihte hayatta değildir.

1885 tarihli bir belgede “*Daire-i Askeriye ve Tophane-i Amire Ebniye sermimarı Ohannes Efendi*” olarak geçen Ohannes’in rütbesine terfi yapılmıştır.⁵⁶⁸ 1888 tarihli bir başka belge ise, “*Ebniye-i Askeriye mimarı Ohannes Arnavudyan*” mühürlüdür.⁵⁶⁹ Ebniye-i Askeriye mimarı Ohannes Arnavudyan Nişantaşı’nda yeniden tesis olunan devlethanenin masraf ve ödemelerine dair bilgi vermiştir. Ebniye-i Askeriye mimarı Ohannes, 1890’da Ebniye-i Askeriye sermimarı Ohannes Efendi olarak geçer ve kendisine bu tarihte, hizmetlerinden dolayı nişan verilmiştir.⁵⁷⁰

1890 yılında Ohannes Kalfa’nın adı Antrepo Binası inşasıyla ilgili geçer ve bu tarihte binanın inşası Ohannes Kalfa’dan alınarak Yahmond/Jasmund Efendi’ye verilmiştir.⁵⁷¹ Burada adı geçen isim de Ohannes Arnavudyan olmalıdır.

Ohannes Kalfa’nın adı, “*Bab-ı Seraskeri Ebniye kalfası Ohannes*” olarak Darülaceze binaları ihalesinde de geçer.⁵⁷² Dahiliye nazırı Halil Rifat Paşa başkanlığında, Kağıthane sırtlarında yapılması kararlaştırılan Darülaceze binaları için, 16 Haziran 1892’de “*Bab-ı Seraskeri sermimarı*” Ohannes Efendi’nin de içinde bulunduğu bir komisyon tarafından ayrıntılı bir keşif defteri hazırlanmıştır. 6 Teşrinievvel 1308 senesi temelleri atılan Darülaceze binaları münakasa/açık eksiltmesi Ohannes Kalfa üzerinde kalmış, ancak bilinmeyen bir nedenle ihaleyi Vasilaki Kalfa almıştır.⁵⁷³ Darülaceze ile ilgili yayınlanmış olan belgelerde “*Bab-ı Seraskeri ser mimarı Ohannes Kalfa*” ya da “*Bab-ı Seraskeri Ebniye kalfası Ohannes*” olarak geçen Ohannes’in Ohannes Arnavudyan olduğu anlaşılmaktadır.

⁵⁶⁸ BOA., İ.DAH., 951/75223, 11 Ş 1302 (26 Mayıs 1885).

⁵⁶⁹ BOA., YEE.KP., 42/4133, 04 S 1306 (10 Ekim 1888).

⁵⁷⁰ BOA., İ.DAH., 1170/91516, 8 B 1307 (28 Şubat 1890).

⁵⁷¹ BOA., Y.PRK. ML., 10/55, 29 L 1307 (18 Haziran 1890). Sirkeci Garı’nın mimarı olarak tanınan Alman mimar August Carl Friedrich Jasmund (1859-1911’den sonra), 1882 yılında Berlin’deki Krallık Mimarlık Akademisi’nden mezun olmuş, 1888 yılı başında geldiği İstanbul’da 1898 yılına kadar kalmıştır. İstanbul’a ikinci gelişinde 1899-1911 yılları arasında burada pek çok resmi ve özel bina yapmış, bu arada ilk gelişinde Osmanlı Devleti’nin gümrük binalarını da yapmıştır. Jasmund hakkında detaylı bir araştırma için bakz: Mehmet Yavuz, a.g.m., s. 181-205.

⁵⁷² Nuran Yıldırım, *İstanbul Darülaceze Müessesesi Tarihi*, İstanbul 1996, s. 39, 42-43.

⁵⁷³ Osman Nuri Ergin, a.g.e., 6, (1995), s. 3497.

III.1.3.2.2.9. Yorgi Kalfa / B. G. Papazoglou

Konuyla ilgili kaynak ve belgelerde Yorgi Kalfa adına sık rastlanmaktadır. Ancak mimar olarak 1873 Viyana Dünya Sergisi'ndeki bir konağın inşasıyla görevlendirilmiş olan Papasoğlu Yorgi Kalfa, o tarihlerde Osmanlı başkentinde, yapı eyleminde bulunan önemli isimlerden biri olmalıdır. Dünya Sergisi'nde Osmanlı'yı temsil edecek yapılardan birinin inşasıyla görevlendirilmiş olması bunu göstermektedir. 17 Temmuz 1288 tarihli Basiret gazetesinde "*...Papasoğlu Yorgi Kalfa marifetiyle inşa ettirilmekte olan alaturka hane birinci katına kadar hitam bulmuştur. İşbu konak Dersaadet'te inşa ettirilen konaklardan daha ala ve güzel surette yapılmakta olduğundan mumaileyh Yorgi Kalfa'nın tezyid-i maharetini mucib olacaktır...*"⁵⁷⁴ şeklinde, Yorgi Kalfa'nın sergide inşa ettiği Osmanlı konağı hakkında bilgi verilmektedir.

Papasoğlu Yorgi Kalfa adına, İstanbul'da bir apartmanda rastlanmaktadır. Beyoğlu'nda Çukurcuma Çubukçu Çıkmazı'ndaki bina üzerinde C. Constantinidis⁵⁷⁵ ve B. G. Papazoglou adının verildiği belirtilmiştir.⁵⁷⁶ Burada geçen B. G. Papazoglou, Papasoğlu Yorgi Kalfa ile aynı isim olmalıdır. Yorgi isminin Rumca karşılığının Georgios olması da bina cephesindeki G. kısaltmasına açıklık getirmektedir. Pervititch haritalarında "Constandinidi Apartmanı" olarak tanımlanan yapının C. Constantinidis'in kendi evi olduğu anlaşılmaktadır.

1892 yılında inşasına başlanan Darülaceze binası ihalesine katılan isimler arasında mimar Yorgi Kalfa adı geçmektedir. Yorgi Kalfa, 60 bin liraya

⁵⁷⁴ Mustafa Cezar, a.g.e., (1995), s. 515.

⁵⁷⁵ Annuaire Oriental/Şark Ticaret Yıllığı kayıtlarına göre İstanbul'da etkinlik gösteren mimarlar arasında, 1909 tarihinde G. Constantinidis adı ve 1901-1908 tarihlerinde kayıtlı Yorgi adı geçmektedir. Bakz: Hasan Kuruyazıcı, "İstanbul'un Unutulmuş Mimarları", İstanbul, 1999a, Sayı: 28, s. 72. Constantinidis muhtemelen aynı kişidir ve apartman da kendisine aittir.

⁵⁷⁶ Daha önce yapılan bir çalışmada mimar tabelasının var olduğu belirtilmiş ve çalışmaya bir fotoğrafı eklenmiştir. Bakz: Oya Şenyurt, 1800-1950 Yılları Arasında İstanbul'da Faaliyet Gösteren Rum Mimarlar, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002, s. 105. Ancak belirtilen adresteki yapı üzerinde bugün hiçbir tabela ya da isim mevcut değildir.

yapıyı yapmayı üstleneceğini söylemiş, kendisinden kefil ve teminat istenmesi üzerine iki gün sonra kefil getireceğini bildirerek bir daha gelmemiştir. Yorgi'nin bir süre önce çöken otelin kalfalarından biri olduğu belirtilmiştir.⁵⁷⁷ Bu bilgi Yorgi Kalfa'nın bir otel inşa ettiğini göstermektedir.

Bu veriler dışında Yorgi Kalfa adı, ismine dair başka bir veri kullanılmadan bazı belgelerde geçmektedir. 1855 tarihli bir belgede, Akka Kalesi ebniyesine memur Yorgi Kalfa'nın birikmiş maaşlarının ödenmesine dair yazışma yapılmıştır.⁵⁷⁸ Bu bilgi, yüzyıl ortalarında resmi görevle Yorgi Kalfa'nın görevlendirilmiş olduğunu göstermektedir. 1874 yılında Ayasofya'daki Sultan Selim Türbesi, türbedar odasının tamiri Yorgi Kalfa tarafından yapılmıştır.⁵⁷⁹

⁵⁷⁷BOA., Y. MTV., 66/38, 66/88, 6 S 1310'dan aktaran Nuran Yıldırım, a.g.e., s. 42.

⁵⁷⁸BOA., İ.MVL., 345/14953, 28 Ra 1272 (8 Aralık 1855).

⁵⁷⁹Ahmed Akagündüz vd., a.g.e., s.590.

Resim 38. Yapıldığı dönemde Beykoz Kasrı (P. Sarıöz'den).

Resim 39. Beykoz Kasrı (2006).

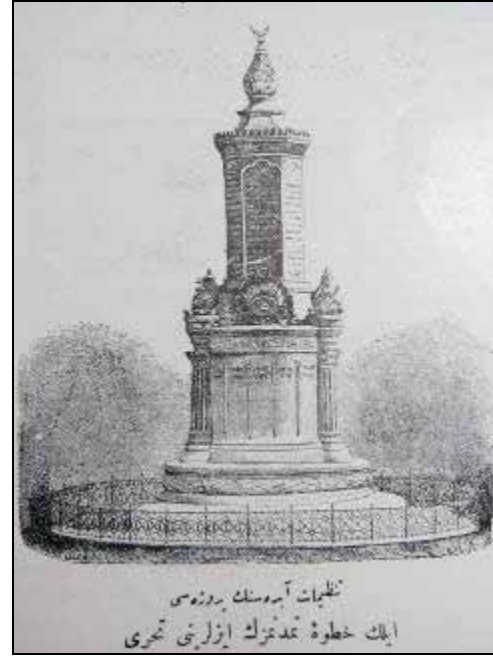
Resim 40. Eminönü Ahi Çelebi Camii (2006).

Resim 41. Ayasofya Medresesi (A. Akgündüz'den).

Resim 42. Mimar Artin Bilezikci'nin 1835'lere tarihlenen resmi (B. Öztuncay'dan).

Resim 43. Tanzimat Anıtı (Şehbal).

Resim 44. Cağaloğlu Nallı Mescid (2006).

Resim 45. Tophane Kışlası ve Tophane/Nusretiye/Mecidiye Kasrı'nın eski bir fotoğrafı (P. Sarıöz'den).

Resim 46. Tophane/Nusretiye/Mecidiye Kasrı (2006).

III.1.3.2.2.10. Kaynak ve Belgelerde Adı Geçen Diğer Gayrimüslim Osmanlı Mimarları/Kalfaları

XIX. yüzyılda gayrimüslimlerin, bugün anladığımız anlamda proje ve kontrol mimarlığı dışında, daha çok inşaat müteahhiti, uygulayıcı olarak iş aldıkları ve inşaatı yürüttükleri anlaşılmaktadır. İnşaat müteahhiti olarak çalışan mimar ya da kalfaların aynı anda birkaç iş alıp, inşaatların başına, kendi adlarına inşaatı yürütecek bir yapı kalfası bıraktıkları da bilinmektedir. İnşaatı yürütecek kalfaların belli bir eğitim ve tecrübelerinin olması gerektiği ve bunların, Ebniye Müdürü'nden çalışma ruhsatı almaları gerektiği bilinmektedir. Dönemin gayrimüslim "mimar" kalfaları Ebniye İdaresi'nde görev almalarının yanında, Ebniye İdaresi'nin açtığı ihalelerle yapım ve tamir işlerini üstlenmişlerdir. Bu dönemde inşa faaliyetleri, farklı isimlerle farklı kurum ve kuruluşlara bağlı olarak varlığını sürdürse de Ebniye İdaresi'nin yönetim ve denetimi altında sürdürülmeye çalışılmıştır. Devlet adına yapılacak olan binaların ihaleleri, devletin bir kurumu olan Ebniye İdaresi tarafından açılmıştır.

Bu dönemde ebniye kalfaları cami, konut, dergah, türbe gibi her tür yapının inşa ve tamirinde görev almışlardır. Nallı Mescid'in Yani Kalfa tarafından, Ahi Çelebi Camii'nin Stefan/İstefan Kalfa tarafından tamir görmesi gibi bu örnekler çoğaltılabilir. Ayrıca bu dönemde yapılan camilerin neredeyse tamamının, gayrimüslim Osmanlı mimar ve kalfaları tarafından inşa edildiği bilinmektedir.

Dönemin birçok yapısının tamirati gayrimüslim mimar kalfaları tarafından yapılmıştır. Tamir için yapılacak ihalelerde birtakım özellikler aranmıştır. 1856 tarihli bir belgede, tamir olunacak caminin sanat değerinin yitirilmemesi için orijinaline bağlı kalınması ve tamir edecek kalfanın ehliyetli olup olmadığının tahkikinin yapılması konusu vurgulanmıştır.⁵⁸⁰

⁵⁸⁰ BOA., A.MKT.NZD, 178/62, 1 B 1272 (8 Mart 1856).

Bu dönemde Osmanlı başkentinde faaliyet göstermiş gayrimüslim “mimar” kalfalarının bazıları yaptıkları işlerle tanınırken, bazıları sadece isimleriyle yayın ve belgelerde geçmektedir.

Hicri 1243 ya da 1258 yılına ait olması gereken tarihsiz bir belgede Selimiye Kışlası'nın tamirat sonrası inşaatının tamamlanma keşfi, başmimarın başkanlığında **Kirkor Kalfa**, **Bağcıoğlu/Yağcıoğlu Nikoli**, **Sinderodorf** ve **Madgi Kalfa**'dan oluşan bir ekip tarafından yapılmıştır.⁵⁸¹

1840'da ebniye müdürü tarafından hazırlanan keşif üzerine, **Seferoğlu Kevork Kalfa** tarafından Selimiye Kışlası'nda onarımlar yapılmıştır.⁵⁸²

1848'de, Ebniye Müdürü Abdülhalim Efendi başkanlığında kurulan ve 13 asil, 2 yedek üyeden oluşan Ebniye Meclisi'nde gayrimüslim mimar ve kalfalar da istihdam edilmiştir.⁵⁸³ Bunlar Ermeni milletinden **Kirkor Kalfa**, Ermeni milletinden **Menas Kalfa**, Ermeni milletinden **Küçük Ohannes Kalfa**, Rum milletinden **Panayot Kalfa**, Rum milletinden **Todori Kalfa**, Rum milletinden **Onikos Kalfa**'dır. Ohannes Kalfa ve Stefan/İstefan Kalfa meclisin yedek üyeleridir (Ek 2).

1852'de, su kemerlerinin tamiri ve inşasından dolayı Ebniye Meclisi azasından **Panayot Kalfa**'nın alacağının ödenmesine dair yazışmalar,⁵⁸⁴ Ebniye Meclisi içindeki Panayot Kalfa'nın bağımsız işler de yaptığını göstermektedir.

1848 tarihli Ayasofya'nın tamirine ilişkin yapılan yazışmalarda, **Nikola Kalfa**'nın adı geçmektedir. 3 Mayıs 1848 tarihli bir yazıdan, Ayasofya'nın tamirini üstlenenlerden birinin de Osmanlı tebaasından Nikola Kalfa olduğu anlaşılmaktadır. Nikola Kalfa'ya aylık 1500 kuruş maaş ödemesi yapılmıştır. 1868 yılında, Ayasofya avlusunda bulunan III.Murad Türbesi'nin tamiri de Nikola Kalfa tarafından yapılmıştır.⁵⁸⁵

Akka Kalesi'nin keşfi ve tamirinde **Tanaş Kalfa** adlı bir kalfanın görevlendirilmiş olduğu, bu ebniyeden dolayı alacağı olan paranın henüz

⁵⁸¹ Mustafa Cezar, a.g.e., (1995), s. 78.

⁵⁸² BOA., İ.MVL., 46, 11 Ra 1256 (13 Mayıs 1840).

⁵⁸³ BOA., İ.M.MÜH., 175, 7 C 1264 (11 Mayıs 1848).

⁵⁸⁴ BOA., A.MKT.NZD. 67/84, 20 S 1269 (3 Aralık 1852).

⁵⁸⁵ Ahmed Akagündüz vd., a.g.e., s. 491, 590.

ödenmediği, paranın ödenmesi konusunda taktim eylediği arzuhalde dolayı kendisine paranın ödenmesine dair, 1852'de yapılan yazışmadan anlaşılmaktadır.⁵⁸⁶

1852 yılında Kartal Tahaffuzhanesi'nin (Karantina yeri) inşası **Hiristo Kalfa** tarafından gerçekleştirilmiştir.⁵⁸⁷

1852 yılında, Gülhane'de bulunan Asakir-i Hassa-i Şahane Hastanesi'nin tamiri, Büyük **Todori Kalfa** tarafından yapılmıştır.⁵⁸⁸ Bu tarihte tamirinin yapıldığı belirtilen hastanenin daha erken tarihli olması gerekir. Gülhane Hastanesi'nin bahçesinde, Kırım Savaşı sırasındaki hasta ve yaralı askerler için 1854'te, 500 yataklı beş adet binanın yapıldığı belirtilmiştir ki bunların baraka şeklinde, hızlı bir şekilde yapılmış birimler olması muhtemeldir. Yine burada inşa edilen iki binanın inşasının 1855'te tamamlandığı; 1898'de de buradaki hastane ve tatbikat mektebinin varlığı bilinmektedir.

Tophane Talimhanesi dahilinde bulunan karakolhanenin tamiri, 1856 yılında **Anşi Kalfa** tarafından yapılmıştır.⁵⁸⁹

Birçok kez onarım geçiren Babıali binasının tamiri için, 1856 yılında **Hacı Anesti Kalfa**'ya ihalesi yapılmıştır.⁵⁹⁰

Ahi Çelebi Camii'nin inşaat kalfası **Kiryako**'ya, keşif bedelinden fazla talep ettiği paranın verilmemesi ve ebniye-i miriyye ve vakfiyede istihdam olunmamasına dair belge,⁵⁹¹ bu tarihte Stefan Kalfa tarafından tamiri yapılan camide Kiryako Kalfa'nın da çalıştığını göstermektedir. Ancak Kiryoka, masrafları olduğundan fazla göstermiş, tamirata da istenilen şekilde yapmamıştır.

1853'te faaliyet gösteren ebniye kalfalarından biri de **Angeli Kalfa**'dır. Meclis-i Vala mazbata odası hulefasından Kamil Efendi'nin inşaat keşif bedelinden fazla olarak alınan meblağın Kalfa Angeli'den geri alınmasını

⁵⁸⁶ BOA., A.MKT.UM., 92/78, 13 R 1268 (5 Şubat 1852).

⁵⁸⁷ BOA., İ.MVL., 230/7951, 25 R 1268 (17 Şubat 1852).

⁵⁸⁸ Mustafa Cezar, a.g.e., (2002), s. 513.

⁵⁸⁹ BOA., İ.MVL., 351/ 15312, 17 B 1272 (24 Mart 1856).

⁵⁹⁰ BOA., İ.DAH., 350/23066, 28 Za 1272 (31 Temmuz 1856).

⁵⁹¹ BOA., A.MKT.MVL, 65/14, 9 Za 1269 (14 Ağustos 1853).

istemmiş,⁵⁹² Kamil Efendi'nin ebniye kalfası Angeli'de olan senet ve alacağı'nın tahsili yapılmıştır.⁵⁹³

1856'da ebniye kalfalarından **Kostantin Kalfa**'ya beşinci rütbeden Mecidiye Nişanı verilmiştir.⁵⁹⁴ Dönemin birçok konutunun kalfalar tarafından inşa edildiği bilinmektedir. 1859'da Hüseyin Ağa'ya yaptığı ev için Kostantin Kalfa'nın alacağı hakkında bilgi verilmesi istenmiştir.⁵⁹⁵

Tatavla'da, Pervititch haritasına göre Kiryakidis Hamamı, bugün Sefa Hamamı olarak bilinen yapı, 1857 yılında Abdülmecid'in saray mimarlarından olduğu belirtilen **Hacı Kostî** tarafından inşa edilmiştir.⁵⁹⁶ Kostî'nin tüm masraflarını kendisinin karşıladığı hamam tek kubbeli, 17 kurnalıdır. Tatavla'daki Ayios Athanasios Kilisesi plan ve inşası da mimar **Hacı Kostî Maltezaki** ile **Panayotis Kalfa** ve **Mise Dimitrios Frangias** tarafından gerçekleştirilmiştir. Kilise kubbeli, haç planlıdır. Fetih sonrası İstanbul'unun ilk kubbeli kilisesi olan yapının inşasına 21 Kasım 1855'te başlanmış, 1858 yılında ibadete açılmıştır.⁵⁹⁷ Panayotis Kalfa, Ebniye Meclisi'nde görevli bulunan Panayot Kalfa olmalıdır.

Galata yangın kulesi sancak sereninin tecdidi ve sair tamiratının **Kalos/Kalust Kalfa**'ya ihale olunduğu ve masrafının hazinece tesviyesine dair belge,⁵⁹⁸ bu dönemde Kalos Kalfa'nın etkin bir isim olduğunu ve devletin resmi tamir işlerinde ihalelere katılarak iş aldığını göstermektedir. Beyoğlu Kışlası'nın (Taksim Kışlası) 1862'de bazı bölümlerinin yapım ve onarımı da **Kalust Kalfa** tarafından yapılmıştır.⁵⁹⁹ XIX.yüzyılın başında inşa edilmiş olan kışlanın Abdülaziz döneminde büyük bir onarım geçirdiği bilinmektedir. İlk binanın gravürleden, neoklasik üslupta bir yapı olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁰⁰ Kışlanın kuleli anıtsal kapısı, bu onarımlarda ilave edilmiştir (Resim 47).

⁵⁹² BOA., A.MKT.NZD., 93/7, 29 Z 1269 (3 Ekim 1853).

⁵⁹³ BOA., A.MKT.NZD., 94/97, 12 M 1270 (15 Ekim 1853).

⁵⁹⁴ BOA.,A.DVN.MHM., 17/56, L 1272 (Haziran/Temmuz 1856)

⁵⁹⁵ BOA., A.MKT.NZD., 284/90, 2 Z 1275 (3 Temmuz 1859).

⁵⁹⁶ Orhan Türker, a.g.e., s. 27, 55.

⁵⁹⁷ Orhan Türker, a.g.e., s. 39.

⁵⁹⁸ BOA., A.MKT.MVL., 129/97, 23 M 1278 (31 Temmuz 1861).

⁵⁹⁹ BOA., İ.MVL., 21324, 27 M 1279 (25 Temmuz 1862).

⁶⁰⁰ Préault tarafından hazırlanan gravür, kışlanın XIX.yüzyılın başındaki görüntüsünü vermektedir. Bakz: Necla Arslan, *Gravür ve Seyahatnamelerde İstanbul (18.Yüzyıl Sonu ve 19.Yüzyıl)*, İstanbul 1992, s. 206-207.

Resim 47. Beyoğlu/Taksim Kışlası'nın kapısı (Şehbal)

1856'da inşa olunacak fener kulelerinin keşfi ve muayenesi için tayin edilen isimler arasında, Ebniye Meclisi'nin yedek üyeleri arasında yer alan **Menas Kalfa** da vardır.⁶⁰¹

Üsküdar'da inşa olunacak dergahın keşif bedelinin beşbin kuruş tenzili ile kendisine ihalesini talep eden **Melkon Kalfa**'nın arzuhalinin takdimini içeren 1853 tarihli belge,⁶⁰² Melkon Kalfa'nın bu dönemin aktif isimlerinden biri olduğunu düşündürmektedir. Ebniye kalfası **Melkon**'un Tersane-i Amire'de inşa edilen dökümhane masrafından dolayı olan iddiası üzerine Ticaret Nezareti ile olan 1862 yılına ait yazışmalar,⁶⁰³ Melkon Kalfa'nın Tersane-i Amire'deki dökümhane inşasında çalıştığını gösterir.

1857'de, Ebniye-i Askeriye'nin tamir masrafından dolayı **Vartan Kalfa**'nın hazineden olan alacağının ödenmesine dair yazışma,⁶⁰⁴ 1859'da amele ve esnafın Seraskerlik binasının tamirinden dolayı Vartan Kalfa'dan alacaklarının ödenmesinin istenmesi,⁶⁰⁵ yapılan Ebniye-i Askeriye tamiratının Seraskerlik'te olduğunu göstermektedir. Bu tarihte Vartan Kalfa'nın Seraskerlik'te tamirat yaptığı anlaşılmaktadır.

⁶⁰¹ BOA., A.MKT.NZD., 295/20, 13 R 1276 (11 Aralık 1856).

⁶⁰² BOA., A.MKT.NZD., 94/43, 7 M 1270 (10 Ekim 1853).

⁶⁰³ BOA., A.MKT.NZD., 417/19, 8 Za 1278 (7 Mayıs 1862).

⁶⁰⁴ BOA., A.MKT.NZD., 233/4, 29 Z 1273 (20 Ağustos 1857).

⁶⁰⁵ BOA., A.MKT.NZD., 278/36, 25 B 1275 (28 Şubat 1859).

Yalı Köşkü'nde yapılan anbar, karakolhane ve bekçi odasının inşa masraflarının yüksek olduğu tespit edildiğinden **Kalfa Hacı Anesti** ile **Mühendis Nazif Efendi**'nin kalebend olarak Dimetoka'ya gönderilmesi ve keşif defterini imzalayan Miralay Ahmed Bey'in de uyarılmasına dair 1860 tarihli belge,⁶⁰⁶ Hacı Anesti Kalfa'nın bu tarihte Tersane bölgesindeki bazı yapıların inşasıyla görevlendirildiğini, ancak masrafların keşf-i evvel masraflarından fazla gelmesi üzerine çıkan sorundan dolayı yazışmaların yapıldığını göstermektedir.

1861 yılı sonunda Seraskerlik'te bulunan kışlaların **Yenidünya** isimli kalfa marifetiyle tamirinin yapılmasına dair belge,⁶⁰⁷ bu tarihte burada tamiratın yapıldığını göstermektedir. 1862 yılı başında Seraskerlik'te bulunan ve Yenidünya isimli kalfa tarafından tamiri yapılmakta olan kışla hakkındaki evrakın gönderildiğine dair yazışmalar tamiratın devam ettiğini göstermektedir.⁶⁰⁸ Yüzyıl sonunda Sanayi-i Nefise'den mezun olup XX.yüzyıl başında faaliyet gösteren, İstanbul'da bugün mevcut bazı yapıların mimarı olan A. D. Yenidünya/ YENIDUNIA⁶⁰⁹ ile tamirat işlerinde çalışan Yenidünya Kalfa'nın, yaygın kullanılan bir soyadı olmamasından dolayı aynı aileden olabileceklerini düşündürmektedir. Yapı kalfası olarak çalışan bir çok ismin, çocuklarına mimarlık eğitimi aldırması da bu düşünceyi desteklemektedir.

Sazkar Kalfa'nın Silivrikapı yakınında müceddeden inşa ettiği camiye, I.Mahmud'un validelerinin vakfından bir masura içme suyunun verilmesi hakkında malumat içeren 1862 tarihli belge, bu tarihte Sazkar Kalfa tarafından adı belirtilmeyen bir caminin inşa edildiğini göstermektedir.⁶¹⁰

1862'de, **Asador Kalfa**'nın İzmir'deki Abdüsselam Bey Camii'nin bazı yerlerini tamir etmesi ile ilgili tahkikat yapılması istenmiştir.⁶¹¹ Asador Kalfa bu dönemde ebniye işlerinde çalışan kalfalardandır.

⁶⁰⁶ BOA., İ.DAH., 1290/101490, 23 N 1276 (14 Nisan 1860).

⁶⁰⁷ BOA., A.MKT.NZD., 382/25, 28 Ca 1278 (2 Aralık 1861).

⁶⁰⁸ BOA., A.MKT.NZD., 390/70, 6 B 1278 (7 Ocak 1862).

⁶⁰⁹ Örnek için bakz: Zeki Sönmez, *Türk-İtalyan Siyaset ve Sanat İlişkileri*, İstanbul 2006, s. 301; Faaliyet yılları için bakz: Hasan Kuruyazıcı, "İstanbul'un Unutulmuş Mimarları 4", *İstanbul*, Sayı: 34, 2000, s. 74.

⁶¹⁰ BOA., İ.DAH., 490/33231, 14 Z 1278 (12 Haziran 1862).

⁶¹¹ BOA., A.MKT.UM., 569/84, 30 Za 1278 (29 Mayıs 1862).

Dördüncü ordu dairesinde inşa olunacak bina için tayin edilen ebniye hulefasından Mustafa Hilmi ve **Yanko Kalfa**'nın harcırah ve maaşlarının ödenmesine dair yazışmalar, Yanko Kalfa'nın buradada çalıştığını göstermektedir.⁶¹²

Bu dönemde adı geçen ebniye kalfalarından biri de **Bekidina Kalfa**'dır. 1873 yılında adı verilmeyen bir caminin inşaatının, belirtilmeyen sebeple Bekidina Kalfa'dan alınıp başka bir kalfa marifetiyle tamamlattırılmasına karar verilmiştir.⁶¹³

Sultan Abdülmecid'in kızı Refia Sultan'ın Üsküdar Koşuyolu'ndaki Tophanelioğlu mevkinde, yeri tam olarak tespit edilemeyen bir köşkünün olduğu, 1873 yılında **Hacı Mıgırdıç Kalfa** tarafından inşasının ve daha sonraki onarımlarının yapıldığı belirtilmiştir.⁶¹⁴ Sultan ailesinin köşkünün inşasını üstlenen Mıgırdıç Kalfa dönemin önemli isimlerinden biri olmalıdır. 1880'de, Devlet başmimarı Sarkis Bey tarafından inşa olunan yapılarla ilgili araştırmada Sarkis Balyan, Hacı Mıgırdıç Kalfa'yı vekil göstermiştir.⁶¹⁵

Arnavutköy'de, Rum Ortadoks Mezarlığı'nın yanından geçen Körkadı Sokağı'ndaki Profitis İlias Mezarlık Kilisesi, Yunanca kitabesine göre 20 Haziran 1871 yılında, **mimar Y. Pashalis** tarafından inşa edilmiştir. Bazilikal planlı kilise, doğu-batı doğrultuda dikdörtgen planlı birimlerle dışa taşkındır.⁶¹⁶

Beyoğlu'nda 1847'de ya da 1853'te yanan Naum Tiyatrosu yerine Smith tarafından yeni bina yapılmıştır. İstiklal Caddesi üzerinde, Galatasaray Lisesi karşına inşa edilen bu tiyatro da 1870'de yanmıştır.⁶¹⁷ Yanan bina yerine de Hristaki Zografos Efendi, Rum mimar Kleanth'ı görevlendirir.⁶¹⁸ Kleanthis Zannos/ Cleanthe Zanno, bugün Çiçek Pasajı olarak bilinen Cite de Pera'nın mimarı olarak tanınmaktadır (Resim 48). Beyoğlu'nda, 1874-1876

⁶¹² BOA., A.MKT.MHM., 321/61, 28 B 1281 (27 Aralık 1864).

⁶¹³ BOA., A.MKT.MHM., 448/7, 24 Z 1289 (22 Şubat 1873).

⁶¹⁴ Ali Akyıldız, *Mümin ve Müsrif Bir Padişah Kızı Refia Sultan*, İstanbul 1998, s. 108-109.

⁶¹⁵ BOA., Y.PRK. KOM., 3/73, 1299 (1880/81).

⁶¹⁶ Zafer Karaca, "Hristiyan ve Musevi Yapıları", *Düünden Bugüne Beşiktaş*, İstanbul 1998, s. 214-216.

⁶¹⁷ Metin And, *Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu (1839-1908)*, Ankara 1972, s. 201.

⁶¹⁸ Levant Herald, 31 Aralık 1874'ten aktaran Metin And, a.g.e., s. 204.

tarihleri arasında tamamlanan pasaj, **Cleanthe Zanno** tarafından inşa edilmiştir.⁶¹⁹ Cleanthe Zanno, 1880-1883 tarihleri arasında, Ticaret Yıllıkları'nda kayıtlıdır.⁶²⁰ Bodrum üzerine üç katlı bir yapı olan pasaj, hiç ahşap kullanılmadan, tamamen kâgir olarak inşa edilmiştir. Yapının mimarları konusunda başka isimler de önerilmektedir.

Resim 48. Çiçek Pasajı (2006)

Tanzimat Dönemi'nde Devlet tarafından mimarlık eğitimi için Fransa'ya gönderilen gayrimüslimlerden olan **Nikola Alambi**, sağlık nedeniyle eğitimini tamamlamadan geri gelmiştir.⁶²¹

1875'te tamamlanan Karaköy Kemeraltı Caddesi'ndeki Büyük Balıklı Han, **Aristidi Ratzi** tarafından inşa edilmiştir.

Birçoğu usta-çırak ilişkisi içinde yetişmiş, bir kısmı da ailelerinin imkanlarıyla yurtdışında mimarlık eğitimi almış olan gayrimüslim "mimar" kalfaları arasında, yukarıda sayılabilenler ulaşılabilen isimleri oluşturmaktadır. Aynı ismi taşıdığı için ayırt edilemeyenlerin yanında, başka birçok mimar kalfası, belirlenen dönemde faaliyet göstermiş olmalıdır.

Gayrimüslimler, Sanay-i Nefise Mektebi açıldıktan sonra, buradaki mimarlık eğitimine rağbet gösteren kişiler olmuşlardır. Bütün bu isimlerin

⁶¹⁹ Nur Akın, a.g.e., s. 233-234.

⁶²⁰ Hasan Kuruyazıcı, a.g.m., (1999a), s. 73.

⁶²¹ Adnan Şişman, a.g.e., s. 85, 101.

yanında, özellikle II. Abdülhamid döneminde birçok gayrimüslim mimarın faaliyet gösterdiği, İstanbul'un çeşitli yerlerinde, bugün mevcut olan yapılar üzerindeki isimlerden görülebilmektedir. Ayrıca Sanayi-i Nefise Mektebi mezunları arasında ağırlıklı olarak gayrimüslim mimarların varlığının bilinmesi, Ticaret Yıllıkları'nda tespit edilen isimlerin çoğunluğunun gayrimüslim olması, II.Abdülhamid döneminde de gayrimüslim mimarların ağırlıklı olarak etkin olduklarını göstermektedir. Yüzyılın sonunda Fener Rum Erkek Lisesi'nin mimarı olarak tanınan Kostantin Dimadis, Yeniköy Sait Halim Paşa Yalısı'nın mimarı Viktor Petros Adamantidis, Belçika Konsolosluğu mimarı Petraki Kampanakis, Perikles Fotiadis, II.Abdülhamid'in saray mimarı Vasilaki Kalfa olarak geçen Vasilaki İoannides ile oğlu Yanko İoannides ilk akla gelen isimlerdir.⁶²²

⁶²² Bu dönemde faaliyet gösteren gayrimüslim Rum mimarlar ve çalışmalarıyla ilgili Savvas Tsilenis'in kapsamlı çalışmaları mevcuttur. Bakz: Savvas Tsilenis, a.g.m., s. 19-24. Ayrıca Ticaret Yıllıkları'nda tespit edilen isimler için bakz: Hasan Kuruyazıcı, a.g.m., (2000), s. 73-76. Vasilaki İoannides, Marki Kalfa'yla birlikte Tatabla'daki Ayios Dimitrios Kilisesi'nin bahçesinde gömülüdür. Bakz: Orhan Türker, a.g.e., s. 38. Dönemin birçok onarım ve inşasında görevli olan Vasilaki'nin Bebek'te yalısının olduğu bilinmektedir. Sedat Hakkı Eldem, a.g.e., (1979b), s. 186-189.

III.1.3.3. Tanzimat Dönemi'nde Faaliyet Gösteren Yabancı/Levanten Mimarlar ve Mimariyle İlgili İsimler

Tanzimat Dönemi'nde, Osmanlı başkentindeki mimarlık ortamında çalışmalarıyla tanınan birçok yabancı ya da yabancı kökenli levanten mimar vardır. Bu isimlerden bazıları İstanbul'da inşa ettikleri mimari eserlerle Osmanlı mimarlığını yönlendirmişlerdir. Bu dönemde Osmanlı başkentinde faaliyet gösteren yabancı mimarlara geçmeden önce yabancı mimarların Osmanlı toplumundaki yerine ve Tanzimat Dönemi'nin getirdiği değişime değinmek gerekir.

III.1.3.3.1. Yabancı Mimarların Osmanlı Toplumundaki Yeri ve Tanzimat'ın Getirdiği Değişim

Osmanlı Devleti ile Batı arasında her dönem bağlantılar mevcuttur. Neredeyse kurulduğu dönemden beri fiziksel ve siyasi açıdan Batı'ya yönelmiş olan Osmanlı Devleti'nde, yalnızca askeri seferlerle değil, Batılı diplomatlar, elçilik heyetleri, tüccarlar, davet edilen sanatçılar, gezginler ya da yönetimi altındaki yabancı azınlıklarla her alanda bilgi alış verişi olmuştur. Ancak Batı'yla asıl bağlantı ve temaslar XVIII.yüzyılda başlamış, XIX.yüzyılda ise doruğa ulaşmıştır. Bu dönemde yabancılar arasında doğrudan, belli amaçlar doğrultusunda yararlanılan isimler olmuştur. XVIII.yüzyıldan itibaren askeri ıslahatlar sürecinde çağrılan yabancı uzmanlar, bunlar arasında sayılabilir. Fransız, İngiliz, İtalyan, İspanyol, Prusyalı, İsveçli, hatta Amerikalı askeri eğitmen ve danışmanlar, son dönemde Osmanlı ülkesinde hizmet vermişlerdir. Ayrıca özellikle XVIII.yüzyılda Batı'da Doğu ilgisinin artması, Doğu egzotizmi ve beraberinde oluşan *Turquerie* modası, birçok Batılı gezgin ve sanatçıyı Osmanlı ülkesine çekmiştir. Öncesinde de elçilik heyetleriyle gelen isimleri takiben, bu kez yabancı elçiliklerin himaye ve desteğiyle gelen

yabancılar olmuştur. Yabancı uzmanların çağrılarak görevli olarak gelmelerinin yanında, seyahat amaçlı gelen isimlerden ülkelerine dönmeyip kalanlar olduğu gibi bunlar başka yabancıların gelmesine de aracı olmuşlardır. Hazırladıkları seyahatnamelerden ve Osmanlı Devleti'ni, özellikle İstanbul'u betimledikleri gravür ve yağlı boya tablolardan tanıdığımız yabancılar arasında mimarların olduğu da bilinmektedir. 1834-1836 yılları arasında İstanbul'dan başlayarak yaptığı seyahat sırasında hazırladığı görsel betimlemelerle önemli bir kaynak oluşturan İngiliz mimar ve ressam Thomas Allom bunlardan birisidir.

Siyasi ilişkiler, her dönem yabancıların istihdamında önemli rol oynamıştır. Yabancı uzmanlara başvurma, yabancı mimar istihdamı da bu yönde önemlidir. Siyasi ilişkilerin çok uzun bir geçmişe dayandığı İtalyanlar ve Fransızlar bu alanda ilk sırayı almaktadır. Bunlar Osmanlı başkentine iş amacıyla gelmelerinin yanında levanten kimlikleriyle de her alanda olduğu gibi mimarlık ortamında da etkili olmuşlardır.

Osmanlı Devleti ile Fransa arasındaki ilişkiler, XVI. yüzyılın ilk yarısına kadar inmektedir. 1525'te başlayan siyasi dostluk ilişkileri, 1526 ve 1536'da ilk olarak Fransızlara tanınan kapitülasyonlarla pekiştirilmiş, 1535'ten itibaren de Fransa kralı İstanbul'a ilk daimi büyükelçisini yollamıştır.⁶²³ XVIII.yüzyılın ikinci yarısına kadar dayanışma içinde giden ilişkiler, bu dönemde siyasi anlamda sarsılmışsa da yüzyıl sonunda askeri alanda yoğunlaşan yenilik hareketlerinde ve sonrasında model, Fransa olmuştur. Askeri alanda Avrupalı uzmanlardan yararlanma sürecinde Fransızlar başı çekmiş, bu dönemde birçok Fransız uzman İstanbul'a çağırılmıştır.⁶²⁴ Batılılaşma hareketlerinde en çok ilgi duyulan ülke olan Fransa ile Osmanlı ilişkileri XIX. yüzyılda her anlamda doruğa ulaşmış, Osmanlılar Avrupa'yı Fransa üzerinden algılamıştır. Bu süreçte, Fransa'ya gönderilen Osmanlı elçileri vasıtasıyla da Fransız kültürü Osmanlı'da daha kolay benimsenmiştir.⁶²⁵ Osmanlı'nın Batı'yı tanıma ve Batılılaşma sürecinde çok önemli bir yeri olan, 1720 tarihinde

⁶²³ Gündüz Akıncı, *Türk-Fransız Kültür İlişkileri*, Ankara 1973, s. 2-4

⁶²⁴ İdris Bostan, "Osmanlı Bahriyesinin Modernleşmesinde Yabancı Uzmanların Rolü (1785-1819)", *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi*, Sayı: 35, İstanbul 1994, s. 177-192; Ali İhsan Gençler, a.g.e., s. 7-11.

⁶²⁵ Gül İrepoğlu, a.g.m., s. 56-73.

başlayan Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa sefareti görevi ve bu görevde kaleme aldığı sefaretnamesi Fransa'yla kültürel ilişkilerde, Avrupalı zevkin Osmanlı yaşamına girmesinde önemli bir başlangıç oluşturmuştur.⁶²⁶ Takip eden dönemlerde siyasi amaçlı Osmanlı "seyyahları" için Fransa Avrupa'nın merkezi olmuş, bu kişiler Batılılaşmayı, modernleşmeyi Fransa üzerinden algılamaya ve okumaya çalışmışlardır. Avrupa'nın ilerleme sebeplerini çözmek ve bunun üzerinden kendi toplumunun geri kalma nedenini bularak çözmek isteyen Osmanlı aydını için Fransa "medeniyet"le özdeşleştirilmiştir.⁶²⁷ Son dönem Osmanlı yazınında, bu ülkeyi görüp modernleşmeyi yerinde algılayan Osmanlı aydınları için Avrupa başkenti Fransa'dır. 1863'te ilk kez seyahat amaçlı olarak Avrupa'yı gezen Hayrullah Efendi, her detayıyla aktardığı Fransa'ya dair önemli bilgiler vermiştir.⁶²⁸ Karşılıklı elçilikler vasıtasıyla her alanda etkileşim ve iletişim sağlanmıştır. XIX.yüzyılın ikinci yarısında düzenlenen uluslararası sergiler bağlamında Fransa başı çekmiş, Abdülaziz'in Avrupa seyahatinin odak noktasını oluşturan 1867 Paris Sergisi de bu süreci etkilemiştir.

Son dönem ıslahatları ve Tanzimat sürecinde Osmanlılar, askeriye, eğitim, kültür gibi birçok alanda Fransa'yı örnek almıştır. XIX. yüzyılda Fransa ile ilişkiler daha doğrudandır ve her alanda değişimi yaşayan Osmanlı için Fransa hem kurumlarıyla model oluşturmakta, hem de bireysel öykünmelerle kurumların varlığı ve geçerliliği yaygınlaştırılmaya çalışılmaktadır.⁶²⁹ Tanzimat Dönemi'nde Avrupa'ya gönderilen Osmanlı öğrencileri için Fransa'nın merkez seçilmesi,⁶³⁰ burada iyi yetişen Osmanlı öğrencilerinin ülkelerine döndüklerinde önemli görevlere getirilip alanlarında öncü olmaları Fransa ile ilişkilerin, özellikle son yüzyıldaki boyutunu göstermesi açısından önemlidir.

Fransız sanatçılar, özellikle son dönemde Osmanlı başkentinde etkin rol oynamışlardır. Batılılaşma Dönemi'nde İstanbul'da mimari alanda etkinliği

⁶²⁶Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, Ankara 1992, s. 53-58.

⁶²⁷ İbrahim Şahin, a.g.e., s. 274.

⁶²⁸ Hayrullah Efendi, a.g.e., s. 88-173.

⁶²⁹ Filiz Yenişehirlioğlu, "Sanatta Osmanlı İmparatorluğu Fransa Etkileşimi", Osman Hamdi Bey ve Dönemi, İstanbul 1993, s. 57-68.

⁶³⁰ Adnan Şişman, a.g.e., s. 86.

bilinen ilk Fransız sanatçı Melling'dir. Ancak, Usul-u Mimari-i Osmani'de, III.Ahmed döneminde, yeni mimari teknikleri uygulaması için Fransa'dan mimar ve mühendisler getirildiğinden, bunların Osmanlı mimarlığının özellik ve güzelliklerini tamamen bozup değiştirdiklerinden; daha sonra birçok Fransız mimarın, zengin olma hevesiyle Türkiye'ye gelmelerine yol açmış olmalarından bahsedilmektedir.⁶³¹ Bu dönemde, Osmanlı başkentinde faaliyet gösterdiğinden bahsedilen Fransız mimarlar ve mimari uygulamaları hakkında bilgi ulaşılamamıştır.

Antoine Ignace Melling (1763-1831), heykeltıraş olan babasından heykel eğitimi, ressam olan amcasından resim eğitimi ve mühendis olan ağabeyinin yanında mimarlık eğitimi almıştır ve sanatçı bir aileye mensuptur.⁶³² Muhtemelen o dönemde Batı'daki Doğu egzotizmine olan ilgiye bağlı olarak çıkılan Doğu seyahatleri bağlamında Melling de 1782'de Akdeniz yolculuğuna çıkmış, 1784'te de 18 yılını geçireceği İstanbul'a yerleşmeye karar vermiştir. Başlangıçta bu kadar uzun süre kalmayı planlamadığı muhakkaktır. Ancak iş bağlantıları ve özellikle III. Selim'in kızkardeşi Hatice Sultan'la kurduğu yakın dostluk ve onun için yaptığı işler İstanbul'da uzun süre kalmasının nedeni olmalıdır.

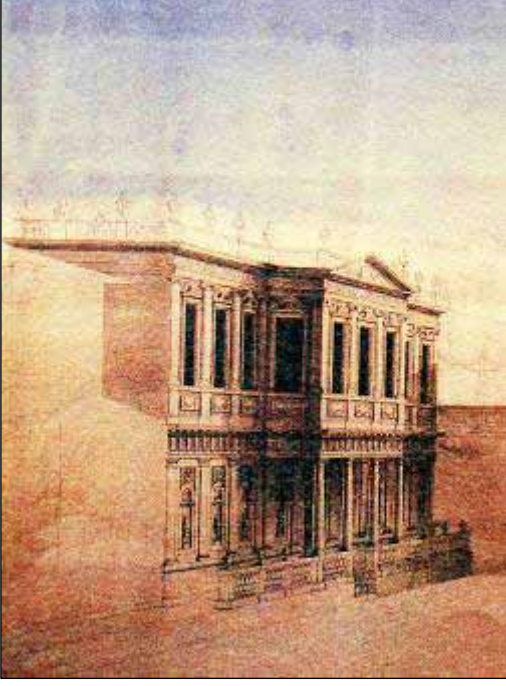
Heykeltıraş, ressam, mimar olan Melling, İstanbul'da diplomatik çevreyle yakın ilişkiler kurmuş ve diplomat çocuklarına resim dersleri vermiştir. Bu arada Baron de Hübsch Büyükdere'deki yalısının bahçe düzenlemesini Melling'e yaptırmıştır. Hatice Sultan'ın gördüğü bu bahçe üzerine Melling'le Sultan'ın iş bağlantıları başlamıştır. Sanatçı bu dönemde, labirent bir bahçe düzenlemesi, Defterdarburnu Sarayı'nın bitişiğinde "*Avrupa mimarlık ilkelerine uygun bir köşk*" (Resim 49), III. Selim'in Beşiktaş'taki Sarayı'na bir köşk gibi mimari uygulamaları yanında dekorasyon ve desenler hazırlamış, Hatice Sultan'ın haremi için satın alınacak her şeyi denetleme görevini de üstlenmiştir.⁶³³ Melling İstanbul'da bulunduğu süre içinde, mimari ve dekorasyon çalışmaları dışında birçok desen, günümüze ulaşmayan fakat

⁶³¹ Edhem Paşa, a.g.e., s. 16, 39.

⁶³² Jacques Perot, Prédéric Hitzel, Robert Anhegger, *Hatice Sultan ile Melling Kalfa Mektupları*, (Çev. E. Güntekin), İstanbul 2001, s. 2-3.

⁶³³ Jacques Perot vd. , a.g.e., s. 12-17.

Sultan'la yazışmalarından anlaşıldığı kadarıyla suluboya, guvaj tablolar yapmıştır.

Resim 49. Melling'in Defterdarburnu Sarayı'nda Hatice Sultan için inşa ettiği Köşk'ün kendisi tarafından yapılmış çizimi (J. Perot'tan)

Sanat ve mimarlık alanında uzun bir geçmişe sahip olan İtalyanlar da Osmanlı Devleti'nde etkin yabancılardır. Türk, İtalyan ilişkilerinin çok uzun bir geçmişe dayanan diplomatik ve ticari bağlantıları Selçuklular dönemine kadar indirilmektedir.⁶³⁴ Sonrasında da devam eden ticaret odaklı bu ilişkiler, beraberinde siyasi ve sosyal ilişkileri, kültürel etkileşimi getirmiştir. Osmanlılar'la devam eden ilişkilerin kültürel boyutu Fatih döneminde üst düzeydedir. İtalyan ressam Bellini'yi ülkesine çağırarak portresini yaptırması, Rönesans İtalyasının çok yönlü sanatçıları davet etmesi Fatih'in İtalyanlar'la olan ilişkilere getirdiği kültürel boyuttur. Çağrılan veya sundukları önerilerle Osmanlı Sultanı'na başvuran bu sanatçılardan çoğunun aynı zamanda iyi birer mimar oldukları bilinmektedir ki dönemin iki önemli ismi olan Leonardo ve Michelangelo da bu isimler arasındadır. Ayrıca Fatih'in yaşamının son yıllarında, Venedik devlet başkanına yazdığı mektupta usta bir mimar isteğinin olması, bu isteğin gerçekleşip gerçekleşmediği

⁶³⁴ Şerafettin Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri*, İstanbul 1990, s. 80.

kanıtlanmamış olsa bile önemli bir yaklaşımdır.⁶³⁵ Sonuçsuz kaldığı anlaşılan bu girişimler, ülkenin mimar ihtiyacını karşılayan bir kurumun olmasından dolayı son döneme kadar gerçekleşmemiştir. Ancak İtalyanların, çeşitli vesilelerle geldikleri Osmanlı başkentinde mimariyle ilgili oldukları bilinmektedir. Farklı formasyondan olmakla beraber XVIII.yüzyılın sonu ve XIX.yüzyılın başında İstanbul'a gelen Domenico Sestini, Cosimo C. de Carbognano, Antonio Baratta gibi isimler yazıları ve çizimleriyle Osmanlı mimarisi hakkında bilgi vermişlerdir ki bunlardan diplomat Baratta'nın ahşap konut mimarisi hakkında vermiş olduğu bilgiler mimarlık tarihi açısından önemlidir.⁶³⁶

XIX.yüzyılda ise Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren yabancıların çoğunluğunu İtalyanlar oluşturmaktadır. Bu durumun yüzyıl İtalyası'nda yaşanan siyasi olaylarla bağlantılı olduğu bilinmektedir. Bu yüzyılın ortalarında yaşanan bağımsızlık savaşının olumsuz sonuçlanması üzerine pekçok İtalyan vatandaşı ülkesini terk etmek zorunda kalmıştır. İtalyanlar için Osmanlı başkenti gidilecek yerlerin ilk sırasında yer almıştır.⁶³⁷ Ayrıca İstanbul'da, İtalyan kolonilerinin levanten kimlikleriyle yerleşik nüfusu oluşturdukları ve devletin her alanda ihtiyaç duyduğu yetişmiş insan talebini İtalyan levantenlerin karşıladığı bilinmektedir. Yabancı ve İstanbul doğumlu levanten mimarlar arasında İtalyan mimarlar, yaptıkları işlerle olduğu kadar 1883 yılında eğitime başlayan Sanayi-i Nefise Mektebi'nin mimarlık bölümünde verdikleri eğitimle de uzun bir dönem Osmanlı mimarlığını yönlendiren isimler olmuşlardır.

Osmanlı-İngiliz siyasi ilişkilerinin belirginleşmesi XVIII.yüzyıldadır. Sanayi Devrimi sonrası Avrupa'nın en güçlü ülkelerinden biri olan İngiltere için bu dönemde Osmanlı Devleti önemli bir pazar olarak görülmektedir. Ancak Fransız ve İtalyanlara göre İngiliz sanatçı ve mimarların Osmanlı Devleti'ndeki etkinlikleri sınırlıdır. İngiliz mimarlar arasında öne çıkan isim Smith'tir. Daha çok siyasi ve ticari boyutta götürülen ilişkilerle ilk daimi

⁶³⁵ Zeki Sönmez, a.g.e., (2006), s. 79-82, 101-102.

⁶³⁶ Paolo Girardelli, a.g.m., (1999a), s. 64-66.

⁶³⁷ Zeki Sönmez, a.g.e., (2006), s. 237.

Osmanlı elçiliği 1793'te Londra'da kurulmuştur.⁶³⁸ 1838 yılında imzalanan Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması ile İngiltere açısından ekonomik ilişkilerde önemli bir adım atılmıştır.

İtalyan ve Fransız kökenli ya da uyruklu olan mimarların Osmanlı başkentinde faaliyet göstermeleri daha erken tarihli olmasına karşın Alman mimarların, yabancı mimarların faaliyet gösterdiği Osmanlı mimarlık ortamına dahil olmaları daha geç tarihlidir. Nitekim XIX.yüzyılın ikinci yarısına kadar Osmanlı başkentinde Almanlar'ın mimari etkinliği görülmez. III. Selim ve II. Mahmud dönemlerindeki askeri ıslahatlar bağlamında Prusyalı uzmanlar gelmiştir. Ancak mimar olarak bilinen isimler yoktur. Bu durum yabancı mimarların daha çok elçilik vasıtasıyla gelmeleriyle bağlantılı olmalıdır. Nitekin, 1871'de birliğine oluşturan Almanya, İstanbul'da ilk Alman elçilik binasını inşa ettirir ve bu vesileyle Göebels İstanbul'a gelir. Bu başlangıçtan sonra II. Abdülhamid döneminde, Alman nüfuzu artacak ve çok sayıda Alman mimar Osmanlı başkentinde iş yapacaktır ki bunu Cumhuriyet Dönemi'nde davet üzerine gelen mimarlar takip edecektir.⁶³⁹

Yabancı isimlerden mimari alanda Osmanlı başkentinde, Osmanlılar adına faaliyette bulunan, bilinen ilk isim Melling'dir. Ancak Galata-Pera bölgesindeki azınlık halkın dini yapıları ve yabancıların elçilik konutlarının inşasında yabancı mimarların çalıştığı bir gerçektir. Ayrıca daha XVI.yüzyılda Cemaat-ı Mimaran listelerinde adı geçen Portekizli Kaptan Françesko gibi pek çok yabancı ismin bu tarihten itibaren Tersane'de çalıştırıldığı, kaynak ve belgelerde "*gemi inşa mimarı*" olarak geçen isimlerden anlaşılmaktadır.

XIX.yüzyıla kadar sağlam bir teşkilatla mimari alanda kendine yetebilen Osmanlı Devleti, bu dönemden itibaren teşkilat yapısındaki değişim ve beraberinde gelen yeni yapı tipleri, yapı malzemesindeki değişim gibi faktörlerle her alanda olduğu gibi mimarlıkta da yabancılardan yararlanmak zorunda kalmıştır. Gezi amaçlı, iş bulmak için, elçilikler vasıtasıyla ya da

⁶³⁸ 1793'te, ilk Londra elçisi ile beraber sır katibi olarak görevlendirilen M. Raif Efendi, yaklaşık dört yıllık görevi süresince edindiği izlenimlerini seyahatnamesinde yazmış; Fransızca eserinde Londra'nın mimari dokusuna dair bilgilere yer vermiş, önemli mimari eserleri hayranlıkla tanıtmıştır. Bakz: Vahdettin Engin, "Mahmud Raif Efendi Tarafından Kaleme Alınmış İngiltere Seyahati Gözlemleri", *Prof.Dr.İsmail Aka Armağanı*, İzmir 1999, s. 149-150.

⁶³⁹ Hasan Kuruyazıcı, "Türkiye'de Alman Mimarlar", *Arkitekt*, Eylül-Ekim 2002, Sayı: 492, s. 36-67.

çeşitli vesilelerle İstanbul'a gelen yabancı mimarlar, Tanzimat'la başlayan süreçte Osmanlı mimarlık ortamında uzun bir süre etkili olmuşlardır. Tanzimat Dönemi'nde İstanbul'da faaliyet gösteren yabancı mimarlardan Fossati kardeşler, Smith, Barborini gibi bazı isimler, Osmanlı Hükümeti adına çalışmış, inşa ettikleri yapılarla dönem mimarlığını yönlendirerek öne çıkmışlardır.

Dönem aydınlarından bazılarının yabancı mimarlara bakışı çok sıcak değildir. Ahmet Lütfi Efendi, uzun süren Darülfünun inşası için Avrupa'lı mimara çok fazla ödeme yapıldığını eleştirirken, “...eskiden yapılan ebniye-i aliyeden bahsetmeyelim yakın vakitlerde yapılan Bab-ı Seraskeri ve kulesi, Nusret Cami-i şerifi gibi binalar için Avrupa'dan mimarlar mı getirilmiş idi.” diyerek yabancı mimarlara bakışını yansıtır.⁶⁴⁰

Bazı yabancılar için de bu mimarlar, beklentilerin dışında eserler yapmışlardır. 1856 sonları ile 1858 yılı ortalarına kadar İstanbul'da, Fransa sefiri Thouvenel'in yanında kalan yeğeni Durand de Fontmagne anılarında, “...İstanbul ve civarında görülen küçük saraylar, köşkler, kasırlar ve yalılar çoğunlukla Rum, Fransız, İngiliz ve İtalyan mimarlar tarafından çizilip inşa edilmiş. Bu durum, bu ülkede görmek istediğimiz Şark havasını bozuyor. Öyleki bazen Şark'ta olduğumuzu unutuyoruz...”⁶⁴¹ diyerek İstanbul'da yabancı mimarların faaliyetlerini ve yabancıların görmek istedikleri Şark havasını yansıtmayan mimarileri eleştirmiştir.

⁶⁴⁰ Ahmet Lütfi Efendi, a.g.e., 6-7-8, (1999), s. 1228.

⁶⁴¹ La Baronne Durand De Fontmagne, *Kırım Harbi Sonrasında İstanbul*, (Çev. G. Soytürk), İstanbul 1977, s. 77-78.

III.1.3.3.2. Gaspare Trajano FOSSATI ve Giuseppe FOSSATI

Osmanlı başkentinde beraber yaptıkları işlerle isimlerini duyuran Fossati kardeşlerden Gaspare ve Guiseppe Fossati dönem mimarlığının önemli isimleridir. Guiseppe Fossati, ağabeyinin daveti üzerine İstanbul'a gelerek onunla birlikte çalışmıştır.

İsviçre'nin Ticino kantonunun Morcote kasabasında dünyaya gelen Gaspare Fossati (1809-1883), mimar bir aileye mensuptur. Dedesi ve iki amcası mimardır. Sonraki tarihlerde, mimar olan kayınpederi, kayınbiraderi ve kardeşi ile ortak işler yapacaktır. Mimarlık eğitimini Milano Brera Akademisi'nde almış, 1827'de, sonradan farklı bir projeye Osmanlı başkentinde uygulayacağı, "*bir başkent için arşiv binası projesi*" ile mezun olmuştur.⁶⁴² Mezuniyet sonrası, 1828-1831 arası, daha sonra mimarisinde belirleyici üsluplara zemin oluşturduğu anlaşılan, İtalya'da geziler yapmıştır. Fossati, XVIII.yüzyılın başında Rus Çarı Büyük Petro'nun başlattığı reformlar çerçevesinde Avrupalı uzmanlardan yararlanma sürecinin devamında, 1833 yılında iş bağlantılarıyla Rusya'ya gitmiştir. Bu tarihten itibaren Rusya'da özel saraylar, kiliseler ve konutlar inşa ettiği, restorasyonlar yaptığı bilinmektedir.

Gaspare Fossati'nin İstanbul yılları "*Rusya Sefarethanesi mimarı*" olarak görevlendirilmesiyle başlamıştır. 1831 yılında Pera'da var olan Rusya'nın elçilik binasının yanması üzerine, çarlık yeni bir bina yaptırmak istemiş; bu iş için, Rusya'da faaliyet göstererek yaptığı önemli işlerle diğer yabancı mimarlar arasında öne çıkan Fossati'yi görevlendirmiştir. Fossati, 20 Mayıs 1837'de ayak bastığı Osmanlı başkentinde, 1837-1858 yılları arasında, yaklaşık 21 yıl bulunmuş, burada birçok yapı inşa etmiştir.

Rus çarlığının siyasi ilişkiler bağlamında, Osmanlı karşısındaki güç ve prestijini gösteren bir yapı olarak da algılanan Pera'daki elçilik binası, Fossati'nin projelerine göre, onun başkanlığında, birçok İtalyan asıllı sanatçı

⁶⁴² Tito Lacchia, *I Fossati Architetti del Sultano di Turchia*, Roma 1943, s. 6-7.

ve ustanın bulunduğu bir ekip tarafından inşa edilmiştir. Elçilik sarayının inşası 1839 yılında başlamış; açılışı 1845'te yapılan sarayın süslemeleri 1849'a kadar sürmüştür. Onarımlarla günümüze gelen yapı inşa edildiği dönemde konumu, boyutları, mimari üslubu ve yapı malzemesiyle Beyoğlu'nun mimari dokusu içinde önemli bir yere sahip olmuştur. Büyük bir bahçe içinde yer alan saray neoklasik üsluptadır. Üçer katlı dikdörtgen iki kütleli, orta alanda iki katlı ve içeri çekilmiş birimle birbirine bağlandığı yapıda, silmelerle ayrılmış katlar ve pencere düzeniyle simetrik bir görünüm elde edilmiştir (Resim 50-51). Dönem mimarlığının modern anlayışta önemli bir yapısı olan elçilik binası, daha inşaat aşamasında Fossati için önemli bir referans oluşturmuş; birçok yapı ile bağlantılı olarak Osmanlı kaynaklarında adı geçen Fossati "*Rusya Sefarethanesi mimari*" olarak tanıtılmıştır.

Fossati, Tanzimat Dönemi İstanbul'unun mimari dokusunu belirleyen büyük boyutlu kâgir yapılar inşa etmiştir. Osmanlı Hükümeti adına gerçekleştirdiği kamu binalarının yanı sıra, dönemin önde gelen devlet adamları için de birçok özel konut yapmıştır. Farklı kesimlerden işverenleri olduğu görülen Fossati'nin Osmanlı bürokrat çevresiyle yakın ilişkiler içinde olduğu anlaşılmaktadır. İş bağlantılarında, kurduğu yakın ilişkilerin yanı sıra ön çalışmalarını ve dönem İstanbul'unda ihtiyaç duyulan yapıları inşa edecek diplomalı bir mimar olması önemlidir.

Fossati, uzun sürede tamamlanan elçilik inşaatı devam ederken, başka işler almıştır. 1841'de Beyoğlu'nda mimarlık bürosu açmış, dönemin diplomalı, büro sahibi ilk mimarı olarak birçok iş yapmıştır. Fossati burada başta kardeşi Giuseppe olmak üzere birçok İtalyan sanatçı ve mimarla birlikte çalışmış; uygulanmayan veya değişikliklerle uygulanan birçok proje hazırlamıştır. Projelerinden bazılarının, değişikliklerle dönemin başka mimarları tarafından uygulandığı bilinmektedir.⁶⁴³

Fossati Tanzimat Dönemi mimarlığının önemli bir ismidir. Fossati, 1840 yılında, Batılı anlamda anıt geleneğinin simgesi olarak, dönem

⁶⁴³ Fossati kardeşlerin hazırladıkları projelerin bir listesi için bakz: Cengiz Can, a.g.t., s. 112-114.

ideolojisini yansıtan, bir Tanzimat Anıtı projesi tasarlamıştır.⁶⁴⁴ Önce Tanzimat Fermanı'nın okunduğu Topkapı Sarayı yanındaki Sarayburnu da denilen Gülhane Meydanı'na, sonra Beyazıt Meydanı'na dikilmesi düşünülen anıt uygulanmamıştır.⁶⁴⁵ Kare bir kaide üzerine dikilitaş formunda tasarlanan, üzerinde Abdülmecid'in tuğrası, tarih manzumesi ve Hatt-ı Hümayun'un yazılı olduğu anıtın iki yanına aslan heykelleri yerleştirilmiştir. Böyle bir anıtın tasarım fikri, Tanzimat'ın önemli ismi ve daha sonra Fossati'nin İstanbul'daki hamisi olacak olan Mustafa Reşit Paşa'ya ait olmalıdır. Bu anıt projesi, Fossati ile Osmanlılar'ın ilk bağlantısını oluşturmaktadır.

Fossati'nin erken tarihli bir uygulaması, Galata'daki San Pietro/Saint Pierre Kilisesi'dir.⁶⁴⁶ 1841-1843 yılları arasında yeniden inşa edilen bu Latin kilisesinin ilk inşası XV.yüzyıla kadar inmektedir. Fransız konsolosluğunun koruyuculuğunda olduğu bilinen kilisede, ana nefin solunda, 1843 tarihli inşa kitabesi mevcuttur. Tek nefli, basilikal planlı yapıda mekan beşik tonozla örtülmüş, koro bölümünün örtü sisteminde ise kubbe kullanılmıştır. Yoğun yapı dokusu içinde, sınırlı bir alanda inşa edilmiş küçük ölçekli bir yapı olan kilise çevre duvarı içine alınmıştır (Resim 52).

Fossati mimarlığında inşa edilen dönemin bir başka kilise yapısı ise Pangaltı'daki Saint Esprit Kilisesi'dir. Papanın İstanbul'daki temsilcisi Hillereau tarafından yaptırılan kilisenin inşası 1845 yılında başlamış, 1846'da tamamlanarak açılmıştır. Mimar Gaspare Fossati'nin eseri olan bu ilk yapı, 1865'te Vitalis tarafından yenilenmiştir. Üç nefli basilikal planlı, dışta iki katlı üçgen alınlıkla sonlandırılan cephe düzenlemesi neoklasik tarzda ele alınmıştır. Cephe XX.yüzyılın başında yenilenmiştir. 1876'da katedral statüsü kazandırılmış olan kilisenin bahçesine 1921'de Papa Bonua XV'in heykeli dikilmiş, 2006'da Papa XVI. Benediktus'un ziyareti vesilesiyle açılışı yapılan

⁶⁴⁴Isabella Palumbo Fossati Casa, "Gaspare Fossati, precursore e punto di riferimento degli architetti italiani ad İstanbul", *Architettura e architetti italiani ad İstanbul tra il XIX e il XX secolo*, İstanbul 1995, s. 62.

⁶⁴⁵ Tanzimat'ın ilan gününün her yıl şenliklerle kutlanması, okunduğu yere bir mermer sütun dikilerek üzerine Hatt-ı Hümayun'un yazılması öngörülmüş, fakat dikilmesi planlanan yerde halkın görmesinin kolay olmayacağı düşünülerek Beyazıt Meydanı'na dikilmesi yönünde karar değiştirilmekle birlikte günün koşulları dolayısıyla gerek şenlik yapılmasından gerekse anıt dikilmesinden vazgeçilmiştir. Bak: Abdurrahman Şeref Efendi, a.g.e., s. 40.

⁶⁴⁶ Isabella Palumbo Fossati Casa, a.g.m., s. 65.

XXIII. Paul'un heykeli de bahçede yerini almıştır. Değişiklik ve yenilemelerle günümüze gelen kilisenin Fossati tasarımına ait verileri net değildir (Resim 53-54).

Bugün mevcut olmayan Seraskerlik Hastanesi, 1841 yılında Fossati tarafından inşa edilmiştir. Beyazıt'ta Harbiye Nezareti'nin (bugün İstanbul Üniversitesi merkez binası) bahçesinde bulunan yapı Bekirağa Bölüğü olarak da bilinmektedir (Resim 55-56). 1950'li yıllarda yıktırılan Seraskerlik Hastanesi, Tanzimat yönetiminin mimarlık eğitimi almış yabancı bir mimara yaptırdığı ilk kâgir bina olması açısından önemlidir.⁶⁴⁷ Yapı, eldeki fotoğraflardan tanımlanabilmektedir. Arazinin konumundan dolayı deniz cephesi iki katlı olarak görülen neoklasik üsluptaki yapı büyük boyutludur. Yapının orta sofalı büyük bir konut planına sahip zengin iç süslemelerinin olduğu belirtilmiştir.⁶⁴⁸ Fossati, Osmanlı Devleti tarafından, hastanenin inşasından dolayı mükafatlandırılmış, kendisine 1843'te atıyye verilmiştir.⁶⁴⁹

Fossati 1843'te, Eminönü Limanı'nda bir karakol binası inşa etmiştir. Fossati'nin Yeni Camii ve çevresini gösteren çizimindeki detaydan yola çıkılarak, neoklasik üslupta, iki katlı, kâgir yapının, Fossati'nin karakol binası olduğu belirtilmiştir.⁶⁵⁰ Ancak 1834-1836 yılları arasında, İstanbul'dan başlayarak birçok gravür hazırladığı bilinen Thomas Allom'un bölge ile ilgili, 1839'da basılmış gravüründe de bu yapı bütün olarak görülmektedir. Dolayısıyla Fossati'nin karakol binasının bu yapı olması, eğer bir tarih hatası yoksa, mümkün görünmemektedir.⁶⁵¹

H.1262/1845-46 tarihli bir belgede "*Rusya devleti tebaasından olup Galata'da kain Rusya Sefarethanesinin esnayı inşasında mimarı bulunan Mösyö Fossati mukaddema hastahaneler ebniyesinde vesair ebniye-i*

⁶⁴⁷ Mimara ait mevcut proje ve eskizlerdeki tanımlamalarda Bab-ı Seraskeri Hastanesi olarak geçen yapı ile 1870'lere tarihlenen haritada, tanımlanan alanda hastane olarak belirtilen yapılar farklıdır. Can kışla olarak tanımlanan yapının hastane olduğunu belirtmektedir. Bakz: Cengiz Can, "Tanzimat ve Mimarlık", Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı, İstanbul 1999, s. 131.

⁶⁴⁸ Sedat Hakkı Eldem, a.g.e., (1979a), s. 60, 152.

⁶⁴⁹ BOA., İ.HAR., 23/1091, 15 L 1259 (8 Kasım 1843).

⁶⁵⁰ Cengiz Can, a.g.m., (1999), s. 132; Eyice, Fossati'nin inşa ettiği karakol binasının, Eminönü'nde Balık Pazarı'nın içinde olduğunu, daha sonra buzhaneye çevrildiğini ve 1956-1958 yıllarındaki istimlaklar sırasında ortadan kaldırıldığını belirtmiştir. Bakz: Semavi Eyice, "Mimar Gaspare Fossati ve İstanbul", *Arredamento Dekorasyon*, Sayı: 43, Aralık 1992, s. 130.

⁶⁵¹ Mustafa Sevim (Yay. Hazl.), *Gravürlerle Türkiye in Gravures, İstanbul I*, Ankara 2002, s. 93.

miriyyede istihdam olunarak' denilmek suretiyle Fossati'nin elçilik sarayının inşası esnasında, bu tarihe kadar Osmanlı Devleti'ne hastane ve bazı binalar yapımında hizmeti geçtiğinden kendisine bir kıta nişan verilmesi Rus sefiri tarafından istenmiş, kendisine uygun bir nişan verilmesi kabul edilmiştir.⁶⁵² Burada bahsi geçen ifadeler, bu tarihe kadar inşa edilmiş olan Seraskerlik Hastanesi ve karakol binası dışında Fossati'nin başka binalar da yaptığını göstermektedir.

Fossati'nin İstanbul'da, Osmanlı Devleti adına inşa ettiği en önemli yapı, inşası uzun yıllar süren ve bugün mevcut olmayan Sultanahmet'teki Darülfünun binasıdır. Yapım aşamasının uzunluğu, Avrupalı mimarına uzun seneler verilen maaşların toplamıyla pekçok ilim binası yapılacağı eleştirisi, masrafının da çok fazla olduğunu göstermektedir.⁶⁵³ Darülfünun kurma fikri ilk defa 1846'da gündeme gelmiş; devlet hizmetini daha iyi bir şekilde yürütecek memur yetiştirmek düşüncesiyle uygun bir mahalde kurulması kararlaştırılan binanın merkezi bir konumda olması istenmiştir. Bu amaçla Bab-ı Hümayun civarında bulunan eski cephane binası ile bitişiğindeki arsalar üzerinde eğitim için gerekli bütün detaylar düşünülerek büyük, sağlam bir bina yapılması planlanmıştır.⁶⁵⁴ Kasım 1846'da Fossati tarafından başlanan inşaat, 17 Eylül 1850 tarihli bir belgeye göre, aslen Macar asıllı olup ihtida eden mimar Ahmed Efendi tarafından sürdürülmüştür.⁶⁵⁵ 6 Mart 1865'te tamamlanmış olan binanın bir bölümü, bütünüyle tamamlanmadan, 1861'de Maliye Nezareti'ne tahsis edilmiş; binada iki yıl boyunca Ocak 1863'te halka açık, konferans şeklinde dersler verilmiştir. Bina Maliye Nezareti'ne, Evkaf ve Adliye Nezaretlerine, Meşrutiyet Dönemi'nde Meclis-i Mebusan'a tahsis edilmiş, 1933 yılı sonunda yanıncaya kadar Adalet Sarayı olarak kullanılmıştır. Üç katlı, 125 odalı çok büyük boyutlu yapı, dönemin kışla mimarisini yansıtan bir düzende ve kâgir olarak inşa edilmiştir. Dikdörtgen plan şemasına sahip olan binada, kare, açık avlulu iki büyük birim

⁶⁵² BOA., İ.HAR., 1491'den aktaran Feryal İrez-Hüsamettin Aksu, *Boğaziçi Sefarethaneleri*, İstanbul 1992, s. 59.

⁶⁵³ Ahmet Lütfi Efendi, a.g.e., 6-7-8, (1999), s. 1228.

⁶⁵⁴ Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.m., s. 703.

⁶⁵⁵ BOA., Cevdet, Maarif, 7190'dan aktaran Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.m., s. 705.

ile merkezde giriş bölümü yer almaktaydı (Resim 57). Darülfünun binası, konumu, boyutu, amaçlanan işleviyle tarihi yarımada Tanzimat mimarlığının en iddialı simge yapılarından birisi olmuştur.⁶⁵⁶ Neoklasik üsluptaki yapının Fossati tarafından hazırlanan çizim ve projelerinin küçük değişikliklerle uygulandığı anlaşılmaktadır. Fossati ve kardeşinin katılımıyla inşası uzun zaman alan Darülfünun binası ile ilgili ödemelerde sorun çıkmış, bir dönem ödeme yapılamamıştır.⁶⁵⁷ Darülfünun binası kontratının feshi ve mimarına maaş ödemesi 1861'de kesilmiştir ki bu tarihte Fossati İstanbul'da değildir.⁶⁵⁸

İşleviyle öncü bir örnek olan Hazine-i Evrak binası da Fossati'nin eseridir. Cağaloğlu'nda Babıali yanında, bugün Devlet arşivleri deposu olarak kullanılan ve restorasyonda olan yapı 1846-1848 yılları arasında inşa edilmiştir. 9 Kasım 1846 tarihli belgede, devlete ait önemli evrakların, Avrupa'da olduğu gibi korunup saklanması amacıyla, "*...muntazam kütübhane şeklinde bir daire-i mahsusa kargir olarak inşası münasip görülüp Darülfünun ebniyesi mimarı Fossati marifetiyle bir bir kıta resmi tersim ettirilmiş ve nev icad tuğladan tarz-ı cedid üzre...*"⁶⁵⁹ (Ek 19) hazırlanan plana göre yapılması kararlaştırılmıştır. Tek katlı olarak, ters "T" plan şemasında tasarlandığı görülen ve ilk keşif masrafları bu plan üzerinden çıkarılan yapının, uygulama aşamasında iki katlı olmasına karar verildiği anlaşılmaktadır (Ek 20). İlk plandan vazgeçilme gerekçesi, yapının tek katlı olduğu takdirde rutubetin önüne geçilemeyeceği ve bazı büyük evrak sandıklarının gereği gibi saklanamayacağına anlaşılmaması olarak izah edilmiştir.⁶⁶⁰ 1848'de tamamlanan yapının ikinci keşfi Ebniye-i Hassa Müdürü Seyyid Abdülhalim, Ebniye-i hassa kalfaları Salih, Seyyid İbrahim Hilmi ile İstefan/Stefan ve Ohannes kalfalar tarafından yapılmış, planlanan ve uygulanan yapı arasındaki fark tespit edilerek bu farkın ödenmesi gerektiği

⁶⁵⁶ Semavi Eyice, a.g.m., (1992), s. 128.

⁶⁵⁷ BOA., A.MKT.NZD., 101/18, 16 S 1270 (22 Kasım 1853); BOA., A.MKT.NZD., 111/83, 4 C 1270 (4 Mart 1854); BOA., MVL., 310/12883, 12 L 1270 (12 Temmuz 1854); BOA., MVL., 319/13515, 27 S 1271 (19 Kasım 1854).

⁶⁵⁸ BOA., İ.MVL., 447/19893, 1277 (1861).

⁶⁵⁹ BOA., İ. M.MÜH., 658, 11 Za 1262 (1 Kasım 1846).

⁶⁶⁰ BOA., İ. M.MÜH., 659, 27 Z 1262 (16 Aralık 1846).

belirtilmiştir (Ek 21).⁶⁶¹ Binanın kapı, pencere, merdiven gibi demir aksamı ile döşemelerinin, sonradan yangından korunmak üzere değiştirildiği, aynı amaçla etraftaki arsaların satın alınarak boşaltıldığı anlaşılmaktadır.⁶⁶² Hazine-i Evrak binasının inşasından dolayı Fossati'ye ödemelerde aksaklıklar olmuş, ilk keşfe göre planlanan ve daha sonra uygulamada yapılan değişiklikten dolayı artan farkın ödenmesi uzun sürmüştür. 1849'da, hala bu binadan dolayı Fossati'ye ödeme yapılmaktadır.⁶⁶³ Fossati'nin 1827'de mezuniyet projesi olarak hazırladığı konu, fikir olarak bu yapı için öncü olmuş olmalıdır. Kare planlı, iki katlı kâgir yapı orta alanda kubbe ile örtülmüştür ki Fosatti, Ayasofya Muvakkithanesi'nde de bu tarz bir kurguyla orta kubbe kullanmıştır (Resim 58-59).

Fossati, Hollanda Elçiliği için de bir tasarım hazırlamıştır. 1831'deki yangında zarar gören binanın yerine, 1840 yılında Fossati tarafından bir proje hazırlanmış, ancak bu dönemdeki ekonomik koşullardan dolayı uygulanamamıştır. Fossati'ye 1852'den sonra, arsada yer alan ahşap binanın elçilik evi haline getirilmesi projesi verilmiştir. Burası Tercümanlık Bürosu olarak kullanılan ve bugün de mevcut olan binadır.⁶⁶⁴ Elçilik Sarayı'nın mimarı ise Barborini'dir.

Fossati'nin İstanbul'daki önemli faaliyetlerinden biri de Ayasofya'nın restorasyonudur.⁶⁶⁵ Ayasofya Camii'nin tamirine dair birçok isim önerilmiş ve pek çok yazışma yapılmıştır. 12 Şubat 1847 tarihli tezkirede caminin tamiri için Ebniye-i Hassa müdürü düşünülmüş, bu şahsın sorumlu olduğu mektep binasının camiye yakınlığı yanında, makamı itibarıyla de bu işin sorumluluğunu almaya uygun olduğu ileri sürülmüştür. 20 Şubat 1847'de "Ebniye-i Hassa müdürünün denetiminde olmak üzere" kararı verilmiş, 23 Mart 1847'de de "bu işe Ebniye-i Hassa Müdürü Halim Efendi'nin memur edilmesi" istenmiş, tamir sırasında mimaride mahareti cihetiyle Darülfünun inşasından sorumlu Fossati Kalfa ile de müzakere olunması üzerinde

⁶⁶¹ BOA., İ. M.MÜH., 690, 23 S 1264 (30 Ocak 1848).

⁶⁶² BOA., A.MKT.NZD., 11/29, 11 N 1266 (21 Temmuz 1850).

⁶⁶³ BOA., İ.MVL., 142/3945, 2 B 1265 (24 Mayıs 1849).

⁶⁶⁴ Marlies Hoenkamp-Mazgon, *İstanbul'da Hollanda Sarayı*, İstanbul 2002, s. 98.

⁶⁶⁵ Ayasofya hakkında, kaynak ve belgelere dayalı önemli bir kaynak yayınlanmıştır. Bakz: Ahmed Akgündüz vd., a.g.e.

durulmuştur. Ayasofya Camii'nin "asar-ı kadime ve atika"dan olmasından dolayı tamir işine dikkat ve ihtimam gösterilmesi, bunun gibi eski bir eserin mimaride maharet ve tecrübesi bulunan bilirkişiler ile müzakeresi icab edeceğinden, Evkaf Nezareti gözetiminde olmak üzere, tamir işine Ebniye-i Hassa müdürü memur edilmiş, Halim Efendi tarafından tamirin icrasına da Yani Kalfa seçilmiştir. Mimarlık ilmindeki mahareti dolayısıyla Fossati Kalfa ile de müzakerede bulunulması uygun görülmüştür.⁶⁶⁶ Bu sürecin sonunda tamirat işinin başına Fossati getirilmiştir. Fossati, restorasyon sırasında yapıyla bağlantılı birtakım ek binalar da inşa etmiştir. Hünkar mahfili ve mahfille bağlantılı hünkar köşkü bunlardandır. Fossati'nin başkanlığındaki Türk-İtalyan usta ve sanatçılardan oluşan büyük bir ekip tarafından yürütülen restorasyon, 1847-1849 yılları arasında yapılmıştır. Cami, 3 Ağustos 1849'da ibadete açılmış, ancak çalışmalar devam etmiştir (Resim 60).

Ayasofya'nın güneybatısında, avlu kapısı yanındaki müstakil muvakkithane binası da büyük tamir sırasında, Fossati tarafından hazırlanan projeye göre Mısırlı Yani Kalfa müteahhitliğinde inşa edilmiştir. Ödemelerde çıkan sorunlardan dolayı inşaat bir süre aksamış, 1853'te tamamlanabilmiştir.⁶⁶⁷ Kare planlı, küçük kâgir yapı, içte ortada sekiz sütun üzerine oturan sekizgen, yüksek kasnaklı, dört pencereci küçük bir kubbe ve çatıyla örtülüdür (Resim 61-62). Camiye bakan cephede yuvarlak kemerli bir girişe sahip olan muvakkithane, diğer üç cephede yuvarlak kemerli üçer pencereye sahiptir. Cephenin bütününde, kemerli üçlü pencere uygulaması, daha sonra inşa edilecek olan Reşit Paşa Türbesi'nde de görülmektedir.

Fossati'nin Ayasofya restorasyonu sırasında, temelden inşa ettiği belirtilen Ayasofya Medresesi ise bu tarihte değil, Abdülaziz döneminde, cami çevresinde yapılan düzenlemeler sırasında yıktırılarak yeniden neoklasik üslupta, iki katlı olarak inşa edilmiştir. Günümüze ulaşmayan bu yapı 1936'da yıktırılmıştır. 1873'te, hazırlanan plana göre yeni baştan inşasına karar verilen medresenin ilk keşfi Mösyö Koçifi tarafından hazırlanmıştır.⁶⁶⁸

⁶⁶⁶ BOA., A.MKT. 75/5, 6'dan aktaran Ahmed Akgündüz vd. , a.g.e., s. 491.

⁶⁶⁷ Ahmed Akgündüz vd. , a.g.e., s. 517.

⁶⁶⁸ Ahmed Akgündüz vd. , a.g.e., s. 592-595.

Boğaziçi'nin ilk kâgir sahil sarayı olan 1847 tarihli, bugün hastane olarak kullanılan Baltalimanı Reşit Paşa Sarayı⁶⁶⁹ ile bugün İstanbul Üniversitesi'nin sosyal tesisleri olarak kullanılan Hünkar Dairesi, 1855 yılında Fossati tarafından inşa edilmiştir (Resim 63).⁶⁷⁰ Dönemin birçok anlaşma ve görüşmelerine ev sahipliği yapmış olan Mustafa Reşit Paşa'nın ahşap yalısının yerine inşa edilen Baltalimanı Reşit Paşa Sarayı, dönemi için çok modern ve alışılmışın dışında bir plana sahiptir. Fossati bu sivil mimari örneklerinde yorumlayarak kullandığı geleneksel formların yanında oryantalist öğelere de yer vermiştir (Resim 64-65). Dönemi için Avrupa'nın en zengin kişileri arasında gösterilen Reşit Paşa, bütün imkanlarını mimarın kullanımına sunmuş olmalıdır.

Fossati, 1858 yılında vefat eden hamisi Mustafa Reşit Paşa için, üç ayrı türbe projesi hazırlamış ve bu projelerinden birini Beyazıt'ta inşa etmiştir (Resim 66-67). Kare planlı, kubbeli türbenin caddeye bakan cephesine, tüm cepheyi kaplayan kemerli üç pencere yerleştirilmiş, pencere açıklıkları grift, bitkisel bezemeli demir şebekelerle kapatılmıştır. Yan cephede tek pencere, Beyazıt Camii yönündeki girişinde ise sundurmalı kapı açıklığı yer almaktadır.

Fossati'nin aynı konularda, benzerlikler içeren birçok proje hazırladığı bilinmektedir. Bunların uygulama ile benzerliklerinden yola çıkılarak teklif projeleri oldukları anlaşılmaktadır.

Fossati'nin hazırladığı projelerden yola çıkılarak birtakım restorasyonlar da yaptığı ileri sürülmüştür. Çinili Köşk restorasyonu,⁶⁷¹ Aynalıkavak Kasrı restorasyonu, XVIII.yüzyılın sonunda geçirdiği büyük bir onarımla son şeklini alan ve bugün İtalyan Konsolosluğu konutu olarak kullanılan Beyoğlu'ndaki Venedik Sarayı bunlar arasındadır (Resim 68). Fossati, 1856'da, Osmanlı Hükümeti'ne, Pangaltı'dan Büyükdere'ye kadar uzanan bir tren hattı projesi teklifi sunmuştur. Kardeşi Virgilio Fossati'nin de

⁶⁶⁹ Sedat Hakkı Eldem, a.g.e., (1979b), s. 156; 1943 yılından beri Sağlık Bakanlığı'nın kullanımında olan yapının 1999 depremi sonrası onarımını Sabancı Ailesi karşılamıştır.

⁶⁷⁰ Tito Lacchia, a.g.e., s. 69; Cengiz Can, a.g.t., s. 125.

⁶⁷¹ Laurence Ammour, "Un Architecte Italien a Istanbul: Gaspard Fossati (1809-1883)", *Observatoire Urbain d'Istanbul, Lettre d'information*, No: 5, Décembre 1993, s. 19.

katkıda bulunduğu bu proje uygulanmamıştır. Kırım Savaşı vesilesiyle bu bölgede kurulan askeri kamplarla ilişkilendirilen proje dışında, Fossati'nin aynı tarihlerde Maslak'ta askeri kamplar için su haznesi ile büyük bir mutfak yaptığı belirtilmiştir.⁶⁷²

Kardeşi Giuseppe Fossati'nin projesine göre, 1855'te yapıldığı anlaşılan ilk Telgrafhane-i Amire binasının inşasını Fossati kardeşler birlikte yürütmüş olmalıdır. Gülhane Parkı girişinde inşa edilen, bugün mevcut olmayan binanın iki katlı olarak yapıldığı, daha sonra bir kat ilavesi olduğu, eldeki görsel belgelerden anlaşılmaktadır.⁶⁷³

Fossati'nin bazı tiyatro binaları da tasarladığı bilinmektedir. Ancak bu projelerin bazılarının kendisi tarafından uygulandığı ileri sürülmekle birlikte, buna dair kesin bilgi yoktur. Onun tasarımları öncülüğünde uygulanmış projeler olmalıdır.

Tanzimat Meclisi'nin 13 Haziran 1855 tarihli ayrıntılı gerekçeler içeren kararıyla Şehremini başkanlığında iki yardımcı ve her sınıf halktan 12 kişiyi içeren 15 kişilik bir İntizam-ı Şehir Komisyonu/Şehir Meclisi oluşturulmasına karar verilmiştir.⁶⁷⁴ Oluşturulan İntizam-ı Şehir Komisyonu'nun 30 Kasım 1856 tarihli karar tutanağında, komisyon üyeleri arasında mimar Fossati'nin de yer aldığı görülmektedir.

Ülkede yol, köprü, kanal, bina gibi imar faaliyetleri için Ticaret Nezareti bünyesinde 1857'de oluşturulan Meclis-i Maabir'in üyeleri arasında Balyan'ın yanı sıra Büyük Fossati de vardır.⁶⁷⁵ Dönemin imar faaliyetlerindeki önemli iki ismin yer aldığı meclis kısa bir süre sonra kaldırılmıştır.

Gaspere Fossati 1847'de, Osmanlı Devleti adına yaptığı çalışmaları ileri sürerek, "*Beyoğlu'nda dört yol ağzı civarında*" ev satın almak istemiş; ancak 1848'de bu isteği geri çevrilmiştir (Ek 22).⁶⁷⁶ Nitekim bu tarihlerde yabancıların mülk edinme hakkı yoktur. Fossati'nin daha sonraki tarihlerde Beyoğlu'nda ev sahibi olduğu anlaşılmaktadır. 1856'da, "*Darülfünun mimarı*

⁶⁷² Semavi Eyice, a.g.m., (1992), s. 130.

⁶⁷³ Semavi Eyice, a.g.m., (1992), s. 130.

⁶⁷⁴ Osman Nuri Ergin, a.g.e., 3, (1995), 1371, 1380-1403.

⁶⁷⁵ BOA., İ. MM., 452, 12 Ra 1274 (31 Ekim 1857).

⁶⁷⁶ BOA., İ.HAR., 43/2011, 23 Za 1263 (2 Kasım 1847).

Fossati'nin Beyoğlu'nda kain hanesinin suyu olmadığından yarım masure su verilmesi..." kararına dair belge, Fossati'nin bu tarihte var olan evinin Beyoğlu'nda olduğunu göstermektedir.⁶⁷⁷

Gaspore Fossati, İstanbul'da inşasını üstlendiği neredeyse bütün yapılarda kardeşi Guiseppe ile birlikte çalışmıştır. 1848'de inşaatı tamamlanan Hazine-i Evrak binası için Fossati'ye nişan verilmiş, Fossati'nin talebi üzerine kardeşine de 4. dereceden bir kıta nişan verilmesi uygun bulunmuştur.⁶⁷⁸ Yaptıkları işlerle sık sık Osmanlı yönetimi tarafından ödüllendirilen Fossati kardeşlerin İstanbul'dan ayrıldıktan sonra da ödüllendirildikleri görülmektedir. Ebniye-i Miriyye inşa ve tamirinde istihdam edilen Mimar Fossati Gasbar'a dördüncü rütbeden ve biraderleri Jorak Fossati ile Virçil/Virgilio Fossati'ye beşinci rütbeden Mecidiye Nişanı tevcihini gösteren 1861 tarihli belge üç kardeşin de ödüllendirildiğini göstermektedir.⁶⁷⁹ Bunlardan Virgilio, muhtemelen raylı tren projesindeki çalışmasından dolayı ödüllendirilmiştir.

Brera Akademisi'nde almış olduğu Güzel Sanatlar eğitimi, Gaspore Fossati'nin aynı zamanda iyi bir ressam olarak hazırladığı birçok çizim, desen ve resmin altyapısını oluşturmaktadır. Kardeşi ile birlikte yaptığı bin dolayındaki çalışmaları İsviçre Bellinzona Cantonale Arşivi'ndedir.⁶⁸⁰ İstanbul'un mimari dokusunu yansıtan, mimari ağırlıklı çalışmalarında figürlere de yer vermiştir. Fossati kardeşlerin restorasyon sırasında, Ayasofya'nın mozaiklerini çizdiği, aynı zamanda Ayasofya ve çevresini betimlediği bilinmektedir. Ayasofya ve çevresi ile ilgili Gaspore Fossati'nin 25 adet resmi, padişahın sağladığı maddi yardımlarla 1852'de Londra'da bastırılmıştır. Fossati, Ayasofya Camii resimlerinin basılması konusunda padişahla görüşmüştür.⁶⁸¹ Gaspore Fossati adına bastırılan, Ayasofya ve çevresini gösteren 25 resmin, Şubat 1851 tarihli kapak, içindekiler listesi ve Fossati imzalı Fransızca taktim yazısı, 1853'te padişaha sunulmuş; Fossati

⁶⁷⁷ BOA., A.MKT.NZD., 198/1, 20 S 1273 (20 Ekim 1856).

⁶⁷⁸ BOA., İ. M. MÜH., 699, 1262 (1846).

⁶⁷⁹ BOA., A.DVN. MHM. 34/43, R 1278 (Ekim/Kasım 1861).

⁶⁸⁰ Zeki Sönmez, a.g.e., (2006), s. 122-129.

⁶⁸¹ BOA., İ.HAR., 99/4611, 19 R 1269 (30 Ocak 1853); BOA., İ.HAR., 95/4680, 20 Ca 1269 (10 Mart 1853).

kardeşler tarafından hazırlanan arıza ile padişaha yazılan ayrı bir taktim yazısında iki özel nüsha padişaha taktim edilmiş, Fossati kardeşlere birer pırlanta yüzük verilmiştir (Ek 23). Ayrıca 20 adet albüm daha ismarlanmasına karar verilerek yüklü bir ödeme yapılmıştır.⁶⁸²

Gaspare Fossati, dönemin zengin bürokratları dışında, gayrimüslim ve levantanlar için de Pera bölgesinde inşa edilmek üzere pekçok konut projesi hazırlamıştır. Kardeşi Giuseppe Fossati de birçok proje hazırlamıştır.⁶⁸³ Bu projelerin bir kısmı uygulanmış olmalıdır.

Fossati kardeşler ülkelerine döndükten sonra da İstanbul'la bağlantılarını koparmamışlardır. Gaspare, 1863 yılında, yanan Sarayburnu sahil sarayı üzerine Abdülaziz'e yeni bir saray yapmayı teklif eden bir taslak sunmuştur. Giuseppe Fossati de 1865'teki büyük restorasyon çalışmaları kapsamında, Sirkeci-Hocapaşa ile Çemberlitaş bölgesinin imarı için "çok çirkin" olarak tanımlanan bir proje hazırlayarak göndermiştir.⁶⁸⁴

Gaspare Fossati, son dönem Osmanlı mimarlığının en önemli aktörüdür. Yaptığı binalar ve çok sayıda uygulanmamış projeleriyle Tanzimat ortamının mimari taleplerini cevaplandırmıştır. Osmanlı başkentinde faaliyet gösteren ilk diplomalı mimar olarak, açtığı mimarlık bürosu bu anlamda ilk girişimi oluşturmuş olmalıdır (Resim 69). Tanzimat Dönemi mimarlığında ağırlıklı rol oynayacak İtalyan mimarlar için yol açmış, beraberinde çalıştırdığı veya çalıştığı mimar ve sanatçılarla dönem mimarlığının belirleyici ismi olmuştur. Yanında da birçok kişi yetiştirmiş olmalıdır. Dönem beğenisi içinde neoklasik üslupta inşa ettiği yapıların yanında, geleneksel formlara da kayıtsız kalmamış; ayrıca yapılarında dönemin oryantalist beğenisini yansıtan öğeleri kullanmıştır.⁶⁸⁵ Fossati'nin bazı yapıları, İstanbul'daki ilk oryantalist örnekler olarak verilir. Fossati, çevresine duyarlı bir mimar ve ressamdır. Tanzimat anıtı projesini dikilitaş şeklinde tasarlaması, Hazine-i Evrak binasının ilk planında ters T şemasını kullanması gibi, bu örnekler çoğaltılabilir. Gaspare Fossati, Osmanlı başkentinde daha çok neoklasik

⁶⁸² BOA., İ.HAR., 99/4813, 16 Ş 1269 (25 Mayıs 1853).

⁶⁸³ Semavi Eyice, a.g.m., (1992), s. 132.

⁶⁸⁴ Semavi Eyice, a.g.m., (1992), s. 133.

⁶⁸⁵ Turgut Saner, *19.Yüzyıl İstanbul Mimarlığında 'Oryantalizm'*, İstanbul 1998, s. 91.

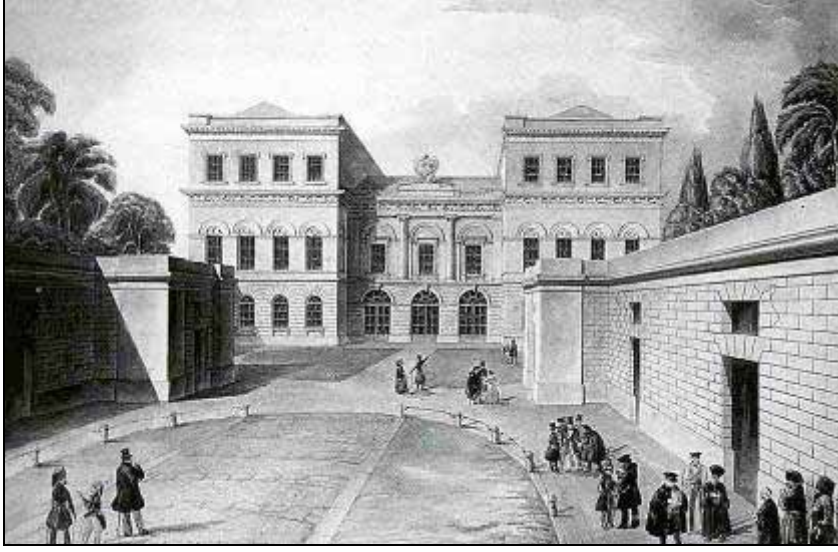
anlayışta eserler inşa etmesine rağmen, yaptığı anıtsal ve sivil mimari eskizleri, rölöveleriyle Osmanlı mimarisine ilgi duyan bir mimardır.⁶⁸⁶

Giuseppe Fossati (1822-1891), Milano'da Brera Akademisi'nde mimarlık eğitimi almış, 1839 yılından itibaren ağabeyi Gaspare Fossati'nin çağrısı üzerine İstanbul'a gelmiş; 1858 yılında ülkelerine dönene kadar burada birlikte çalışmışlardır. Giuseppe Fossati de Gaspare Fossati gibi çeşitli vesilelerle Osmanlı Devleti tarafından ödüllendirilmiştir.⁶⁸⁷ İstanbul'la ilgili hazırladığı çalışmasını yayınlamamıştır. İstanbul yaşamını ve tarihi eserlerini betimlediği çok sayıda resmi vardır. Kendi imzasıyla hazırladığı birçok konut projesinin yanı sıra Gaspare Fossati tarafından İstanbul'da inşa edildiği bilinen neredeyse bütün yapılarla ilgili adı geçmektedir. Eş zamanlı inşa edilen birçok yapıda birlikte çalıştıkları, projeleri birlikte hazırladıkları bilinmektedir. Giuseppe, kendisi ile Gaspare'nin projelerinden oluşan ve 1890'da Torino'da düzenlenen serginin "*Rilievi Storico-artistici sull' Architettura Bizantina, Milano 1890*" adlı bir kataloğunu yayınlamıştır.⁶⁸⁸

⁶⁸⁶ Paolo Girardelli, a.g.m., (1999a), s. 66.

⁶⁸⁷ Avusturya Sefareti tercümanlarından Mösyö Diker Hauzın ile mimar Fossati'nin kardeşine 3. ve 5. dereceden birer nişan verilmesine dair belge için bakz: BOA., İ.HAR., 52/2442, 28 R 1265 (23 Mart 1849).

⁶⁸⁸ Tito Lacchia, a.g.e., s. 99.

Resim 50. Beyoğlu'ndaki Rusya Sefarethanesi, Fossati'nin çizimi (I. P. F. Casa'dan).

Resim 51. Rusya Sefarethanesi (T. Lacchia).

Resim 52. Galata San Pier/Saint Pietro Kilisesi (2006).

Resim 53-54. Pangaltı, S.Esprit Kilisesi (2006).

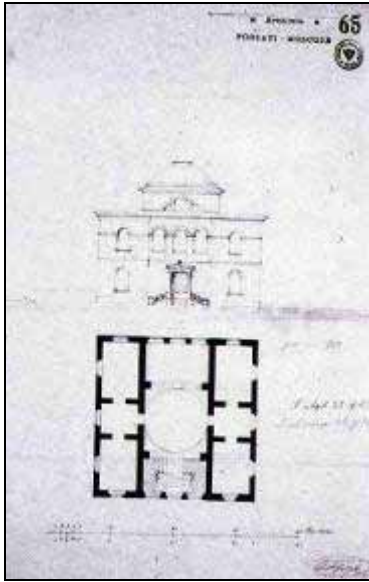
Resim 55. Seraskerlik Hastanesi ve Kışlası (B. Öztuncay'dan).

Resim 56. Kışla ve hastane binasının son durumu (2004).

Resim 57. Darülfünun binasının deniz yönünden görünüşü (Şehbal).

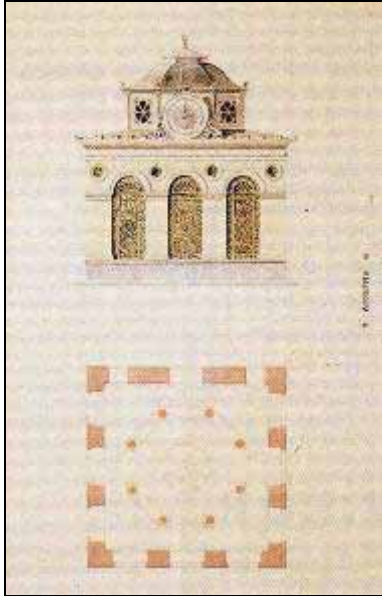
Resim 58. Hazine-i Evrak Binası'nın değiştirilerek uygulanan projesi (S. Eyice'den).

Resim 59. Hazine-i Evrak Binası (Resimli Kitap).

Resim 60. 1880'lerde Ayasofya (E. Özendes'den).

Resim 61. Ayasofya Muvakkithanesi'nin projesi (S. Eyice'den).

Resim 62. Ayasofya Muvakkithanesi (2005).

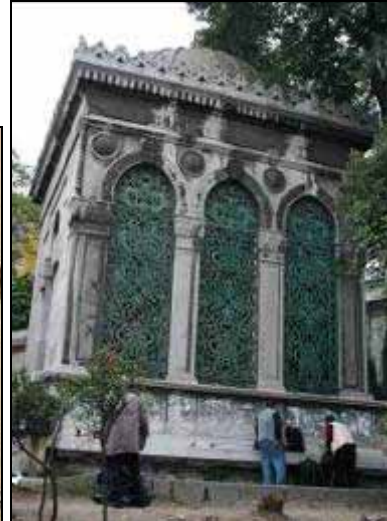
Resim 63. Baltalimanı'ndaki Reşit Paşa Sarayı (2006).

Resim 64-65. Sarayın ön ve yan cephesi.

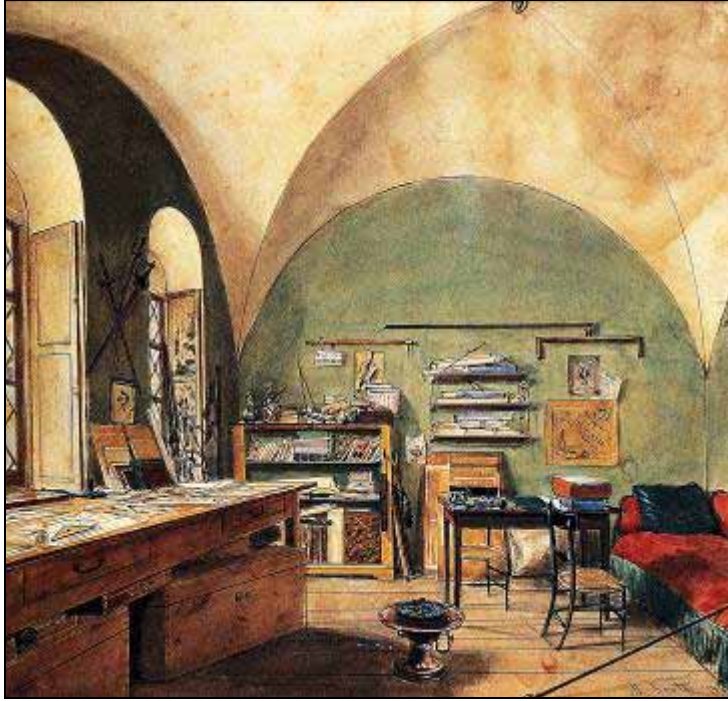
Resim 66. Fossati'nin hazırladığı türbe projeleri (I. P. F. Casa'dan).

Resim 67. Beyazıt'ta Mustafa Reşit Paşa Türbesi (2006).

Resim 68. Beyoğlu'ndaki Venedik Sarayı (2006).

Resim 69. M.I. Scotti tarafından yapılan Fossati'nin Pera'daki mimarlık atölyesinin 1848 tarihli resmi (Z. Sönmez'den).

III.1.3.3.3. William James SMITH

Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı başkentinde faaliyet gösteren yabancı mimarlardan biri de Smith'tir. İngiliz Çevre Bakanlığı mimarlarından olan William James Smith, elçilik binasının inşası için görevli olarak 1843 yılında geldiği İstanbul'da 1853 yılına kadar kalmış, bu on yıllık süre zarfında Osmanlı Devleti adına da birçok yapı yapmıştır.

Smith, İngiltere Elçilik Sarayı inşası devam ederken, 1846 yılından ülkesine döndüğü 1853 yılına kadar Osmanlı Devleti'nin maaşlı mimarı olarak çalışmıştır. 1853 tarihli bir belgede, "*Mecidiye Kışlay-ı Hümayunu ebniyesi mimarı İsmid/Smith Kalfa'ya iki yüz atmış iki senesi kanuni sanisinden itibaren ba irade-i seniye-i şahane-i hazreti şahanedden beher mah ve dört bin kuruş maaş tahsis olunarak mahbemar hazine-i mezkureden ita olunmakta bulunan ve mimarı mersum ebniye-i mezkureye ayda ve iki ayda bir defa gelmekte olduğu haber verilmiş ve bunun üzerine bu defa kalfa-ı mersum İngiltere'ye gidecek bulunduğu tahkik kılınmış olmasıyla iş bu nisan ibditasından itibaren mahye-i mezkurun katı icabından ve emri irade-i seniyye hazreti sadaret penahilerine menuta mevaddeden olmağla ol babda emr-u ferman menlehel emrindir.*"⁶⁸⁹ demek suretiyle Ocak 1846'dan itibaren Osmanlı Devleti hizmetinde, dörtbin kuruş maaşla, 1853 Nisan ayına kadar çalıştığı anlaşılmaktadır (Ek 24).⁶⁹⁰

1824 yılında ilk defa Osmanlı başkentindeki elçilik görevi bir kenara bırakılırsa, 1842'den 1858'de istifa ettiği tarihe kadar İstanbul'da elçi olarak bulunan Lord Stratford Canning'in başta Reşit Paşa olmak üzere Osmanlı devlet adamları üzerinde hayli nüfuzu olan bir elçi olması gözönüne alındığında,⁶⁹¹ Smith'in Osmanlı Devleti'nde maaşlı olarak çalışmasını Canning'in bu nüfuzuna bağlamak gerekir. Onun elçiliği döneminde

⁶⁸⁹ BOA., İ.HAR. 98/ 4772, 15 B 1269 (24 Nisan 1853).

⁶⁹⁰ Daha önce, 4 Kasım 1851'de, mimar Smith/İsmi't'in maaşının kesilmesine dair yazışmalar yapılmıştır. Bakz: BOA., A.AMD., 33/23, 9 M 1268 (4 Kasım 1851).

⁶⁹¹ Stanley Lane Poole, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, (Çev. C. Yücel), İstanbul 1999, s. 3-6.

İstanbul'da bulunan Smith, 1853'te yine onun isteğiyle geri gönderilmiş olmalıdır.

Smith, 1831'deki Pera yangınında yanan İngiltere Elçilik Sarayı için 1841 yılında görevlendirilmiş; 1842'de Charles Barry ile birlikte binanın tasarımını yapmış; 1843'te onaylanan plan üzerine İstanbul'a gönderilmiştir (Resim 70-71).⁶⁹² Bu tarihte yapımına başlanan bina 1851'de kullanıma açılmış, bütünüyle tamamlanması 1854 yılına kadar sürmüştür. Charles Barry de yapım aşamalarını görmek için İstanbul'a gelmiştir. İtalya'daki rönesans dönemi saraylarını hatırlatan üç katlı, neoklasik tarzdaki yapı, 1870 yılındaki yangında zarar görmüş, 1871'de onarım geçirmiştir. Elçilik bahçesinde yer alan ve 1849'da var olan binanın yerine başlanan St. Helena Şapeli de Smith tarafından başlanmış, 1856 yılında tamamlanabilmiştir.⁶⁹³

Smith, İngiltere Elçilik Sarayı ve St. Helena Şapeli dışında asıl mimari üretimini Osmanlı Devleti için yapmıştır.

Bezmialem Valide Sultan tarafından yaptırılan Sultanahmet'teki Valide Mektebi ya da Darülmaarif olarak bilinen bina, 1850 yılında tamamlanmıştır. Bu yapının mimarı Smith'tir.⁶⁹⁴ 21 Mart 1850'de açılan, rüştiye üstü ilk sivil okul olan Valide Mektebi, açılışından kısa süre sonra Darülmaarif olmuş, açıldığı dönemde yapısının büyüklüğü ve görkemiyle herkesi hayran bırakmış, okulla ilgili geniş bilgi dönemin resmi yayın organında yer almıştır.⁶⁹⁵ Bodrum üzerine iki kattan oluşan yapıya sonradan bir kat daha ilave edilmiştir. Yatay dikdörtgen bina, 1934 yılında İstanbul Kız Lisesi olarak kullanılmaya başlanmadan önce kapsamlı bir onarım geçirmiş, günümüze değişikliklere uğramış olarak ulaşmıştır (Resim 72).

1850'de, Mimar İsmet/Smith, Mekteb-i Fünun-ı Harbiye'de inşa olunmakta olan manej binalarının ikmal işini yapmak üzere görevlendirilmiş, yeni yapılan keşfe göre kendisine bir miktar daha ücret ödenmesi kararlaştırılmıştır. Mimar İsmet/Smith'in yaptığı manej binalarının

⁶⁹² J. M. Crook, M. H. Port, *The History of the King's Works*, London 1973, s. 636.

⁶⁹³ J. M. Crook, M. H. Port, a.g.e., s. 638.

⁶⁹⁴ Journal de Constantinople, 4 Decembre 1848, S.131'ten aktaran Mustafa Cezar, a.g.e., (2002), s. 544.

⁶⁹⁵ *Takvim-i Vekayi*, Sayı: 427, 1266; Osman Nuri Ergin, a.g.e., (1939), s. 375-379.

tamamlanmasına dair Ticaret Nezareti'ne yazılan yazı, bu tarihte Smith'in manej binaları yaptığını göstermektedir.⁶⁹⁶ Bu tarihte, bahsedilen Harbiye Mektebi'nin manej binalarının Smith tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır.

Beyoğlu'nda İstiklal Caddesi üzerinde, Galatasaray Lisesi karşında, 1840'da İtalyan Bosco'nun temsiller vermek üzere bir tiyatro için ferman alması ve burada gösteriler yapması Naum Tiyotrosu ile ilgili ilk bilgilerdir. 1831 yangınından önce Halep'li Michel Naum Duhani'nin evinin olduğu arazide, yangın sonrası yapılan ahşap bir binada cambaz gösterileri düzenlenmiş, 1840'dan sonra da 2 yıl süreyle Bosco bu binada sihirbazlık gösterileri yapmıştır.⁶⁹⁷ 1847'de yanan⁶⁹⁸ bu ahşap binanın yerine, yenisinin Fossati projelerine göre yapıldığı belirtilmektedir.⁶⁹⁹ Ancak Fossati imzalı "Yeni İtalyan Tiyatrosu" projesinin tarihinin 1846 olması, eğer uygulanan proje bu ise, yangının 1846'dan önce olduğunu gösterir. Naum'un ilk kez 1853'te yandığı bilgisi⁷⁰⁰ de Fossati tasarımının uygulanıp uygulanmadığı konusunda çelişki yaratmaktadır. 1853'teki yangından kısa bir süre sonra tiyatro binası, Smith tarafından yeniden yapılmıştır.⁷⁰¹ Ancak 6 Ağustos 1851 tarihli arşiv belgesinde "Beyoğlu'nda inşa olunmuş olan tiyatro ebniyesinden dolayı Naum ile İngiltere mimarlarından Mösyö İsmid..." arasında cereyan eden anlaşmazlık,⁷⁰² konuyla ilgili anlaşmazlık üzerine "münasib bir mimar ve kalfalardan" oluşacak birkaç kişi ile Meclis-i Vala'dan münasib birinin tiyatroya gönderilmesi,⁷⁰³ Naum'un mimar İsmid/Smith'e vereceği meblağdan dolayı çıkan anlaşmazlığın halledilmesi sürecinden bahsetmektedir. Bu bilgi, Smith'in 1850'den önce Naum için tiyatro binası inşa ettiğini göstermektedir (Ek 25). Nitekim 21 Nisan 1848 tarihli Fransız gazetesinde, yangın sonrası Naum Tiyatrosu'nu yeniden yapmakla görevlendirilen Smith'in tiyatronun

⁶⁹⁶BOA., A.AMD., 19/18, 14 Ş 1266 (25 Haziran 1850);BOA., MKT.MHM., 22/86, 22 Ş 1266 (3 Temmuz 1850).

⁶⁹⁷ Metin And, a.g.e., s. 201.

⁶⁹⁸ Naum Tiyatrosu'nun 1847'de yandığını, Journal de Constantinople 12 Ocak 1861'den aktaran Metin And, a.g.e., s. 201.

⁶⁹⁹ Cengiz Can, a.g.t., s. 154.

⁷⁰⁰ Said Naum Duhani, *Eski İnsanlar, Eski Evler*, İstanbul 1982, s. 63.

⁷⁰¹ Said Naum Duhani, a.g.e., s. 63.

⁷⁰² BOA., A.MKT.UM., 68/28, 8 L 1267 (6 Ağustos 1851).

⁷⁰³ BOA., A.MKT.MVL., 44/93, 3 Za 1267 (30 Ağustos 1851); BOA., A.MKT.NZD., 42/6, 5 Za 1267 (1 Eylül 1851).

maketini Çırağan Sarayı'na götürerek padişaha gösterdiği ve padişahın da bunu beğendiği belirtilmektedir.⁷⁰⁴ Ancak binaya 1849'da dördüncü bir loca katinın eklendiği, birtakım yenilemelerin de olduğu bilinmektedir. Bu aşamada da Smith çalışmış olmalıdır. Ayrıca Smith 1853'te İstanbul'dan ayrıldığı için, bahsedilen 1853 yangınından sonraki binayı yapmış olamaz. Bütün bunların yanında, 1848 yılındaki gazete haberine göre, Naum Tiyatrosu'nun mimarının Smith olarak geçmesi belgelerdeki bilgiyi desteklemektedir.

1845 yılında, Smith'e hastane planları yaptırıldığı, ancak incelenen planların uygulanamayacağı belirtilmiş; Smith bu planları hazırladığı için nişan istemiş, Seraskerliğe ulaştırılan yazıda nişan verilip verilmeyeceği padişahın takdirine bırakılmış; Saray'dan verilen cevapta da mimara 6. dereceden nişan verileceği belirtilmiştir. Yapılan yazışmalar sonucunda Smith'in yaptığı planın uygulanmadığı için nişan almaya hak kazanmadığı belirtilmektedir.⁷⁰⁵ Belirtilen hastane planları Tophane-i Amire Hastanesi olarak, topçu askerleri için yaptırılan, Gümüşsuyu Asker Hastanesi ile ilgili planlar olmalıdır. Başlangıçta sipariş üzerine hazırlatılan ve beğenilmediği anlaşılan planların, 1847'de inşasına başlanan ve yaklaşık 2 yılda 1849'da, Abdülmecid'in de hazır bulunduğu bir törenle açılan hastanenin Smith tarafından yapıldığı bilinmektedir.⁷⁰⁶ Ancak uygulanan planın beğenilmeyen plan olup olmadığını tespit etmek zordur. Smith, muhtemelen talepler doğrultusunda, ilk planları uygulanabilir hale getirmiştir. Hassa müşiri Fethi Paşa'nın gözetiminde yapılan bina, kalorifer sisteminin ilk defa kullanılması açısından önemlidir. "E" şeklinde bir plan şeması sunan hastane, neoklasik üsluptadır (Resim 73-74).

Eminönü'nde Süleymaniye'nin alt tarafında, Kantarcılar semtindeki Sadrazam İbrahim Ethem Paşa'nın konağının mimarı da Smith'tir.⁷⁰⁷ İstanbul'un ilk kâgir konaklarından biri olduğu belirtilen yapı, Smith'in İstanbul'dan ayrılmasından önce, yani 1853'ten önce inşa edilmiş olmalıdır.

⁷⁰⁴ Nur Akın, a.g.e., s.256

⁷⁰⁵ Feryal İrez-Hüsamettin Aksu, a.g.e., belge: 10-11, s. 61-62.

⁷⁰⁶ Mustafa Cezar, a.g.e., (2002), s. 498.

⁷⁰⁷ Sedad Hakkı Eldem, a.g.e., (1979b), s. 180; Sedad Hakkı Eldem, *Türk Evi III*, İstanbul 1987, s. 198.

Eldeki verilere göre 1941’de tütün deposu olarak kullanılan konağın bu tarihten sonra yıkıldığı anlaşılmaktadır.⁷⁰⁸ Büyük bir bahçe içinde hamamı olan ve çifte konak şeklinde inşa edilen yapının Haliç’e nazır bir noktada, özel bir konumda yer aldığı anlaşılmaktadır. Dönemin birçok bilimsel faaliyet ve tartışmalarının yürütüldüğü konak, aynı zamanda Ethem Paşa’nın çalışma ofisi görevini görmüş olmalıdır (Resim 75-76).⁷⁰⁹

Smith, Selimiye Kışlası tamirinde de çalışmıştır. III. Selim döneminde, mühendis Abdurrahman Efendi ile Hassa başmimarlığında bulunmuş iki mimar olan Ahmed Nurullah ve Mehmed Arif Efendi’nin eseri olan Selimiye Kışlası⁷¹⁰ nizamiye kapısı üstündeki H.1266 tarihli kitabede “*daha önce yanmış olan kışla binasını Abdülmecid Han kâgir bir köşke benzer hale getirdi*” ibaresi, kışlanın bu tarihte tamir gördüğünü göstermektedir. 1847’de çıkan yangında kışlanın bu yönü yanmış, aynı yılın sonunda mimar Smith Selimiye Kışlası’nın inşasına nezaret etmek üzere görevlendirilmiştir.⁷¹¹ 1848 tarihinde, bu yöndeki tamir, “*...müceddeden inşa olunacak daire-i hümayun-ı mülukanenin İngiltereli mimar mösyo İsmet marifetiyle tanzim olunan resimler tatbiken ebniye-i hassa müdürü izzetlü efendi tarafından hesap ve tahmin olunarak...*”⁷¹² münasip bir kalfanın tayin edilmesiyle, Smith’in projesine göre yapılmış; Smith 1848 yılında, yanan bu kısmın yapımında görev almıştır.⁷¹³

Smith’in İstanbul’da Osmanlı Devleti hizmetinde yaptığı en önemli çalışmalarından birisi Taşkışla olarak bilinen Mecidiye Kışlası’dır. Smith’in tasarımına göre,⁷¹⁴ onun mimarlığında ebniye kalfalarından Stefan/İstefan Kalfa’ya yaptırılan bina önce Mekteb-i Tıbbiye binası olarak başlanmış,

⁷⁰⁸ Jacques Pervititch Sigorta Haritaları’nda konak “Tütün Deposu” olarak geçmektedir.

⁷⁰⁹ Osman Hamdi Bey’in kardeşi Halil Edhem Bey’in anlattıklarından, 1873 Viyana Dünya Sergisi için hazırlanan Elbise-i Osmaniyye ile Usul-u Mimari-i Osmani adlı kitapların hazırlıklarının burada yürütüldüğü; Elbise-i Osmaniyye’de yer alan 74 fotoğrafın da bu konağın bir odasında çekildiği anlaşılmaktadır. Bakz: Halil Edhem, “Teracim-i Ahval:Ahmed Mithad Efendi”, *Şehbal*, 70, 15 Şubat 1328-28 Şubat 1912, s. 428-429.

⁷¹⁰ Mustafa Cezar, a.g.e., (2002), s. 474.

⁷¹¹ BOA., A.AMD., 2/70, 30 Z 1263 (8 Aralık 1847).

⁷¹² Pars Tuğlacı, a.g.e, (1993), s. 683-684.

⁷¹³ Ayşe Nasır, *Türk Mimarlığında Yabancı Mimarlar*, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1991, s. 52.

⁷¹⁴ BOA. Plan Proje kataloğu No:698’de kayıtlı “İngiltere Devlet-i Aliyyesi Sermimarı M. W. J. Smith” açıklamasını taşıyan zemin kat planı, yapının mimarının Smith olduğunu kesinleştirmektedir. Bakz: Afife Batur, a.g.m., (1996), s. 119-121.

“...Dolmabahçe civarında Hacı İstefan Kalfa marifetiyle yapılmakta olan Mecidiye Kışla-i Hümayununun mukadden Mekteb-i Tıbbiye olmak üzere... kışlaya tahviliyle resim ve heyeti değişmesinden ve bazı şeyler ilave olunmasından dolayı...”⁷¹⁵ kışlaya çevrilmesine karar verildiği belirtilmiştir. Yapıdaki Abdülaziz dönemi onarımını gösteren H.1278/1861 tarihli kitabede, önceden okul inşaatı olarak başlandığı belirtilmiştir. Ayrıca H.1277/1862 tarihinde, Dolmabahçe’de Hacı Stefan/İstefan Kalfa tarafından yapılmakta olan Mecidiye Kışlası’nın önce Mekteb-i Tıbbiye olarak başlanıp sonra kışlaya tahsisi dolayısıyla masrafları arttığından, masrafının keşfi ve kontratının tanzimini gösteren belge⁷¹⁶ de inşaatın kışla olarak başlanmadığını ve Stefan/İstefan Kalfa tarafından yürütüldüğünü göstermektedir. Kışlanın yapımına 1847’de başlandığına göre bu süre zarfında binanın yapım aşamasının ilerlediği anlaşılmaktadır. Ancak ana plan şemasında belirgin bir değişikliğe gidilmeden birtakım ilaveler yapılmış olmalıdır. 1853 yılı sonunda tamamlanan kışla, başlayan Kırım Savaşı sebebiyle Fransızlar tarafından hastane olarak kullanılmış, bir süre boş kaldıktan sonra 1862 yılında, ciddi bir tamirat geçirmiştir.⁷¹⁷ Bina, devletin maaşlı mimarı olarak görevlendirilen Smith’in mimarlığında, “*Ebniye-i Miriyye Kalfası Mimar İstefan*” tarafından yapılmıştır. 4 Kasım 1851 tarihli bir belgede, Smith’in aldığı maaşın kesilmesine dair yazışma yapılmış ve Smith 1853 yılı başında Londra’ya dönmüştür.⁷¹⁸ Dolayısıyla bu aşamadan sonrasını da Stefan/İstefan Kalfa sürdürmüştür. Açık orta avlu etrafında gelişen dikdörtgen şemadaki Mecidiye Kışlası, dönemin kışla planlarıyla aynı özelliktedir. Neoklasik tarzdaki iki katlı yapının dört köşesindeki birimler, üç katlı köşe kuleleri şeklinde ele alınmıştır (Resim 77-78-79). Yapı, İstanbul Teknik Üniversitesi’nin kullanımındadır.

1837’de Galatasaray Lisesi yerinde bulunan Enderun Ağaları Mektebi’nin yeniden düzenlenmesiyle Tıbhane-i Amire’nin taşındığı bina ve çevresi 1848 yılı sonlarındaki bir yangında, yakın çevresindeki yapılarla

⁷¹⁵ BOA., İ.MVL., 4519, 7 S 1266’ dan aktaran Pars Tuğlacı, a.g.e., (1993), belge:137, s. 723.

⁷¹⁶ BOA., A. AMD., 94/44, 1277 (1860/61).

⁷¹⁷ Mustafa Cezar, a.g.e., (2002), s. 499.

⁷¹⁸ BOA., A.AMD., 33/23, 9 M 1268 (4 Kasım 1851).

birlikte hasar görmüş, Sadrazam Reşit Paşa ve devlet erkanının gittiği yangın yerinde, Smith de sadrazamın yanında yer almıştır. Smith Galatasaray Mekteb-i Tıbbiye binasını yenileyecek, ayrıca hazırlanmış olan başka bir projeyi de yangın yeri için uygulayacaktır.⁷¹⁹ Bu projenin uygulanıp uygulanmadığı bilinmemektedir.

Dolmabahçe Sarayı Kış Bahçesi ve Alay Köşkü de Smith'in eseridir.⁷²⁰ Dolmabahçe Sarayı ikinci bahçesi olan Kuşluk Bahçesi köşesinde yer alan birimler, 1853 yılında, İngiltere'ye dönmeden önce Smith tarafından yapımına başlanmış, 1854 yılında tamamlanmıştır. Sultanın geçit törenlerini izlemesi için tasarlanmış olan Alay Köşkü, iki köşeden de saray duvarlarından dışa taşmakta ve köşk çıkmaları korent sütunlar üzerine oturmaktadır. Neoklasik tarzdaki yapının cephelerinde üç, köşe dönüşlerinde birer pencere yer almaktadır. Cadde yönündeki cephe süslü, diğer cephe ise daha sadedir. Cepheler kasetli, dışa taşkın saçak silmesiyle sonlanmaktadır (Resim 80).

Kuledibi'ndeki İngiliz Gemiciler Hastanesi, hapisane, konsolosluk binalarından oluşan yapı kompleksi de Smith'in eseridir.⁷²¹ 1846-1855 yılları arasında tamamlanan kompleks, Smith'in ülkesine dönmesinden sonra tamamlanmıştır. 1901 yılında Gemiciler Hastanesi ile konsolosluk binası yıkılarak bugünkü bina yapılmıştır. Gemicilik büroları ile hapisane, birtakım değişikliklerle günümüze ulaşmıştır (Resim 81).

Kaynaklarda mimarı Smith olarak geçen Tophane Kasrı, Vasil Kalfa tarafından inşa edilmiştir.⁷²² Tasarımının Smith'e ait olması muhtemel kasır, süsleme detaylarıyla Dolmabahçe Sarayı'ndaki Alay Köşkü ile benzerlik göstermektedir (Resim 46).

Mimar William James Smith, Osmanlı Devleti adına yaptığı yapılar dışında Osmanlı mimar halifelerinin yetiştirilmesinde de görev almıştır. 7 Şubat 1848 tarihli belgede Smith, müslüman mimar halifelerinin genç ve yeteneklilerinden seçilecek birkaç kişi yanına verildiği taktirde, teorik ve

⁷¹⁹ Journal de Constantinople, 24 Novembre 1848, No: 129'dan aktaran Mustafa Cezar, a.g.e., (1991), s. 296.

⁷²⁰ Sedat Hakkı Eldem, a.g.e., (1987), s. 198.

⁷²¹ Ayşe Nasır, a.g.t., s. 54.

⁷²² BOA., İ.DAH., 13020, 23 Ş 1266 (4 Temmuz 1850).

inşasını sürdürdüğü binalarda uygulamalı olarak onları yetiştireceğine dair görüş bildirmektedir (Ek 6).⁷²³ 29 Mart 1848 tarihli belgeye göre, Ebniye-i Hassa hulefasından 5 kişinin mimarlık fennini öğrenmek amacıyla İngiltere Sefarethanesi mimarı Mösyö Smith'in yanına verilmesine karar verilmiştir. Bu kişiler Rifat Efendi, Ebubekir Efendi, İsmail Efendi, Davud Efendi ve İzzet Efendi'dir.⁷²⁴

Mimar Smith çalışmalarından dolayı Osmanlı Hükümeti tarafından sık sık ödüllendirilmiştir. 1846 tarihli bir belgede "*...İngiltere sefarethanesi mimarı Mösyö İsmi'te bundan akdem kenduye tersim ettirilmiş olan hastahane resminden dolayı mucib-i mubahatı olmak üzere bir kıt'a nişan-ı zişan ihsan buyrulmasına... ancak resm-i mezkur matluba tevafık etmemek hesabiyle ol vakit terk olunduğu ve kendusi sair bir güne hizmette bulunmaması cihetiyle nişan istihsaline istihkakı görünemediği...*"⁷²⁵ ifadesiyle Smith'in yaptığı hastane projesinden dolayı kendisine nişan verilmesi istenmiş, planın uygulanmadığı ileri sürülerek nişan verilmesi uygun görülmemiştir. Ancak "*...mimar-ı merkum mukaddemce bir kıt'a hastane resmi tersim ve takdim eylemiş ise de mutabık-ı tevafuk etmemek hasebiyle terk olunmuş ve kendisi sair bir güne hizmette dair bulunmamış olduğundan bundan dolayı merkumun nişan istihsaline istihkakı olamayacağı...*"⁷²⁶ belirtilmiş, aynı belgenin ekinde de "*...altıncı numaradan bir kıt'a nişan-ı ali itası...*" denerek küçük bir nişan verilmesi buyrulmuştur. 10 Mayıs 1846 tarihli belgeye göre İngiltere sefarethanesi mimarı Smith'in nişanının tebdili istenmiştir ki "*...istidası vukuuyla altıncı numaradan olarak bir kıta nişan-ı zişanı inayet ve ihsan buyrulmuş ise de nişan-ı ali mezkur Rusya sefarethanenin esnay-ı inşasında mimarı bulunan Mösyö Fossati'ye ita buyrulan nişan-ı aliden haylice hafif olduğundan lutfen tebdiliyle merkum Fossati'ye verilen nişan-ı zişana tatbiken beşinci numaradan diğer bir kıta nişan imal ve itasına müsaade-i seniyye şayan buyrulmasını Mösyö Kanin (Canning) bu kerre bilhassa ifade ve iltimas edilmiş ve filhakika merkum Fossati'nin nişanı*

⁷²³ BOA., İ.HAR., 44/2052, 2 Ra 1264 (7 Şubat 1848).

⁷²⁴ BOA., İ. MVL., 118/2899, 23 R 1264 (29 Mart 1848).

⁷²⁵ BOA., İ.HAR., 33/1527, 28 S 1262 (25 Şubat 1846).

⁷²⁶ BOA., A.DVN.MHM., 2A/73, 10 Ca 1262 (6 Mayıs 1846).

beşinci numaradan olduğu kuyuddan dahi müsteban olmuş idüğüne binaen merkum İsmid'e mukaddemce verilen nişan-ı ali Darbhane-i Amire irsal ve teslim olunmak üzere ber muceb-i iltimas beşinci numaradan diğer bir kıt'a nişan-ı zişanın müceddeden imal ve itası hakkında ne vechle irade-i isabetade-i cenab-ı mülukane müteallik ve şeref-sudur buyrulur ise ana göre icra-ı icabına ibtidar olunacağı beyanıyla tezkire-i senaveri terkim kılındı efendim.”⁷²⁷ denilerek İngiliz elçisi Lord Stratford Canning devreye girmiş ve Fossati'ye verilen nişanın derecesinin yüksek olduğunu ileri sürerek Smith'e verilen nişanın derecesini yükseltmiştir. İngiliz elçisi Canning'in Smith'in Osmanlı Devleti tarafından görevlendirilmesinde etkili olduğu bilinmektedir. Canning, Rusya sefareti mimarı Fossati'nin nişanını kıyas alarak kendi elçilik mimarlarının nişanının derecesini yükseltmiştir. Bu durum, dönemin mimarlık ortamında siyasi ilişkilerin ne kadar etkili olduğunun bir göstergesidir.

1851 tarihli belgeye göre, Smith'e İstanbul'da ev sahibi olma hakkı tanınmış ve satın alacağı ev için kendisine ihsan olarak para verilmiştir.⁷²⁸ Daha yabancılara mülk edinme hakkının olmadığı bir tarihte Smith'e bu hakkın tanınması, hamisi İngiliz elçisi Canning'in siyasi ilişkileriyle bağlantılı olmalıdır.

⁷²⁷ BOA., İ.HAR., 35/1605, 14 Ca 1262 (10 Mayıs 1846).

⁷²⁸ BOA., İ.HAR., 73/3567, 24 Ra 1267 (27 Ocak 1851).

Resim 70. Beyoğlu'ndaki İngiliz Elçilik Sarayı'nın eski bir görünümü (Kartpostal).

Resim 71. Beyoğlu'ndaki İngiliz Elçilik Sarayı (2006).

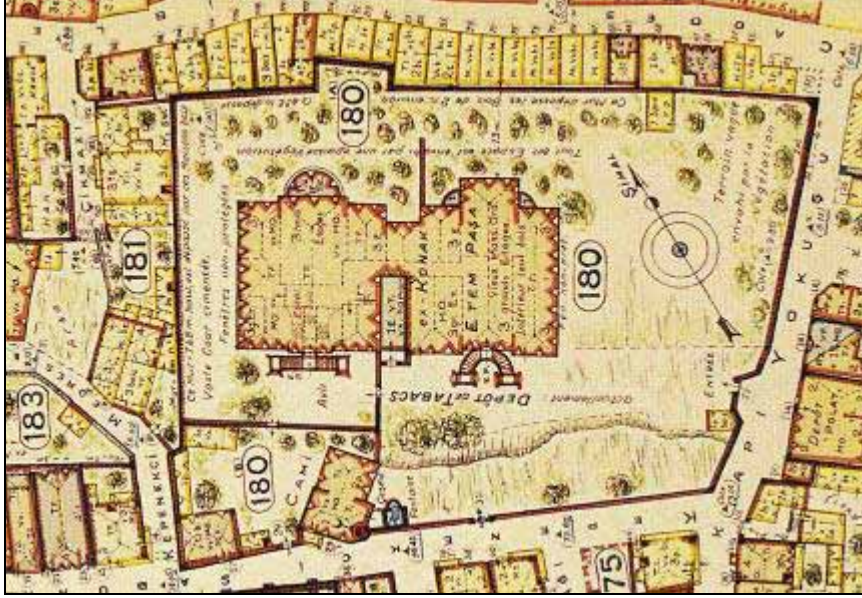
Resim 72. Cağaloğlu'ndaki Valide Mektebi (2006).

Resim 73. Gümüşsuyu Asker Hastanesi (2006).

Resim 74. Gümüşsuyu Asker Hastanesi'nin yan cephesi (2006).

Resim 75. 1941'de J. Pervititch haritasında Eminönü kazasında Ethem Paşa Konağı (J. Pervititch Sigorta Haritalarından).

Resim 76. Ethem Paşa Konağı (S. H. Eldem'den ayrıntı).

Resim 77. XX.yüzyılın başında Taşkıışla ve çevresi (Şehbal).

Resim 78. Taşkıışla ve çevresi (2005).

Resim 79. Taşkıışla (2006).

Resim 80. Dolmabahçe Sarayı, Alay Köşkü ve Limonluk (2006).

Resim 81. Galata'daki İngiliz Gemiciler Hastanesi (2006).

III.1.3.3.4. Giovanni Battista BARBORINI

İtalyan asıllı mimar Giovanni Battista Barborini (1820-1891), Abdülmecid, Abdülaziz ve II.Abdülhamid dönemlerinde, Osmanlı başkentinde faaliyet göstermiştir. Devletin birçok resmi girişiminde adı geçen Barborini, İstanbul'da yüzyılın değişen yapı tiplerinde mimari eserler inşa etmiştir.

1820'de Parma Dükalığı'na bağlı Piacenza'nın Cortemaggiore şehrinde doğan Barborini, eğitimini Torino'daki Ecole de Génie Civil'de tamamlamıştır. Burada mimarlık eğitimi alan sanatçı, 1849 yılında İstanbul'a gelmiş ve 1887 yılına kadar Osmanlı başkentinde kalmıştır. Bu tarihten sonra İtalya'ya döndüğü bilinen Barborini, Piacenza'da çeşitli kamu binaları yapmış ve 1891'de Buoncamino Hapishanesi'ni yaparken bir kaza geçirerek ölmüştür.⁷²⁹

Barborini, İstanbul'da büro hizmeti veren mimarlardan birisidir. *Annuaire Oriental/Şark Ticaret Yıllığı* kayıtlarına göre İstanbul'da etkinlik gösteren mimarlar arasında, adı Fransızca yazılımla Jean Baptiste olarak verilen Barborini'nin 1868-1887 yılları arasında büro sahibi olduğu anlaşılmaktadır.⁷³⁰ 1849 yılından beri İstanbul'da bulunan Barborini'nin 1868'den önce de büro açmış olması muhtemeldir. Ancak ulaşılan en erken tarihli yıllık 1868 tarihli ve burada büro adresi, Pera'daki Sakızağacı Caddesi olarak verilmektedir.⁷³¹ Ticaret Yıllığı kayıtlarına göre 1887 yılına kadar İstanbul'da aktif büro hizmeti verdiği anlaşılan Barborini, 1887 yılından sonra İstanbul'dan ayrılmış olmalıdır.

Barborini'nin İstanbul'daki bilinen ilk çalışması 1856 yılında yapımına başlanan, Beyoğlu'ndaki Hollanda Elçiliği Binası'dır (Resim 82). Bu yapının yerindeki, Hollanda'nın mülkiyetinde elçilik olarak kullanılan ahşap konağın 1831 Pera yangınında yanmasından sonra yeni bina yapımına dair girişimler başlamış, 1840 yılında Fossati tarafından elçilik binası için yapılan taslak, ekonomik koşullardan dolayı uygulanamamıştır. 1847 yılında tekrar gündeme

⁷²⁹Paolo Girardelli-Cengiz Can, "Giovanni Battista Barborini a Istanbul", *Observatoire Urban d'Istanbul, Lettre d'information*, no: 8, Institut Français d'Etudes Anatoliennes, Octobre 1995, s. 2.

⁷³⁰Hasan Kuruyazıcı, a.g.m., (2000), s. 74.

⁷³¹Cengiz Can, a.g.t., s. 197.

gelen proje, politik sebeplerle burada elçiliğin devam edip etmeyeceği kararından dolayı bir daha gündeme gelmemek üzere kaldırılmıştır. 1852’de, Hollanda temsilciliğinin devam edeceği karara bağlandıktan sonra Fossati’ye arsada yer alan ahşap binanın elçilik evi haline getirilmesi projesi verilmiştir ki burası bugün de mevcut olan ve daha sonra Tercümanlık Bürosu olarak kullanılacak yapıdır.⁷³² Ekonomik ve bazı siyasi sebeplerden dolayı ertelenen elçilik sarayının inşası 1854 yılında, Julius Philip J. A. Graaf van Zuylen van Nijevelt’in elçi olarak atanmasından sonra tekrar gündeme gelmiştir. Yeni ve kâgir bir bina yapımı için gerekli olan para 1856 yılında, arsanın beşte birinin koşullu satışıyla karşılanmıştır. Yeni bina inşası ve ek binaların restorasyonu için bulunan mimar Pierre Vitale’nin önerdiği fiyatın yüksek bulunması üzerine “*daha önce İstanbul’da buna benzer iyi işlere imza atmış, İtalyan işçilerle çalışan ve çerçeveler, mermerler, demirler gibi bazı malzemelerin tamamını İtalya’dan getiren*”⁷³³ Barborini, uygun fiyat vermesiyle de bu iş için uygun kişi olarak görülmüştür. Barborini, ana binanın inşası dışında diğer binaların restorasyonunu da yapmıştır. Nijevelt’in bu seçimi, Hollanda’da tanınmayan bir mimarın seçilmiş olması ve sonrasında binada ortaya çıkan sorunlar yüzünden, sonraki elçiler tarafından eleştirilmiştir.⁷³⁴ Yeni kâgir binanın dayanıklı inşa edilmemesi de dahil yapıyla ilgili çıkan olumsuzluklardan sorumlu tutulan Barborini, İstanbul’da bulunduğu süre içinde yapıdaki her türlü onarımı yapmıştır. Beyoğlu’nda bulunan Hollanda Elçilik Sarayı, İstiklal Caddesi’nden girilen geniş bir bahçe içindedir. Bahçenin ikinci girişinin sağında Hollanda Şapeli, solunda ise Fossati’nin yaptığı Tercümanlık Bürosu yer alır. Eğimli arazi üzerine, caddeye paralel konumlandırılan dikdörtgen yapının giriş cephesi iki, Boğaz cephesi ise üç katlıdır. Neorönesans üsluptaki yapı, oldukça simetrik ve bütününde sade olarak ele alınmıştır. Giriş kısmı, dört sütunun taşıdığı bir saçak düzenlemesiyle belirlenmiştir. Kapı ve yanlardaki ikişer pencere ile aynı

⁷³² Marlies Hoenkamp-Mazgon, a.g.e., s. 98.

⁷³³ Elçi van Nijevelt’in yazışmalarından aktaran Marlies Hoenkamp-Mazgon, a.g.e., s. 113.

⁷³⁴ Marlies Hoenkamp-Mazgon, a.g.e., s. 115-120.

hizadaki üst kat pencere alınlıkları yuvarlak kemerli, diğerleri dikdörtgen açıklıklıdır (Resim 83).

Barborini, 1859 yılında inşasına başlanan Moda'daki Notre Dame De L'Assomption Latin Katolik Kilisesi'nin mimarıdır. İçteki giriş bölümünde kilisenin tarihi ve mimarını veren uzun kitabede Barborini, "*Architectus Joannes Barborini*" olarak yazılmıştır. Latin haçı planlı kilisenin neo-barok üsluptaki cephesinde ikiz çan kuleleri yer alır (Resim 84-85). Bu kilise dışında Gaspare Fossati tarafından hazırlanmış projeye göre yaptığı Pera-Kasımpaşa arasındaki 1861 yılında tamamlanan Alman Hıristiyan Kilisesi'nin de uygulayıcısıdır.⁷³⁵

Barborini'nin Babıali dairelerinin tamirinde çalıştığı, kendisine ilave para verilmek üzere yapılan yazışmalardan anlaşılmaktadır. 1866 tarihli bir belgede,⁷³⁶ Barborini Kalfa'ya verilmek üzere ilave para talep edilmesi için yapılan yazışmalar bunu göstermektedir. 1865 yılı sonunda yaşanan Hocapaşa yangınında Cağaloğlu'nun pek çok yerinin harap olduğu bilinmektedir.⁷³⁷ Barborini, bu yangın sonrası hasar gören Babıali dairelerinin onarımında görevlendirilmiş olmalıdır.

Barborini'nin yüzyılın ikinci yarısında, ticari ortamda gayrimüslimlere verilen haklardan yararlanarak birtakım girişimlerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Barborini 1 Mart 1866'da, Lambrino isimli bir tüccarla birlikte Ege Denizi'ndeki Sisam (Samos), İkaria (Nikaria), Patmos adaları arasında kalan ve yerleşimin olmadığı boş kayalıklardan ibaret olan Forni (Fournoi) diye bilinen adadaki mermer ocaklarının işletme haklarını yirmi yıllığına almak için devlete başvurmuştur (Ek 26). Buradaki mermer yataklarının işletilmesi, belli koşullar çerçevesinde mimar Mösyö Barborini ile tüccar Lambrino'ya ihale edilmiştir.⁷³⁸

⁷³⁵ Paolo Girardelli-Cengiz Can, a.g.m., s. 3.

⁷³⁶ BOA., A.MKT.MHM., 352/88, 18 Za 1282 (4 Nisan 1866).

⁷³⁷ Mustafa Cezar, a.g.e., (2002), s. 429-430.

⁷³⁸ BOA., İ.DAH., 550/38262, 1283 (1866); BOA., A.MKT.MHM. , 358/65, 6 S 1283 (20 Haziran 1866).

1867 tarihli bir belgede,⁷³⁹ Yanya'da yanan Kışla-ı Hümayun'un keşfi için mimar Mösyö Barborini'nin veya münasip birinin talebi vesilesiyle adı geçmektedir.

Baborini'nin resmi bir teşebbüsü ise, 1867 yılında Paris'te düzenlenen uluslararası sergide mimari düzenlemeden sorumlu kişi olmasıdır. Başlangıçta ticari amaçla başlayan, özellikle XIX.yüzyılın ikinci yarısından itibaren düzenlenen bu sergilere Osmanlı Devleti de katılmıştır. 1867 Paris Sergisi'nde ilk kez mimari düzenleme ve tanıtıma yer verilmesi ile Sultan Abdülaziz tarafından ziyaret edilmesi serginin önemini artırmıştır.⁷⁴⁰ Champ de Mars'ta eliptik bir formda hazırlanan sergi alanında ülkeler kendi pavyonlarını kurmuşlardır. Burada Osmanlı pavyonunda yer alan cami, hamam, köşkten oluşan Türk çarşısında bir kahve ve Abdülaziz'in sergiyi ziyareti vesilesiyle sergi alanına girişte inşa edilen, Topkapı Sarayı Babü's Selam kapısına gönderme yapan bir şeref kapısı düzenlemesi yer almıştır. Mimari düzenlemenin merkezinde kubbeyle örtülü, tek birimli, tek minareli, son cemaat yerinin iki köşesine yuvarlak birimlerin yerleştirildiği cami yer alır. Caminin solundaki, revaklı cephesiyle Çinili Köşk'ün cephe tasarımına gönderme yapan, büyük bir divanhanenin etrafında iki yanda düzenlenmiş odaların bulunduğu Boğaz Köşkü vardır. Köşkün karşısındaki üç birimli, çift kubbeli hamam klasik Osmanlı hamamlarının küçük bir uygulamasıdır.⁷⁴¹ Osmanlı mimarisinin somut örneklerinin uluslararası alanda sunulduğu ilk sergi olan 1867 Paris Sergisi'ndeki mimari düzenleme L. Parvilleé, P. Montani ile Barborini'nin işbirliğiyle hazırlanmıştır (Resim 86).⁷⁴²

Barborini'nin bu sergiye bir diğer katkısı ise, serginin Güzel Sanatlar bölümünde teşhir edilen çizimlerle olmuştur. Paris'te basılan ve sergide teşhir edilen sanat eserlerini tanıtan "*Exposition Universelle de 1867 a Paris-Catalogue general publie par la comission Imperial-Oeuvres d'Art*" adlı

⁷³⁹BOA., A.MKT.MHM., 387.A/56, 17 Ra 1284 (19 temmuz 1867).

⁷⁴⁰ Abdülaziz'in sergiyi ziyareti için bakz: Nihat Karaer, *Paris Londra Viyana; Abdülaziz'in Avrupa Seyahati*, Ankara 2003, s. 33-93.

⁷⁴¹ 1867 Paris Sergisi'ndeki mimari düzenleme hakkında bakz: Zeynep Çelik, *Displaying the Orient - Architecture of Islam at Nineteenth-Century World's Fairs*, Berkeley 1992, s. 96-105.

⁷⁴² C. Perruchot, "Exposition Universelle de 1867", *L'illustration*, No:1253, 2 Mars 1867, s. 139.

katalogda⁷⁴³ “Desenler ve Mimari Modeller” başlığı altında, hükümet adına Montani ile çizdiği “*Osmanlı sergisinin planları, kesitleri ve cephe projeleri*”; yine hükümet adına Montani ile çizdiği “*İstanbul abidelerinin planları, kesitleri ve cephe projeleri*” yer alır. Bu çizimler sergideki Osmanlı pavyonunda, çizimlere ayrılmış bir duvar üzerinde sergilenmiştir.

Barborini 1869 yılında, Galata’daki Fransız Posta Servisi’nin büyük merkez binasını inşa etmiştir.⁷⁴⁴ Voyvoda Caddesi (Karaköy’deki Bankalar Caddesi) üzerinde, 1910-11 yılında inşa edilen Ankara Han’ın yerinde bulunan Fransız Postanesi, Charles Goad’un 1905 tarihli Galata ve Beyoğlu sigorta haritasında Kamondo ve Bahtiyar Han paftasında görülmektedir (Resim 87). Ancak ticaret rehberlerinde bağımsız bir bina olarak zikredilmektedir.⁷⁴⁵ Barborini, sarayı andıran bu binadan sonra çok ünlenmiş, birçok Fransız ve levantenden iş almıştır.

Barborini, 1865 yılında Hocapaşa yangınından 4 gün sonra meydana gelen Gedikpaşa yangınında harap olan bölgenin düzenlenmesinde, Nafia ve Ticaret Nezareti tarafından görevlendirilmiştir.⁷⁴⁶ Bu çalışma kapsamında Çemberlitaş’ın etrafını açarak çevre düzenlemesini ve Çemberlitaş’ın restorasyonunu yapmıştır.⁷⁴⁷ Barborini, 1869’da İstanbul’un kadastral haritasını hazırlamak üzere Mahmut Paşa’nın başkanlığında kurulan özel komisyonda da görevlendirilmiştir.⁷⁴⁸

Barborini’nin Çemberlitaş⁷⁴⁹ ve çevresi ile ilgili çalışmalar sırasında burada 1865 yılında bir hamam inşa ettiği, ayrıca Köprülü Külliyesi’nde bir

⁷⁴³ Kevork Pamukciyan , “1867 Yılı Paris Sergisine Katılan Osmanlı Sanatkarları”, *Tarih ve Toplum*, Sayı: 105, Eylül 1992, s. 37.

⁷⁴⁴ Paolo Girardelli-Cengiz Can, ag.m., s. 5.

⁷⁴⁵ Edhem Eldem, *Bankalar Caddesi, Osmanlı’dan Günümüze Voyvoda Caddesi*, İstanbul 2000, s. 250-251.

⁷⁴⁶ Zeynep Çelik, “The Italian Contribution to the Remaking of İstanbul”, *Environmental Design*, VIII. Year, n. 9/10, Roma 1990, s. 132.

⁷⁴⁷ Ruzname-i Ceride-i Havadis’te yayımlanmış olan bir yazıda, 1865 yangınına kadar Çemberlitaş’ın evlerin içinde olduğu, yangından sonra yollar genişletilirken Çemberlitaş’ın etrafındaki evlerin yıkılıp eserin ortaya çıkarıldığı, bu işlerin yapılması için, Nafia ve Ticaret Nezareti tarafından mimar Barborini’nin görevlendirildiği belirtilmektedir. Bakz: Mustafa Cezar, a.g.e., (1995), s. 141 Giuseppe Fossati de 1865’te bu bölge ile ilgili bir proje hazırlayarak göndermiştir. Bakz: Semavi Eyice, a.g.m., (1992), s. 133.

⁷⁴⁸ The Levant Herald, 31 Mayıs 1869’tan aktaran Zeynep Çelik, a.g.m., (1990), s. 128.

⁷⁴⁹ Çemberlitaş’ın aslına uygun olarak tamir edilmesi için yarışma açılmış, verilecek resimlerden uygun görülerek seçilene ödül verileceğine dair ilan, Temmuz 1866 tarihli gazetede çıkmıştır. Bakz: *Tasvir-i Efkar*, No:403, 4, 26 S 1283, (10 Temmuz 1866).

birim inşa ettiği bilgisi,⁷⁵⁰ çalışmalar sırasında bu bölgede başka yapılar yapmış olabileceğini düşündürmektedir. Barborini'nin inşa ettiği kastedilen hamam, kitabesine göre 1584 tarihli Çemberlitaş Hamamı'nın, 1866'da oluşturulan Islahat-ı Turuk Komisyonu'nun çalışmaları çerçevesinde bu tarihten sonra, Divanyolu'nun genişletilmesi sırasında yola taşan kadınlar kısmının soğukluk bölümü kesilerek bu cephenin yeniden inşa edilmesi olmalıdır. Bugün lokanta olarak kullanılan bu birimin cephesi, büyük bir sivri kemer içine yerleştirilmiş iki sivri kemer içinde pencere açıklıkları şeklinde, Barborini tarafından düzenlenmiş olan cephedir. Aynı düzenleme sırasında Elçi Hanı'nın ön tarafı ile Darülfünun bitişindeki birkaç dükkan da kaldırılmıştır. Divanyolu'nun genişletilmesi sırasında XVII. yüzyıla ait Köprülü Külliyesi'nin bir bölümünün yıktırıldığı, dersane-mescid ve türbenin tekrar inşa edildiği bilinmektedir.⁷⁵¹ Dershane-mescid kapısı üzerindeki kitabe 1873 tarihini vermektedir. Muhtemelen aynı tarihte, medrese odalarının Divanyolu'na bakan cephesi de yenilenmiştir. Bu çalışmalar Barborini tarafından yapılmış olmalıdır (Resim 88-89).

Beyazıt Mercan Caddesi'ndeki yanan mescidin yerine Sultan Abdülaziz döneminde, sadrazam Ali Paşa tarafından yaptırılan Ali Paşa Camii için "İtalyan mimar Bariori" bilgisi bu yapının da mimarının Barborini olduğunu göstermektedir.⁷⁵² 1869 yılında inşa edilen fevkani, kubbeye örtülü, tek minareli yapı dıştan sekizgen, içte yuvarlaktır. Mihrap çokgen çıkıntılı olarak dışa yansıtılmıştır. Yüksek tutulan pencere açıklıklarının üstüne yuvarlak tepe pencereleri yerleştirilmiştir. Cami mukarnaslı saçak silmeleri, cephelerin bitiminde dilimli kemerli grift süslemeli alınlıklarıyla dönemin mimari beğenisine uygun bir örnektir (Resim 90-91).

Barborini, Çemberlitaş'ta bugün Basın Müzesi olarak kullanılan yapı olan ikinci Darülfünun binasının da mimarıdır. 1846'da Sultanahmet'te, Gaspere Fossati tarafından planlanarak yapımına başlanan ve 1850'den itibaren Mimar Ahmet Efendi tarafından devam ettirilen ilk Darülfünun 1865

⁷⁵⁰ Marlies Hoenkamp-Mazgon, a.g.e., s. 115.

⁷⁵¹ Osman Nuri Ergin, a.g.e., 2, (1995), s. 946, 955.

⁷⁵² Cengiz Can, a.g.t., s. 201.

yılında tamamlanabilmiş, bu tarihten sonra da Maliye Nezareti'ne tahsis edilmiştir. Devrin Nafia Nazırı Ethem Paşa, binanın Maliye Nezareti'ne devredilmesi üzerine yeni bir bina inşa edilmesi gerektiğini vurgulamış ve 26 Mart 1865 tarihinde ikinci Darülfünun binasının inşasına başlanmıştır.⁷⁵³ 1865 yılında bu gerekçe, Darülfünun binalarının Hazine'ye tahsis edilmesinden dolayı, fırının yıkılarak yerine tahsil için ihtiyaç duyulan yeni bir Darülfünun binası yapılması şeklinde açıklanmaktadır.⁷⁵⁴ Çemberlitaş'ta II. Mahmud Türbesi yanındaki miri fırın arsasında yapımına başlanan yeni Darülfünun binasının resim ve planları Barborini tarafından hazırlanmış, inşaatı ise Mühendis Ali Vasfi yürütmüştür.⁷⁵⁵ Bina 1869 yılında tamamlanmış, öğrenci kabulü de aynı yılın sonunda başlamış, ancak resmi açılış 20 Şubat 1870 yılında, Sadrazam Ali Paşa'nın da hazır olduğu bir törenle yapılmıştır. Neoklasik tarzdaki üç katlı yapı, cephe düzenlemesi ve kütle etkisiyle Tazimat mimarlığının günümüze ulaşan özgün bir örneğidir (Resim 92-93). Bu ikinci Darülfünun binasının, Gaspare Fossati'nin tasarladığı, neoklasik tarzdaki ilk Darülfünun binasıyla, boyut olarak olmasa bile benzerlikleri mevcuttur. Mimar Barborini'nin tasarımı olan bu binada eğitimin kesintisiz 3 yıl devam ettiği bilinmektedir.⁷⁵⁶

Barborini'nin İstanbul'daki en önemli uygulamalarından biri, Şişhane'deki Beyoğlu Altıncı Daire (Beyoğlu Belediye Başkanlığı) Binası'dır. İstanbul'da belediye binası olarak tasarlanan ve uygulanan ilk örnek olan bu bina, Altıncı Daire müdürü Black Bey zamanında inşa edilmiştir.⁷⁵⁷ Neoklasik tarzdaki üç katlı yapı, yükseltilmiş merdivenlerle ulaşılan bir platformda yer alır. Cephede, giriş iki yanı pencerelerle belirlenmiş orta aks ana kütlede öne çekilmiştir (Resim 94-95).

⁷⁵³ Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.m., s. 705-711.

⁷⁵⁴ BOA., A.MKT.MHM., 328/23 2 Za 1281 (29 Mart 1865)

⁷⁵⁵ BOA., İ.DAH., 37077, 13 L 1283 tarihli keşif defterinden aktaran Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.m., s. 710.

⁷⁵⁶ Ders programında Mösyö Giz tarafından verilen resim dersi, ikinci yıl eklenen Muhtar Bey tarafından verilen rıka dersi ve son yıl Sadık Bey tarafından verilen inşa dersinin de olduğu bilinen bu ikinci Darülfünun, mimarlık ve sanat eğitimi açısından da önemlidir. Bakz: Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.m., s. 723, 731, 733, 736.

⁷⁵⁷ Duhani, Barborini'nin kızının anlattıklarından yola çıkarak bu bilgiyi verir. Said Naum Duhani, a.g.e., s. 13. Edvard Black Bey, Altıncı Daire'nin 12. başkanıdır ve bu göreve 1294 yılında getirilmiştir. Bakz: Osman Nuri Ergin, a.g.e., 3, (1995), s. 1338, 1342-1343.

Barborini, günümüze ulaşmamış olan tiyatro binaları da yapmıştır. 1872'de Tepebaşı'nda tiyatro kurmak için Mızıka-i Hümayun şefi Guatelli Paşa'ya verilen fermanla bu bölgedeki mezarlık alanına tiyatro yapmak için 1874'te girişimler başlamış, bu iş için de mimar Barborini görevlendirilmiştir. 23 Mayıs 1875 tarihli gazete haberinde “*Tepebaşı Tiyatrosunu da yapacak olan Barborini*” diye bahsedildiğine göre, bu tarihte yapı inşa edilmemiştir. Yapılacak binanın kâgir olması istenmiş, ancak maddi imkansızlıklardan dolayı ahşap olmasına karar verilmiştir.⁷⁵⁸ 1875 yılından sonra mimar Barborini tarafından yapımı gerçekleştirildiği anlaşılan, Tepebaşı'ndaki bu anıtsal tiyatro ancak 1880'li yılların başında faaliyete geçebilmiştir.⁷⁵⁹ İstiklal Caddesi'ndeki tek katlı Elhamra Sineması'nın olduğu yerde de bir Fransız Tiyatrosu vardı. Kristal Saray olarak da bilinen bu Fransız Tiyatrosu'nun sahibi Giustiniani adlı bir İtalyandı. Beyoğlu'nun tam ortasında, balkon, galerisi, cumbaları olmayan İtalyan üslubundaki bu tiyatro atnalı biçiminde, 26 localıydı ve Abdülmecid döneminde inşa edilmişti. Sahibi tarafından kiraya verilen binaya 1861 yılında E. Salla tarafından bir balo salonu eklenmişti. Yukarıda bahsi geçen 1875 tarihli gazetede, Giustiniani'nin tiyatroyu, süslemesi ve döşemesi için çok fazla para harcayıp kiraya verdiği belirtilir. İtalyan mimar Barborini ise Fransız Tiyatrosu'nun Beyoğlu ve kendisi için bir utanç vesilesi olduğunu, yangından sonra da Beyoğlu'nun bu tek tiyatrosunun yöneticilerinin binayı kurtarmak için kendisine bin frank verebildiklerini, ancak bu kadar az paraya bu işe girişemeyeceğini belirtmektedir.⁷⁶⁰ Burada geçen tiyatro açıkça belirtildiği gibi Elhamra Sineması'nın yerindeki Fransız Tiyatrosu'dur ve “utanç duyduğu” yapının mimarı Barborini'dir. Daha sonra, 11 Kasım 1875'te açılacak olan Luxembourg kahvesinin olduğu yerdeki Varyete/Verdi/Eldorado/Odeon adlarıyla bilinen tiyatro binası da mimar Barborini tarafından yapılmıştır.⁷⁶¹ Kurulduğundan beri sık sık isim ve biçim değişikliğine uğrayan tiyatro Barborini tarafından iki kat balkonlu olarak inşa edilmiş, iç mekan beyaz ve

⁷⁵⁸ Metin And, a.g.e., s. 200, 206-207.

⁷⁵⁹ Nur Akın, a.g.e., s. 263.

⁷⁶⁰ Revue de Constantinople, 23 Mayıs 1875, s.371-372'den aktaran Metin And, a.g.e., s. 200.

⁷⁶¹ Metin And, a.g.e., s. 212.

altın renginde dekore edilmişti. Yerli ve yabancı oyuncular tarafından birçok temsilin verildiği tiyatronun yerinde en son Lüks Sineması'nın olduğu bilinmektedir.

1868 yılında inşasına başlanan, resim ve planlarının Dolmabahçe Sarayı mimarı Ohannes Kalfa'ya özel olarak yaptırıldığı bildirilen Fatih'teki Darüşşafaka binasının mimar Mösyö Barborini'nin de dahil olduğu bir heyetin nezareti altında inşa edildiği kaydedilmektedir.⁷⁶² Bu bilgi Barborini'nin Darüşşafaka binasıyla da ilgili olduğunu göstermektedir. Okulun açılışı 1873 yılında yapılmıştır.

Barborini, Aksaray'daki Pertevniyal Valide Sultan Camii'nin keşfinde bulunan isimler arasındadır. Barborini, 1872 yılında tamamlanan caminin, 1869 yılında, Arif Efendi, Hacı Dimitri, Küçük Ohannes, Panayot, Fenerli Nikoli ve Yani kalfalar tarafından yapılan keşfinde bulunmuştur.⁷⁶³

Barborini, dönemin kültürel ortamında öne çıkan isimlerle de yakın ilişki içindedir. Özellikle Fossati kardeşlerle yakın ilişkilerde bulunduğu, onların tasarladığı bazı projelerin uygulayıcısı olduğu bilinmektedir. 1913 tarihli Halil Edhem Bey'in bir yazısında,⁷⁶⁴ 1873 Viyana Sergisi ile ilgili hazırlıkların yapıldığını, Ahmed Mithat Efendi, Mösyö Montani, Köçeoğlu Kirkor Efendi, Şaşıyan Bogos Efendi, Mösyö Mayyar, Mösyö Barborini gibi İstanbul'un o zamanki sanat erbabının evlerine gelip gittiklerini belirtir. İstanbul'un o dönemdeki "*sanat erbabı*" arasında, yaklaşık 25 yıldır İstanbul'da bulunan Giovanni Battista Barborini de vardır.

Abdülmecid, Abdülaziz, II.Abdülhamid dönemlerinde Osmanlı başkentinde faaliyet göstermiş olan Barborini, daha çok Pera bölgesinde yapılar inşa etmiştir. 1856 yılında, "*daha önce İstanbul'da buna benzer iyi işlere imza atmış*"⁷⁶⁵ mimar olarak tanıtılması, 23 Mayıs 1875 tarihli gazetede kendisinden, "*İstanbul ve özellikle Beyoğlu'nda birçok binalar yapmış*"⁷⁶⁶ kişi olarak bahsedilmesi Barborini'nin bilinen çalışmaları dışında başka yapılar da

⁷⁶² Mehmet Kanar, (Yay. Hazl.), a.g.e., s. 6-7.

⁷⁶³ Pars Tuğlacı, a.g.e., (1993), Belge: 138/B, s. 724.

⁷⁶⁴ Şehbal, No: 70, 15 Şubat 1328'ten aktaran Mustafa Cezar, a.g.e., (1995), s. 336.

⁷⁶⁵ Elçi van Nijevelt'in yazışmalarından aktaran Marlies Hoenkamp-Mazgon, a.g.e., s. 113.

⁷⁶⁶ Revue de Constantinople, 23 Mayıs 1875, s. 371-372'den aktaran Metin And, a.g.e., s. 200.

yapmış olduğunu göstermektedir. Kamu yapıları dışında, özellikle zengin levanten ve gayrimüslimler için Pera bölgesinde birçok konut yapmış olması muhtemeldir. Uzun yıllar bölgede büro sahibi bir isim olması bunu düşündürmektedir.

Resim 82. Beyoğlu'ndaki Hollanda Elçilik Sarayı'nın 1859 yılında, elçi Van Zuylen Nijevelt tarafından yapılmış suluboya resmi (M. Hoenkamp-Mazgon'dan).

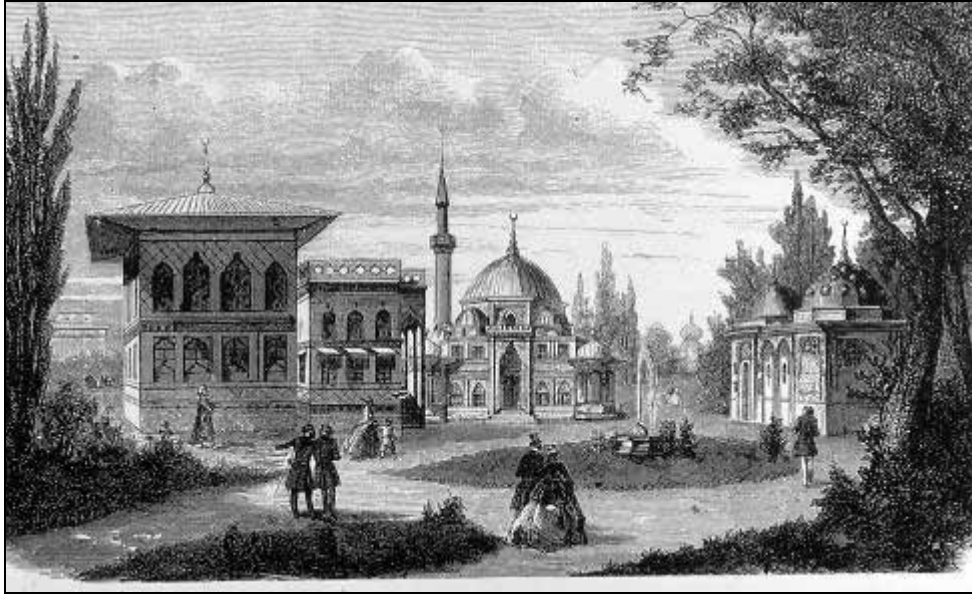
Resim 83. Beyoğlu'ndaki Hollanda Elçilik Sarayı (2006).

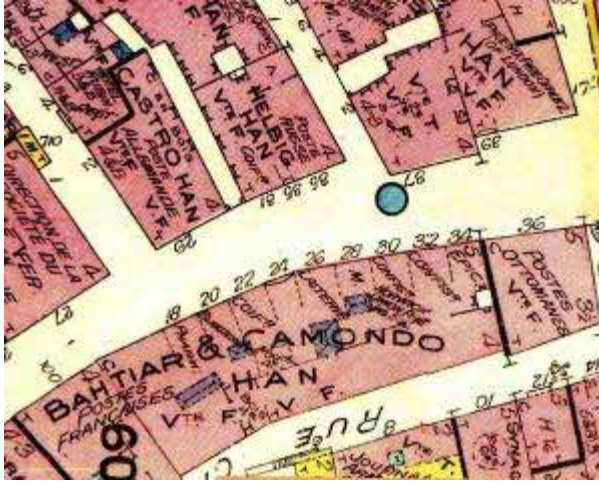
Resim 84. Moda'daki Latin Katolik Kilisesi (2006).

Resim 85. Kilisenin giriş cephesi (2006).

Resim 86. 1867 Paris Sergisi'nde Osmanlı Pavyonları (L'illustration).

Resim 87. Galata'daki Fransız Postanesi (Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü Arşivi).

Resim 88. Çemberlitaş ve çevresinin düzenlenmesi sırasında yapılan çalışmalarla son şeklini alan Çemberlitaş Hamamı (2006).

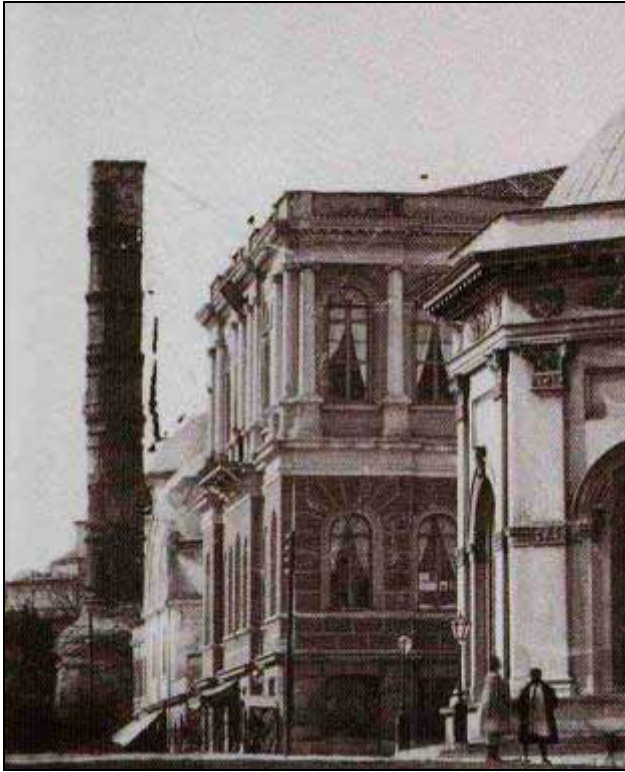
Resim 89. Çemberlitaş ve çevresinin düzenlenmesi sırasında Köprülü Medresesi'nin kesilen cephesi (2006).

Resim 90. Mercan'daki Ali Paşa Camii'nin 1945 tarihli fotoğrafı (Encümen Arşivi No: 929).

Resim 91. Mercan Ali Paşa Camii (2005).

Resim 92. 1880'lerde İkinci Darülfünun Binası (E. Özendes'den ayrıntı).

Resim 93. Çemberlitaş civarındaki İkinci Darülfünun Binası (2006).

Resim 94. Beyoğlu Altıncı Daire Binası/Beyoğlu Belediyesi (O. N. Ergin'den).

Resim 95. Beyoğlu Altıncı Daire Binası/Beyoğlu Belediyesi (2006).

III.1.3.3.5. Ercole STAMPA ve Giorgio Domenico STAMPA

İtalyan asıllı, İstanbul doğumlu mimar-mühendis Stampa kardeşler dönemin İstanbul mimarisinde rol oynayan levanten isimlerdir.⁷⁶⁷ Beyoğlu'nda İtalyan Hastanesi, Palazzo Corpi; Cağaloğlu'ndaki İran Elçiliği binası ile Eminönü'ndeki American Bible House Hanı gibi bilinen yapıları dışında, kaynaklarda İstanbul'da başka önemli yapılar inşa ettikleri belirtilmiştir. Stampa'lar inşa ettikleri yapılarla dönemin istek ve beğenisini yansıtan meslek adamlarıdır.

Tarihi yarımada'daki tek ülke temsilciliği binası olan Cağaloğlu'ndaki İran Elçiliği binasının mimarı Giorgio Domenico Stampa'dır. 1866'da satın alınan arsa üzerine inşa edilen binanın tasarımında, daha önce Gaspare Fossati'ye hazırlanmış olan projelerle benzerliğinden yola çıkılarak, Fossati projelerinden yararlanıldığı belirtilmiştir.⁷⁶⁸ Yapı bulunduğu konumdan dolayı eğimli bir arazi üzerindedir. Bahçe içinde, kareye yakın bir plan şemasına sahip bina, bodrum kat üzerine üç kat olarak inşa edilmiştir. Cephede merdivenlerle ulaşılan giriş, üçlü kemer açıklıklarıyla iki kat şeklinde öne çıkarılarak vurgulanmıştır. Birbirinden silmelerle ayrılan katlarda eşit aralıklarla basık kemerli pencere düzenlemeleri vardır (Resim 96).

Tophane'deki İtalyan Hastanesi, Stampa kardeşlerin önemli uygulamalarından birisidir. Var olan hastane binasının yetersiz gelmesi üzerine Stampa kardeşler tarafından tasarlanıp inşa edilen hastane, 1876'da faaliyete geçirilmiştir. Yapı dikdörtgene yakın bir şemada, üç katlıdır ve ana cephenin arka yönünde "U" şeklinde bir avluya sahiptir. Silmelerle ayrılan katlarda, alt katta yuvarlak kemerli, üst katlarda dikdörgen açıklıklı, eşit aralıklarla yerleştirilmiş sık pencere düzenlemeleri mevcuttur. Klasik rönesans saraylarına gönderme yapan hastane binası, sonradan yapılan ek ve düzenlemelerle günümüze gelmiştir (Resim 97).

⁷⁶⁷ Cengiz Can, "İstanbul Beyefendileri, Levanten Mimarlar", *Arredamento Dekorasyon*, Sayı:71, Haziran, 1995/6, s. 94.

⁷⁶⁸ Cengiz Can, a.g.t., s. 135.

Tepebaşı'nda yakın zamana kadar Amerikan Konsolosluğu olarak kullanılan Palazzo Corpi, 1873-1882 yılları arasında Stampa ve G. Leoni tarafından inşa edilmiştir. Levanten Ignazio Corpi'nin konutu olarak yapılan bina, elçiliğin kullanımını için kiralanmış, XX.yüzyılın başında da satın alınmıştır.⁷⁶⁹ Dikdörtgen plan şemasına sahip, bodrum üzerine iki kat olarak inşa edilmiş, giriş cephesi üçlü kemer açıklıkları ve üçgen alınlıkla vurgulanmıştır (Resim 98).

Giorgio Domenico Stampa, 1872 tarihli Eminönü Fincancılar Yokuşu'nda bulunan ve değişikliklerle günümüze ulaşan Amerikan Bible House Hanı'nın mimarıdır.⁷⁷⁰ Giriş katıyla birlikte beş kat olan binanın cephesinde silmelerle ayrılmış katlar arasında ikiz pencere uygulamaları ve dikey pilastır düzenlemeleri mevcuttur (Resim 99).

1869'da İstanbul'un kadastral haritasını hazırlamak üzere Mahmut Paşa'nın başkanlığında kurulan özel komisyonda Giorgio Stampa da görevlendirilmiştir.⁷⁷¹ 1870 Beyoğlu yangını sonrası hasar gören İngiltere elçiliği binasının, 1872-1873'teki kapsamlı restorasyonunu dekoratör-ressam Luigi Leone ile yürütmüştür. Ayrıca Stampa'nın Beylerbeyi Sarayı inşasında da görev aldığı belirtilmiştir. Stampa kardeşlerden Giorgio Domenico Stampa İstanbul'dan ayrılmış, Ercole Stampa ise 1892'de İstanbul'da vefat etmiştir.⁷⁷²

Stampa kardeşlerin bilinen bu yapıları dışında, dönemin İstanbul mimarlığında başka yapılar inşa etmiş olmaları muhtemeldir. İşverenlerinin farklı kesimlerden olması, İstanbul doğumlu levanten kimlikleri ve Giorgio'nun mimarlık eğitimi alması, bu isimleri talep edilen mimarlar arasına sokmuş olmalıdır.

⁷⁶⁹ Mustafa Cezar, a.g.e., (1999), s. 45-48.

⁷⁷⁰ A. G. Edmonds, İstanbul Bible House, İstanbul 1969, s. 4'ten aktaran Cengiz Can, a.g.m., (1995), s. 94. Bugün iş hanı olarak kullanılan yapı Pervititch haritalarının, 1941 tarihli Eminönü paftasında gösterilmektedir.

⁷⁷¹ The Levant Herald, 31.5.1869'tan aktaran Zeynep Çelik, a.g.m., s. 128.

⁷⁷² Cengiz Can, a.g.m., (1995), s. 94.

Resim 96. Cağaloğlu'ndaki İran Elçilik Sarayı (2005).

Resim 97. Tophane'deki İtalyan Hastanesi (2006).

Resim 98. Tepebaşı'ndaki Palazzo Corpi/Eski Amerikan Konsolosluğu (2006).

Resim 99. Eminönü'ndeki Amerikan Bible Hous Hanı (2005).

III.1.3.3.6. Alexandre BRESCHI

İtalyan mimar Breschi, XV-XVI.yüzyılda Tinos Adası'ndan İstanbul'a gelen Brescian Ailesi'ndendir. Petits Champs des Morts'da, Pera Palas civarında 38 numarada, sonra da Feriköy Latin Mezarlığı arkasında kendisine büyük bir konak yaptırarak ölünceye kadar burada oturmuştur. Mimarlık bürosu, 1875'te Galata'da eski gümrük sokağındaki Ada Hanı'ndadır. Soyadının İtalyancada, "alçı ve taşları yapıştırıcı" anlamlarına gelmesi, soyadını bilinçli olarak buradan almış olduğunu düşündürmektedir.⁷⁷³

Breschi'nin 1868'de Pera'da serbest mimarlık bürosu vardır. Annuaire Oriental/Şark Ticaret Yıllığı kayıtlarına göre, İstanbul'da etkinlik gösteren mimarlar arasında yer alan Alaxandre Breschi, 1868-1889 yıllarında faaliyet göstermiştir.⁷⁷⁴

İtalyan mimar Breschi ile ilgili 1889 yılına ait ilanda, 33 yıldır İstanbul'da bulunduğu, başkentin her yanında çok sayıda yapıları ile tanındığının, hem başkentte hem de çevrede götürü usulde müteahhitlik de yaptığının, saray, ev, anıtsal mezarlar vb. her türde, çok geniş proje koleksiyonu olduğunun, başka şehirlere de istek üzerine çizim ve krokiler gönderildiğinin yazılı olması,⁷⁷⁵ mimarın 1858'den bu yana İstanbul'da faaliyette bulunduğunu göstermektedir.

Beyoğlu Meşrutiyet Caddesi'ndeki bugün İtalyan Kültür Merkezi'nin kullanımında olan Casa d'Italia, 1860'lı yıllarda var olan yapının yıkılması üzerine yerine yapılan ve 1867'de tamamlanan binadır. Yeni binanın proje ve inşaatı Alexandre Breschi'ye aittir.⁷⁷⁶ Dört katlı yapıda neorönesans üslubu hakimdir. Cephede giriş katının da dahil olduğu farklı pencere düzenlemeleri uygulanmış, giriş üç kat boyunca vurgulanmıştır (Resim 100).

⁷⁷³ Behzat Üsdiken, "Pera'da Levantines...", *Avrupalı mı Levanten mi?*, İstanbul 2006, s. 108-109.

⁷⁷⁴ Hasan Kuruyazıcı, "İstanbul'un Unutulmuş Mimarları", *İstanbul*, Sayı: 28, 1999a, s. 73.

⁷⁷⁵ Cengiz Can, a.g.t., s. 40.

⁷⁷⁶ Hale Tokay, "İtalya Evi (Casa d'Italia)", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: 4, İstanbul s. 303.

Resim 100. Tepebaşı'ndaki İtalya Evi/Casa d'Italia (2006).

Breschi, 33 yıl gibi çok uzun bir süre İstanbul'da faaliyet göstermiş bir mimar ve mühendis olarak bilinen bu yapısı dışında, birçok bina inşa etmiş olmalıdır.

III.1.3.3.7. Pierre Léonard LAURÉCISQUE

Paris’li mimar Pierre Léonard Laurécisque (1797-1860), Fransız elçilik sarayını yapmak üzere İstanbul’a gelmiştir. İstanbul dışında önemli hiçbir eser bırakmayan mimar, 1834’te arkeolog Charles Texier ile İstanbul’dan geçerken, büyükelçi Amiral Roussin’in onlara elçilik sarayının yeniden inşa projesini sipariş ettiği bilgisi,⁷⁷⁷ Laurécisque’in bu yapı için özellikle İstanbul’a çağrılmadığını, burada olduğu sırada siparişi aldığını göstermektedir. Laurécisque, Osmanlı başkentinde 10 yılı aşkın bir süre kalmış, 1847’de eşi Eugénie ve birkaç ay sonra oğlu burada ölmüş ve elçilik yanındaki Saint-Louis des Fransız Kilisesi’ne gömülmüşlerdir. Laurécisque’in inşa ettiği saray hakkında, bir diplomatın kaleme aldığı notlarda “...*Fransa sefareti delirerek ölen bir mimar tarafından inşa edildi...*”⁷⁷⁸ bilgisi, İstanbul’da eşini ve oğlunu kaybeden mimarın yaşadıklarını göstermektedir. Mimarın adı Mahkeme Binası’nın üzerinde, “*P. L. Laurécisque, architecte 1844*” şeklinde verilmiştir. 1856 yılı sonları ile 1858 yılı ortalarına kadar İstanbul’da, Fransa sefiri Thouvenel’in yanında kalan yeğeni Durand de Fontmagne’nin anılarında, isim belirtilmeden “*Beyoğlu’ndaki sefaret binasının mimarı levanten*” olarak verilmektedir.⁷⁷⁹

Elçilik yapılarının inşasında görevlendirilen mimarların, dönemin eğitimli ve tanınmış mimarları oldukları bilinmektedir. Bu bağlantıda, Pierre Léonard Laurécisque’in de eğitimli bir mimar olduğu anlaşılmaktadır. Pierre Léonard Laurécisque, Beaux-Arts’da eğitim alan mimarlar arasında geçmektedir.⁷⁸⁰ Dolayısıyla elçilik sarayı binasının inşası, dönemin Beaux-Arts eğitimli bir mimarı olan Laurécisque’e verilmiştir.

Laurécisque’in 1835 ve 1836 Paris Salonları’nda Osmanlı tarzında, son dönem meydan çeşmelerine benzer çeşme planları sergilediği

⁷⁷⁷ Jean-Michel Casa, *Le Palais de France a Istanbul/İstanbul’da Bir Fransız Sarayı*, İstanbul ty, s.37.

⁷⁷⁸ Jean-Michel Casa, a.g.e., s. 42.

⁷⁷⁹ La Baronne Durand De Fontmagne, *Kırım Harbi Sonrasında İstanbul*, (Çev. G. Soytürk), İstanbul 1977, s. 98-99.

⁷⁸⁰ Brigitte Labat Poussin, Caroline Obert, a.g.e., s. 397.

bilinmektedir. Bu çizimlerden dolayı mimarın, Tophane Meydan Çeşmesi'nin onarımına katılmış olabileceği ileri sürülmüştür.⁷⁸¹

Fransızlar 1525'ten itibaren İstanbul'da daimi elçi bulundurmuş, Büyükelçi Savary de Bréves (1589-1606) döneminde de Galatasaray'daki bugünkü araziye satın almışlardır. Yangınlar sonrası yeniden inşa edilen ya da onarılan binalarla buradaki elçilik konutları 1831 Beyoğlu yangınına kadar varlığını korumuştur. Bu tarihten sonra, tümüyle yanan elçilik binasının yeniden inşası gündeme gelmiştir. Oldukça gösterişli ana bina ve ek binaların yapımına 1839 yılında başlanmıştır. 1854'te Hollanda elçisi van Nijvelt, yazdığı bir mektubunda,⁷⁸² İstanbul'daki elçiliklerin başka yerlerdekinden daha görkemli olduğunu, elçilik konutlarının dış görünüşleri ile etkilerini arttırdıklarını belirtmiştir. Fransız Sarayı da bu bilgilerle örtüşür nitelikte, gösterişli bir yapı olarak inşa edilmiştir. Laurécisque, arsa üzerine 1847 yılında tamamlanan ana bina dışında, 1844'te tamamlanan Mahkeme binasını ve 1846'da tamamlanan Saint-Louis des Fransız Kilisesi'ni yapmıştır. Ayrıca ahırlar ve müstemilat binaları ile arnavut kaldırımlı bahçe düzenlemesi, bahçe giriş kapısı da mimar tarafından yapılmıştır. Bugün Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü olarak kullanılan Dragonlar (Tercümanlar) binası ise 1873 yılında inşa edilmiştir.

Laurécisque'in planlamasıyla 1839'da yapımına başlanan yeni saray 1847 sonlarında tamamlanabilmiştir. Saray'ın inşaatının bu kadar uzun süre devam etmesinin sebebi, mimarın ihaleyi kazanabilmek için maliyet hesaplarını çok düşük tutması, parasızlık nedeniyle inşaata iki kez ara verilmesi olarak açıklanmaktadır. Ateşe dayanıklı uçuk sarı Malta taşlarından yapılmış olan saray, dikdörtgen açık orta avlu etrafında dört katlı olarak düzenlenmiş, kuzey-güney doğrultuda dışa çıkma yapan iki yan kanatlar üçgen alınlıklarla sonlandırılmış, bu üçgen alınlıklara, rozet içinde Louis-Philippe kısaltması LP harfleri konulmuştur. Saray, Paris'teki Quai d'Orsay'in yanındaki Dışişleri Bakanlığı binasıyla benzerlikler göstermektedir. Saray yapıldığı dönemde, İstanbul'da önceki Fransız ve Osmanlı mimarisinden

⁷⁸¹ Jean-Michel Casa, a.g.e., s. 37.

⁷⁸² Marlies Hoenkamp-Mazgon, a.g.e., s. 107.

farklı olarak “*Paris burjuvazisinin zenginlik fıskıran*” bir mimari tarzının buradaki kopyası olarak görülmüştür. Yapılış biçimi, plan tarzı, mimari özellikleri, kullanılan malzemelerle önceki dönemlere olan öykümler de dahil Louis-Philippe döneminin Fransa’daki örnekleriyle çok benzerdir.⁷⁸³ Aslında neoklasik tarzdaki saray, cephelere serpiştirilmiş küçük süsleme detayları ve Osmanlı-Fransız dostluğunun mimarları olan I. François ve IV. Henry’nin, batıdaki ana kapının iki yanındaki büstleri dışında sade olarak ele alınmıştır. Laurécisque’in orijinal planını gösteren günün anısına bastırılmış afişte görülen,⁷⁸⁴ köşe son katları ve üzerlerindeki küçük kuleler inşa edilmemiştir (Resim 101). Fontmagne anılarında, “*Beyoğlu’ndaki sefaret binasının mimarı levantene 15 bin frank ödenmiş. Burada oturan herkes yapının tamir edilemez kusur ve eksikliklerinden şikayetçi. Başlıca şikayet, binanın rutubeti tutan Malta taşından yapılmış olması. Sonra katların dağılışı da hiç kullanışlı değil...Bu binayı sevimsiz ve tatsız bir konak olarak ortaya çıkaran mimar sonunda mükafatlandırılmış ve bir nişanla taltif edilmiş...*” olduğunu belirtmiş; binanın yapılışı sırasında İstanbul’da bulunan maslahatgüzarın inşaat sırasında gördüğü aksaklıkları mimara söylediğini, özellikle katların yerleştirilmesi konusunda mimara tenkitlerde bulunmuş olduğunu belirterek mimarla ilgili bir anektot aktarmıştır.⁷⁸⁵

Saray’ın bugünkü şekli, Dışişleri Bakanlığı başmimarı Georges Chedanne tarafından 1908-1913 yılları arasında yapılan onarımlarla verilmiştir. Bu dönemde, batıda olan asıl giriş kapatılmış, Nuri Ziya Sokağı’na bakan bugünkü kuzey giriş cephesi yeniden düzenlenerek iki yan kanattaki üçgen alınlıklar kaldırılmıştır (Resim 102-103).

Saray’dan daha önce, 1844’te tamamlanan Mahkeme Binası, batıdaki ana girişin sağındadır.⁷⁸⁶ Saray’la aynı malzemeden inşa edilen binanın mimari özellikleri de benzerdir. Detaylarda daha yoğun süslemeler kullanılmıştır. Üç katlı yapının, cephede orta kat pencere üstlerinde kanun, adalet ve kuvvet anlamına gelen LOIS, JUSTICE, FORCE kelimeleri ile

⁷⁸³ Jean-Michel Casa, a.g.e., s. 43.

⁷⁸⁴ Afiş için bakz: Jean-Michel Casa, a.g.e., s. 36.

⁷⁸⁵ La Baronne Durand De Fontmagne, a.g.e., s. 99.

⁷⁸⁶ Mustafa Cezar, *XIX.Yüzyıl Beyoğlusu*, İstanbul 1991, s. 39.

pencere altlarında bunların sembolik anlatımlarına yer verilmiştir. Binanın cephesinde “*P. L. Laurécisque, architecte 1844*” yazılıdır (Resim 104-105).

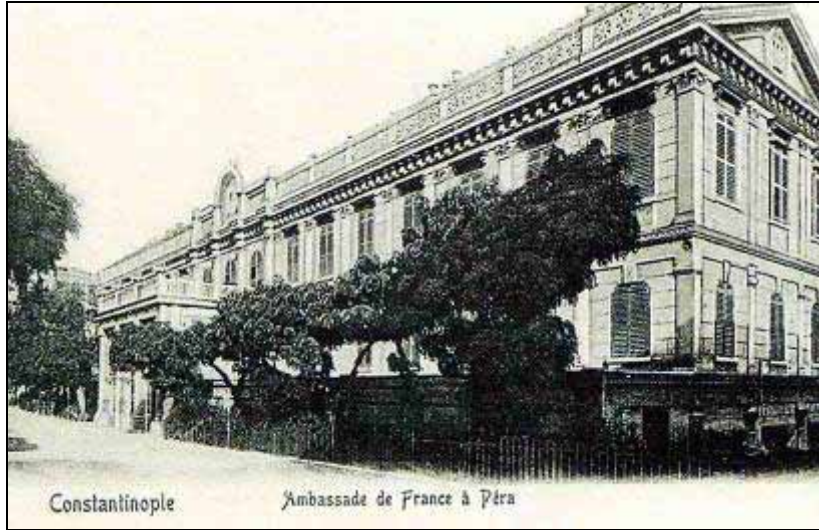
Laurécisque Saray’la aynı anda, aynı malzemeyle yeni Saint-Louis des Français Kilisesi’ni inşa etmiştir. Kilise Saray’dan bir yıl önce, 1846 yılında tamamlanmıştır. Saray’a bakan cephedeki inşa kitabesinde tarih ve mimar adı verilmiştir. Tek nefli, kare bir apsise sahip yapının üst örtüsü düz olarak ele alınmıştır. Saray’ın arka tarafında, güney yönde yer alan kilisenin üçgen alınlıklı apsis çıkıntısı yüksek tutulmuş, çan kulesi sonradan ilave edilmiştir (Resim 106).

Bugün Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü olarak kullanılan ve 1873 yılında tamamlanan Dragonlar (Tercümanlar) binası ise büyükelçi Vogüé zamanında, elçilik tercümanlarını ana binadan çıkarma düşüncesi üzerine inşa edilmiştir. Batı yöndeki eski girişin solunda yer alan ve girişi bu yönde olan yapı, araziden dolayı eğimli bir teras üzerine inşa edilmiştir. Diğer yapılara göre çok daha sade olan bina yüksek bir bodrum katı üzerinde dört katlıdır.

Laurécisque, 10 yıldan fazla kaldığı Osmanlı başkentinde, elçilik binaları dışında, başka yapılar da yapmış olmalıdır.

Resim 101. Beyoğlu'ndaki Fransız Sarayı'nın ön projesi (J. Michel Casa'dan).

Resim 102. Fransız Sarayı'nın eski bir görünümü (Kartpostal).

Resim 103. Saray'ın doğu cephesi (2006).

Resim 104. Fransız Sarayı bahçesindeki Mahkeme Binası (2006).

Resim 105. Mahkeme Binası üzerindeki tarih ve mimar adı.

Resim 106. Fransız Sarayı bahçesindeki Saint-Louis des Fransız Kilisesi (J. Michel Casa'dan).

III.1.3.3.8. Siver Mélick

Kaynaklarda Malik ya da Mayk olarak geçen Fransalı mimar Mélick hakkında çok fazla bilgi yoktur. Osmanlı belgelerinde, “Mimar Melik Kalfa”,⁷⁸⁷ “Fransalı Mimar Melik”⁷⁸⁸ ya da ön adı verilerek “Mimar Kalfası Siver Melik”⁷⁸⁹ olarak geçmektedir. Mélick’in, Osmanlı Devleti tarafından mimarlık eğitimi için Pascal Artin Bilezikci ile Fransa’ya gönderildiği ve burada Henri Labrouste’un öğrencisi olduğu ileri sürülmüştür.⁷⁹⁰ Ancak, Fransız bir mimarın Osmanlı Devleti tarafından eğitim için yurt dışına gönderilmesinin mantıklı bir dayanağı yoktur. Muhtemelen Pascal Artin’le aynı dönemde Fransa’da olmaları bu bağlantının kurulmasını sağlamıştır. Fransız mimar Henri Labrouste’un (1801-1875) 1830’larda Paris’te bürosunun olduğu ve Ecole des Beaux-Arts’da profesörlük yaptığı bilinmektedir. Bu bağlantıda dönemin Fransız kaynağına göre Labrouste’un öğrencisi olduğu belirtilen Mélick’in Fransa’da eğitim aldığı bilinmekle birlikte⁷⁹¹ Beaux-Arts’da eğitim alıp almadığı tespit edilememiştir.⁷⁹²

Melick’in İstanbul’da mimarı olduğu bilinen tek yapı, dönemin sadrazamı Mustafa Reşit Paşa’nın sarrafı olan Cezayirlioğlu Mıgırdıç için Yeniköy’de inşa etmiş olduğu yalıdır. Cezayirlioğlu Mıgırdıç ya da Mıgırdıç Cezayirliyan, devlet ve cemaat işlerinde bulunmuş Ermeni tüccar ve sarraftır. Cezayirliyan, 1857 yılında “*bilgi sahibi ve haysiyetli kişilerden*” oluşturulan İntizam-ı Şehir Komisyonu üyesidir.⁷⁹³ Türkiye’de ziraat ve ipekçilik konusunda hizmetleri olan Cezayirliyan, Yeniköy’de yaptırdığı muhteşem yalısı dışında yıktırılan Ayvansaray’daki köprü ile Hasköy’de Karaağaç rıhtımını yaptırmış, buranın sokaklarını tanzim ettirmiştir. Cemaatine de

⁷⁸⁷ BOA., A.MKD.NZD., 75/37, 14 C 1269 (25 Mart 1853).

⁷⁸⁸ BOA., A.MKT.MVL., 69/56, 16 Ra 1271 (7 Aralık 1854).

⁷⁸⁹ BOA., HR.MKT. 68/50, 1 R 1270 (1 Ocak 1854).

⁷⁹⁰ Beatrice Saint Laurent, a.g.m., s. 258.

⁷⁹¹ Georges Duplessis, “La peinture decorative P.-V. Galland”, *Revue des Arts Décoratifs*, 1, 1880, s.68’den aktaran Beatrice Saint Laurent, a.g.m., s. 258.

⁷⁹² Beaux-Arts arşivleriyle ilgili yayınlanan kaynaktaki listelerde adı geçmez. Bakz: Brigitte Labat Poussin-Caroline Obert, a.g.e., s. 415-439.

⁷⁹³ Osman Nuri Ergin, a.g.e., (1996), s. 33.

birçok yardımlarda bulunan Cezayirliyan Reşit Paşa'nın da yakın dostudur. Reşit Paşa'nın azlinden sonra konumu sarsılmış, 1859'da çıkan bir irade ile bütün servetine ve mülküne el konulmuştur. Mıgırdıç Cezayirliyan, 1861'de İstanbul'da vefat etmiştir.⁷⁹⁴ 1840'lı yıllarda şirketleşerek gümrük gelirlerinin toplanmasında iltizam işlerine giren Mıgırdıç, sonraki yıllarda iflas etmiştir.⁷⁹⁵ 1867 tarihli bir belgeye göre, borcu sebebiyle sarraf Cezayirlioğlu Mıgırdıç'ın emlakına hazinenin el koymuş olması üzerine kızkardeşi hak iddia ederek devlete başvurmuştur.⁷⁹⁶

Cezayirlioğlu Mıgırdıç'ın, 1852 yılında Yeniköy'de Mayk veya Malik adında Fransız uyruklu mimara bir yalı inşa ettirdiği belirtilmiştir.⁷⁹⁷ Bahsedilen yalı mimar Siver Mélick tarafından, 1851 yılından önce inşasına başlanan yapıdır. Nitekim 1851 yılında, bu yalının iç dekorasyonunu yapmak üzere davet edilen dekoratör ressam Pierre Victor Galland'la (1822-1892) birlikte, daha sonra Osmanlı Devleti adına birçok görevde bulunacak olan Léon Parvillée de İstanbul'a gelmiştir.⁷⁹⁸ Labrouste'un öğrencisi olduğu bilinen Galland'ın mimar Mélick'le önceden tanışıyor olması muhtemeldir ve Mélick'in teklifi üzerine bu kişi çağrılmış olmalıdır. Bu tarihte yapının iç dekorasyonu yapıldığına göre, inşaata 1851 yılından önce başlanmış olmalıdır.

Yapının işçilerinin dahi Fransa'dan getirildiği, masrafların ödenmemesi üzerine Fransız mimarın Osmanlı Hükümeti'ne başvurduğu, ödemeleri de Osmanlı Hükümeti'nin üstlendiği bilinmektedir.⁷⁹⁹ Mimar Mélick ile Mıgırdıç arasında yalının ödemeleriyle ilgili anlaşmazlıkların olduğu yazışmalardan anlaşılmaktadır. 1853 yılı başında Yeniköy'de yalı inşa ettiren Mıgırdıç ile mimar Melik kalfa ve işçilerin alacak hesaplarının görülmesi için yazışmalar

⁷⁹⁴ Kevork Pamukciyan, a.g.e., s. 145-146.

⁷⁹⁵ Mustafa Cezar, a.g.e., (1991), s. 361. Cezayirlioğlu Mıgırdıç, 1852 yılında Ermeni asıllı 7 Osmanlı öğrencisini Paris'e tahsile göndermiş, biri geri dönmüş, 1853'ten itibaren birinin masrafları kardeşi tarafından, diğerleri ise hazineden karşılanmaya başlamıştır. Başarısız olan ikisi geri çağrılmış, kalanlar tekstil, ticaret ve tıp eğitimi almıştır. Bakz: Adnan Şişman, a.g.e., s. 18. Mıgırdıç'ın bu tarihte mali sıkıntı içinde olduğu anlaşılmaktadır.

⁷⁹⁶ BOA., A.MKT.MHM., 385/19, 15 S 1284 (18 Haziran 1867).

⁷⁹⁷ Mustafa Cezar, a.g.e., (1995), s. 187.

⁷⁹⁸ Beatrice Saint Laurent, a.g.m., s. 249.

⁷⁹⁹ Mustafa Cezar, a.g.e., (1995), s. 187.

yapılmış,⁸⁰⁰ 1854 yılı başında mimar kalfası Siver Melik'in alacağına ödenmesine dair yazışmalar devam etmiş⁸⁰¹ ve aynı yılın sonunda da Fransalı mimar Melik'in Cezayirlioğlu Mıgırdıç'tan olan alacağına tahsili yapılmıştır (Ek 27-28).⁸⁰²

Mimar Siver Mélick tarafından inşa edilen Yeniköy'deki bu yalının daha sonra yıkıldığı ya da yıktırıldığı belirtilmektedir. Ancak 1862'de, "*Boğaziçi'nde Yeniköy başında sarraf Cezayirlioğlu Mıgırdıç'ın düyun-ı kesiresine mahsuben miriye alınmış olan cesim ve kâgir yalısı*" olarak bahsedilen bina, Maliye Nazırı Nevres Paşa'ya ihsan olunmuştur.⁸⁰³ Daha sonraları, Yeniköy sahilinde, Cezayirlioğlu Mıgırdıç'a ait olan geniş arazi, II.Abdülhamid'in emri ile kamulaştırılarak Osmanlı-Avusturya dostluğunun bir nişanesi olarak İmparator II. Franz Joseph'e hediye edilmiştir.⁸⁰⁴ 1859 yılında Mıgırdıç'ın servetine ve mülküne el konulmuş, kamulaştırma ise II.Abdülhamid döneminde yapılmıştır. Avusturya Sefareti'ne Emlak-ı Hümayun'da bulunan, Yeniköy'deki sahilhane ve müstemilatının verilmesi, Yeniköy'de Cezayirlioğlu Mıgırdıç'a ait sahilhane ve etrafındaki bir miktar arazinin Avusturya Sefarethanesi'ne tahsisi için düzenlenen 1881 tarihli senet,⁸⁰⁵ yapının bu tarihte ayakta olduğunu göstermektedir. Bugün Avusturya Başkonsolosluğu ve Kültür Ofisi olarak kullanılan üç katlı kâgir yapı, Mélick'in Cezayirlioğlu Mıgırdıç için inşa ettiği yalı olmalıdır.⁸⁰⁶

Neoklasik üsluptaki dikdörtgen planlı yapı, yüksek bir bodrum kat üzerine üç katlıdır. Her katta bütün cephelere çok sayıda pencere açılmıştır. Pencere açıklıkları dışında cephelerde balkon düzenlemeleri mevcuttur.

⁸⁰⁰ BOA., A.MKD.NZD., 75/37, 14 C 1269 (25 Mart 1853).

⁸⁰¹ BOA., HR.MKT., 68/50, 1 R 1270 (1 Ocak 1854).

⁸⁰² BOA., A.MKT.MVL., 69/56, 16 Ra 1271 (7 Aralık 1854).

⁸⁰³ Ahmed Lütfi Efendi, a.g.e., X, (1988), s. 82.

⁸⁰⁴ Feryal İrez-Hüsamettin Aksu, a.g.e., s. 42-43.

⁸⁰⁵ Feryal İrez-Hüsamettin Aksu, a.g.e., belge: 28, 33, s. 73, 75.

⁸⁰⁶ Ergin, Mıgırdıç'ın emlakına el konulduğu zaman tamam durumda olan bu yalının Büyükdere'deki Avusturya Sefarethanesi olan yalı olduğunu belirtir. Bakz. Osman Nuri Ergin, a.g.e., (1996), s. 50.

Yapının üst katı diğer katlara göre alçak tutulmuştur (Resim 107-108).⁸⁰⁷

Yüzyıl ortalarında İstanbul'da faaliyette bulunan Mimar Mélick'in başka yapılar da yapmış olması muhtemeldir.

Resim 107. Yeniköy'deki Avusturya Başkonsolosluğu'nun eski bir fotoğrafı (Yıldız Albümleri)

Resim 108. Yeniköy'deki Avusturya Başkonsolosluğu (2006)

⁸⁰⁷Yayınlanmış kaynaklar ve ilgili sitede yapının inşa tarihi ile mimarı konusunda net bilgiler olmamakla birlikte (yapının mimarı Mıgırdıç olarak verilir), arazinin 1882'de Avusturya Elçiliği'ne hediye edildiği, 1894-1898 yılları arasında ana bina ve müştemilatında geniş çaplı yenileme çalışmaları yapıldığı; son onarımların da A. Machatschek ve W. Schermann mimarlık büroları tarafından 1992-1994 yılları arasında gerçekleştirildiği belirtilmektedir. Bakz: <http://www.austriakult.org.tr/palaisyenikoy>.

III.1.3.3.9. A. BOURGEOIS

Fransız mimar Bourgeois (1821-1884), XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı başkentinde faaliyet göstermiştir. Dönemin yayınlarında ön ismi belirtilmeden sadece Bourgeois olarak geçen mimar, 1863 tarihli Sergi-i Umumi-i Osmani hakkındaki yayında “...Mösyö Bourgeois, bu çalışma öncesinde de başarılarıyla aramızda artık iyice tanınmış mimardır...” şeklinde tanıtılmıştır.⁸⁰⁸

Bourgeois'nın ön adı ve eğitimi konusunda net bilgiler yoktur. Ancak Bourgeois'nın ön adı, bazı yayınlarda kaynak belirtilmeden “*Marie Auguste Antoine Bourgeois*” olarak verilmiştir.⁸⁰⁹ Eğer bu bilgi doğru ise Marie Auguste Antoine Bourgeois, Beaux-Arts eğitilmiş bir mimardır.⁸¹⁰

Bourgeois, 1863 yılında Sultanahmet Meydanı'nda açılan Sergi-i Umumi-i Osmani binasının mimarıdır. Ülkenin içinde bulunduğu ekonomik durumdan kaynaklanan çıkarımlarla Osmanlı ekonomisinin sorunlarını tespit etmek ve onlara çözüm aramak amacıyla düzenlenen serginin ana binası, Sultanahmet Meydanı'nda, Dikilitaş ile o dönemde mevcut olmayan Alman Çeşmesi arasındaki alana yapılmıştır. Yabancı katılımcılara ait ek bina ise Dikilitaş'la Örne Sütun arasına inşa edilmiştir. Serginin ana binası ve ek binasının plan ve çizimleri 1863 yılı başında, *Mirat* dergisinde yayımlanmıştır (Resim 109).⁸¹¹ Ana bina dikdörtgen şemadadır. İki uzun kenar ve Alman Çeşmesi yönündeki kısa kenarda merdivenli, dışa açılan giriş eyvanları şeklinde düzenlenmiş girişlere sahip binanın merdivenli girişleri içe çekilmiş, ana cephe yapının uzun kenarına alınmış, ortadaki geniş tutulan, üçlü kemer açıklığıyla giriş sağlanmıştır. Dikilitaş'ın hemen önünde, yapıya eklenmiş sekizgen birim Daire-i Hümayun'dur ve Pietro Montani tarafından tasarlanmıştır (Resim 110). Mimari üslubuna benzer şekilde, Asya süsleme

⁸⁰⁸ *Empire Ottoman*, s. 13.

⁸⁰⁹ Zeynep Çelik, a.g.e., (1992), s. 140, 157; Diana Barillari-Ezio Godoli, a.g.e., s. 40.

⁸¹⁰ Beaux-Arts arşivleriyle ilgili yayınlanan kaynaktaki listelerde bu isim geçer. Ancak aynı dönemlerde Beaux-Arts'da mimarlık eğitimi almış Alfred, Claude-Félix, François-Hippolyte, Jules ön adlı isimler de mevcuttur. Bakz: Brigitte Labat Poussin, Caroline Obert, a.g.e., s. 275.

⁸¹¹ *Mirat*, Ramazan, Sene: 1, İstanbul 1279, s. 17-20.

sanatı örneklerinden seçildiği belirtilen binanın iç süslemesi Léon Parvillée tarafından yapılmış ve “... *Bu saray sağlam olmakla beraber aynı zamanda zarif ve hafif bir yapıdır...*” şeklinde tanımlanmıştır.⁸¹² 1865 tarihine kadar yerinde kalan sergi binasının, bu tarihte yıkılarak malzemesinin Seraskerlik ebniyesinin inşaatında kullanılmasına karar verilmiştir.⁸¹³

Sergi-i Umumi-i Osmani'nin jüri listesinde, “*Bahriye-Savaş Sanatları-Sivil Mimari*” bölümünde, Bourgeois da yer almaktadır.⁸¹⁴ Ayrıca sergi kapandıktan sonra, emeği geçenlerden ödüllendirilenler arasında mimar Bourgeois da vardır ve kendisine dördüncü derece Mecidiye Nişanı verilmiştir.⁸¹⁵

Bourgeois Harbiye Nezareti'nin (Seraskerlik Binası) ana giriş kapısı ve iki yanındaki köşklerin de mimarıdır.⁸¹⁶ Abidevi şekilde düzenlenmiş olan giriş kapısı, ortadaki geniş tutulmuş üçlü kemer açıklıklı bir düzenlemeye sahiptir. Giriş, iki yanda alçak tutulmuş kulelerle sınırlandırılmıştır. Kapının bezemeleri dönemin oryantalist bezeme anlayışına uygun düşmektedir. Kapının iki yanında yer alan ve aynı plan şemasına sahip olan köşklere batıdaki Biniş Dairesi, doğudaki ise Şehzadeler Dairesi'dir. Bugün üniversitenin kullanımında olan köşkler iki katlıdır ve merdivenlerle ulaşılan ikinci katlarında revaklı girişleri mevcuttur. Eyvanlı-köşe odalı köşkler, eski Türk sivil mimarisine ait plan düzenini tekrarlamasıyla dikkat çekerler.⁸¹⁷ İç mekanlarda ise dönemin süsleme anlayışı hakimdir (Resim 111).

Bourgeois, devrinin ikametgah olarak yapılmış en büyük binası olan ve 1868'de tamamlanan Beyazıt'taki Fuat Paşa Konağı'nın (Maliye Nezareti, bugünkü İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi) mimarı olarak

⁸¹² Empire Ottoman..., s. 13.

⁸¹³ BOA., A.MKT. MHM., 329/85, 22 Za 1281 (18 Nisan 1865).

⁸¹⁴ Empire Ottoman..., s. 183.

⁸¹⁵ Rıfat Önsoy, a.g.m., s. 234.

⁸¹⁶ Semavi Eyice, “İstanbul Arkeoloji Müzelerinin İlk Müdürlerinden Dr. Dethier Hakkında Notlar”, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı*, IX, İstanbul 1960, s. 47. Köşklere ve kapının mimarı, Dr. Dethier'nin yazılarına göre Bourgeois'dır. Tasarımda Bekir Paşa'nın adı da verilir. Bakz: Ara Altun, a.g.m., s. 364-365. Üstünde bugün silinmiş olan Abdülaziz tuğrası ve 1865 tarihinin verildiği abidevi kapı, Sergi-i Umumi-i Osmani binası ile bağlantılı görünmektedir. 1865 tarihli bir belgeye göre, sergi binasının yıkılarak malzemesinin Seraskerlik ebniyesinin inşaatında kullanılmasına karar verilmiştir. Bakz: BOA., A.MKT.MHM., 329/85, 22 Za 1281 (18 Nisan 1865).

⁸¹⁷ Ara Altun, a.g.m., s. 364.

bilinmektedir.⁸¹⁸ Bedeli kısmen hazine tarafından karşılanan konak, tamamlandığı yıl Maliye Nezareti'ne devredilmiştir. Konak doğu-batı doğrultuda konumlandırılmış, üç katlı dikdörtgen bir yapıdır. Mekanlar ortadaki dikdörtgen açık avlu etrafında düzenlenmiştir. Güney cephenin zemin katında bir portiko düzenlemesi vardır. Cephelerde sık aralıklarla çok miktarda pencere düzenlemeleri mevcuttur. Orijinal süsleme özelliklerini korumadığı anlaşılan binanın plan düzenine de müdahaleler olduğu görülmektedir.⁸¹⁹ 1880'lerin sonuna ait bir fotoğrafta, ana kütleyle kuzey yönde eklenmiş, aynı mimari özelliklere sahip iki kare birimin var olduğu görülmektedir (Resim 112). Devrinin en büyük kâgir konağı olan bu yapı, konut olarak tasarlanmış olmasına rağmen, dönemin yönetim binalarıyla da plan ve uygulamada benzerlikler göstermektedir (Resim 113).

Dönemin önemli devlet adamı Fuat Paşa için konak inşa etmiş olan Bourgeois'nın Sultanahmet'te, Peykhane Caddesi köşesinde bulunan Fuat Paşa Camii ve Türbesi'nin mimarı olması da muhtemeldir. Yapım tarihi ile ilgili tartışmalar olmakla birlikte, Fatih dönemine ait Uzun Şüca Mescid'i, 1865 Hocapaşa yangınında yanmış ve Fuat Paşa bu tarihten sonra buraya, yanmış mescidin kalıntılarını tamamen ortadan kaldırarak kendi adına yeni bir cami yaptırmıştır.⁸²⁰ Sekizgen planlı, kubbeye örtülü caminin son cemaat yeri sekizgenin üç köşesine gelecek şekilde düzenlenmiş, minare de bu kısma alınmıştır. Sekizgenin köşelerinde dikdörtgen çerçeve içinde yer alan at nalı biçimli ikiz pencere açıklıkları üstüne yuvarlak açıklıklar yerleştirilmiştir. Dönemin oryantalist akımının sade bir uygulaması olarak

⁸¹⁸ Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi'nin verdiği bilgiye göre, Sadrazam Keçecizade Mehmed Fuat Paşa'nın konağı olarak, Fransız mimar Bourgeois tarafından inşa edilen bu binada, kendisi hiç oturmamıştır. Süleymaniye'de ahşap bir konakta oturan Fuat Paşa'nın bir de Kanlıca'da, bugün mevcut olmayan yalısı vardı. Fuat Paşa Konağı 1923 yılına kadar, uzun bir süre Maliye Nezareti olarak kullanılmış, İstanbul Erkek Lisesi (1923-1933 arası) ve yatılı yüksek okul olan Askeri Tıbbiye'nin kullanımına da verilmiştir. Bakz: H. Kınaylı, "Fuad Paşa Konağı", *İstanbul Ansiklopedisi, Reşat Ekrem Koçu*, C. 11, İstanbul 1973, s. 5852-5853. 17 Ağustos 1999 depreminde hasar gören bina restorasyona alınmıştır.

⁸¹⁹Maliye Nezareti olduğu dönemde, zemin kattaki kemerli bölümün etrafı kapatılmış ve postane olarak kullanılmış, 1952 yılında üniversiteye tahsis edilen bina onarım geçirmiştir. Bakz: Turhan Baytop, "Eczacı Mektebi Tarafından Kullanılan Binalar", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları/Studies in Ottoman Science*, C.III, Sayı: 2, İstanbul 2002, s. 5-7.

⁸²⁰ Semavi Eyice, "Fuad Paşa Camii ve Türbesi", *İslam Ansiklopedisi*, C. 13, İstanbul 1996, s. 206.

görülen yapı, bu dönemde inşa edilmiş bazı sekizgen planlı camilerle de benzer özellikler göstermektedir (Resim 114).⁸²¹

1869'da ölen Keçecizade Fuat Paşa'nın ölümünden önce yaptırdığı ileri sürülen, caminin yanındaki küçük hazirede bulunan Fuat Paşa Türbesi, ölümünden sonra inşa edilmiştir. Fuat Paşa'nın vefat ettiği yıllarda⁸²² İstanbul'da bulunan bir Fransız ressam tarafından yapılan, Fransa'dan getirilen cenazenin gömüldüğü yerin çiziminde türbenin olmadığı görülmektedir.⁸²³ Bu çizimden yola çıkılarak türbenin 1869'dan sonra inşa edildiği anlaşılmaktadır. Kubbeli sekizgen olan klasik şemadaki türbenin süslemeleri dönemin oryantalist bezeme anlayışındadır. Silmeli, soğan biçimli kapı ve pencere açıklıkları ile sekizgenin sağır köşelerindeki grift bezemeler dönemin oryantalist beğenisini yansıtmaktadır. Bourgeois, Harbiye Nezareti'nin abidevi kapısında kullandığı bezemelere burada da yer vermiştir (Resim 115).

Bourgeois, 1867 Paris Sergisi'nde Osmanlı katılımcıları arasındadır ve sergi için hazırlanan katalogda, Osmanlı'ya ayrılmış kısımda, “*Gravürler ve Litografyalar*” başlığı altında “*Arap Sanatları*” ile ilgili bir çalışma sunmuştur.⁸²⁴

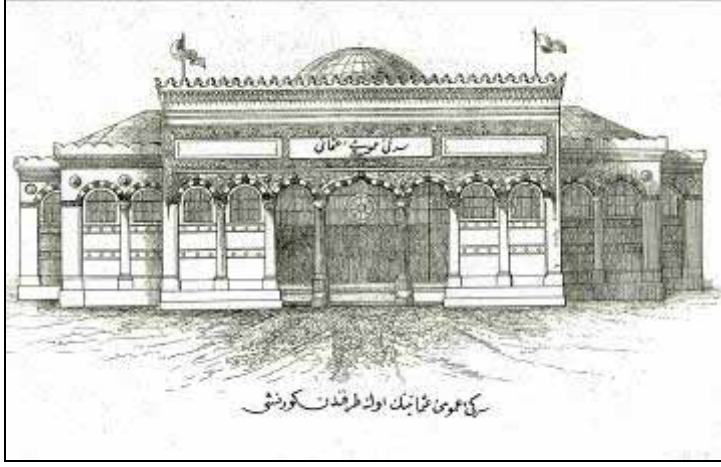
Bourgeois'nın İstanbul'a ne zaman ve ne amaçla geldiği bilinmemektedir. Ancak 1863 yılında kendisinden tanınan bir mimar olarak bahsedilmesi, Osmanlı için bir ilk olan sergi binasını inşa etmesi, 1867 Paris Sergisi'nde Osmanlı katılımcıları arasında yer alması, sadrazam Fuat Paşa ile bağlantılı bir isim olması, İstanbul'da başka çalışmalarının da olduğunu düşündürmektedir.

⁸²¹ Semra Ögel, “İstanbul'da 19. Yüzyılın Sekizgen Camileri”, *Doğudan Batıya Ünsal Yücel Anısına Sempozyum Bildirileri*, İstanbul 1989, s. 65-70.

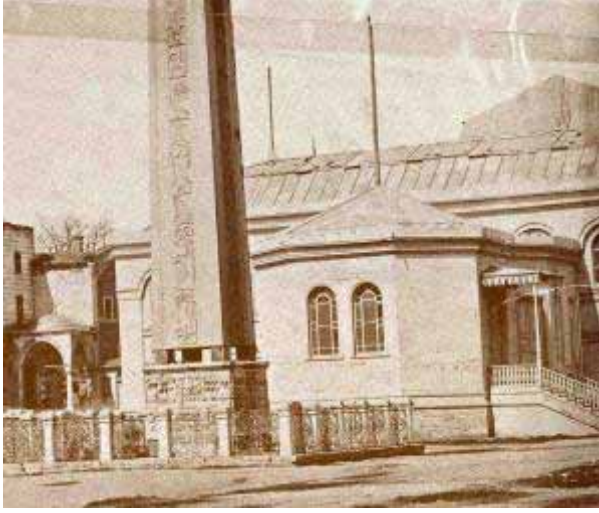
⁸²² Tanzimat Dönemi'nin ünlü sadrazamı Fuat Paşa, rahatsızlığı nedeniyle 1868 kışını geçirmek için gittiği Fransa'nın Nice şehrinde, 12 Şubat 1869'da vefat etmiş, cenazesi müteakiben İstanbul'a getirilerek bugünkü türbesinin bulunduğu yere gömülmüştür.

⁸²³ Eyice, Fuat Paşa'nın defin törenini gösteren çizimde, türbenin yerinde olmadığını tespit etmiştir. Semavi Eyice, “Fuad Paşa Camii ve Türbesi”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 13, İstanbul 1996, s. 206; Halid Eraktan, “Fuad Paşa Camii ve Türbesi”, *İstanbul Ansiklopedisi*, Reşat Ekrem Koçu, Cilt: 11, İstanbul 1973, s. 5851-5852.

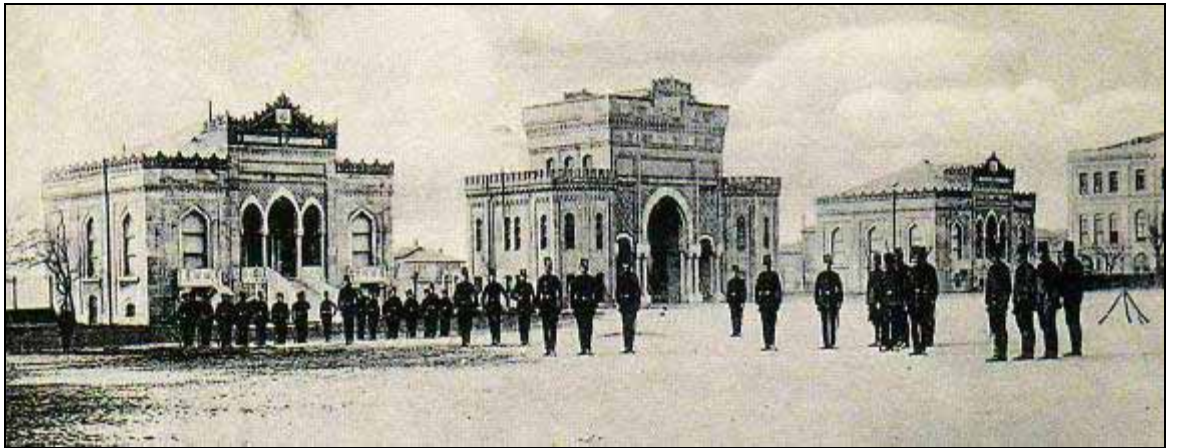
⁸²⁴ Kevork Pamukciyan, a.g.m., s. 37.

Resim 109. Sergi-i Umumi-i Osmani binası (Mirat).

Resim 110. Sergi-i Umumi-i Osmani binasının yan cephesi (S. H. Eldem'den)

Resim 111. Seraskerlik Kapısı ve köşkleri (E. Özendes'den).

Resim 112. 1880'lerde Beyazıt Fuat Paşa Konağı (B.Öztuncay'dan ayrıntı).

Resim 113. Fuat Paşa Konağı (2005).

Resim 114. Fuat Paşa Camii.

Resim 115. Fuat Paşa Türbesi (2006).

III.1.3.3.10. Luigi STORARI

Luigi Storari, XIX. yüzyılın ortalarında, yangın yerlerinin haritalarını hazırlamak, parsellerini düzenlemek üzere anlaşma ile İstanbul'a getirilmiş İtalyan mimar ve mühendistir.⁸²⁵ 1856 yılı sonrasında meydana gelen yangınlar sonrası düzenlenen parsel haritalarında, "mühendis Levic İstorari" mührü görülmesinden yola çıkılarak bu tarihlerde Ebniye İdaresi hizmetine alındığı ileri sürülmüştür. Ancak 4 Şubat 1853 tarihli bir belgeye göre Storari İstanbul'da çalışmaktadır.⁸²⁶

Luigi Storari hakkında kaydedilen en eski kaynak, 1849 tarihli bir pasaportla Kahire ve çevresine yaptığı gezidir. Storari, 1854-1856 yılları arasında İzmir'in ilk detaylı planını hazırlamıştır. Bir kaynağa göre 1851-1854 yılları arasında İzmir'de faaliyetlerde bulunmuştur.⁸²⁷ Bu süre içinde İstanbul'a gelip gittiği anlaşılmaktadır.

Kasım 1856'da Aksaray'da birçok binanın yandığı bir yangın çıkmıştır. Lütfi Efendi, yangında birçok binanın zarar görmesine sokakların darlığının yol açtığını, yangın sonrası sokak genişletme çalışmalarının ilk olarak bu bölgede başlatıldığını, bunun yararı görüldüğünden sokak genişletmelerine daha sonraki yıllarda da devam edildiğini belirtir.⁸²⁸ Bu yangın sonrası ilk kez, yangın yerinin sistematik bir haritası çıkarılarak bölgenin yeniden imarı için Storari görevlendirilmiştir.⁸²⁹ 1856 yılında, Aksaray yangınının tahrip ettiği sahayı tanzim edecek olan mühendis İstorari/Storari ile Ebniye Meclisi azasından Hacı Hafız Efendi ve yardımcılarının maaş tahsisi yapılması, aynı yıl görevlendirmenin yapıldığını göstermektedir (Ek 29).⁸³⁰ Storari, 1857'de, Edirnekapı yakınındaki bölgenin düzenlenmesinde çalışmış, 1858'de Beyoğlu Sakızağacı bölgesinin düzenlenmesi için yaptığı parselleme ise

⁸²⁵ Osman Nuri Ergin, a.g.e., 2, (1995), s. 963.

⁸²⁶ BOA., A.MKT.UM., 124/93, 24 R 1269 (4 Şubat 1853).

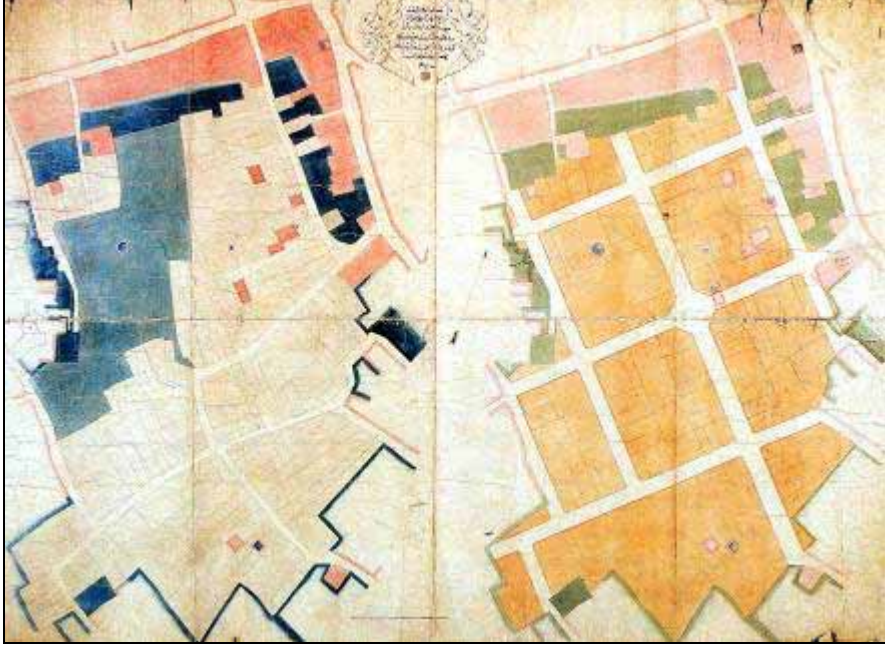
⁸²⁷ Stéphane Yerasimos, "Quelques éléments sur l'ingénieur Luigi Storari", *Architettura e architetti italiani ad Istanbul tra il XIX e il XX secolo*, İstanbul 1995, s. 118, 122.

⁸²⁸ Mustafa Cezar, a.g.e., (2002), s. 426-427.

⁸²⁹ Zeynep Çelik, a.g.m., (1999), s. 128-133.

⁸³⁰ BOA., A.AMD., 68/13, 1272 (1856).

uygulanmamıştır (Resim 116). Bazı kaynaklarda, “İtalyan mimar Luigi Storari” olarak geçen Storari’nin bazı kilise restorasyonları da yaptığı belirtilmiştir.⁸³¹

Resim 116. Luigi Storari tarafından hazırlanmış, Sultanahmet yangınında yanmış olan ev ve dükkan arsalarının düzenlenmesine dair 1857 tarihli harita (M. Cezar’dan).

1861 yılında yeniden teşkilatlandırılan Ebniye İdaresi’nde müdür, müdür muavini, keşif memuru, hesap işleri, yol yapım işleri ve mesaha memurları istihdam edilmiştir. Hazine Meclisi azasından Remzi Efendi Ebniye müdürlüğüne getirildiği tarihte, mühendis Storari de mesaha memuriyetine tayin edilmiştir.⁸³² Aynı yılın kasım ayında, mesaha memuru mühendis İstorari/Storari ve bazı ebniye memurlarının maaşlarının ebniye hasılatı kafi miktara ulaşıncaya kadar Hazine-i Celile ve Evkaf Hazinesi’nden karşılanmasına dair belge, bu tarihte Ebniye İdaresi’nde görevli olan Storari’nin mesaha memuru olarak maaş aldığını göstermektedir.⁸³³ 4 Mart 1862’de, Ebniye dairesi memuru Mösyö İstoray/Storari memleketi İtalya’ya döneceğinden yerine tarik memuru bulunan Hayri Efendi’nin, onun yerine de

⁸³¹ Stéphane Yerasimos, a.g.m., s. 122.

⁸³² Osman Nuri Ergin, a.g.e., 2, (1995), s. 963.

⁸³³ BOA., A.MKT.NZD., 377/35, 5 Ca 1278 (8 Kasım 1861).

ebniye hulefasından Hacı Tahir Efendi'nin tayini kararlaştırılmıştır (Ek 30).⁸³⁴ 1863'te, bilinmeyen bir sebeple, bir miktar tazminat verilerek mühendis Storari'nin işine son verilmiştir.⁸³⁵

Mesaha memurunun görevleri 1864 tarihli, Ebniye Memurlarının Sureti Tertib ve Tayiniyle Vazaif-i Memuriyetlerini Havi Nizamname'nin 13. bendinde "*Mesaha memuriyeti muhterik arsaların eski sokaklar ile arsaların haritasını ve diğer açılacak sokakların resmini almak ve arsaların yeniden taksimini gösteren haritayı tertib ve tersim ile icrasına bakmak hususlarından ibarettir*" şeklinde açıklanmıştır.⁸³⁶ Bu bilgi, Osmanlı Devleti hizmetinde bulunan Storari'nin görev ve sorumluluklarını göstermesi açısından önemlidir.

Storari, XIX.yüzyılın ortalarında İstanbul ve İzmir gibi kentlerin parselleme çalışmalarında görev almış; ayrıca bazı restorasyon uygulamaları da yapmıştır. Ebniye İdaresi'nde görev yaptığı süre zarfında, parselleme çalışmaları konusunda kendine özgü bir yöntem oluşturduğu, onun görevinden ayrılmasından sonra da kabul gören bu yöntemin kullanıldığı bilinmektedir. Ayrıca bu dönemde, yanında birçok isim yetişmiştir. Eldeki verilerden Storari'nin 10 yıldan fazla Osmanlı Devleti hizmetinde çalıştığı anlaşılmaktadır.

⁸³⁴BOA., A.MKT.NZD., 404/59, 2 N 1278 (3 Mart 1862).

⁸³⁵ Osman Nuri Ergin, a.g.e., 2, (1995), s. 964.

⁸³⁶ Osman Nuri Ergin, a.g.e., 4, (1995), s. 1692.

III.1.3.3.11. D. PULGHER

XIX.yüzyılın ikinci yarısında, İstanbul'da bulunan Avusturyalı mimar D. Pulgher'in hayatı ve çalışmaları hakkında fazla bilgi yoktur. Soyadıyla kayıtlara geçen mimarın, hazırladığı kitapta ön ismi "D." şeklinde kısaltılarak verilmiştir.

Pulgher, İsveç Elçilik Sarayı'nı inşa etmek üzere yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'a gelmiş olmalıdır. Bugün İstiklal Caddesi üzerindeki büyük bir bahçe içinde, İstanbul Konsoloslugu ve Araştırma Enstitüsü olarak kullanılan bina, 1870 yılında mimar Pulgher tarafından inşa edilmiştir. Var olan elçilik binasının 1818'de yanması üzerine uzun bir süre, genişletilerek ihtiyaca uygun hale getirilen bahçedeki köşkte hizmet verilmiş; 1860'larda gelir amaçlı sekiz dükkan ve yeni elçilik binasının yapımına karar vermiştir. Bina cadde yönündeki girişle birlikte iki katlı, deniz tarafında ise zemin katla birlikte üç kat olarak inşa edilmiş, çatı katı sonradan eklenmiştir (Resim 117). Pulgher, binanın yapımıyla birlikte sekiz dükkanın yapımını da üstlenmiştir. Neoklasik üsluptaki kâgir dikdörtgen binanın yer aldığı bahçeye, dönemin mimari beğenilerini yansıtan anıtsal bir giriş kapısı eklenmiştir (Resim 118).

Beyoğlu'nda Galatasaray'da, 1874'te yapımı tamamlanan Avrupa Pasajı'nın mimarı da Pulgher'dir.⁸³⁷ Yerinde bulunan Naum Tiyatrosu ile Jardin des Fleurs'ün 1870 Pera yangınında ortadan kalkması üzerine Onnik Düz tarafından yaptırılan pasaj, Aynalı Pasaj olarak da bilinmektedir. Orta geçit iki yanına yerleştirilen iki katlı dükkan sıralarının bulunduğu yapı neorönesans üslubundadır (Resim 119).

Pulgher, *Les Anciennes Eglises Byzantines de Constantinople* adlı kitabın yazarıdır (Resim 120).⁸³⁸ 1880'de Viyana'da basılan eserin kapağında D. Pulgher mimar olarak geçmektedir. İki sayfalık önsöz, 44 sayfa metinden oluşan esere Pulgher tarafından çizilen 30 tane de planş eklemiştir.

⁸³⁷ Nur Akın, a.g.e., s. 232.

⁸³⁸ Eyice, İstanbul'da bazı binalar yapan Pulgher'in, camiye çevrilmiş eski Bizans kilise rölevelerini ilk defa onun çizdiğini, bunları 1878-1880'de yayınladığını belirtmiştir. Bakz: Semavi Eyice, "19.Yüzyılda İstanbul'da Batılı Yazarlar, Ressamlar, Mimarlar, Edebiyatçılar ve Müzisyenler", *19. Yüzyıl İstanbul'unda Sanat Ortamı*, İstanbul 1996, s. 30.

İstanbul'daki Ayasofya, Vefa, Zeyrek Camii gibi yapılar dışında 14 tanesi Kariye Camii'ne ait eski Bizans kiliselerinin plan, kesit ve süsleme çizimlerini içeren planşlardan bir kısmı renklidir (Resim 121).⁸³⁹

Pulgher, elçilik yapısının inşası için İstanbul'a çağrılmış, ancak bilinen yapıları dışında dönemin zenginleri için başka ticari yapı ve konutlar da inşa etmiş olmalıdır. Hazırladığı kitap, İstanbul'da uzun bir süre kaldığını ve özellikle Bizans eserleri konusunda çalışma yaptığını göstermektedir.

⁸³⁹ D. Pulgher, *Les Anciennes Eglises Byzantines de Constantinople*, Vienne 1880.

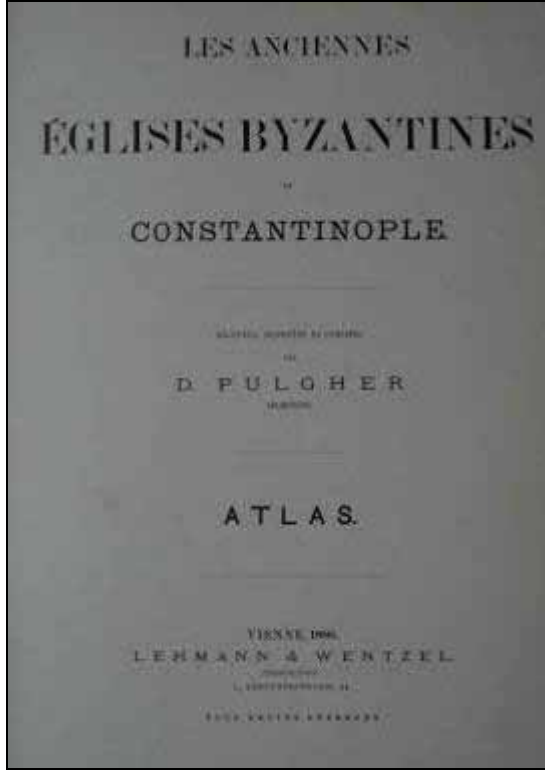
Resim 117.
Beyoğlu'ndaki
İsveç Elçilik
Sarayı (2006).

Resim 118. İsveç Elçilik Sarayı'nın girişi
(2006).

Resim 119. Beyoğlu'ndaki
Avrupa Pasajı (2005).

Resim 120. D. Pulgher'in 1880'de Viyana'da basılan kitabının iç kapağı.

Resim 121. D. Pulgher'in kitabındaki levha resimlerden biri, Vefa Camii. (D. Pulgher'den).

III.1.3.3.12. Hubert GÖEBBELS

İstanbul'da Tanzimat Dönemi'nde faaliyet gösteren mimarlardan biri olan Hubert Göebbels, Alman Elçiliği ve elçiliğin bazı binalarının tasarımını yapmak üzere İstanbul'a gelmiştir. 1834'te Köln'de doğan Alman mimar Göebbels, Berlin Kraliyet Akademisi'ni bitirmiştir. Daha sonra birçok devlet görevinin yanında burada hocalık yapmıştır.⁸⁴⁰

Alman Elçilik Sarayı (bugünkü Gümüşsuyu Alman Konsolosluğu), Göebbels'in projelerine göre, 1874-1877 yılları arasında inşa edilmiştir. 1865'te, Doğan Apartmanı'nın yerindeki Mehmet Paşa Konağı'nın satın alınması ve 1868'de Prusya mülkiyetine geçmesi üzerine mevcut binanın yerine yeni bir bina yapma düşüncesi gündeme gelmiş; 1870'te de mimar Hubert Göebbels "*Prusya Krallığı Ticaret, Sanayi ve Kamu İşleri Bakanlığı İnşaat Dairesi*" adına, bu arsanın imar planını çıkarmaya başlamış ve yapılması düşünülen yeni bina için iki ayrı plan hazırlamıştır. Daha sonra bu arsanın kullanılmasından vazgeçilerek Gümüşsuyu'ndaki bugünkü arsa satın alınmış ve planlarda yapılan küçük değişikliklerle saray buraya inşa edilmiştir.⁸⁴¹ Büyükelçilik sarayını yapmakla görevlendirilen Göebbels 1870'de İstanbul'a gelmiştir. Projeleri hazırlayan Göebbels, yapı tamamlanmadan 1874'te vefat etmiştir. Projenin uygulayıcısı mimar Albert Körtüm'dür.

Gümüşsuyu'ndaki arsa, elçiliklerin bulunduğu Pera'nın dışındadır. Dönemin diğer elçilik saraylarından farklı olarak bir bahçe içinde değildir. Saray, yapıldığı dönemde konumu ve ihtişamıyla çok rahat algınan bir bina olmuştur. Alman mimari örneklerine göre inşa edilen saray, kısa kenarlarda birer çıkması bulunan büyük dikdörtgen bir kütleyle sahiptir. Cephe düzeninde neoklasik üslup egemendir. Yapıldığı dönemde çatıda yer alan kartal heykelcikleri sonradan yok olmuştur (Resim 122-123).

⁸⁴⁰ Hasan Kuruyazıcı, a.g.m., (2002), s. 36-67.

⁸⁴¹ C. Meyer-Schlichtmann, a.g.e., s. 40-42 .

Göebbels, Protestan Hayır Derneği'nin kurduğu bugünkü Alman Hastanesi'nin de projesini hazırlamış, hastane 1875-1877 arasında inşa edilmiştir. Ayrıca Göebbels, 1875'te inşa edilen Teutonua Alman Kulübü'nün de mimarıdır. Bu yapı 1895'te yanmış ve 1987'de Kapp tarafından yeniden inşa edilmiştir.

Resim 122. Gümüşsuyu'ndaki Alman Elçilik Sarayı'nın eski bir resmi (Kartpostal).

Resim 123. Gümüşsuyu'ndaki Alman Elçilik Sarayı (2006).

III.1.3.3.13. Tanzimat Dönemi'nde Faaliyet Gösteren Diğer Yabancı/Levanten Mimarlar ve Mimariyle İlgili İsimler

Tanzimat Dönemi'nde birçok yabancı ya da yabancı kökenli levanten mimarın dönem mimarlığında etkin isimler oldukları bilinmektedir. Bu mimarların bir kısmı elçilikler vasıtasıyla Osmanlı başkentine gelmiş ve yapı eylemine katılmışlardır. Bazıları sadece, gelme amaçlarına uygun olarak elçilik yapılarını inşa etmişken, bir kısmı Osmanlı Devleti adına maaşlı olarak çalışmış ya da bağımsız büro sahibi mimarlar olarak dönemin mimari taleplerine cevap vermişlerdir. İş bağlantılarıyla İstanbul'a gelenler yanında, aynı başlık altında ele alınan yabancılardan, levanten kimlikleriyle dönemin mimari üretiminde birinci elden etkili olan İstanbul doğumlu veya küçük yaşta buraya gelip mimari üretimlerinin neredeyse tamamını Osmanlı başkentinde ortaya koyan levanten mimarlar da dönemin aktif isimleri olmuşlardır. Osmanlı kültür ortamında yetişen ve kendi ülkelerinde çok fazla tanınmayan levanten mimarların neredeyse tamamını İtalyanların oluşturduğu bilinmektedir. Yabancı/levanten mimarların hemen hemen hepsi mimarlık konusunda eğitimli kişilerdir.

Tanzimat Dönemi Osmanlı mimarlığında, yaptıkları yapılarla tanınan ve öne çıkan isimlerin dışında, bazı mimari üretimleriyle bilinen veya çeşitli vesilelerle isimleri geçen mimarlarla mimariyle ilgili isimler de vardır.

İstanbul'da 1856'da yapımına başlanan Hollanda Sarayı'nın yeni ana binasının inşaatını yapması için düşünülen isimlerden biri İzmir'li mimar **Pierre/Pietro Vitale**'dir ve kendisine inşa işinin verilmeme sebebi açıklanırken, "*Vitale de dürüst bir insan. Ancak pek zevk sahibi değil ve ayrıca daha önce bu tür bir bina da yapmamış...*"⁸⁴² mimar olduğu belirtilmektedir. Adından İtalyan kökenli bir levanten olduğu anlaşılan Vitale, 1866 yılında, Yeşilköy'deki St. Etienne Latin Katolik Kilisesi'ni inşa eden **Pietro Vitalis** olmalıdır. Tek nefli kilisenin cephesi neoklasik tarzda, üçgen

⁸⁴² Marlies Hoenkamp-Mazgon, a.g.e., s. 113.

alınlıklı ve iki kat halinde düzenlenmiştir (Resim 124). 1865'te onarım gören Pangaltı Saint Esprit Kilisesi'nin yenileme işi de Vitalis'e verilmiş, ancak mimar işi yarım bırakmıştır. Vitalis, 1868'de İstanbul'da bulunan altı serbest mimarlık bürosundan birinin sahibidir.⁸⁴³

Beyoğlu'nda, 1858'de inşasına başlanan ve 1868'de ibadete açılan Kırım Kilisesi'nin mimarı İngiliz **George Edmund Street**'tir (1824-1881). Kırım Savaşı'nda ölenler için yaptırılan anıtsal kilise için 1856'da açılan yarışma sonucunda gotik bir kilise projesi istenmiş ve yarışmada birinci gelen William Burges'in projesinde bazı değişiklikler yapmayı kabul etmemesi üzerine iş, yarışmada ikinci gelen Street'e verilmiştir.⁸⁴⁴ İstanbul'a gelip gelmediği kesin olarak bilinmeyen mimar, yılda ortalama beş yapı inşa ettiği bilinen, Victorian mimarisinin önemli bir ismi olan George Gilbert Scott'un öğrencisi olmuştur. Oxford ve San Paola'da kiliseler inşa etmiştir. Ölen İngiliz askerleri anısına inşa edilen, neo-gotik üsluptaki bazilikal planlı, üçgen alınlıklı kilise kırma çatı ile örtülüdür (Resim125).

Osmanlı saray çevresinde çalıştığı bilinen **Antonio Croci**'nin (1823-1884) İstanbul'daki faaliyetleri hakkında bilgiler net değildir. Milano Brera Akademisi'nde mimarlık eğitimi almış olan Croci, 1858'de İstanbul'dadır ve bir demiryolu projesi konusunda adı geçmektedir. Mimarın İzmir'de bir cami ve sinagog yaptığına dair bilgiler vardır.⁸⁴⁵

Galatalı banker Lorando kardeşlerin, 1852'de hizmete açılan Galata'daki borsa binasının mimarı, Dalmaçya asıllı İtalyan mimar **Andre Manzin**'dir.⁸⁴⁶

1873 Viyana Dünya Sergisi için hazırlanmış olan Usul-u Mimari-i Osmani'de çizimleri bulunan Fransız mimar **Eugène Maillard**, eserdeki 191 planştan 39 tanesinin çizeridir.⁸⁴⁷ XIX. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da bulunduğu ve dönemin ulusal/uluslararası sergilerinde etkin olduğu anlaşılan

⁸⁴³ Cengiz Can, a.g.t., s. 40, 151; Vitalis, Feriköy Latin Katolik Mezarlığı'nda gömülüdür.

⁸⁴⁴ Diana Barillari, Ezio Godoli, a.g.e., s. 45.

⁸⁴⁵ Graziella Zanone, "L'architecte Antonio Croci (1823-1884)", *Observatoire Urbain d'Istanbul, Lettre d'information*, No: 13, Mars 1998, s. 17-20.

⁸⁴⁶ Nur Akın, a.g.e., s. 248.

⁸⁴⁷ Nurcan Yazıcı, a.g.m., (2003), s. 16.

Maillard, 1863'te hazırlanan bir yayında, "Mösyö E. Maillard" şeklinde geçmekte, mesleği ise "mühendis" olarak verilmektedir.⁸⁴⁸

1863 tarihli Ahmet Vefik Efendi'ye cevaben yazılmış olan bir yazıda, Mimar Mösyö **Paraple**'nin adı geçmektedir.⁸⁴⁹

Alman mimar Hubert Göebbels'in projelendirdiği Alman Elçilik Sarayı'nın uygulayıcısı olarak İstanbul'a gelen **Albert Körtüm**, 1867'de Berlin Kraliyet Akademisi'nden mezun bir mimardır. Daha sonra Alman Hastanesi inşaatında da çalışmış olan Körtüm, 1878'de Almanya'ya dönmüştür.⁸⁵⁰

1869/1870 tarihinde yıktırılan Ayasofya Medresesi'nin Abdülaziz döneminde, 1873/1874 yıllarında, daha önce hazırlanan plana uygun olarak imaretin bitişiğinde inşasına yeniden başlanmıştır. Bu yeni medresenin ilk keşfi **Mösyö Koçifi** adlı yabancı bir mimar tarafından hazırlanmıştır (Resim 41).⁸⁵¹

Beyoğlu'nda, 1874-1876 tarihleri arasında inşa edilen Cité de Pera/ Hıristaki/Çiçek Pasajı'nın mimarları arasında, Cleanthe Zanno'nun yanında başka isimler de verilmektedir. Aynı yapıyla ilgili İtalyan mimar **Micheli Capello** ve yüzyıl sonu ile XX.yüzyılın başında İstanbul'da çok sayıda iş yaptığı bilinen C. H. Viladico'nun adı da verilmektedir.⁸⁵²

İstanbul'da dönemin mimarlık bürolarına dair gazete ilanlarında bazı mimar isimleri geçmektedir. 1858'de, İngiliz elçiliği karşısında Orsini ve Media Mimarlık bürosu, 1870'de Rus elçiliği karşısındaki sokakta büroları bulunan **P. Puverel** ve **O. Le Fé** adlı mimarların her türlü mimarlık, mühendislik ve onarım işlerini yaptıkları, aynı yıl yangına karşı güvenli inşaat yapan mimar-mühendis **Bargigli** ve **Girard**'ın S. Marie'nin karşısındaki bürolarında hizmet verdikleri anlaşılmaktadır.⁸⁵³

⁸⁴⁸ *Empire Ottoman...*, s. 169.

⁸⁴⁹ BOA., A.MKT.MHM., 288/28, 13 B 1280 (24 Aralık 1863).

⁸⁵⁰ Hasan Kuruyazıcı, a.g.m., (2002), s. 64.

⁸⁵¹ Ahmed Akgündüz vd., a.g.e., s. 593, 595.

⁸⁵² Zeki Sönmez, a.g.e., (2006), s. 304-305.

⁸⁵³ Nur Akın, a.g.e., s. 320.

Aksaray Pertevniyal Valide Sultan Camii, anıtsal girişinin mimarı olarak bilinen⁸⁵⁴ **Giorgio Cociffi**, 1881 yılında Beyoğlu, İki Kuyulu Sokak 11 numarada kayıtlıdır.⁸⁵⁵ Cociffi, Celestin Ortega, Georges Prindisi/Brindesi, Breschi ile 1868'de İstanbul'da büro sahibi olan bir mimardır.⁸⁵⁶ Cociffi'nin adı, 1868'deki, Fransız Tiyatrosu'nun onarımlarında da geçmektedir.⁸⁵⁷ 1868-1880 yılları arasında İstanbul'da faaliyet gösteren Edouard Cociffi adlı bir başka mimar daha vardır.⁸⁵⁸ Annuaire Oriental/Şark Ticaret Yıllığı kayıtlarına göre İstanbul'da etkinlik gösteren **Georges Prindisi/Brindesi**, 1868-1887 yılları arasında aktif büro hizmeti veren bir isimdir.⁸⁵⁹ 1881 tarihli Ticaret Yıllığı'nda, Beyoğlu'nda yaşayanların adları, adresleri ve mesleklerini gösteren kayıtlarda, "Mimar Jean Brindesi" Fransızca yazılımlıyla Yeni Çarşı Sokağı 60 numarada kayıtlıdır.⁸⁶⁰

İstiklal Caddesi'ndeki Elhamra Sineması'nın olduğu yerde bulunan ve Kristal Saray olarak da bilinen Fransız Tiyatrosu'nun sahibi Giustiniani adlı bir İtalyandı. İtalyan üslubundaki bu tiyatro, Abdülmecid döneminde inşa edilmişti. Sahibi tarafından kiraya verilen binaya 1861 yılında E. Salla tarafından bir balo salonu eklenmişti.⁸⁶¹ 1868'de, Kallavi Sokağı çıkışına yapılacak değişiklik için onarılan Fransız Tiyatrosu'nda, bu onarımlarla ilgili olarak **G. O. Mahony** ile İstanbul'da büro sahibi mimarlardan olan C. de Ortega ve G. Coccifi'nin adı geçmektedir.⁸⁶²

1869-1871 yılları arasında, dönemin Maarif Meclisi başkanı Münif Paşa tarafından, "*fenn-i mimaride mahir*" **Mösyö Setaye** adlı mimara bir "Millet Kütüphanesi" projesi hazırlanmış, Çemberlitaş'taki Elçi Hanı arsasına yapılması planlanan kütüphane projesi, dönemin sadrazamı Ali Paşa'ya

⁸⁵⁴ Afife Batur, "Italian Architects and İstanbul", *Environmental Design*, Year: VIII, No: 9/10, Roma 1990, s. 138.

⁸⁵⁵ Cociffi, 1881 tarihli Ticaret Yıllığı'na göre hazırlanan, Beyoğlu'nda yaşayanların adları, adresleri ve mesleklerini içeren listede geçmektedir. Bakz: Jak Deleon, *Pera Hatıratı (Anı/Arşiv)*, İstanbul ty., s. 62.

⁸⁵⁶ Cengiz Can, a.g.t., s. 40; Hasan Kuruyazıcı, a.g.m., (1999a), s. 73.

⁸⁵⁷ Metin And, a.g.e., s. 199.

⁸⁵⁸ Hasan Kuruyazıcı, a.g.m., (1999a), s. 73.

⁸⁵⁹ Hasan Kuruyazıcı, a.g.m., (1999a), s. 73.

⁸⁶⁰ Jak Deleon, a.g.e., s. 79.

⁸⁶¹ Metin And, a.g.e., s. 212.

⁸⁶² Metin And, a.g.e., s. 199.

sunulmuştur.⁸⁶³ Yapısı ve yönetimi açısından yeni düzende olacağı, kütüphane inşası için gerekli paranın bağışlarla toplanacağı belirtilmiş, ancak layihayla birlikte sunulan kütüphane planı uygulanmamıştır. Bu tarihlerde bölgenin düzenlenmesi sırasında bu proje gündeme gelmiş olmalıdır.

Dethier, Barborini, Montani, Parvillée'nin yanı sıra 1867 Paris Sergisi'ne mimari çizimlerle katılan isimler arasında **Boris Botcha** adlı mimar da vardır ve sergiye Osmanlı Devleti adına Bursa'daki abidelerin plan, kesit ve cephe projeleri ile katılmıştır.⁸⁶⁴

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İstanbul'da açılmaya başlanan resim sergilerinde de yabancı mimarlar, mimari çizimleriyle yer almıştır. 1873 yılında, Ahmet Ali Efendi'nin girişimleriyle açılan sergiye mimar **Bourmancé**⁸⁶⁵ cami, yalı ve hamam çizimleriyle katılmıştır. Beyoğlu İstiklal Caddesi üzerindeki bugün Fransız Kültür Merkezi olarak kullanılan hastane binası, XIX. yüzyılın sonunda inşa edilmiştir. Dönemin Fransız gazetelerinde, var olan hastane binasının yerine yapılan bu yeni binanın projesini mimar Bourmancé'in başlattığı, ölümü üzerine M. Carré tarafından geliştirilerek tamamlandığı yazmaktadır.⁸⁶⁶ Bourmancé, 1875'te Çemberlitaş'taki Darülfünun binasında açılan sergide de mimari projeler sergilemiştir. Aynı sergiye, Mösyö **Boerio**, mimari proje ile katılmıştır.⁸⁶⁷ Bu tarihlerden sonra çeşitli vesilelerle düzenlenen resim sergilerine, mimarlar da katılmaya devam etmiştir.

Fransız mühendis **Eugene Henri Gavand**, 1869'da Galata-Beyoğlu tüneli inşa projesini almış; tünelin 1871'de inşasına başlanmış, 1874'te tamamlanmıştır (Resim 126).⁸⁶⁸ Proje aşamasında tünelin iki ucundaki binaları da Gavand tasarlamış, ancak Beyoğlu tarafındaki Metro Han, zemin

⁸⁶³ Müjgan Cumbur, "Münif Paşa Layihası ve Değerlendirilmesi", *A.Ü. Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: II, Sayı: 2-3, Ankara 1964, s. 227, 229.

⁸⁶⁴ Kevork Pamukciyan, a.g.m., s. 37.

⁸⁶⁵ Pierre Juste Bourmancé adlı bir mimar XIX.yüzyılın ortalarında Beaux-Arts'da mimarlık eğitimi alan isimler arasında geçmektedir. Bakz: Brigitte Labat Poussin-Caroline Obert, a.g.e., s. 275. Eğer isim benzerliği değilse, bu tarihlerde Osmanlı başkentindeki bir sergiye katılan Bourmancé, Beaux-Arts'da eğitim almış bir mimardır.

⁸⁶⁶ Nur Akın, a.g.e., s. 265.

⁸⁶⁷ Mustafa Cezar, a.g.e., (1995), s. 433.

⁸⁶⁸ Vahdettin Engin, a.g.e., s. 26.

kat hariç uygulanmamış, daha sonra XX.yüzyılın başında hazırlanan projelere göre yapılmıştır.⁸⁶⁹ Gavand, Galata ve Beyoğlu civar mahallelerinde baş gösteren su sıkıntısı üzerine gündeme gelen projede, “*mühendisliği ve geometri ilmine vakıf bulunması hasebiyle*”, görevlendirilmiştir. Kendi ifadesiyle Babıali'nin ve belediyenin ücretsiz memuru olarak çalışmış, bu sırada aynı zamanda kadastro komisyonunda görev almıştır.⁸⁷⁰

İtalyan mimar **Giocomo Leoni**, Corpi Ailesi'nin daveti üzerine İstanbul'a gelmiş, 1873'te Giorgio Stampa ile Tepebaşı'ndaki Palazzo Corpi'yi inşa etmiştir (Resim 98). Leoni, 1880'de Pera Aynalı Çeşme Sokak 42 numarada, 1881'de Yeni Çarşı Sokak 56 numarada serbest büro sahibidir.⁸⁷¹

1849'da, İzmit'te yaptığı bir binayı referans gösteren Fransız mimar **Debuyir**, yeni bir malzeme ile bina yapmak istediğini belirterek hükümetten iş talebinde bulunmuştur.⁸⁷²

1838 yılında İtalya'da doğmuş olan mimar **Vitaliano Poselli**, Abdülaziz döneminde İstanbul'a gelmiştir. Poselli'nin bu dönemde İstanbul'da bir kilise inşa ettiği, 1886'da da Osmanlı Hükümeti tarafından, bir okul yapmak üzere Selanik'e gönderildiği ve burada birçok yapı yaptığı bilinmektedir.⁸⁷³ Asıl etkinliğini Selanik'te gösteren İtalyan mimar Poselli'nin İstanbul'da, Osmanlı Hükümeti tarafından görevlendirilmesine referans oluşturacak başka yapılar da yapmış olması muhtemeldir.

Fransız mimar **Charles Garnier** (1825-1898), çağının simgesi olan Paris Opera Binası'nın mimarıdır. Garnier'nin Paris'teki başka birçok uygulamalarının yanında, Abdülaziz dönemi sonlarına doğru İstanbul'da bazı yalılar inşa ettiğine dair görüşler vardır.⁸⁷⁴

⁸⁶⁹ Mustafa Cezar, a.g.e., (1991), s. 160.

⁸⁷⁰ Vahdettin Engin, a.g.e., s. 27.

⁸⁷¹ Cengiz Can, a.g.t., s. 84-85.

⁸⁷² Mustafa Cezar, a.g.e., (1995), s. 187. Aynı yerde belge gösterilerek Avusturyalı mimar Kosani'ye nişan verildiği belirtilmiştir. Aslında bu belge, Avusturya Sefareti tercümanlarından biri ile mimar Fossati'nin kardeşine 3. ve 5. dereceden birer nişan verilmesine dairdir. Bakz: BOA., İ.HAR., 52/2442, 28 R 1265 (23 Mart 1849).

⁸⁷³ Vassilis Colonas, a.g.m., (1990), s. 162-171.

⁸⁷⁴ Sedat Hakkı Eldem, a.g.e., (1979b), s. 110, 343.

Dönemin mimarlık ortamında, yaptıkları çalışmalarla sık sık adları geçen iki isim Léon Parvillée(1830-1885) ve Pietro/Pierre Montani (1829-1887)'dir. 1863'teki Sergi-i Umumi-i Osmani binasının dekorasyonunu ile tanınan **Léon Parvillée**, heykel eğitimi almış, dekoratör, seramik sanatçısı ve mimar olarak kariyerini sürdürmüş bir Fransız sanatçıdır. 1851'de İstanbul'a gelen ve Dolmabahçe Sarayı dekorasyonunda da çalışan Parvillée'nin,⁸⁷⁵ 1854'te Pera Dört Yol Sokağı'nda bir dekorasyon atölyesi olduğu bilinmektedir.⁸⁷⁶ Parvillée, Bursa'da 1855 depreminde zarar gören Osmanlı eserlerinin restorasyonunda görevlendirilmiştir. Sanatçı, 1874 tarihli eserinde, "*...Türk hükümetinin hizmetinde olan Fransız mühendisi Mösyö Ritter'in tavsiyesi üzerine...*" Bursa'daki restorasyon çalışmalarına katıldığını belirtir.⁸⁷⁷ Kendi anlatımıyla "*...1863'te Bursa'daki harap bazı binaları restore ya da takviye etmek üzere Osmanlı Hükümeti tarafından görevlendirildim. Yeşil Camii, I. Mehmet Türbesi, Orhan Camii, Muradiye Camii, Ulu Camii ve alemi ile birlikte yeniden yaptığım bir minarede, padişahın komiseri Ahmet Vefik Efendi'nin emri ile benim gerçekleştirdiğim çalışmalar yapıldı. Uzun süredir İstanbul'daki yapılar üzerinde yaptığım araştırmalar ve incelemeler ile uyumlu...*"⁸⁷⁸ ifadeleriyle Bursa ve İstanbul'daki çalışmaları hakkında bilgi vermektedir. Parvillée'nin, kendisini mimar olarak tanıttığı işi ise 1867 Paris Sergisi'nde Osmanlı pavyonunun tasarımında bulunmuş olmasıdır. Ayrıca bu sergiye birtakım mimari çizimlerle katılmıştır (Resim 127).⁸⁷⁹ Parvillée, 1851-1866 yılları arasında, dönem dönem Fransa'ya gidip gelmiş, ülkesine döndükten sonra da çalışmalarını sürdürmüştür.

Osmanlı kaynaklarında Montani Efendi olarak geçen İtalyan asıllı levanten **Pietro/Pierre Montani** daha çok mimar olarak tanınmasına rağmen, resmi kayıtlara göre mesleği "ressam"dır. Küçük yaşta İstanbul'a gelen ve yaşamını İstanbul'da sürdüren Montani, Osmanlı Devleti'nin birçok resmi teşebbüsünde görev almıştır. 1863'teki Sergi-i Umumi-i Osmani binasının

⁸⁷⁵ Beatrice Saint Laurent, a.g.m., s. 249.

⁸⁷⁶ Nur Akın, a.g.e., s. 315-316.

⁸⁷⁷ Léon Parvillée, *Architecture et décoration turques au quinzième siècle*, Paris 1874, s. 14-15.

⁸⁷⁸ Léon Parvillée, a.g.e., s. 4.

⁸⁷⁹ Kevork Pamukciyan, a.g.m., s. 37.

tasarımına katkıda bulunmuş,⁸⁸⁰ birçok çalışmasıyla 1867 Paris Sergisi'ne katılmıştır. 1873 Viyana Sergisi'nde Osmanlı sergi komisyonu üyesidir ve mimari düzenlemeden sorumlu kişidir. Bu sergi için hazırlanan Usul-u Mimari-i Osmani adlı kitaba yazar ve çizer olarak önemli katkılar sağlamıştır (Resim 128).⁸⁸¹ Bu çalışmalarından önce 1860'larda, İstanbul'daki Osmanlı abidelerinin araştırılmasında İtalyan mimar Barborini ile çalışmıştır. Dönemin yabancı yayınları için gravürler hazırlayan Montani, 1910 yılında yanan Çırağan Sarayı'nın dekorasyonunda da çalışmıştır. Ayrıca bu dönemde yapılan Aksaray Pertevniyal Valide Sultan Camii ile de bağlantılı bir isimdir. Montani, konferans ve bilimsel içerikli yazıları, dekorasyonları yanında, mimariden resme, teorisyenlikten yazarlığa kadar birçok alanda üretim yapmış, çağının çok yönlü kişiliklerinden birisidir ve bu dönem Osmanlı kültür ortamında faal rol oynamıştır.⁸⁸²

Tanzimat Dönemi'nde faaliyet gösterdiği bilinen bu isimlerin dışında, yabancı mimarların etkinliği devam etmiştir. Özellikle II. Abdülhamid döneminde, Alexandre Vallaury, Raimondo D'Aronco, Jachmund, Mongeri gibi isimlerin yanında mühendis, müteahhit ve mimar olarak çalışan G. Semprini, Nari gibi pekçok isim vardır.

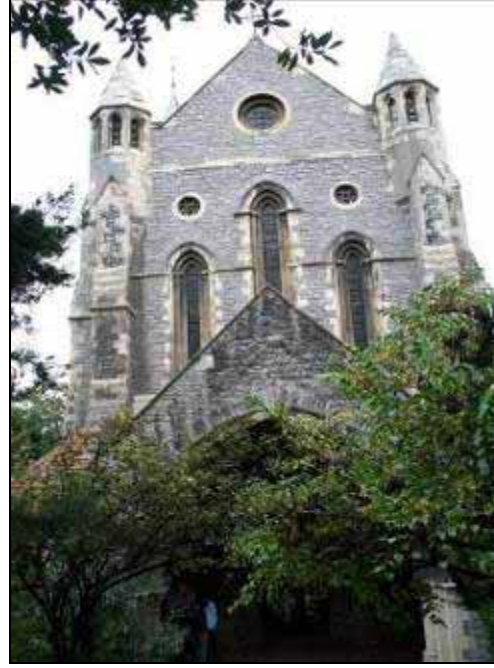
⁸⁸⁰ *Empire Ottoman...*, s. 26.

⁸⁸¹ Nurcan Yazıcı, a.g.m., (2003b), s. 12-19.

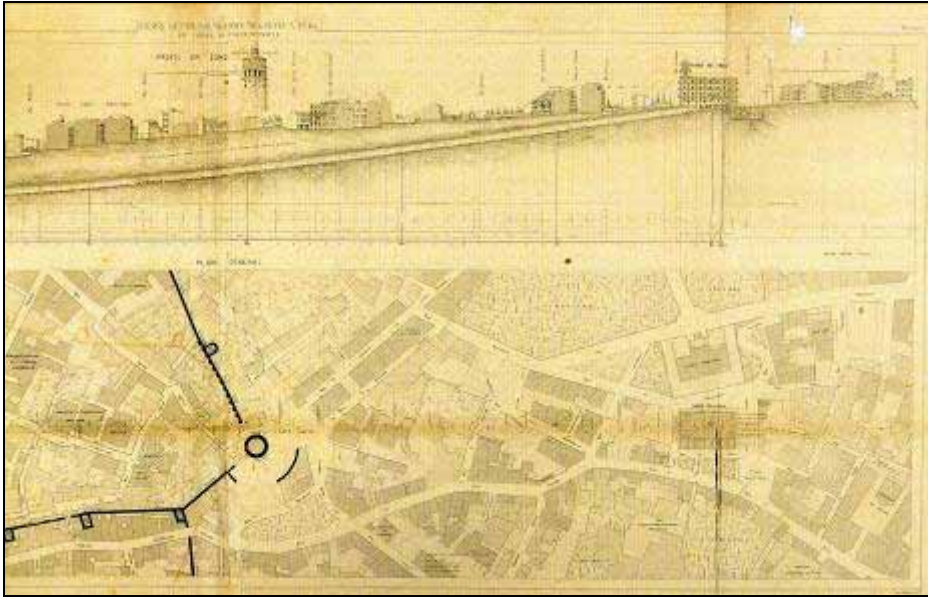
⁸⁸² Nurcan Yazıcı, "Bilinmeyen Yönleriyle Mimar Montani Efendi", *Arkitekt*, Sayı:495, Mart-Nisan 2003, s. 42-47.

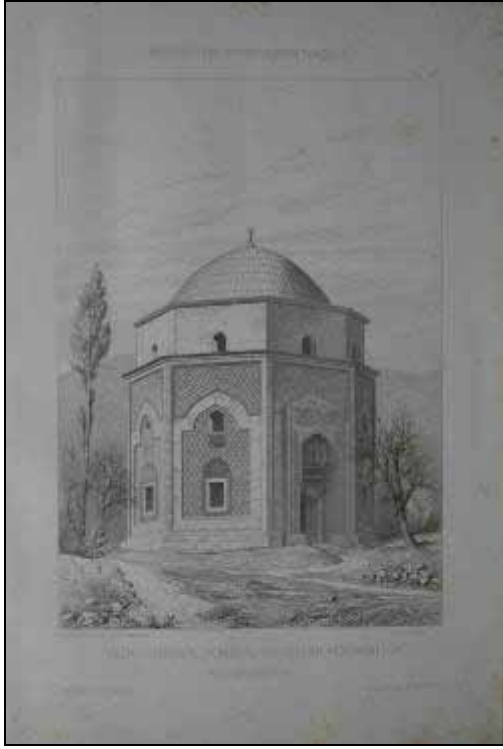
Resim 124. Yeşilköy Paroisse Latin Katolik Kilisesi (2006).

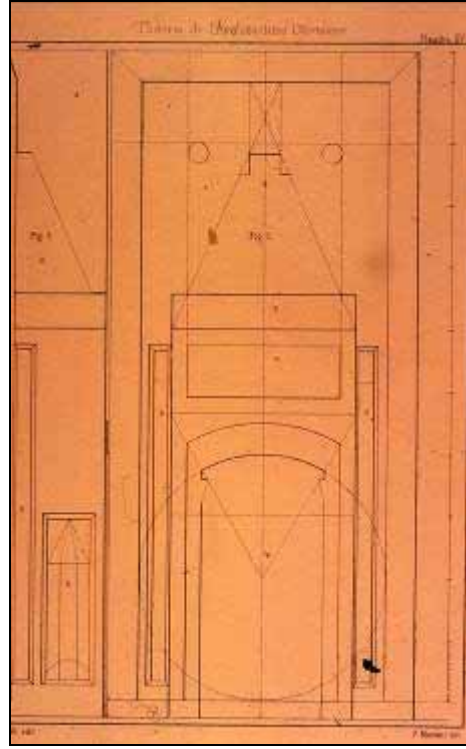
Resim 125. Beyoğlu'ndaki Kırım Kilisesi (2005).

Resim 126. Gavand'ın Galata-Beyoğlu Tüneli projesi (C. Kayra'dan).

Resim 127. Bursa Yeşil Türbe'nin çizimi (L. Parvillee'den).

Resim 128. P. Montani'nin çizimi (Usul-u Mimari-i Osmani'den).

IV. DEĞERLENDİRME

Osmanlı mimarlığındaki değişim ve kurumsal olarak yeniden yapılanma, siyasi tarihle paralel ve bağlantılı bir süreci kapsamaktadır. XVI.yüzyılın her yönüyle güçlü imparatorluğu, kendi klasik mimarisini yaratmıştır. XVII.yüzyılın sonunda ilk toprak kaybıyla başlayan çözülme; XVIII.yüzyılın başında, siyasi güç dengelerinin bozulması, Osmanlı için kendisinden daha güçlü konumda olan Batı'yı tanıma eğilimini gündeme getirmiş ve kültürel ilişkiler boyutunda ilk girişimler başlatılmıştır.

Bu dönemde, sanatta Batı'ya açılış dönemi olarak nitelendirilen Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin bir yıllık Fransa seyahati ve bu seyahat sırasında gördüklerini ayrıntılı bir biçimde kaleme aldığı sefaretnamesi ile beraberinde getirmiş olduğu birçok mimari çizim ve kitapların Osmanlı Sarayı'nda ilgiyle karşılanmış olduğu kesindir. Dönemin sadrazamı Damat İbrahim Paşa'nın Fransız elçisi vasıtasıyla sipariş ettiği malzeme listesinde yer alan mimari ve süsleme çizimleri, Batı mimarisine olan ilginin devamı niteliğindedir. Nitekim Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde bulunan dönem mimarisiyle ilgili kitaplar, mimarideki ilk değişimin ve yeni beğenilerin göstergesidir. XVIII.yüzyılın değişimi yansıtan mimari eserleri de bu durumun somut belgeleridir. Mimarideki değişimin başlangıcını oluşturan bu devreyi, yüzyılın sonunda III.Selim'in askeri ıslahatlar alanında başlattığı ve II.Mahmud'un özellikle saltanatının ikinci yarısında devam ettirdiği süreçteki mimari eserler takip edecek; Tanzimat Dönemi'yle birlikte yeni bir dönem, yeni bir ideoloji ve bu ideolojinin gerektirdiği mimari eserler yapılacak ve "Tanzimat Mimarlığı" olarak tanımlayacağımız eserler ortaya konacaktır.

IV.1. Osmanlılar'da Mimarlık Kurumları

Türk mimarisinin gelişim sürecinde ortaya konulan mimari eserlerin belli bir üslup içinde ele alınması ve gelişerek süreklilik arzemesi, yöneticilerin imar ve inşaa faaliyetlerini yürüten ve destekleyen isimler olması,

merkeziyetçi bir yapıya sahip Türk devlet geleneğinde, merkezi yapı içinde her dönem imarla ilgili isimlerin istihdam edilmiş olduğunu düşündürmektedir. Ancak bunların bir teşkilat dahilinde hizmet verip vermediklerine dair net bilgiler yoktur. Anadolu'da kurulan Türk devletlerinde merkezi bir mimarlık teşkilatının mevcut olabileceği ihtimali bir yana bırakılırsa, mimarlık hizmetlerinin kurumsal olarak Saray'a bağlı resmi bir yapı içinde, müstakil bir birim tarafından yürütülmesi Osmanlılar'la başlamış olmalıdır.

Osmanlılar'da Saray'dan başlayarak her türlü inşaat ve tamirat işlerini yürüten kurum Hassa Mimarlar Ocağı'dır. Bu teşkilatın ne zaman kurulduğu kesin olarak bilinmemektedir. Ancak devletin kurulduğu tarihten itibaren imar ve inşa faaliyetlerine önem verilmiş; Bursa ve Edirne'deki imar faaliyetleri çerçevesinde, erken dönem Osmanlı mimari örnekleri inşa edilmiştir. Osmanlı mimarisinin bu örnekleri, mimari teşkilatlanmaya dair girişimlerin erken dönemde başlatıldığını, fetihle birlikte bir nizama oturtularak kurumsal bir yapı içinde Saray'a bağlı olarak sürdürüldüğünü göstermektedir.

Osmanlı Devleti'nde imar faaliyetleri, Şehreminliği'nin kontrolü ve Hassa Mimarlar Ocağı'nın başında bulunan başmimarın denetimindeki çok geniş bir kadroyla yürütülmekteydi. İmar faaliyetlerinin asıl yürütücüsü olan başmimar, yönetim kadrosu içinde bugünkü bayındırlık bakanlığı, hatta bugün belediye hizmetleri arasında sayılan pekçok sorumluluğu yerine getiren isimdi. Başmimarın yönetimi ve denetimi altında, teknik işleri yürüten kişilerle mimarlar ve mimariyle ilgili hizmetlerde yetişmiş ustalar bulunuyordu. Ayrıca gerektiğinde teşkilata dahil edilen ustalarla sanatçılardan oluşan çok geniş bir mimari ve idari kadro ile mimarlık hizmetleri sürdürülmekteydi.

Yapılan araştırmalar, yıllara göre değişmekle birlikte teşkilattaki mimar sayısının, Hassa Mimarlar Ocağı'nın kapatılarak Ebniye-i Hassa Müdürlüğü'nün kurulduğu 1831 yılına kadar, 7 ile 52 kişi arasında değiştiğini göstermektedir. Kadrolu ve ulufeli mimarların sayısını içeren Cemaat-ı Mimar-ı Hassa listelerindeki bu veriler dışında, devletin farklı kadrolarında mimarların bulunduğu, çok geniş bir kadroyla hizmet veren Hassa Mimarlar Teşkilatı içinde çalışan her mimar ya da mimari ile ilgili elemanın ulufeli olarak kadroya alınmadığı bilinmektedir. Ayrıca yapı faaliyetlerinde, teşkilat

dışından da ihtiyaca göre görevlendirmeler yapılmaktadır. Cemaat-ı Mimarlar dışında, teşkilata bağlı olarak çalışan bir Mülazim Ocağı'nın varlığı bilinmekle birlikte burada çalışan mimar sayısı konusunda bilgiye ulaşılamamıştır.

Belli bir düzen içinde imar faaliyetlerini yürüten Osmanlı Mimarlık Teşkilatı'nın yapısındaki ilk çözümler, XVII.yüzyılın ortalarına kadar inmektedir. Teşkilatın başına *kayd-ı hayat* şartıyla getirilme kuralına, bu dönemde son verilmiştir. Bu tarihten sonra başmimarlık makamına tekrar tekrar getirilen isimler olduğu gibi kısa süreli atamalar da yapılmış; böylece istikrarlı bir yapı göstererek yetkin isimlerin getirildiği başmimarlık müessesesinde aksaklıklar olmuştur. Aynı yüzyılın sonunda, mevcut 34 hassa mimarından, eğitimsiz ve ehliyetsiz oldukları gerekçesiyle 23 kişinin işine son verilmesi, teşkilatın içinde bulunduğu düzensizliğin göstergesidir. XVII.yüzyılın sonunda 11 kişiye düşürülen Cemaat-ı Mimarlar sayısı, XIX.yüzyılın başında 52 kişidir. Bu veri XVIII.yüzyılda mevcudun tekrar artırıldığını göstermektedir. Adam kayırma, liyakatsiz kişilerin kadroya alınması, *kayd-ı hayat* kuralının ortadan kalkmasıyla çok sık, hatta birkaç aylık görev için değiştirilen başmimarlar, atamalarda Saray ileri gelenlerinin dışarıdan müdahalesi gibi gerekçelerle devletin diğer kurumlarındaki çözümler mimarlık kurumunda da görülmüştür. Teşkilat yapısındaki çözümler sürecinde görev ihmalleri ve yolsuzluklar artmıştır. Eğitimsiz ve yeteneksiz mimar halifelerinin bir kısmı asıl işleri dışında başka görevler yürütmekte, ticaretle uğraşmakta, çalışamayacak derecede yaşlı ve hasta olanların yanında birçok mimarın yakınlarının da teşkilat içinde yer aldığı görülmektedir. Bu durum Osmanlı'nın diğer kurumlarındaki çözümler sürecinde de vardır. Üst düzey yönetim kadroları için yapılan atamalarda geçerli olan kriterlerin yerini başka kriterler almıştır.

III.Selim'in başlattığı ıslahat faaliyetleri çerçevesinde devletin mimarlık teşkilatında da düzenlemelere gidilmiş; 1801'de bütün mimar halifelerinin Mühendishane-i Berr-i Hümayun'a devamları kararlaştırılmıştır. Devamı getirilemeyen ve başarısızlıkla sonuçlandığı görülen bu girişimden sonra II.Mahmud döneminde, devletin merkez teşkilatının yeniden düzenlenmesi sürecinde, 1831'de, görev karmaşası nedeniyle Şehremaneti ile başmimarlık

birleştirilerek *Ebniye-i Hassa Müdürlüğü* adını almış ve kurumun başına, “*fenn-i mimari ve hendesede mahareti*” gerekçesiyle son başmimar olan Abdülhalim Efendi getirilmiştir. Kararda kuruma alınacak kişilerin “fenn-i mimari ve hendeseye vakıf olmaları” özellikle vurgulanmıştır. Böylece Şehreminliği ile başmimarın bütün görev ve sorumlulukları yeni kurulan müdürlüğe devredilmiştir. Abdülhalim Efendi başkanlığındaki Ebniye-i Hassa Müdürlüğü’nde 30 mimar halifesi çalışmaktadır. Yeni kurulan müdürlük sık sık maddi sorunlarla karşı karşıya kalmıştır.

Ebniye-i Hassa Müdürlüğü’nün kurulmasıyla yeni bir düzenlemeye tabi tutulan imar ve inşaa işleri farklı birimler tarafından da yürütölmeye çalışılmıştır. II. Mahmud döneminde, devletin merkez teşkilatında yeniden yapılanma sürecinde mevcut kurumların nezaretlere dönüştürölmesi, yeni nezaretlerin kurulması yanında, diğer önemli bir reform da daimi meclislerin kurularak yaygınlaştırılmasıdır. 1838’de kurulan ve aynı yıl adı Meclis-i Umur-ı Nafia olarak değiştirilen meclisi takiben, 1839’da Ticaret Nezareti kurularak Nafia Meclisi bu nezaretin bünyesine alınmıştır. Hariciye ve sonrasında Ticaret Nezareti bünyesinde faaliyet gösteren Meclis-i Umur-ı Nafia 1841’de kaldırılmış; ancak 1848 yılında, bina, köprü, yol inşası için Umur-ı Nafia Nezareti’nin kurulmasıyla Ziraat Meclisi, Nafia Meclisi’ne dönüştürölerek bu nezarete bağlanmışır. Dönem için önemli bir başka girişim de 1845’te, imar işleri için ayrı bir hazinenin oluşturulmasıdır. Meclis-i Vala’ya bağlı Nafia hazinesinin bütçesi, 1847’de tanzim edilmiştir.

Umur-ı Nafia Nezareti’nin bir nizamnameyle belirlenen görevleri arasında ölkedeki tarım, sanayi ve sanatın geliştirilmesi yer alır. Bu anlamda 1845’te tekrar müstakil hale getirilen Ticaret Nezareti bünyesinde oluşturulmuş olan Ziraat Meclisi, aynı yıl Nafia Meclisi’ne dönüştürölür. Yeni kurulan Umur-ı Nafia Nezareti ile buraya bağlanan Ziraat Meclisi’nin Nafia Meclisi’ne dönüştürölmesiyle görev belirlemeleri yapılmıştır. Birçok görevin yanında yeni binaların keşif, inşaa ve tamir işleri nezaretin sorumluluğuna verilmiştir. Böylece 1848 yılındaki düzenlemelerle imar ve inşaa işleri Nafia Nezareti bünyesine alınmış olur.

1831 yılında kurulmuş olan Ebniye Hassa Müdürlüğü bünyesine, 1848 yılında *Ebniye Meclisi* oluşturulmuştur. Daha sonra bu meclis dışında, bir de *Meclis-i Münakasa* oluşturulmuştur. Adından da anlaşıldığı üzere bu meclisin görevi, inşası planlanan yapıların ihaleleriyle ilgilenmektir. Ebniye Meclisi'nin başında Ebniye Müdürü Abdülhalim Efendi yer alır. 13 asil, 2 yedek üyeden oluşan meclisin diğer üyeleri de mimar halifeleri ve bina işlerinden anlayan isimler arasından seçilmiştir. Bu meclis, ebniye işlerinin yürütücü organı olmuştur.

1849 yılına kadar bağımsız çalışan Ebniye-i Hassa Müdürlüğü, bu tarihte *Ebniye Muavinliği*'ne dönüştürülerek, müdürlük bünyesinde faaliyet gösteren Ebniye Meclisi ile birlikte, imar ve inşaa faaliyetlerinin tek elden yürütülmesi amacıyla, 1848 yılında kurulmuş olan Nafia Nezareti'ne bağlanmıştır. Böylece Nafia Nezareti bünyesinde, var olan Nafia Meclisi ile Ebniye Meclisi olmak üzere iki ayrı meclis görevlendirilmiştir. Bu yeni düzenlemeyle 1849 yılından itibaren, Dersaadet ve taşradaki ebniyeye ilgili bütün işler Nafia Nezareti bünyesinde toplanmış olur. Ancak bu nezaret, 1851'de Ticaret Nezareti'yle birleştirilir. Böylece Nafia Nezareti bünyesindeki Ebniye Muavinliği ile meclisler Ticaret Nezareti'ne bağlanarak faaliyetlerini bu nezarete bağlı olarak sürdürmüşlerdir.

Ticaret Nezareti bünyesinde devam eden Nafia Meclisi'nin amacının çok net belirlenmemiş olması, zamanla burada gereksiz ve ehliyetsiz kişilere görev verilmesi sorunlara yol açmış, 1857'de yapılan bir düzenlemeyle bu meclise bağlı bir alt birim olarak, ülkede yol, köprü, kanal, bina gibi imar faaliyetleri için *Meclis-i Maabir* kurulmuştur. Meclis-i Maabir'den bir yıl sonra, aynı görevleri üstlendikleri gerekçesiyle Nafia Meclisi lağvedilmiştir.

Nafia Nezareti'nin Ticaret Nezareti ile birleştirilmesinden sonra bu nezaret bünyesine faaliyet gösteren Ebniye Muavinliği de 1852'de kapatılmıştır. Ancak Ebniye Meclisi varlığını sürdürmüştür. Ticaret Nezareti, sonra da Nafia Nezareti bünyesinde çalışmalarını sürdüren Ebniye Meclisi yanında, nezarete bağlı olarak 1861 yılında *Ebniye Müdürlüğü* tekrar kurulmuştur. Ebniye Meclisi de tekrar kurulan müdürlüğe bağlanmıştır.

1868'den sonra Ebniye İdaresi, ebniye işlerinin belediye görevlerinden olduğu ileri sürülerek Şehremaneti bünyesine alınmıştır.

Bu süreçte Ebniye İdaresi'nin artık resmi bir memuriyet gibi çalıştığı, inşa ve tamir işlerini ihaleyle yaptırdığı, idarenin sadece keşif ve kontrol mekanizması görevini sürdürdüğü görülmektedir. Yukarıda izah edildiği gibi, tekrar yapılandırılan Ebniye İdaresi'nde müdürlük ve diğer kadrolara getirilen isimlerin çoğunun, birinci elden mimariyle ilgilerinin olmaması, ebniye işlerine sıradan bir devlet memurluğu olarak bakıldığına göstergesidir. Ancak yine de ilgili alanlarda mimar ve mühendisler istihdam edilmiştir ki bu dönemde özellikle Mühendishane mezunu birçok elemanın Ebniye İdaresi'nde çalıştığı bilinmektedir. Yeni düzenlemelerle oluşturulan Ebniye İdaresi'nde yaşanan maddi sıkıntıların yanında, birtakım takipsizlik ve yolsuzlukların olduğu anlaşılmaktadır. Görevlere atamalarda adam kayırmalar da devam etmiştir.

Hassa Mimarlar Ocağı'nın kapatılmasından sonra mimari ile ilgili oluşturulan kurumlardan biri de *Ebniye-i Miriyye Tamirat Müdürlüğü*'dür. Bu müdürlüğün 1863 yılı sonuna kadar faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Dönemin kışla, karakol, nezaret binaları gibi pekçok kamu yapısının tamiri, ebniye-i miriyye kalfaları tarafından, ebniye-i miriyye müdürlerinin kontrolünde yapılmıştır. Tespit edilebilen isimlerden Ebniye-i Miriyye Tamirat Müdürleri'nin mimariyle ilgili isimler olmadığı görülebilmektedir. Müdürlüğün daha sonra *Ebniye-i Seniyye İdaresi*'ne dönüştürüldüğü belirtilmiştir. Özellikle II.Abdülhamid döneminde faaliyetleri takip edilebilen ve Ebniye-i Seniyye Anbarı olarak geçen Ebniye-i Seniyye İdaresi'nin sorumluluğuna Yıldız, Dolmabahçe, Topkapı Sarayı ile kasrı hümayunların belli aralıklarla kontrollerinin yapılması ve padişahın iradesi neticesinde yapılacak binaların inşaları ile gerekli olanların onarımlarının yapılması verilmiştir. Bu noktada Hassa Mimarlar Ocağı'nın görevleri arasında olan bu hizmetlerin kurulan bu birime aktarıldığı görülmektedir.

IV.2. Osmanlılar'da Mimarlık Eğitimi

Osmanlılar'da mimarların eğitim sürecine gelince; bugün bildiğimiz anlamıyla mimar, üretim süreci içinde yapıyı projelendirerek uygulayan meslek adamıdır. Mimar, bu süreçte yapı eyleminin her aşamasında etkin olabileceği gibi sadece tasarlama aşamasında da çalışabilmektedir. Osmanlılar'ın yaşam pratiğine bakıldığında mimar olarak tanımlanan meslek adamı, bu süreçlerin hepsini üstlenmesinin yanında, bir yapının inşa aşamasındaki mimari örgütlemeye malzeme teminine kadar geniş sorumluluklar üstlenmiştir. Bugün belli ayrımlarla mühendislik mesleğinin kapsamına giren mimari pratikler, Osmanlı'da aynı kişi tarafından yürütülebilmektedir. Bu noktada Osmanlı mimarının aynı zamanda mühendis olarak tanımlanabildiğini, yani mimar ve mühendis ayrımının yapılmayarak her iki mesleğin de aynı kişi tarafından icra edildiğini belirtmek gerekir. Dolayısıyla Osmanlı mimarları her iki alanda da yetkin isimlerdir.

Osmanlı Devleti'nin mimarlık alanındaki tüm etkinlikleri, Saray'a bağlı Hassa Mimarlar Ocağı ve buraya bağlı alt birimler tarafından, uzun yıllar belli bir sistem içinde sürdürülmeye çalışılmıştır. Mimari üretimden sorumlu olan bu kurum aynı zamanda mimarların yetiştirildiği bir yerdir. Yani mimari üretim ve eğitim aynı kurum içinde sürdürülmektedir.

Osmanlı yaşam pratiği içinde meslek adamlarının usta-çırak ilişkisi içinde yetiştiği bilinmektedir. Bir çeşit mimarlık-mühendislik okulu olarak tanımlanabilen Hassa Mimarlar Ocağı'nda mimarlık eğitimindeki en önemli unsur, usta-çırak ilişkisi içinde mimarların yetişmeleridir. Bunun yanında Saray'da ve Vefa semtinde bulunan atölyelerde teorik eğitimin verildiği de bilinmektedir. Hendese ilmine dair okutulan kitapların varlığı da bunu desteklemektedir. Kısıtlı da olsa, dönemin yazılı kaynakları mimarların eğitimi konusunda bilgi vermektedir. Sinan'ın hayatını ve başmimarlığa giden süreçte hangi evrelerden geçtiğini anlatması, dönem mimarlarının nasıl yetiştiklerini göstermesi açısından önemli veriler içermektedir. Türk mimarisindeki süreklilik, klasik Osmanlı mimarisinin ortaya konulmasında alt

mimari birikimlerin çok iyi incelenip etüd edildiğini göstermektedir. Dolayısıyla Osmanlı mimarı, dikkatli görsel deneyimlere sahiptir.

Hassa mimarlarının yetiştirilmesi, teşkilat yapısındaki bozulmalara bağlı olarak, XIX.yüzyılın başından itibaren farklı uygulamalarla çözümlenmeye çalışılmıştır. Bu çözümlerden biri, 1801’de mimar halifelerinin Mühendishane’de eğitim almalarına dairdir. Osmanlı Devleti’nde Batılı anlamda eğitim veren ilk okullardan olan Mühendishane, askeri amaçlı bir okuldur ve adından da anlaşılacağı gibi “askeri mühendis” yetiştirmek amacıyla kurulmuştur. İlk olarak Tersane’de açılan Hendesehane’den ayrılarak Hasköy’de, 1776 yılında bir nizama bağlanıp bağımsız bir okul olarak eğitime devam eden Mühendishane-i Berr-i Hümayun’unun eğitim kadrosunda, bir kısmı yabancı uzmanların yanında yetişen ve sınavla okulun eğitim kadrosuna alınan yetkin isimlerden oluşuyordu. 1806 yılına kadar bir hoca ve beş halife ile sürdürülen eğitimde, Mühendishane ders programının, yetiştirilmesi amaçlanan Humbaracı ve Lağımçı Ocakları neferlerine göre tanzim edildiği anlaşılmaktadır. Mühendishane eğitim programında ne gibi konuların işleneceği, 1792’den itibaren yapılan kanunname ve düzenlemelerle belirlenmiştir. İki sınıfa ayrılmış olan programda, bir sınıftakiler köprü, tabya, kale inşa etmek ve metris almak gibi “*sanayi-i mimariyeyi ve fenn-i hendesiyeyi tahsil*” edeceklerdir. Bu dersler teorik ve uygulamalı olarak işlenecektir.

1801 tarihli düzenlemeyle, Humbaracı ve Lağımçı ocaklarından 60 kişinin ve Hassa Mimarlar Ocağı’ndaki mevcut bütün mimar halifelerinin, mimarlık sanatının “*fünun-ı hendese müteferriatından*” olması gerekçesiyle, “*sanayi-i mimariyye ve fünun-ı hendesiyeyi ilmen ve amelen tahsile say*” etmek üzere Mühendishane’ye devamları kararlaştırılmıştır. Ayrıca Hassa mimarbaşılığı Mühendishane’ye bağlanmış, bu görev Mühendishane’deki birinci halifelere tahsis edilmiştir, ki Mühendishane’de birinci halife olarak görevli olan İbrahim Kâmi aynı zamanda başmimarlık yapacaktır, mimar halifelerinin de bundan sonra Mühendishane mülazimleri arasından tayin edilmeleri kararlaştırılmıştır. Bir meslek mensubu olan Hassa Mimarlar Ocağı elemanları Mühendishane’ye, mühendis şagirdi/öğrenci olarak

kaydedilmişlerdir. Bu düzenlemeyle, organik bir birleşme olmasa da Hassa Mimarlar Ocağı, gelirlerinin bir kısmı da dahil olmak üzere olduğu gibi Mühendishane'ye bağlanmış görünmektedir. 1808 kanunnamesinde yeni bir düzenlemeyle Mühendishane birinci halifesinin başmimarlığa getirilme şartı yerine, eskiden olduğu gibi mimar halifeleri içinden liyakatlı olan kişinin başmimarlık görevine getirilmesi geçerli olmuş; boşalan mimar halifeliklerine atamalara da Mühendishane'den atamalar engellenerek, eskiden olduğu gibi ocak içinden başmimarın önerisiyle atanması kararı getirilmiştir.

Osmanlı'nın son dönemindeki iyileştirme çalışmalarının *ıslah-ı halel*, yani mevcut düzeni bozmadan düzeltme çalışmalarının bir örneği de mimarlık eğitiminde görülmektedir. Burada bağımsız çözümler üreterek Hassa Mimarlar Ocağı kadrosunun eğitimi için kökten çözümler aramak yerine, mimarlık mühendisliğin bir parçası olarak ele alınmış, mimarların teknik bilgi eksiklikleri Mühendishane'ye devam etmeleri sağlanarak çözümlenmeye çalışılmıştır. Ancak bunun başarısız olduğu görülmüş, 4 yıl gibi bir süre Mühendishane'ye devam etme uygulaması yürürlükte olmasına rağmen, mimar halifelerinin devamlarıyla ilgili sorunlar yaşanmıştır. Aksaklıklara rağmen, kısa süreli de olsa, Hassa Mimarlar Ocağı elemanlarının Mühendishane'deki eğitimden geçmeleri önemli bir aşamadır. Sonrasında Mühendishane halifelerinin Ebniye-i Hassa Müdürü'nün maiyetinde yetiştirilmesi uygulaması devam ettirilmiştir.

Mühendishane-i Berri-i Hümayun, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra, II. Mahmud döneminin yenilik çalışmalarıyla bağlantılı olarak eğitime devam etmiştir. 1834'te iki subay ve on öğrenci İngiltere'ye gönderilerek yetişmiş eleman ihtiyacı içeriden karşılanmaya çalışılmıştır. Batılı yöntemlerle eğitim alan bu kişilerin Osmanlı eğitim kadrolarında, özellikle o yıl açılan Harbiye'deki eğitim kadrosunda yer alması hedeflenmiştir. 1847 yılında Avrupa'dan dönen Bekir Paşa, Mühendishane Nazırı olduktan sonra okulla ilgili birtakım düzenlemeler yapmış; Mühendishane'deki eğitimde uzmanlaşmaya gidilerek *Topçu* ve *Mimar Sınıfı* olarak ayırım yapılmıştır. Mühendishane'de iki yıl ortak dersler alındıktan sonra *Mimar sınıfına* devam edecek öğrencilerin mimarlığa dair dersler alması sağlanmıştır. Programda

mimarlığın bağımsız bir dal olarak belirlendiği görülmesine rağmen, mimarlık eğitiminin daha çok mühendislik ve askeri mimarlık kapsamlı olduğu anlaşılmaktadır. Mimarlık eğitimini mühendisliğin bir parçası olarak gören yaklaşım, bağımsız bir mimarlık okulu açılıncaya kadar devam etmiş; bu okul açıldıktan sonra da Mühendishane ve Harbiye’de fenn-i mimari dersleri okutulmaya devam etmiştir.

1883 yılında kurulan Hendese-i Mülkiyye Mektebi, inşaat mühendisliği alanına giren bütün konularda eğitim veren bir okul olmuştur. Eğitim kadrosunda bulunan birçok yabancı hocanın yanında, 1890’dan itibaren Alman mimar August Carl Friedrich Jasmund da görev almıştır.

Mühendishane hocaları ve mezunları, devletin birçok önemli kadrosunda görev almışlardır. Buradan mezun mühendisler Ebniye İdaresi’nde de görevlendirilmişlerdir. 1845 yılında, daha ziyade taşraya yönelik olarak kurulan imar meclislerinde, yapılması planlanan yol, köprü, limanların yapım projelerinin hazırlanması, haritaların çıkarılması gibi görevlerle bağlantılı olarak bu meclislerde daha çok subay ve askeri mühendisler görevlendirilmiştir. Şehremaneti kurulduktan sonra oluşturulan Hendesehane kadrolarında yer alan mühendislerin de bu askeri okullardan mezun elemanlar oldukları bilinmektedir.

1834 yılında Maçka Kışlası’nda açılan Mekteb-i Harbiye’nin eğitim programının başlangıçta Mühendishane-i Berri-i Hümayun’dan çok farklı olmadığı bilinmektedir. Mühendishane hocalarıyla takviye edilen kadroda, yine burada okutulan kitaplar kullanılmış, hendese, harita, mesaha, istihkamat gibi benzer konular eğitim programı içinde yer almıştır. Mekteb-i Harbiye’nin eğitim programında, *Fenn-i Mimari* dersinin olduğunu bilinmektedir. 1867 yılında Harbiye’nin ders programında, Avrupa’daki askeri okulların programları incelenerek yeni düzenlemelere gidilmiş, mimarlık ve inşaatla ilgili dersler de ders programında yer almaya devam etmiştir. Mimarlıkla doğrudan ilgili derslerin okutulduğu Harbiye’de, askeri mimarlığın yanında detaylı bir mimarlık eğitiminin verildiği anlaşılmaktadır.

Mekteb-i Harbiye, Mühendishane gibi bir askeri okul olmasına rağmen, programında yer alan *fenn-i mimari* dersi ile mimari alanında da eğitimli

subaylar yetiştirmeyi hedeflediği anlaşılmaktadır. Bu okullardan mezun subayların dönemin önemli kadrolarında yer aldıkları, yeniden yapılanma sürecinin kilit isimleri oldukları bilinmektedir. Ayrıca başkent dışında, Osmanlı'nın mimar-mühendis ihtiyacının uzun bir süre bu okul mezunu subaylar tarafından karşılanmış olması, Osmanlı topraklarındaki birçok kamu yapısının bu subayların kontrolünde yapılmış olması, ülkenin imarında faal rol oynamaları, yetişmiş insan sayısının çok sınırlı olduğu bir dönemde, aldıkları eğitimin gerekliliğini göstermektedir.

Bağımsız bir mimarlık okulunun kurulmasına dair düşüncelerin gerçekleştirilmesi uzun bir süreç almış, ancak XIX.yüzyılın sonlarına doğru somutlaştırılabilmektedir. Osmanlı'nın diğer kurumlarında olduğu gibi Hassa Mimarlar Ocağı'nda da meydana gelen çözümlerle gün ışığına çıkan mimarlık eğitimi eksikliğini çözümü, yukarıda açıklandığı gibi önce askeri okullarda telafi edilmeye çalışılmıştır.

Bağımsız bir mimarlık okulunun kurulmasına dair düşünsel girişimler, kuruluşundan itibaren askeri bir yapılanmaya sahip olan Osmanlı'nın, askeri amaçla kurulan okullara öncelik tanınmasıyla geri planda kalmış ve uzun süre uygulanamamıştır. Mühendislikle ilgili girişimler de askeri yapılanma içinde ele alınmış, askeri mühendis yetiştiren kurumlarda mühendisliğin bir parçası olarak görülen mimarlık, "*sanayi-i mimariyye fûnun-u hendesenin müteferriatındandır*" denilmek suretiyle mimarlara eğitim verilmenin yanında burada yetişen mühendislere de mimarlık eğitimi vermeye çalışılmıştır.

Hassa Mimarlar Ocağı içinde yetişen ve Mühendishane'de eğitim almış olan mimarlardan, uzun bir süre hassa başmimarlığı görevi yapmış ve Ebniye-i Hassa Müdürlüğü kurulduktan sonra da burada müdürlük görevine getirilmiş olan Seyyid Abdülhalim Efendi, mimarlık eğitiminin belli bir sistem içinde, bağımsız şekilde yürütülmesine dair görüş bildiren ilk kişidir. 1834 yılında konuyla ilgili bir layiha hazırlayarak Sultan II.Mahmud'a sunmuştur.

Abdülhalim Efendi bu layihada, mimarlara ayrı bir eğitim verilmesini ya da Hendesehane'de mimarlık eğitiminin verilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Önerilerden biri Mühendishane'de mimarlıkla ilgili eğitim veren yeni bir bölüm açılmasına dairdir. Seyyid Abdülhalim Efendi tarafından yapılan tespitlerle ve

çözüm önerileriyle sunulan layiha olumlu karşılanmış olmasına rağmen, bu durumun çözümü için bir girişimde bulunulmamıştır. XIX. yüzyılda farklı yapı tiplerini inşa edecek yetişmiş mimar eksikliğinin her vesile ile gündeme getirildiği görülmektedir. Avrupa basınında çıkan İstanbul yangınlarıyla ilgili haberler üzerine sadrazam Mustafa Reşit Paşa, 1836 yılında II.Mahmud'a yazdığı mektubunda mimar sorununu dile getirmiştir. Reşit Paşa mektubunda, Avrupa'dan kâgir inşaatı bilen birkaç mimar getirilmesini, daha sonraki yıllarda ise bu işi bilen mimarların yetişmesi için Avrupa'ya öğrenci gönderilmesini vurgulamıştır. Reşit Paşa'nın bu önerilerinden, Avrupa'dan mimar getirilmesi konusu, sonraki yıllarda çeşitli vesilelerle başkentte bulunan yabancı mimarlardan yararlanma şeklinde değerlendirilmiştir. Eğitim için devlet eliyle Avrupa'ya mimar gönderilmesi ise geç tarihlerde uygulanacaktır.

Ebniye ile ilgili işler 1848 yılında kurulan Nafia Nezareti'nin sorumluluğuna verilmiştir. Bu nezaretin görevleri arasına yetenekli, bilgili mimar ve kalfa yetiştirilmesi de eklenmiştir. Ancak 1849'da Nafia Nezareti'nin Ticaret Nezareti'yle birleştirilmesiyle nezaretin sorumlulukları artmış, böylece bu girişim de sonuçsuz kalmıştır.

Tanzimat Dönemi'nde İstanbul'da faaliyet gösteren yabancı mimarların eğitim alanında, Osmanlı mimarlarının yetiştirilmesi konusunda da etkili oldukları anlaşılmaktadır. İngiliz mimar William James Smith, Osmanlı Devleti adına yaptığı yapılar dışında mimarların eğitimi konusunda da çalışmayı gönüllü olarak kabul etmiştir. 1848'de, Smith'in müslüman Osmanlı mimar halifelerinden genç ve yetenekli olanlara teorik ve uygulamalı eğitim verme konusundaki talebi üzerine, Ebniye-i Hassa hulefasından 5 kişi mimarlık eğitimi için yanına verilmiştir.

Osmanlı mimar halifelerinin yetiştirilmesi konusunda Smith'in katkıları, İstanbul'da faaliyet gösteren dönemin diğer mimarlarının da bu alanda etkin olabileceklerini düşündürmektedir. Bu dönemde birçok yabancı/levanten mimar tarafından mimarlık bürolarının açıldığı bilinmektedir. Resmi girişimlerle olmasa bile Osmanlı mimarlarının okul eğitimi dışında, bu bürolarda çalışarak, diplomalı mimarlar yanında yetişerek deneyim kazanmış

olmaları muhtemeldir. Bu dönemde mimarlık mesleğinin müslüman Osmanlı vatandaşları tarafından pek ilgi görmemesi, bu alanda gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının öne çıkmış olması, büro sahibi çoğu diplomalı yabancı mimarlar yanında yetişen isimlerin gayrimüslim Osmanlı yapı kalfaları olduğunu düşündürmektedir.

Mimarlık eğitimi için kendi imkanlarıyla Avrupa'ya giden gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının döndükten sonra yanlarında çalıştırdıkları elemanların eğitimi konusunda etkili oldukları muhakkaktır. Nitekim 1843'te ailesinin Fransa'ya gönderdiği Nikoğos Balyan, 1845'te İstanbul'a dönmüş; 1846'da yapı ustası yetiştirmek amacıyla bir okul kurmuştur. Ancak bu girişim okuldan çok kurs mahiyetinde bir uygulama olmalıdır.

Mimarlık alanındaki ihtiyacın, kendi imkanlarıyla dışarıda eğitim alıp gelen gayrimüslim Osmanlı vatandaşları ya da yabancı/levanten mimarlar eliyle giderilmeye çalışılması, mimarlık eğitimi veren bir okul kurulmasına dair girişimlerin somutlaştırılması yolunda adımların atılmasını gerektirmiştir. Osmanlı'nın mimarlık alanında, çok uzun bir geçmişe ve birikime sahip olması, mimari etkinliğin uzun yıllar belli bir düzen içinde sürdürülmüş olması, bu işin Batı'da yetişmiş mimarlarla çözümlenemeyeceğinin farkedilmesi; her şeyden önce koşulların da uygun hale gelmesiyle okulun açılmasına dair girişimler hızlandırılmıştır.

1877'de resim ve mimarlık eğitimi veren bir okulun kurulmuş olduğu kaynaklarda geçmesine rağmen, dönemin koşullarının çok uygun olmamasından dolayı bu çalışmaların bir girişimden öteye gitmediği anlaşılmaktadır.

Güzel Sanatlar okulu açılmasına dair bir başka girişim 1880 yılındadır. Kurulması tasarlanan okulun yönetmeliği, bu tarihte devlet başmimarı Sarkis Bey tarafından hazırlanmıştır. Bu okul hakkında başka bilgiye ulaşılamamış olmasına rağmen, yönetmeliğinin Sarkis Balyan tarafından hazırlanmış olması, burasının daha ziyade mimarlık, mühendislik eğitimi verecek bir okul olduğunu düşündürmektedir.

Mimarlık eğitimi de veren bir sanat okulunun açılmasına dair çalışmaların somut hale gelmesi Osman Hamdi Bey'in girişimleriyle 1883'te

eğitime başlayan Sanayi-i Nefise Mektebi'nin ağılmasına kadar sürmüştür. Sanayi-i Nefise Mektebi kurulduğunda, öğretim kadrosunda fenn-i mimari hocası, okul binasının da mimarı olan Alexandre Vallaurý'dir. Okulun ağılmasıyla birlikte en azından bu alanda dışarıya bağımlılıktan kurtulma hedeflenmiş, ancak okulun eğitim kadrosunda yabancı uzman egemenliği devam etmiştir.

Yabancıların mimarlık eğitimini yönlendirmeleri XX.yüzyıl başlarına kadar devam etmiştir. 1890'dan itibaren Yüksek Mühendis Okulu'nda Jacmund'un eğitim kadrosunda olması, burada Alman ekölü ağırlıklı bir eğitimi beraberinde getirmiştir. Jacmund'un, Sanayi-i Nefise Mektebi'nde de aynı dönemde ders verdiği bilinmektedir. 1899'da okulun eğitim kadrosuna sanat tarihi öğretmeni olarak giren Vedat Bey ve 1911'de burada birkaç yıl mimarlık nazariyatı öğretmenliği yapan Kemalettin Bey'in de formasyonlarının yabancı olduğu unutulmamalıdır. Sanayi-i Nefise Mektebi'nin İtalyan asıllı fenn-i mimari ve atölye hocası A. Vallaurý'nin formasyonu da Beaux Arts'dır. İtalyan P. Bello, 1903'te fenn-i mimari muallim yardımcısı olarak göreve başladığı okulda 1909 yılına kadar bu görevini sürdürmüştür. 1909'da mimari atölye öğretmeni olacak olan İtalyan asıllı, İstanbul doğumlu levanten olan Giulio Mongeri de Milano Brera Akademisi'nde eğitim almış yabancı formasyonlu bir mimardır. 1915-1925 yılları arasında Sanayi-i Nefise Mektebi'nin eğitim kadrosu Türk hocalardan oluşmaktadır. Öncesinde, yetişmiş eleman olmamasından dolayı, yabancı hocalardan zorunlu olarak yararlanıldığı bir gerçektir.

Osmanlılar'da mimarlık eğitimi konusunda böyle bir süreç yaşanırken Batı'da durum çok farklıdır. Mimarlık eğitiminin okul bünyesinde yürütüldüğu Batı'da, Paris'te 1671'de Kraliyet Mimarlık Akademisi adıyla kurulan ve Beaux-Arts'ın çekirdeğini oluşturan okul, XIX.yüzyılın en önemli mimarlık okulu olmuştur. Ayrıca mimarlık eğitiminde, bağımsız atölyeler de önemli bir basamağı oluşturmuştur.

IV.3. Tanzimat Dönemi İstanbul’unda Şehircilik ve İmar Faaliyetleri

Güçlü bir imparatorluktan çöküşe giden bir sürece giren Osmanlı, askeri yenilgiler sonucunda, yeniden yapılanma aşamasında çözümü önce askeri alanda aramış, III.Selim’in başlattığı askeri ıslahatları II.Mahmud devam ettirmeye çalışmıştır. Askeri odaklı ıslahatları, II.Mahmud’un saltanatının ikinci yarısında sivil ıslahat girişimleri takip etmiştir. Sivil ıslahat girişimlerinin en önemli aşamasını, tarih literatüründe *Tanzimat Dönemi* olarak belirlenen süreç oluşturmaktadır. Abdülmecid’in tahta çıkışından birkaç ay sonra, 3 Kasım 1839’da ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile Tanzimat sürecinin başladığı kabul edilir. Arapça tanzim kelimesinin çoğulu olan tanzimat, “*düzene koyma, yeniden düzenlemeler*” anlamlarına gelmektedir. Bu bağlamda dönemin literatüründe de kullanılan tanzimat kelimesi, devletin içinde bulunduğu çıkmazlardan nasıl kurtarılacağına dair üretilen çözümleri karşılamaktadır. Tanzimat süreci, dönemin koşullarının bir zorlamasıdır. Bu zorunluluk, III.Selim döneminde temelleri atılan, çağı yakalama zorunluluğudur. Hedeflenen de kendisinden ileri olan Batı’yı yakalamaktır. 1839’da ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu’nu takiben, 1856’da birtakım siyasi zorlamalar ve de zorunluluklar sonucunda İslahat Fermanı yayınlanmıştır.

Tanzimat Dönemi İstanbul’unun şehircilik açısından bir değerlendirmesini yapmak gerekirse; XIX. yüzyılda İstanbul nüfusunda ciddi bir artış yaşanmıştır. Yüzyıl başında 400 bine yaklaşan nüfus, 1885 yılı resmi kayıtlarına göre 900 bine kadar çıkmıştır. Bu tarihte, nüfusun yarıdan fazlasını gayrimüslim ve yabancılar oluşturmaktadır. Özellikle yüzyılın ikinci yarısında, İstanbul’da nüfusun 1 milyona yaklaştığı görülmektedir. Kent nüfusunun artışı, ticari ve ekonomik etkinliklerle bağlantılı olmasının yanında, toprak kaybı sonucunda çok sayıda müslümanın İstanbul’a göç etmesi de bu artışta etkilidir. Bütün bunların yanında, Tanzimat Fermanı’yla bağlantılı olarak kapitülasyonlar ve yabancılara tanınan haklardan yararlanma düşüncesi de İstanbul’un gayrimüslim nüfusunun artmasında etkili olmuş olmalıdır.

Bu dönemde ekonomik, sosyal ve savaş gibi nedenlerle yoğun göçlere sahne olan şehrin demografik yapısında önemli değişiklikler olmuş, bu plansız ve düzensiz artış sorunları da beraberinde getirmiştir. Tanzimat Dönemi'nde İstanbul'un nüfus artışı fiziki büyümeyi de beraberinde getirmiş, yeni iskan alanlarının açılmasına neden olmuştur. Bu dönemde, büyük bölümü devlet eliyle olmakla birlikte özel girişimlerin de yer aldığı bazı sanayi kuruluşları şehrin fiziksel yapısının belirlenmesinde önemlidir.

Tanzimat Dönemi'nde şehircilik bakımından en önemli girişim, 1855 yılında Şehremaneti'nin, yani belediyenin kurulmasıdır. Böylece bu tarihe kadar var olan kurumlarda değişiklikler ve yeni kurulan bazı kurumlarla sürdürülmeye çalışılan belediye hizmetleri yeni bir sürece girmiştir. Ancak 1857 tarihli Tanzimat Meclisi kararıyla sadece Altıncı Daire Belediyesi faaliyete geçirilmiştir. Pilot bölge olarak başlatılan Beyoğlu'ndaki belediyenin bu dönemde önemli çalışmaları olmuştur.

Tanzimat Dönemi İstanbul'u ulaşım açısından da çağı yakalayacak şekilde düzenlemelere sahne olmuştur. Deniz ulaşımındaki düzenlemelerin yanında Haliç'te köprülerin yapımıyla iki yaka arasında bağlantı sağlanmıştır. İstanbul'un kara ulaşımı için yüzyılın ikinci yarısında, atlı tramvayla ulaşımı sağlayan sistem, 1869 yılında kurulabilmiştir. Tramvayla ilgili çalışmaları, 1875 yılında hizmete giren Karaköy-Pera arasındaki tünel izlemiştir.

Tanzimat Dönemi'nde kentin imarı ve yönetimiyle ilgili önemli girişimlerde bulunulmuştur. İstanbul'a modern bir Avrupa kenti görünümü verilmesi, Tanzimat düşüncesinin ana hedeflerinden biridir ve bu düşünce, daha 1836'da, kent planlamasının yapılması ve özellikle kâgir inşaata geçilmesi gerektiği şeklinde vurgulanarak, Reşit Paşa tarafından gündeme getirilmiştir. Çıkış noktasını, sık tekrarlanan ve kenti harabeye çeviren yangınların oluşturduğu şehrin imarına dair girişimler, Tanzimat'ın ilanıyla birlikte yoğunluk kazanmıştır. İstanbul'la ilgili imara yönelik haritaların hazırlanması bu dönemdeki önemli girişimlerdir. Bunların dışında, küçük ölçekli, yangın yerlerinin yangından sonraki imarı amacıyla hazırlanan haritalar da şehir planlamasında önemli bir aşamadır. 1856 yılında Aksaray'da çıkan yangın sonrası, birçok binanın yanmasına sokakların

darlığının neden olduğu ve yangın sonrası sokak genişletme çalışmalarının ilk defa burada başlatıldığı ve sonrasında da devam ettirildiği bilinmektedir.

Şehrin imarına ilişkin en önemli düzenlemeler Ebniye Nizamnameleri'dir. XIX. yüzyıla kadar emir ve fermanlarla çözümlenmeye çalışılan imar, inşa ve şehirciliğe dair konular bu dönemden itibaren nizamnamelerle kurallara bağlanmaya çalışılmıştır. Tanzimat öncesinde hazırlanmış ve ebniye sorunlarına ilişkin genel hükümlerle yangınlara odaklı ahşap konut inşası ve sokakların darlığıyla ilgili olduğu anlaşılan nizamnameler dışında, Tanzimat Dönemi'nde de dönemin imar yönetmeliklerini gösteren ebniye nizamnameleri hazırlanmıştır.

Başta da belirtildiği gibi, Ebniye Nizamnameleri'nde en önemli vurgu, yangınlara ilgilidir. Cadde ve sokakların genişletilmesi, çıkmaz sokakların kaldırılması, kâgir inşaatta ısrar edilmesi, gücü yetenlerin ahşap ev yaptırmalarına izin verilmemesi, bina yükseklikleri, avlu, iskele gibi alanlarda inşaat yapılmaması gibi konular nizamnamelerde vurgulanan konulardır.

Tanzimat Dönemi şehirciliğiyle ilgili en önemli düzenlemeler, cadde ve sokak düzenlemeleriyle ilgilidir. Bu döneme kadar yol konusu pek gündemde olmamıştır. Her vesileyle sokakların darlığı gündeme getirilmişse de bunun için köklü çözümlerin alınması Tanzimat Dönemi'nde olmuştur. Tanzimat'ın ilanından hemen sonra cadde ve sokakların açılmasıyla ilgili kararlar alınmış, geniş sokaklar, yaya kaldırımları, meydanlar düzenlenmesini içeren kararlar, Tanzimat düşüncesinin istenilen şehri göstermekle birlikte dönemin uygulanmayan bir kararı olarak kalmıştır.

1865 tarihli Hocapaşa yangını, İstanbul'un imarı konusunda dönüm noktasını oluşturmaktadır. Bu yangın sonrası İslahat-ı Turuk Komisyonu'nun kurulması ve bu komisyonun çalışmaları, İstanbul'un imarında çok önemli bir adımdır. Bu komisyonun çalışmaları İstanbul'un bugünkü yol dokusunu belirlemiş, büyük bir felaket olan Hocapaşa yangını şehrin imarında etkili olmuştur. Bu tarihe kadar imar ve inşa işlerinde bütün nizam ve düzenlemelere rağmen önemli bir yol katedilmemiş; bu tarihte ise İstanbul'un önemli bir bölümü geniş cadde ve sokak düzenlemeleriyle modern bir görünüme kavuşturulmuştur.

Tanzimat Dönemi'nde, ihtiyaçtan doğan yeni yapı tipleri Osmanlı mimarlık repertuarına dahil edilmiştir. Bu dönemde imparatorluğun ekonomik gücündeki azalmaya rağmen, inşaat etkinlikleri devam etmiştir. Yönetim binaları, askeri ve sivil okullar, hastaneler, postaneler, ticaret hanları, pasajlar, sergi binaları, kültürel yaşamdaki değişime bağlı olarak tiyatro binaları, büyük mağazalar, oteller, apartmanlar, gösterişli elçilik binaları ve saray, köşk, kasır gibi dönemin yaşam tarzını yansıtan ihtişamlı sivil mimari örneklerinin çoğu fonksiyonlarıyla birlikte Batı'dan ihraç edilen, dönemin yeni yapı tiplerini oluşturmuştur. Bu dönem Osmanlı mimarlığında "*sivil mimari çağı*" olarak nitelendirilebilecek yoğunlukta büyük ölçekli saray, köşk, kasır ve konutun yapıldığı bir dönemdir.

XIX.yüzyıl İstanbul'unda mimari çoğulculuk egemendir. Neo-klasik, ampir, neo-rönesans, neo-barok, neo-gotik üsluplar dışında, yüzyılın ortalarından itibaren mimaride etkili olan oryantalist ve eklektik üsluplar yüzyılın ve Tanzimat Dönemi'nin İstanbul mimarlığında belirleyici olmuştur. Batı'da belli bir sıra takip eden bu üsluplar, İstanbul'da belli bir sıra izlemezler.

IV.4. Tanzimat Dönemi'nde Mimarlar

Tanzimat Dönemi Osmanlı başkentinde yeni yapı tipleri ve mimari üslupların uygulayıcıları ağırlıklı olarak gayrimüslim ve yabancı/levanten mimarlardır. Mimarlık alanında dünya mimarlık literatürüne geçen eserler ortaya koyan Osmanlı Devleti, mimari üretimini her alanda olduğu gibi iyi bir teşkilatlanmayla ortaya koymuş, bu durum üretimin merkezi olan Hassa Mimarlar Ocağı'nın yapısındaki bozulma sürecine kadar devam ettirilmeye çalışılmıştır. Hassa Mimarlar Ocağı yapısı içinde müslim-gayrimüslim, Osmanlı tebaasına mensup mimarlar istihdam edilmiş; ancak teşkilatın başındaki isim her zaman müslüman Osmanlı mimarları olmuştur. Osmanlı'nın diğer kurumları için de geçerli olan bu koşul, 1831'de teşkilattaki yeniden yapılanma sürecinde de belirleyici olmuştur. Ebniye-i Hassa

Müdürlüğü, Ebniye-i Hassa Muavinliği, Ebniye Meclisi İdaresi ya da ebniye ile ilgili diğer teşkilatlarda da bu uygulama geçerliliğini korumuştur.

Ebniye-i Hassa Müdürlüğü kurulduktan sonraki süreçte, özellikle Tanzimat Dönemi'ndeki ebniye idaresi yapısı içinde çoğunlukla müslüman Osmanlı mimarları istihdam edilmiştir. Bu dönemde, ebniye idaresindeki isim değişiklikleri, yeniden düzenlenme sürecinde teşkilatın başında bulunan isimler olarak Abdülhalim Efendi ile aynı ismi taşıyan Seyyid Abdülhalim Efendi öne çıkan isimlerdir. 1831'de müdürlüğün kurulması hakkındaki kararda vurgulanan, seçilecek isimlerin "*fenn-i mimari ve hendesye vakıf isimler*" olmasının istenmesi, başlangıçta bu kararın uygulandığını göstermektedir. Bu isimlerin dışında, bu dönemde Ebniye İdaresi'nin her aşamasında görevlendirilen müslüman Osmanlı mimarları ya da daha doğru bir ifadeyle mimar halifeleri/ebniye hulefası, uygulama aşamasından çok kontrol eden, onaylayan "devletin ebniye ile ilgili resmi memurları" olarak iş gören isimlerdir. Bu isimlerden bir kısmının ebniye ile birinci elden ilgilerinin olmadığı anlaşılmaktadır.

Bağımsız mimarlık bürolarının açılmaya başlandığı, müteahhit mimar ve kalfalarla işlerin yürütüldüğü Tanzimat Dönemi mimarlık ortamında, bağımsız çalışan müslüman Osmanlı mimarlarının adı neredeyse hiç geçmez. Yoğun yapı faaliyetlerinin olduğu bu dönemde, sahada bu mimarların isimlerinin geçmemesi birçok sebebe bağlanabilmektedir. Yapım süreci ve malzemesindeki değişim, bu değişime ayak uydurulamaması, mimarlığın müslümanlar arasında rağbet görmeyen bir meslek olması, maddi imkanlarının artık ihalelerle götürülen inşaat işleri için yetersiz olması gibi sebepler sadece birkaçıdır. Alanla ilgili eğitim eksikliği bunun bir başka boyutunu oluşturmaktadır ki bunu belki de isteksizliği olarak ifade etmek gerekir. Nitekim yüzyıl başında, mimar halifelerinin Mühendishane eğitimlerine devamda sorun çıkarmaları, yabancı mimarların yanında kendilerini yetiştirme imkanı verilmesine rağmen bunu yeterince kullanmamaları mesleğe ilgisizliği ve isteksizliği göstermektedir. Mimarlık mesleğinin müslümanlar arasında rağbet gören bir meslek olmadığı mimarlık eğitimi veren okulun açılmasından sonra da görülmektedir. Bütünde

bakıldığında, mimarlığın devletin öncelikli işleri arasında görülmediği, dolayısıyla bu iş için yatırımların yapılmadığı ya da yapılamadığı, erken tarihlerde yurt dışına öğrenci gönderilmeye başlanmasına rağmen, bunlar arasında mimarlık eğitimi için gönderilenlerin bulunmaması, eğitime para harcamak yerine var olan ya da yurt dışından getirilen uzmanlarla ihtiyacın karşılandığı bir süreç yaşanmıştır.

Tanzimat Dönemi mimarlığında öne çıkan müslüman mimarlardan biri, Hassa başmimarlığı, Ebniye-i Hassa Müdürlüğü ve görev süresince Ebniye İdaresi'nin başında bulunan Seyyid Abdülhalim Efendi'dir. Seyyid Abdülhalim Efendi ile aynı adı taşıyan Abdülhalim Efendi de Ebniye-i Hassa Müdürlüğü görevini yürütmüş, döneminde yapılan birçok tamir ve inşa işi onun onayıyla gerçekleştirilmiştir.

1834'te Ebniye-i Hassa Müdürlüğü bünyesinde çalışan 30 mimar halifesinden, sadece 10 tanesinin yeterli bilgiye sahip olduğu dönemin ebniye müdürü tarafından verilen takdirde belirtilmiştir. Bu tarihten yaklaşık 15 yıl sonra, 1848'te Ebniye Müdürü Abdülhalim Efendi başkanlığında, 13 asil ve 2 yedek üyeden oluşturulan Ebniye Meclisi'nde, yetenekli mimar halifelerinden dört kişiye görev verilmiştir. Bunlar Salih Efendi, Esad Efendi, İsmail Ferruh Efendi, Hafız Ali Efendi'dir. Kaynak ve belgelerde ebniye hulefası olarak adı geçen isimlerin çoğu, Ebniye İdaresi'nde görevlidir ve bu isimlerin bir kısmı Mühendishane mezunudur.

Bu dönemde ebniye halifesi olarak çalışanların, daha çok Osmanlı topraklarındaki ebniye ile ilgili işlerde tayin, görevlendirme yoluyla istihdam edildikleri görülmektedir. Köprü yapımı, kale tamiri, yangın sonrası bölgenin düzenlenmesi, keşif gibi büyük ölçekli işlerin yanı sıra çeşme yapımı gibi küçük sayılabilecek işlerde de harcırah ve maaşla görevlendirilmişlerdir.

Osmanlı toplumundaki gayrimüslim mimarlara gelince; kuruluşundan itibaren Hassa Mimarlar Ocağı'nda, başmimarlık makamına getirilmemekle birlikte pekçok gayrimüslim mimarın görevlendirildiği bilinmektedir. Ulaşılabilen veriler, Hassa Mimarlar Ocağı'nda kadrolu ve ulufeli çalışan mimarlar dışında pekçok hassa mimarının varlığını göstermektedir. Başka kalemlerden maaş aldığı tespit edilen bu mimarlardan, bir kısmının

gayrimüslim olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla Osmanlılar'da mimarlık hizmetinde bulunan gayrimüslimlerin sayısının bilinenden fazla olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca teşkilat içinde boşalan kadrolara yapılan tayinlerden yola çıkılarak, XVIII.yüzyılda oluşturulduğu ileri sürülen "Mülazim Ocağı" içinde, yapılan atamalar dışında, ihtiyaç duyulduğunda çalışacak olan mimarların sağlandığı bilinmektedir. Mülazim Ocağı'na bağlı müslim-gayrimüslim birçok mimar çalışıyor olmalıdır. Kadrolu olmayıp yaptıkları iş karşılığında ücret alan bu mimarların bağlı bulunduğu birimin, belirlenen tarihten daha erken tarihli olması da muhtemeldir. Özellikle gayrimüslimlerin Mülazim Ocağı'na bağlı olarak çalışmaları, cizyeden ve her türlü vergiden muaf tutuldukları düşünüldüğünde, akla yatkın gelmektedir. Osmanlı Devleti hizmetinde çalışan gayrimüslimlerin, Tanzimat öncesi, cizyeden ve her türlü vergiden muaf tutuldukları bilinmektedir.

Tanzimat Dönemi'yle birlikte, Osmanlı vatandaşı gayrimüslim "mimar" kalfaları, dönemin mimarlık ortamında etkin rol oynayan isimler olmuşlardır. Meslek ünvanı olarak mimarlara "kalfa" ya da "ebniye kalfası" denilmesi daha çok XIX. yüzyıla özgüdür. Öncesinde mimarlık mesleğiyle ilgili kişilerin, farklı meslek ünvanlarıyla geçtikleri kayıtlardan anlaşılmaktadır. Tanzimat sürecinde, planlama ve inşa sürecinde çalışan yabancı ve gayrimüslimler daha çok "mimar" ya da "kalfa", müslümanlar "mimar" ya da "halife" şeklinde tanımlanmaktadır.

XIX.yüzyılda, gayrimüslimlerin ekonomik anlamda iyi durumda olmaları, Tanzimat'ın sağladığı imkanlarla, imar alanında da öne geçmelerinde etkilidir. Bu dönemde gayrimüslimler, proje ve kontrol mimarı olarak çalışmalarının yanında daha çok müteahhit olarak faaliyet göstermişler.

Dönemin mimarlık ortamında, birçok yapının mimarı olarak adı geçen isimler Balyanlar'dır. Balyan Ailesi'nin asıl etkinliğinin Tanzimat Dönemi'yle başladığını kabul etmek gerekir. Bu dönemden önce Balyan mimarlığına ait, kesin verilerle belgelenmiş büyük boyutlu mimari örnekler yoktur. II.Mahmud döneminde, daha çok ebniye kalfası olarak bazı yapıların onarımını yaptıkları anlaşılmaktadır. Balyan mimarlığında, Doğulu ve Batılı bileşenlerin

sentezlendiği görülmektedir. Batılı üsluptaki Dolmabahçe Sarayı'nın özellikle harem bölümünde, dört eyvanlı avlu şemasının tasarımda etkili olması, Beylerbeyi Sarayı'ndaki eyvanlı merkezi sofa uygulaması gibi çoğaltılabilecek örnekler bunun en somut kanıtıdır. Balyanlar'ın yüzyıl mimarisinde öne çıkan isimler olmasında, Osmanlı Sarayı hizmetinde çalışan mimar bir aile geçmişine sahip olmalarının yanında, büyük ölçekli saraylar inşa etmiş olmaları önemli rol oynamış olmalıdır. Bu yüzyılın değişen yaşam anlayışını yansıtan Dolmabahçe ve Çırağan Sarayı en önemli eserleridir. Bunların yanı sıra hanedan mensupları için birçok köşk ve kasır inşa etmişlerdir. Kaynak ve belgelerde sık tekrarlanan, "yaptırılmıştır, inşa ettirilmiştir" ifadeleri, Balyanlar'ın Osmanlı Devleti'nin birçok yapısını ihale usulüyle müteahhit şirket olarak üstlendiğini de göstermektedir. Dönemlerinde inşa edilmiş birçok yapı kendilerine atfedilmesine rağmen, yapılan son çalışmalarla yapı listeleri azalsa da Balyanlar'ın bu dönem mimarlığının önemli isimleri oldukları yadsınamaz bir gerçektir. Mimarlık formasyonunu tam olarak nasıl aldıkları bilinmemekle birlikte dönemin eğitilmiş mimarları olarak ihtiyaçlara cevap verdikleri kesindir ve dönemin önde gelen meslek adamları olarak, bazı spekülasyonlara malzeme edilemeyecek kadar önemli işlere imza atmış "Osmanlı" mimarlarıdır.

Dönemin mimarlık ortamında, sadece ön adı verilerek kalfa şeklinde geçen birçok gayrimüslim mimar/kalfa vardır. Bunların aynı isimler olup olmadıklarını ayırt etmek zordur. Bazen mensubu olduğu millet belirtilerek ayırım yapılmaya çalışılmışsa da bu sınırlıdır. Mimarlık ortamında sık geçen isimlerden biri, tasarımcı ve uygulayıcı olarak Stefan/İstefan Kalfa'dır. Ebniye İdaresi'nde görevli olan Stefan Kalfa, Beykoz Kasrı'nın planını çizip uygulamış, birçok binanın da tamir ve inşasını yürütmüştür.

Tanzimat Dönemi'nin diplomalı ilk Osmanlı mimarı, Pascal Artin Bilezikci'dir. Pascal Artin Bilezikci adı, Osmanlı'nın katıldığı uluslararası sergilerden, 1855 Paris Sergisi'nde öne çıkmaktadır. Artin Bilezikci, Altıncı Belediye Dairesi'nin mimarıdır. Dönemin Ecole des Beaux-Arts eğitilmiş Osmanlı mimarı olarak Artin Bilezikci'nin, sivil ve resmi birçok yapının inşasında çalışmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Birçok yapının inşa ve tamirinde adı geçen isimlerden bazıları ise Dimitri Kalfa, Artin Kalfa, Yani Kalfa, Vasil Kalfa'dır. Dönemin kaynak ve belgelerinde Ohannes Kalfa olarak üç ayrı ismin geçtiği anlaşılmaktadır. Konuyla ilgili kaynak ve belgelerde Yorgi Kalfa adına sık rastlanmaktadır. Bu dönemde Beaux-Arts'ta mimarlık eğitimi aldığı tespit edilen tek gayrimüslim Pascal Artin Bilezikci'dir.

XIX. yüzyılda gayrimüslimlerin, bugün anladığımız anlamda proje ve kontrol mimarlığı dışında, daha çok inşaat müteahhiti, uygulayıcı olarak iş aldıkları ve inşaatı yürüttükleri anlaşılmaktadır. İnşaat müteahhiti olarak çalışan mimar ya da kalfaların aynı anda birkaç iş alıp, inşaatların başına, kendi adlarına inşaatı yürütecek bir yapı kalfası bıraktıkları bilinmektedir. Ebniye İdaresi'nde görev almalarının yanında, Ebniye İdaresi'nin açtığı ihalelerle yapım ve tamir işlerini üstlenmişlerdir.

Dönemin ebniye kalfaları cami, konut, dergah, türbe gibi her tür yapının inşa ve tamirinde görev almışlardır. Nallı Mescid'in Yani Kalfa tarafından, Ahi Çelebi Camii'nin Stefan/İstefan Kalfa tarafından tamirinin yapılması gibi bu örnekler çoğaltılabilir. Ayrıca bu dönemde yapılan camilerin neredeyse tamamının, gayrimüslim Osmanlı mimar ve kalfaları tarafından inşa edildiği bilinmektedir.

Bu dönemde Osmanlı başkentinde faaliyet göstermiş gayrimüslim "mimar" kalfalarının bazıları yaptıkları işlerle tanınırken, bazıları sadece isimleriyle yayın ve belgelerde geçmektedir.

Birçoğu usta-çırak ilişkisi içinde yetişmiş, bir kısmı da ailelerinin imkanlarıyla yurtdışında mimarlık eğitimi almış bu gayrimüslim "mimar" kalfalar, Sanayi-i Nefise Mektebi açıldıktan sonra, buradaki mimarlık eğitimine rağbet gösteren kişiler olmuşlardır. Bütün bu isimlerin yanında, özellikle II. Abdülhamid Dönemi'nde birçok gayrimüslim mimarın faaliyet gösterdiği, İstanbul'un çeşitli yerlerinde, bugün mevcut olan yapılar üzerindeki isimlerden görülebilmektedir. Ayrıca Sanayi-i Nefise Mektebi mezunları arasında ağırlıklı olarak gayrimüslim mimarların varlığının bilinmesi, Ticaret Yıllıkları'nda tespit edilen isimlerin çoğunluğunun gayrimüslim olması, II. Abdülhamid

Dönemi'nde de gayrimüslim mimarların ağırlıklı olarak etkin olduklarını göstermektedir.

Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı başkentinde faaliyet gösteren yabancı/levanten mimarlara gelince; Osmanlı Devleti ile Batı arasında her dönem bağlantılar mevcuttur. Neredeyse kurulduğu dönemden beri fiziksel ve siyasi açıdan Batı'ya yönelmiş olan Osmanlı Devleti'nde, yalnızca askeri seferlerle değil, Batılı diplomatlar, elçilik heyetleri, tüccarlar, davet edilen sanatçılar, gezginler ya da yönetimi altındaki yabancı azınlıklarla her alanda bilgi alış verişi olmuştur. Ancak Batı'yla asıl bağlantı ve temaslar XVIII.yüzyılda başlamış, XIX.yüzyılda ise doruğa ulaşmıştır. Bu dönemde yabancı uzmanlardan yararlanılmıştır. XVIII.yüzyıldan itibaren askeri ıslahatlar sürecinde çağrılan yabancı uzmanlar, bunlar arasında sayılabilir. Fransız, İngiliz, İtalyan, İspanyol, Prusyalı, İsveçli, hatta Amerikalı askeri eğitmen ve danışmanlar, son dönemde Osmanlı ülkesinde hizmet vermişlerdir. Ayrıca özellikle XVIII.yüzyılda Batı'da Doğu ilgisinin artması, Doğu egzotizmi ve beraberinde oluşan *Turquerie* modası, birçok Batılı gezgin ve sanatçıyı Osmanlı ülkesine çekmiştir. Öncesinde de elçilik heyetleriyle gelen isimleri takiben, bu kez yabancı elçiliklerin himaye ve desteğiyle gelen yabancılar olmuştur. Yabancı uzmanların davet üzerine görevli olarak gelmelerinin yanında, seyahat amaçlı gelen isimlerden ülkelerine dönmeyip kalanlar olduğu gibi bunlar başka yabancıların gelmesine de aracı olmuşlardır. Hazırladıkları seyahatnamelerden ve Osmanlı ülkesini, özellikle İstanbul'u betimledikleri gravür ve yağlı boya tablolardan tanıdığımız yabancılar arasında mimarların olduğu da bilinmektedir.

Başlangıçta, siyasi ilişkiler bağlamında resmi ilişkilerle, özellikle askeri alanda uzman çağrılmışken, mimar çağrılmamıştır. Buna gerek de kalmamıştır. Yabancılar Osmanlı başkentine, gerek elçilikler vasıtasıyla, gerekse iş bağlantıları sebebiyle iş almak için gelmişlerdir.

Siyasi ilişkiler, her dönem yabancıların istihdamında önemli rol oynamıştır. Yabancı uzmanlara başvurma, yabancı mimar istihdamı da bu yönde önemlidir. Siyasi ilişkilerin çok uzun bir geçmişe dayandığı İtalyanlar ve Fransızlar bu alanda ilk sırayı almaktadır. Bunlar Osmanlı başkentine iş

amacıyla gelmelerinin yanında, levanten kimlikleriyle her alanda olduğu gibi mimarlık ortamında da etkili olmuşlardır.

Askeri alanda Avrupalı uzmanlardan yararlanma sürecinde Fransızlar başı çekmiş, bu dönemde birçok Fransız uzman İstanbul'a çağırılmıştır. Batılılaşma hareketlerinde en çok ilgi duyulan ülke olan Fransa ile Osmanlı ilişkileri XIX. yüzyılda her anlamda doruğa ulaşmış, Osmanlılar Avrupa'ya Fransa üzerinden algılamıştır. Bu süreçte, Fransa'ya gönderilen Osmanlı elçileri vasıtasıyla da Fransız kültürü daha kolay benimsenmiştir. Osmanlı'nın Batıyı tanıma ve Batılılaşma sürecinde çok önemli bir yeri olan, 1720 tarihinde başlayan Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa sefaret görevi ve bu görevde kaleme aldığı sefaretnamesi Fransa'yla kültürel ilişkilerde, Avrupai zevkin Osmanlı yaşamına girmesinde önemli bir başlangıçtır. Takip eden dönemlerde siyasi amaçlı Osmanlı "seyyahları" için Fransa Avrupa'nın merkezi olmuş, bu kişiler Batılılaşmayı, modernleşmeyi Fransa üzerinden algılamaya ve okumaya çalışmışlardır. Avrupa'nın ilerleme sebeplerini çözmek ve bunun üzerinden kendi toplumunun geri kalma nedenini bulmak isteyen Osmanlı aydını için Fransa "medeniyet"le özdeşleştirilmiştir. Yüzyılın ikinci yarısında düzenlenen uluslararası sergiler bağlamında da Fransa başı çekmiş, Abdülaziz'in Avrupa seyahatinin odak noktasını oluşturan 1867 Paris Sergisi de bu süreci etkilemiştir.

XIX. yüzyılda daha doğrudan ilişkilerin yaşandığı Fransa kurumlarıyla da Osmanlı için model olmuştur. Tanzimat Dönemi'nde Avrupa'ya gönderilen Osmanlı öğrencileri için Fransa'nın merkez seçilmesi, bunların ülkelerine döndüklerinde önemli görevlere getirilip öncü olmaları Fransa ile ilişkilerin, özellikle son yüzyıldaki boyutunu göstermesi açısından önemlidir.

Fransız sanatçılar, özellikle son dönemde Osmanlı başkentinde etkin rol oynamışlardır. Batılılaşma Dönemi'nde İstanbul'da mimari alanda etkinliği bilinen ilk Fransız sanatçı Melling'dir. Ancak, Usul-u Mimari-i Osmani'de, III.Ahmed döneminde, yeni mimari teknikleri uygulaması için Fransa'dan mimar ve mühendisler getirildiğinden bahsedilmektedir. Bu dönemde, Osmanlı başkentinde faaliyet gösterdiğinden bahsedilen Fransız mimarlar ve mimari uygulamaları hakkında bilgiye ulaşamamıştır.

Sanat ve mimarlık alanında uzun bir geçmişe sahip olan İtalyanlar da Osmanlı Devleti'nde etkin yabancılardır. Türk, İtalyan ilişkilerinin çok uzun bir geçmişe dayanan diplomatik ve ticari boyutu Selçuklular dönemine kadar indirilmektedir. Sonrasında da devam eden ticaret odaklı bu ilişkiler, beraberinde siyasi ve sosyal ilişkileri, kültürel etkileşimi getirmiştir. Osmanlılar'la devam eden ilişkilerin kültürel boyutu Fatih döneminde üst düzeydedir. Fatih'in yaşamının son yıllarında Venedik devlet başkanına yazdığı mektupta usta bir mimar isteğinin olması, bu isteğin gerçekleşip gerçekleşmediği kanıtlanmamış olsa bile önemli bir yaklaşımdır. XIX.yüzyılda ise Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren yabancıların çoğunluğunu İtalyanlar oluşturmaktadır. Bu durumun yüzyıl İtalyası'nda yaşanan siyasi olaylarla bağlantılı olduğu bilinmektedir. Ayrıca İstanbul'da, İtalyan kolonilerinin levanten kimlikleriyle yerleşik nüfusu oluşturdukları ve devletin her alanda ihtiyaç duyduğu yetişmiş insan talebini İtalyan levantenlerin karşıladığı bilinmektedir. Yabancı ve İstanbul doğumlu levanten mimarlar arasında İtalyan mimarlar, yaptıkları işlerle olduğu kadar 1883 yılında eğitime başlayan Sanayi-i Nefise Mektebi'nin mimarlık bölümünde verdikleri eğitimle de uzun bir dönem Osmanlı mimarlığını yönlendiren isimler olmuşlardır.

Osmanlı-İngiliz siyasi ilişkilerinin belirginleşmesi XVIII.yüzyıldadır. Ancak Fransız ve İtalyanlar'a göre İngiliz sanatçı ve mimarların Osmanlı Devleti'ndeki etkinlikleri sınırlıdır. İngiliz mimarlar arasında öne çıkan isim Smith'tir.

İtalyan ve Fransız kökenli ya da uyruklu olan mimarların Osmanlı başkentinde faaliyet göstermeleri daha erken tarihli olmasına karşın Alman mimarların, yabancı mimarların faaliyet gösterdiği Osmanlı mimarlık ortamına dahil olmaları daha geç tarihlidir. XIX.yüzyılın ikinci yarısına kadar Osmanlı başkentinde Almanlar'ın mimari etkinliği bilinmemektedir. III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde askeri ıslahatlarda Prusyalı uzmanlar gelmiştir. Ancak mimar olarak bilinen isimler yoktur. Bu durum yabancı mimarların daha çok elçilik vasıtasıyla gelmeleriyle bağlantılı olmalıdır. Nitekin, 1871'de birliğine oluşturan Almanya, İstanbul'da ilk Alman elçilik binasını inşa ettirmiş ve bu vesileyle Göebbels İstanbul'a gelmiştir. Bu başlangıçtan sonra II. Abdülhamid

döneminde, Alman nüfuzu artacak ve çok sayıda Alman mimar Osmanlı başkentinde iş yapacaktır ki bunu Cumhuriyet Dönemi'nde davet üzerine gelen mimarlar takip edecektir.

Yabancı isimlerden mimari alanda Osmanlı başkentinde, Osmanlılar adına faaliyette bulunduğu bilinen ilk isim Melling'dir. Ancak Melling'den önce de Galata-Pera bölgesindeki azınlık halkın dini yapıları ve yabancıların elçilik konutlarının inşasında yabancı mimarların çalıştığı bir gerçektir.

XIX.yüzyıla kadar sağlam bir teşkilatla mimari alanda kendine yetebilen Osmanlı Devleti, bu dönemden itibaren teşkilat yapısındaki değişim ve beraberinde gelen yeni yapı tipleri, yapı malzemesindeki değişim gibi faktörlerle her alanda olduğu gibi mimarlıkta da yabancılardan yararlanmak zorunda kalmıştır. Gezi amaçlı, iş bulmak için, elçilikler vasıtasıyla ya da çeşitli vesilelerle İstanbul'a gelen yabancı mimarlar, Tanzimat'la başlayan süreçte Osmanlı mimarlık ortamında uzun bir süre etkili olmuşlardır. Tanzimat Dönemi'nde İstanbul'da faaliyet gösteren yabancı mimarlardan Fossati kardeşler, Smith, Barborini gibi bazı isimler, Osmanlı Hükümeti adına çalışmış, inşa ettikleri yapılarla dönem mimarlığını yönlendirerek öne çıkmışlardır. Ancak dönem aydınlarından bazılarının yabancı mimarlara bakışı çok sıcak değildir. Tarihçi Lütfi Efendi, Seraskerlik yangın kulesi ve Nusretiye Camii'ni örnek vererek, yabancı mimarlara gerek kalmadan bu yapıların inşa edildiğini belirtmektedir. Yüzyılın ortalarında İstanbul'da bulunan Fontmagne de anılarında, İstanbul ve civarında görülen küçük saray, köşk, kasır ve yalıların çoğunlukla Rum, Fransız, İngiliz ve İtalyan mimarlar tarafından çizilip inşa edildiğini belirtmiş; ancak bu durumun Şark atmosferini bozduğunu belirterek yabancı mimarlara ve dönemin İstanbul mimarisine eleştiri getirmiştir. Usul-u Mimari-i Osmani'de de yabancı mimarlar, Osmanlı mimarlık usüllerini bozan kişiler olarak eleştirilmiştir.

Yabancı mimarlar arasında ilk sırayı Fossati kardeşler almaktadır. Osmanlı başkentinde beraber yaptıkları işlerle isimlerini duyuran Fossati kardeşlerden Gaspare ve Guiseppe Fossati dönem mimarlığının önemli isimleridir. 1837'de, yapımı uzun yıllar alan Rus elçiliği binasını inşa etmek üzere İstanbul'a gelen Gaspare Fossati, 1837-1858 yılları arasında, yaklaşık

21 yıl burada kalmıştır. Beyoğlu'nda mimarlık bürosu açmış, dönemin diplomalı, büro sahibi ilk mimarı olarak birçok iş almıştır. Fossati burada başta kardeşi Giuseppe olmak üzere birçok İtalyan sanatçı ve mimarla birlikte çalışmış; uygulanmayan veya değişikliklerle uygulanan birçok proje hazırlamıştır. Projelerinden bazılarının, değişikliklerle dönemin başka mimarları tarafından uygulandığı bilinmektedir.

Fossati, Tanzimat Dönemi İstanbul'unun mimari dokusunu belirleyen büyük boyutlu kâgir yapılar inşa etmiştir. Osmanlı hükümeti adına gerçekleştirdiği kamu binalarının yanı sıra, dönemin önde gelen devlet adamları için de birçok özel konut yapmıştır. Farklı kesimlerden işverenleri olduğu görülen Fossati'nin Osmanlı bürokrat çevresiyle yakın ilişkiler içinde olduğu anlaşılmaktadır. İş bağlantılarında, kurduğu yakın ilişkilerin yanı sıra ön çalışmaları ve dönem İstanbul'unda ihtiyaç duyulan yapıları inşa edecek diplomalı bir mimar olması önemlidir. Hemen her türde yapılar inşa etmiş olan Fossati kardeşler kilise, konut, saray, türbe, muvakkithane yanında Seraskerlik Hastanesi, Eminönü Karakolu, Hazine-i Evrak Binası, Darülfünun, Telgrafhane-i Amire binası dışında birtakım restorasyon ve onarımlar da yapmıştır. Bunlardan en önemlisi, 1847-1849 yılları arasında büyük bir ekip tarafından yürütülen Ayasofya'nın restorasyonudur.

Fossati'nin aynı konularda, benzerlikler içeren birçok proje hazırladığı bilinmektedir. Bunların uygulama ile benzerliklerinden yola çıkılarak teklif projeleri oldukları anlaşılmaktadır. Bunlar arasında konut ve tiyatro projeleri de vardır. Fossati, dönemin imar işleri ile ilgili oluşturulan komisyonlarda da görev almıştır. Yüzyılın ortalarında Beyoğlu'nda ev sahibi olduğu anlaşılan Fossati, yaptığı çalışmalardan dolayı sık sık ödüllendirilmiştir. Fossati kardeşler ülkelerine döndükten sonra da İstanbul'la bağlantılarını koparmamışlardır.

Gaspare Fossati, son dönem Osmanlı mimarlığının en önemli ismidir. Osmanlı başkentinde faaliyet gösteren ilk diplomalı mimar olarak, açtığı mimarlık bürosu bu anlamda ilk girişimi oluşturmuş olmalıdır. Tanzimat Dönemi mimarlığında ağırlıklı rol oynayacak İtalyan mimarlar için yol açmış, beraberinde çalıştırdığı veya çalıştığı mimar ve sanatçılarla dönem

mimarlığının belirleyici ismi olmuştur. Yanında da birçok kişi yetiştirmiş olmalıdır. Dönem beğenisi içinde neoklasik üslupta inşa ettiği yapıların yanında, geleneksel formlara da kayıtsız kalmamıştır. Bu çalışmada tespit edilen Hazine-i Evrak binasının ilk planında ters T şemasını kullanması bu konudaki önemli bir örnektir. Ayrıca yapılarında, dönemin oryantalist beğenisini yansıtan öğeleri kullanmıştır.

Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı başkentinde faaliyet gösteren yabancı mimarlardan biri de İngiliz Çevre Bakanlığı mimarlarından olan William James Smith'tir. Elçilik binasının inşası için görevli olarak 1843 yılında geldiği İstanbul'da, 1853 yılına kadar kalmış, 1846 yılından itibaren, ülkesine döndüğü 1853 yılına kadar Osmanlı Devleti'nin maaşlı mimarı olarak çalışmıştır. Darülmaarif olarak bilinen Divanyolu'ndaki Valide Mektebi, Beyoğlu'ndaki Naum Tiyatrosu, Gümüşsuyu Asker Hastanesi, Eminönü'nde Ethem Paşa'nın konağı dışında Smith'in İstanbul'da Osmanlı Devleti hizmetinde planladığı en önemli çalışmalarından biri Taşkışla olarak bilinen Mecidiye Kışlası'dır. Dolmabahçe Sarayı Kış Bahçesi ve Alay Köşkü de Smith'in eseridir. Kuledibi'ndeki İngiliz Gemiciler Hastanesi, hapishane, konsolosluk binalarından oluşan yapı kompleksi de Smith'in tasarımına göre sonradan tamamlanmıştır. Kaynaklarda mimarı Smith olarak geçen Tophane Kasrı'nın inşaatı Vasil Kalfa tarafından yürütülmüştür. Smith, mimari çalışmaları dışında Osmanlı mimar halifelerinin yetiştirilmesinde de görev almıştır.

İngiliz elçisi Lord Stratford Canning'in, Smith'in Osmanlı Devleti tarafından görevlendirilmesinde etkili olduğu bilinmektedir. Canning'in devreye girerek Fossati'ye verilen nişanın derecesinin yüksek olduğunu ileri sürmesi ve Smith'e verilen nişanın derecesini yükselttirilmesi, yabancı mimar istihdamında siyasi ilişkilerin boyutunu gösteren bir örnektir. Yabancı mimarlar için bağlı oldukları elçilikler her daim güvence oluşturmuş olmalıdır. Örneğin, tiyatro binasının inşasından dolayı Naum'la Smith arasındaki anlaşmazlıkta elçilik devreye girmiştir. 1851'de, Smith'e İstanbul'da ev sahibi olma hakkı tanınmıştır. Daha yabancılara mülk edinme hakkının olmadığı bir

tarihte Smith'e bu hakkın tanınması, hamisi Canning'in siyasi ilişkileriyle bağlantılı olmalıdır.

İtalyan asıllı mimar Giovanni Battista Barborini, Abdülmecid, Abdülaziz ve II.Abdülhamid dönemlerinde, uzun bir dönem Osmanlı başkentinde faaliyet göstermiştir. 1849 yılında İstanbul'a gelmiş ve 1887 yılında, İtalya'ya dönene kadar Osmanlı başkentinde kalmıştır. İstanbul'da büro sahibi mimarlardan olan Barborini'nin bilinen ilk çalışması, 1856 yılında yapımına başlanan, Beyoğlu'ndaki Hollanda Elçiliği Binası'dır. Moda'daki Latin Katolik Kilisesi, Galata'daki Fransız Posta Servisi'nin büyük merkez binası dışında, Mercan Caddesi'ndeki Ali Paşa Camii ile 1865-1869 yılları arasında yapılan Çemberlitaş'taki ikinci Darülfünun binasının da mimarıdır. Barborini, İstanbul'da belediye binası olarak tasarlanan ve uygulanan ilk örnek olan Şişhane'deki Beyoğlu Altıncı Daire'nin mimarıdır. Hocapaşa yangını sonrasında Çemberlitaş ve çevresinin düzenlenmesinde görev almış olan Barborini, günümüze ulaşmamış olan tiyatro binaları da yapmıştır. Barborini, 1867 Paris Sergisi'nde mimari düzenlemeden sorumlu kişidir.

1867'de Ege Denizi'ndeki Forni diye bilinen adadaki mermer ocaklarının işletme hakları mimar Mösyö Barborini'ye ihale edilmiştir. Babıali dairelerinin tamiri dışında 1868'te, Yanya'daki yanan kışlanın keşfi için düşünülen isimlerden birisidir. 1868 yılında inşasına başlanan, Fatih'teki Darüşşafaka Binası'nın mimar Mösyö Barborini'nin de dahil olduğu bir heyetin nezareti altında inşa edildiği kaydedilmektedir. Ayrıca Aksaray'daki Pertevniyal Valide Sultan Camii'nin keşfinde bulunan isimler arasındadır.

Barborini, daha çok Pera bölgesinde yapılar inşa etmiştir. 1856 yılında, *"daha önce İstanbul'da buna benzer iyi işlere imza atmış"* mimar olarak tanıtılması, 1875 tarihli gazetede kendisinden, *"İstanbul ve özellikle Beyoğlu'nda birçok binalar yapmış"* kişi olarak bahsedilmesi Barborini'nin bilinen çalışmaları dışında başka yapılar da yapmış olduğunu düşündürmektedir. Kamu yapıları dışında, özellikle zengin levanten ve gayrimüslimler için Pera bölgesinde birçok konut yapmış olması muhtemeldir. Uzun yıllar bölgede büro sahibi bir isim olması da bunu göstermektedir.

İtalyan asıllı, İstanbul doğumlu mimar-mühendis Stampa kardeşler dönemin İstanbul mimarisinde rol oynayan levanten isimlerdir. Beyoğlu'nda İtalyan Hastanesi, Palazzo Corpi; Cağaloğlu'ndaki İran elçilik sarayı ile Eminönü'ndeki American Bible House Hanı gibi bilinen yapıları dışında, kaynaklarda İstanbul'da başka önemli yapılar inşa ettikleri belirtilmiştir. Stampa kardeşlerin bilinen bu yapıları dışında, başka yapılar inşa etmiş olmaları muhtemeldir. İşverenlerinin farklı kesimlerden olması, İstanbul doğumlu levanten kimlikleri ve kardeşlerden Giorgio Stampa'nın mimarlık eğitimi almış olması, bu isimleri talep edilen mimarlar arasına sokmuş olmalıdır.

İtalyan mimar Alexandre Breschi, İstanbul'da büro sahibi mimarlardandır. 1889 yılına ait ilanda, 33 yıldır İstanbul'da bulunduğu, başkent her yanında çok sayıda yapıları ile tanındığı, hem başkentte hem de çevrede götürü usulde müteahhitlik de yaptığı, saray, ev, anıtsal mezarlar vb. her türde, çok geniş proje koleksiyonu olduğu, başka şehirlere de istek üzerine çizim ve krokiler gönderdiğinin yazılı olması, mimarın 1858'den bu yana İstanbul'da faaliyette bulunduğunu göstermektedir. Breschi, uzun süre İstanbul'da faaliyet göstermiş bir mimar ve mühendis olarak birçok bina inşa etmiş olmalıdır. Mimarın tespit edilen en önemli uygulaması, İtalyan Kültür Merkezi'nin kullanımında olan Beyoğlu'ndaki Casa d'Italia'dır.

Paris'li mimar Pierre Léonard Laurécisque, Fransız elçilik sarayını yapmak üzere İstanbul'a gelmiştir. Laurécisque, Osmanlı başkentinde 10 yılı aşkın bir süre kalmıştır. Beaux-Arts'da eğitim alan mimarlar arasında geçen Laurécisque'in 1835 ve 1836 Paris Salonları'nda Osmanlı tarzında, son dönem meydan çeşmelerine benzer çeşme planları sergilediği bilinmektedir. Laurécisque, 1847 yılında tamamlanan Fransız Sarayı dışında, 1844'te tamamlanan Mahkeme binasını ve 1846'da tamamlanan Saint-Louis des Fransız Kilisesi'ni yapmıştır. Laurécisque bu çalışmaları dışında, 10 yıldan fazla kaldığı Osmanlı başkentinde başka yapılar da yapmış olmalıdır.

Kaynaklarda Malik ya da Mayk olarak geçen Fransız mimar Siver Mélick hakkında çok fazla bilgi yoktur. Bu çalışmada, Mélick'in İstanbul'da mimarı olduğu tespit edilen tek yapı, Cezayirlioğlu Mıgırdıç için Yeniköy'de

inşa etmiş olduğu yalıdır. Bahsedilen yalı mimar Siver Mélick tarafından, 1851 yılından önce inşasına başlanan ve bugün Avusturya başkonsolosluğu kullanımında olan yapıdır. Yüzyıl ortalarında İstanbul'da faaliyette bulunan Mimar Mélick'in başka yapılar da yapmış olması muhtemeldir.

Fransız mimar Bourgeois, XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı başkentinde faaliyet göstermiştir. 1863'te kendisinden “...*Mösyö Bourgeois, bu çalışma öncesinde de başarılarıyla aramızda artık iyice tanınmış mimardır...*” şeklinde bahsedilmektedir. Kaynaklarda ön adına dair verilen bilgiler doğru ise Marie Auguste Antoine Bourgeois, Beaux-Arts eğitilmiş bir mimardır. Bourgeois'nın en önemli uygulaması, 1863 yılında Sultanahmet Meydanı'nda açılan Sergi-i Umumi-i Osmani binasıdır. Ayrıca Harbiye Nezareti'nin (Seraskerlik Binası) ana giriş kapısı ve iki yanındaki köşklerin de mimarıdır. Bourgeois, devrinin ikametgah olarak yapılmış en büyük binası olan ve 1868'de tamamlanan Beyazıt'taki Fuat Paşa Konağı'nın mimarı olarak bilinmektedir. Dönemin önemli devlet adamı Fuat Paşa için konak inşa etmiş olan Bourgeois'nın Sultanahmet'teki Fuat Paşa Camii ve Türbesi'nin mimarı olması da muhtemeldir. Bourgeois'nın İstanbul'a ne zaman ve ne amaçla geldiği bilinmemektedir. Ancak 1863 yılında tanınan bir mimar olması, Osmanlı için bir ilk olan sergi binasını inşa etmesi, 1867 Paris Sergisi'nde Osmanlı katılımcıları arasında olması, sadrazam Fuat Paşa ile bağlantılı bir isim olması, Osmanlı Hükümeti adına başka çalışmaları olduğunu da düşündürmektedir.

Luigi Storari, XIX. yüzyılın ortalarında, yangın yerlerinin haritalarını hazırlamak, parsellerini düzenlemek üzere anlaşma ile İstanbul'a getirilmiş İtalyan mimar ve mühendistir. 1853 tarihli bir belgeye göre Storari İstanbul'da çalışmaktadır. Bir kaynağa göre 1851-1854 yılları arasında İzmir'de faaliyetlerde bulunmuştur. Bu süre içinde İstanbul'a gelip gittiği anlaşılmaktadır. 1856 yılında, Aksaray yangınının tahrip ettiği sahayı tanzim edecek olan mühendis Storari'ye maaş tahsisi yapılmıştır. Bu tarihten sonra birçok yangın yeri düzenleme ve parsellemesinde çalışmış olan Storai, bazı kaynaklarda, “*İtalyan mimar Luigi Storari*” olarak geçer. Storari'nin bazı kilise restorasyonları da yaptığı belirtilmiştir. 1863'te Storari'nin işine son verilmiştir.

Storari, XIX.yüzyıl ortalarında İstanbul ve İzmir gibi kentlerin parselleme çalışmalarında görev almış, ayrıca bazı restorasyon uygulamaları da yapmıştır. Eldeki verilerden 10 yıldan fazla Osmanlı Devleti hizmetinde çalıştığı anlaşılmaktadır.

XIX.yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da bulunan Avusturyalı mimar D. Pulgher'in hayatı ve çalışmaları hakkında fazla bilgi yoktur. Pulgher, İsveç Elçilik Sarayı'nı inşa etmek üzere yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'a gelmiş olmalıdır. Saray 1870 yılında mimar Pulgher tarafından inşa edilmiştir. 1874'te yapımı tamamlanan Beyoğlu'ndaki Avrupa Pasajı'nın mimarı da Pulgher olarak verilmektedir. Pulgher'in 1880'de Viyana'da basılan, *Les Anciennes Eglises Byzantines de Constantinople* adlı kitabı alanında ilklerdendir. Pulgher, elçilik yapısının inşası için İstanbul'a çağırılmış, ancak bilinen yapıları dışında, başka ticari ve sivil yapılar da inşa etmiş olmalıdır. Hazırladığı kitap, İstanbul'da uzun bir süre kaldığını ve özellikle Bizans eserleri konusunda çalışma yaptığını göstermektedir.

İstanbul'da Tanzimat Dönemi'nde faaliyet gösteren mimarlardan biri olan Hubert Göebels, Alman Elçiliği ve elçiliğin bazı binalarının tasarımını yapmak üzere İstanbul'a gelmiştir.

Tanzimat Dönemi'nde birçok yabancı ya da yabancı kökenli levanten mimarın dönem mimarlığında etkin isimler oldukları bilinmektedir. Bu mimarların bir kısmı elçilikler vasıtasıyla Osmanlı başkentine gelmiş ve yapı eylemine katılmışlardır. Bazıları, gelme amaçlarına uygun olarak sadece elçilik yapılarını inşa etmişken, bir kısmı Osmanlı Devleti adına maaşlı olarak çalışmış ya da bağımsız büro sahibi mimarlar olarak dönemin mimari taleplerine cevap vermişlerdir. Yabancı mimarlar arasında, iş bağlantılarıyla İstanbul'a gelenler yanında, levanten kimlikleriyle dönemin mimari üretiminde birinci elden etkili olan İstanbul doğumlu veya küçük yaşta buraya gelip mimari üretimlerinin neredeyse tamamını Osmanlı başkentinde ortaya koyan levanten mimarlar da dönemin aktif isimleri olmuşlardır. Osmanlı kültür ortamında yetişen levanten mimarların tamamına yakınının İtalyanlar olduğu bilinmektedir. Yabancı ya da yabancı kökenli levanten mimarların neredeyse tüme yakını, mimarlık konusunda eğitimli kişilerdir.

Tanzimat Dönemi Osmanlı mimarlığında, yaptıkları yapılarla tanınan ve öne çıkan isimlerin dışında, bazı mimari üretimleriyle bilinen veya çeşitli vesilelerle isimleri geçen mimarlar ve mimariyle ilgili isimler de vardır. Pierre/Pietro Vitale, George Edmund Street, Antonio Croci, G. Leoni, Vitaliano Poselli, Eugéne Maillard, Albert Körtüm, Mösyö Koçifi, Micheli Capello, P. Puverel ve O. Le Fé, Bargigli, Girard, Giorgio Cociffi, Georges Prindisi/Brindesi, G. O. Mahony, Mösyö Setaye, Boris Botcha, Bourmancé, Mösyö Boerio, Fransız mühendis Eugene Henri Gavand, Léon Parvillée ve Pietro/Pierre Montani bu isimlerden bazılarıdır.

İstanbul'da Tanzimat Dönemi'nde faaliyet gösterdiği bilinen bu isimlerin yanında, yabancı mimarların etkinliği sonrasında da devam etmiştir. II.Abdülhamid döneminde, Alexandre Vallaury, Raimondo D'Aronco, Jachmund, Mongeri gibi öne çıkan isimlerin yanında mühendis, müteahhit ve mimar olarak faaliyet gösteren pekçok ismin varlığı çalışmalarla ortaya konulmuştur.

Osmanlı mimarlığında, klasik repertuarın dışında yer alan büyük ölçekli ilk yapılar kışlalardır. III.Selim'in ıslahatları döneminde, çok geniş çaplı bir inşaat programının uygulandığı, bunlar arasında askeri yapıların ilk sırada yer aldığı bilinmektedir. XVIII.yüzyılın sonundan itibaren inşa edilmeye başlanan bu yapılar büyük ölçekli, kâgir yapılardır. Genellikle neoklasik tarzda inşa edilmişlerdir. Değişimin askeri alanda düzenlemelerle başladığı bilinmektedir. III.Selim'in askeri alandaki ıslahatlarını Avrupa'ya tanıtmak amacıyla Mahmud Raif Efendi'nin Fransızca olarak kaleme aldığı 1798 tarihli eserinde, aynı zamanda bu dönemde inşa edilen askeri yapılar hakkında da bilgi verilmektedir. Günümüze ulaşmayan veya değişikliklerle ulaşan bu yapılar hakkında görsel kaynak oluşturan eserde, neoklasik kışla yapılarının varlığı görülmektedir. III.Selim ve II. Mahmud dönemi yapılarının tasarımcı ve uygulayıcısı Osmanlı mimarlarıdır. Dolayısıyla klasik Osmanlı mimari repertuarı dışına çıkan dönemin birçok yapısı Hassa Mimarlar Ocağı'nın başında bulunan mimarbaşı tarafından, Osmanlı mimarları eliyle uygulanmıştır. Bu dönemde, büyük boyutlu ve neoklasik anlayıştaki kışla yapılarını inşa eden isimler, gerek duyulduğu takdirde modern anlayıştaki

yapıları da inşa edebilecek durumdadır. Bir başka ifadeyle Hassa Mimarlar Ocağı, XVIII.yüzyılın sonu ve XIX.yüzyılın başında mimari üretimi elinde bulundurmaktadır ve bu dönem hiç de azımsanamayacak sayıda, büyük boyutlu, modern anlayışta kâgir yapıların inşa edildiği bir dönemdir. Dolayısıyla müslüman Osmanlı mimarları, ki teşkilatın başında bulunan isimler müslüman mimarlardır, ihtiyaç duyulan kâgir, yeni yapı tiplerini yapabilecek isimlerdir. Ancak 1831'den sonraki dönemde Ebniye İdaresi yapısındaki değişim ve yapı sistemindeki yeni düzenlemeler, özellikle münakasa sisteminin devreye girmesi, ödemelerdeki maddi sorunlar nedeniyle ebniye halifelerinin yaşadığı zorluklar, yetiştikleri bir kurumun olmaması gibi birçok nedene bağlı olarak müslüman Osmanlı mimarlarının bu alandaki etkinliklerini kısıtlamıştır. Mimari repertuarındaki değişim ve kâgir yapı inşasında Hassa Mimarlar Ocağı'nın yetersiz olduğunu söylemek, özellikle III.Selim döneminde yapılmış yapıları görmemezlikten gelmeyi gerektirir ki Osmanlı mimarları, neoklasik mimariyi XVIII.yüzyılın başında, Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde bulunan erken tarihli mimarlık kitaplarından tanıyor olmalıdır.

V. SONUÇ

Mimarlık alanında bir üslup ortaya koyan Osmanlılar, mimarideki üretimlerini, her alanda olduğu gibi bu alanda da sağlam bir teşkilat yapısına borçlu olmuşlardır. Devletin diğer kurumlarındaki çözülmeye paralel, Osmanlı mimarlık teşkilatının yapısında da çözümler başlamış; bu durum yeniden yapılanmayı ve yetişmiş eleman ihtiyacını gündeme getirmiştir. XIX.yüzyılın başında, teşkilat içinde belli kurallar dahilinde yetişen mimarlar için farklı çözümler gündeme gelmiştir. İlk olarak dönemin Batılı anlamda ilk eğitim kurumlarından olan Mühendishane’de mimarların eğitim eksikliği giderilmeye çalışılmış, ancak bu geçici çözüm yeterli gelmemiştir. 1831’de Hassa Mimarlar Ocağı, Ebniye-i Hassa Müdürlüğü adı altında yeniden yapılandırılmış ve Tanzimat Dönemi’nde de bağımsız veya farklı kurumlara bağlı olarak, farklı isimler altında Osmanlı’nın son dönemine kadar varlığını korumuştur. Bu süreçte ebniye işleri başlangıçta bağımsız yürütülürken, sonrasında farklı isim ve meclisler bünyesinde yeni kurulan nezaretlere bağlanmıştır. Sık sık kurulup kaldırılan veya isimleri değiştirilen nezaretler içinde varlığını sürdüren Ebniye İdaresi, Şehremaneti’ne yani belediyelere devredilinceye kadar bu şekilde çalışmıştır. Mimar halifelerinin yetiştirilmesi ve mimarlık eğitimi de mimarlık alanında bir okulun açılmasına kadar farklı çözümlerle halledilmeye çalışılmıştır. Yüzyılın her alanda hakim olan “ıslah-ı hale”, yani alt yapıyı değiştirip uygun zemini oluşturmadan var olan üzerinden yenilikleri yerleştirme çabası, mimarlık alanında da kendisini göstermiştir. XIX.yüzyıl boyunca, kurumun yapısındaki değişime bağlı olarak farklı çözümlerle eğitim eksikliği ve mimar ihtiyacı giderilmeye çalışılmıştır.

Tanzimat Dönemi’nde mimarlık konusunda en önemli sorun, planlama ve uygulama aşamasındaki karmaşadır. Hassa Mimarlar Ocağı kaldırılıncaya kadar, bu aşamalar ocak bünyesinde ele alınırken, sonrasında bunu belirlemek zordur. Planlayan ve uygulayan aynı kişi olabildiği gibi, farklı isimler de olabilmektedir. Özellikle kamu yapılarında münakasa/açık eksiltme uygulamasının getirilmesiyle uygulama aşamasında müteahhitlik devreye

girmiştir. Tanzimat Dönemi imar sisteminde, yapıların ihaleyle ya da tercih sistemiyle yaptırılması önemlidir. Önerilen ve onaylanan planlar çerçevesinde inşa faaliyetleri müteahhit mimar ya da birinci elden mimarlık eğitimi olmayan kalfalar tarafından yürütülmeye başlanmıştır. Başlangıçta ihaleyi alan kalfaların yeterliliklerine bakılmazken çıkan sorunlar sonucunda, sonrasında kalfaların ehliyetli olup olmadığına tahkiki yapılmıştır. Ancak gözardı edilmemesi gereken bir gerçek, Hassa Mimarlar Ocağı sonrası yeniden teşkilatlandırılan Ebniye İdaresi, farklı isimler altında ve farklı kurumlara bağlı olarak, Osmanlı Devleti'nin son dönemine kadar varlığını korumuştur. Ebniye İdaresi mümkün olduğunca, özellikle kamu yapılarında kontrolü elinde tutmuştur. Çoğu zaman sipariş verilerek hazırlanan planlar, Ebniye İdaresi'nin başındaki ismin onayıyla uygulamaya geçirilebilmiş; bazen kendi uygun gördükleri ismi görevlendirdikleri gibi ihaleyle kendi kontrollerinde de inşa ettirmişlerdir. Böylece Ebniye İdaresi, maddi sıkıntı, yolsuzluk ve karışıklıklara rağmen her aşamada inşaatın takipçisi olmuştur.

Bağımsız mimarlık bürolarının açılmaya başlandığı, bu bürolarda her türde hazırlanmış olan projelerin istek üzerine verilmesiyle götürü usulde müteahhitliğin yapıldığı, müteahhit mimar ve kalfalarla işlerin yürütüldüğü Tanzimat Dönemi mimarlık ortamında, bağımsız çalışan müslüman Osmanlı mimarlarının adı neredeyse hiç geçmez. Bu dönemde Ebniye İdaresi'nin her aşamasında görevlendirilen Osmanlı mimarları uygulamadan çok kontrol eden, onaylayan “devletin ebniye ile ilgili resmi memurları” olarak çalışan kişilerdir. Bu isimlerden bir çoğunun da mimari ile birinci elden ilgilerinin olmadığı görülmektedir.

Tanzimat Dönemi'nde mimari üretim alanındaki isimlerin çoğu gayrimüslimler, yabancılar ya da yabancı uyruklu levantenlerdir. Osmanlı'nın son döneminde resmi ilişkilerle, özellikle askeri alanda uzman çağrılmışken mimar çağrılmamış, buna gerek de kalmamıştır. Yabancı mimarlar Osmanlı başkentine, gerek elçilikler vasıtasıyla, gerekse iş bağlantıları sebebiyle iş almak için gelmiştir. Devletin Batılılaşma ya da bir başka ifadeyle modernleşme olgusunun somut örnekleri, çoğu gayrimüslim ve yabancı mimarlar tarafından yapılmış mimari eserlerdir.

Mimarideki değişimle farklı mimari tipleri ve üslupların Osmanlı mimari repertuarına dahil edildiği bu dönemde, Osmanlı mimarlığı kavramı gündeme gelmiştir. Abdülaziz döneminde Osmanlı mimarlığı bilimsel bir araştırma konusu haline gelmiştir. Hazırlanan kitaplar ve uluslararası sergilerde sunulan çizim ve mimari örneklerle, yabancı veya yabancı kökenli levanten “Osmanlı mimarları”nın çalışmaları, Osmanlı bakış açısıyla sunulmuştur.

Bu yüzyılda, değişen koşulların özellikle gayrimüslim ve yabancılara sunduğu imkanlarla ve zengin bir Osmanlı bürokrat sınıfının oluşmasıyla birçok saray, konak gibi konut örnekleri inşa edilmiştir. Büyük bir kısmı kâgir olarak inşa edilen bu sivil mimari örneklerinin mimarları hakkında çok kısıtlı bilgiler mevcuttur. Dönemin konut mimarisi konusunda yapılacak çalışmalarla bilinen örneklere, başka isimlerin de eklenmesi muhtemeldir. İstanbul’un farklı yerlerinde, daha çok XIX.yüzyılın sonuna doğru, yapılar üzerinde isimlerine rastlanan birçok gayrimüslim mimarın varlığının yanında, özellikle Ticaret Yıllıkları’ndan çıkarılan mimar isimleri belirlenmekle birlikte, yüzyıl ortalarına ait veriler yetersizdir. Tanzimat Dönemi’nde inşa edilmiş birçok yapının mimarı bilinmemektedir. Dönemin konut mimarlığı konusunda, malzeme, üslup ve mimarlarını da kapsayan başlıbaşına bir çalışma yapılması, bugün ayakta olmayan yapılar için de dönem fotoğrafları, haritaları, kadastro kayıtları üzerinden bilgiler sağlanması dönem mimarlığının yeniden değerlendirilmesini mümkün kılacaktır.

XXI.yüzyılın başında bulunduğumuz bu dönemde bile XIX.yüzyılın sancılı değişimlerini ve tanzim etme sürecini bitirmiş değiliz. Hala Batı’nın örnek alındığı modellerle kurulup kaldırılan ya da birleştirilip ayrılan kurumlarla içselleştirilmemiş değişim ve tanzim süreci devam ettirilmeye çalışılmaktadır. Yakın tarihte düzenlenen Dünya Mimarlık Kongresi’nde, çok iyi mimarlık eğitimi veren okulların varlığına rağmen, yabancı mimarların etkinliği tartışılmaktadır. Yine birçok bina yabancı mimarlar tarafından tasarlanıp uygulanmaktadır. “*Tarih tekerrürden ibarettir*” sözü, tarihteki hatalar iyi analiz edilmeyip bunlardan ders çıkarılmadığı sürece geçerliliğini koruyacaktır. Global dünya düzeni içinde, Batı’ya kayıtsız kalınması mümkün değildir. Ancak bütünüyle yüzünü Batı’ya dönen bir toplum, altyapıyı

oluşturmadan ve aldıklarını içselleştirmeden uygulamaya kalkışınca sarsıntı ve çöküşü yaşamış olması kaçınılmaz olur. Tanzimat Dönemi'nin eleştirel yaklaşımlarından biri olan "*caddeleri olmayan, çıkmaz sokaklarla dolu bir şehre arabanın getirilmesi*" ne kadar yanlış bir mantık silsilesini beraberinde getiriyorsa aynı mantığın devamçıları, yolu yeterli olmayan bir mekana 15 bin kişilik stadyum kurabiliyor. Tanzimat Dönemi'nin altyapı oluşturulmadan, geçici çözümlerle halledilmeye çalışılan sorunları bugün de aynen tekrarlanabiliyor. Tekrar tekrar döşenip, altyapı düzenlemesinin eksik olması nedeniyle sökülen kaldırımlar gibi... Batı'ya "gelişmiş" görünmek amacıyla XIX.yüzyıl yöneticilerinin uygulamaları bugün de devam ettirilebiliyor. Yolu, öğretmeni olmayan yere okul, doktoru olmayan yere hastane yapılabilir; var olan üniversitelerinden mezun vatandaşa iş bulamayan yönetim, Batı'nın istediği "eğitimli bir toplum" yaratmak kaygısıyla yeni üniversiteler açabiliyor. Sonuç olarak hala Batı'nın "uygun gördüğü" ve içselleştirip altyapısını oluşturmadan Batı'nın model alındığı Tanzimat, yani tanzim etme veya düzenleme süreci devam ediyor.

XIX.yüzyılın sonunda Milli Mimari akımına giden süreçte, mimari formlardaki değişimle belirlenen üslup, global dünya düzeni içinde, modern mimari çağı için geçerli olması beklenemez. Ancak günümüzde bütün imkanlarını sunarak kendi mimarını yetiştiren bir ülkenin yabancı mimar çalıştırma mantığı açıklanabilir bir durum olarak gözükmemektedir.

Bu eleştirel yaklaşımın yanında bazı gerçekler de gözardı edilmemelidir. Bütün ikilik ve çelişkilere rağmen Tanzimat Dönemi, birçok alanda ilklerin Osmanlı toplumuna girdiği bir dönemdir. Her dönem yangınlarla gündeme gelen İstanbul için yangınlar, şehrin imarında çıkış noktasını oluşturmuş; her ne kadar kararlaştırılıp uygulanamayan projelerle gündeme gelse de uygulanan örneklerle günümüzde de işlerliğini koruyan önemli cadde ve sokak düzenlemeleri bu dönemde yapılmıştır. Osmanlı toprakları küçülmeye devam ederken başkent İstanbul büyümesini sürdürmüş, bu büyümenin beraberinde getirdiği sorunlar için çözüm yolları aranmıştır. Bazıları sonuçsuz kalmasına rağmen İlk metro, sokakların aydınlatılması, ilk üniversite ya da eğitim alanındaki diğer girişimler, ilk

belediye gibi birçok girişimin temelleri bu dönemde atılmıştır. Sonuç olarak günümüzün olumlu ve olumsuz birçok verisinin temeli bu dönemde atılmıştır.

Osmanlı Devleti için her alanda Batı'yı model alma süreci olan ve Batılılaşma dönemi olarak tanımlanan XIX.yüzyıl, devletin çöküşe giden süreciyle paralel düşünüldüğü için genelde olumsuz olarak algılanmıştır. Ancak tarihsel sürecin bir sonucu olarak görülmesi gereken çöküş, yeni bir biçimin oluşmasını beraberinde getirmiştir. Bugünkü birçok değişimi XIX.yüzyılın uzun ve sancılı dönemine borçluyuz. Sonuç olarak iyi ve kötü, olumlu ve olumsuz birçok gelişmenin yaşandığı ilklerle ve ikiliklerle dolu bu yüzyıl, her yönüyle iyi analiz edilmelidir.

VI. KAYNAKLAR

- Abdurrahman Şeref Efendi, **Tarih Musahabeleri**, (Sadl. E. Koray), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985.
- ACAR, Gevher, **Tanzimat Devri Fikir ve Düşünce Hayatının Mimari Alana Yansıması**, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000.
- AFYONCU, Erhan, "XVI.Yüzyılda Hassa Mimarları", **Prof.Dr.İsmail Aka Armağanı**, İzmir 1999, s. 207-216.
- AFYONCU, Fatma, **XVII. Yüzyılda Hassa Mimarları Ocağı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.
- AĞIR, Aygöl, "Palladio ve 19.Yüzyılda İstanbul", **Sanat Tarihi Defterleri 2**, İstanbul 1998, s. 7-48.
- -----, "Balyanlar'ın Eğitimleri Üzerine Notlar", **Afife Batur'a Armağan**, Literatür Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 65- 70.
- Ahmed Cevdet Paşa, **Maruzat**, (Habl. Y. Halaçoğlu), Çağrı Yayınları, İstanbul 1980.
- Ahmed Lütfi Efendi, **Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi 1-8**, (Sadl. Y. Demirel), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.
- -----, **Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi**, Cilt: X-XV, (Yay. Hazl. M. Aktepe), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988-1993.
- Ahmet Mithat Efendi, **Üss-i İnkılap, Kırım Muharebesinden II.Abdülhamid Han'ın Cüfusuna Kadar**, (Yay. Hazl. T. G. Seratlı), Selis Kitaplar, İstanbul 2004.
- Ahmet Refik, **Hicri On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)**, Devlet Matbaası, İstanbul 1930.
- -----, **On Üçüncü Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı (1786-1882)**, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988.
- -----, **Türk Mimarları**, (Yay. Hazl. Z. Sönmez), Sander Yayınları, İstanbul 1977.

- AKGÜN, Seçil, “19.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyokültürel Etkilerin Amerika Boyutu”, **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 44-55.
- AKGÜNDÜZ, Ahmed-Said ÖZTÜRK-Yaşar BARIŞ, **Üç Devirde Bir Mabed Ayasofya**, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2005.
- AKIN, Nur, “VI. Daire’nin Galata ve Beyoğlu’ndaki İmar Faaliyetleri Üzerine”, **Celal Esad Arseven Anısına Sanat Tarihi Semineri Bildirileri**, (Yay. Hazl. B. Mahir), Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2000, s. 39-47.
- -----, **19. Yüzyılın İkinci Yarısında Galata ve Pera**, Literatür Yayıncılık, İstanbul 2002.
- AKIN, Günekut, “Tanzimat ve Bir Aydınlanma Simgesi”, **Osman Hamdi Bey ve Dönemi**, (Yay. Hazl. Z. Rona), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1993, s.123-133.
- AKINCI, Gündüz, **Türk-Fransız Kültür İlişkileri**, Ankara 1973.
- AKSÜT, Ali Kemali, **Sultan Aziz’in Mısır ve Avrupa Seyahati**, Ask Kitabevi, İstanbul 1944.
- AKYILDIZ, Ali, **Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform**, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993.
- -----, **Mümin ve Müsrif Bir Padişah Kızı Refia Sultan**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.
- -----, **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.
- ALTINAY, Ahmet Refik, **Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı**, (Yay. Hazl. A. Uysal), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.
- ALTUN, Ara, “Bab-ı Seraskeri, Mimari”, **İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt: 4, İstanbul 1991, s. 364-365.
- AMICIS, Edmondo de, **İstanbul (1874)**, (Çev. B. Akyavaş), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993.

- AMMOUR, Laurence, “Un Architecte Italien a Istanbul: Gaspare Fossati (1809-1883)”, **Observatoire Urbain d’İstanbul, Lettre d’information**, No: 5, D cembre 1993, s. 17-24.
- AND, Metin, **Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu (1839-1908)**, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1972.
- ARMAOĞLU, Fahir, **19.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)**, Alkım Yayınevi, İstanbul 2006.
- ARSLAN, Necla, **Gravür ve Seyahatnamelerde İstanbul (18.Yüzyıl Sonu ve 19.Yüzyıl)**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Dairesi Başkanlığı Yayını, İstanbul 1992.
- -----, “Osmanlı Sarayı ve Mimar Antoine-Ignace Melling”, **Osman Hamdi Bey ve Dönemi**, (Yay. Hazl. Z. Rona), İstanbul 1993, s. 113-122.
- -----, “19.Yüzyılda Dünya Görüşü ve Siyasal Düşüncenin Etkisinde İstanbul’un Mimari Dokusu”, **Tarih ve Toplum**, Sayı:150, Haziran, 1996, s. 33-39.
- ARTAN, Tülay, “Topkapı Sarayı Arşivi’nde Bir Grup Mimari  izimin Düşündürdükleri”, **Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık-5**, İstanbul 1992, s.7-55.
- ASİLTÜRK, Bülent, **Osmanlı Seyyahlarının Gözüyle Avrupa**, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2000.
- ASLANAPA, Oktay, “Türkiye’de Türk Sanatı Araştırmalarının Gelişimi”, **Cumhuriyetin Yetmişbeş Yılında Kültür ve Sanat, Sempozyum Bildirileri**, Sanat Tarihi Derneği Yayınları, İstanbul 2000, s. 53-62.
- -----, **Türkiye’de Avusturyalı Sanat Tarihçileri ve Sanatkarlar**, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993.
- ASLANOĞLU, İnci, “Türk Mimarisine İtalyan Katkısı”, **şehir**, Sayı:12, şubat, 1988, s. 26-30.
- ASUERO, Pablo Martin, **Mavi Sütunlu Saray, 1867 Evrensel Sergisi’nden Boğaziçi’ne**, ( ev. Y. E. Canpolat), Ankara 2004.

- ATEŞ, İbrahim, **Mimar Sinan Vakfı**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1990.
- AYVERDİ, Ekrem Hakkı, **19. Asırda İstanbul Haritası**, Şehir Matbaası, İstanbul 1958.
- BARILLARI, Diana-Ezio GODOLI, **İstanbul 1900-Art Nouveau Mimarisi ve İç Mekanları**, (Çev. Aslı Ataöv), Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 1997.
- BARKAN, Ömer L., **Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı I (1450-1457)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1972.
- Basiretçi Ali Efendi, **İstanbul'da Yarım Asırlık Vekayi-i Mühimme**, (Haz. N. Sağlam), Kitabevi Yayını, İstanbul 1997.
- BATUR, Afife, "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, CİLT: IV, İletişim Yayınları, İstanbul 1985 , s. 1038-1067.
- -----, "Italian Architects and İstanbul" , **Environmental Design**, Year: VIII , No: 9/10 , Roma 1990, s. 134-141.
- -----, "Mimarlıkta Oryantalist Eğilimler Üzerine Bazı Gözlemler", **Yapı**, Sayı:108, Kasım, 1990, s. 50-61.
- -----, "İstanbul Mimarlığında Oryantalizm", **Arredamento Dekorasyon**, Sayı: 40, Eylül, 1992, s. 85-91.
- -----, "19.Yüzyıl Osmanlı Mimarlığında Bir Stilistik Karşılaştırma Denemesi A.Vallaury/R.D'Aronco", **Osman Hamdi Bey ve Dönemi (17-18 Aralık 1992) Semineri**, İstanbul 1993, s. 146-159.
- -----, "Balyan Ailesi", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, Cilt:2, İstanbul 1994, s. 35-41.
- -----, "19. Yüzyıl İstanbul Basınında Sanat ve Mimarlık", **19. Yüzyıl İstanbul'unda Sanat Ortamı, Habitat II'ye Hazırlık Sempozyumu**, Sanat Tarihi Derneği Yayınları, İstanbul 1996a, s.109-113.
- -----, "Taşkılla İçin Küçük Bir Tarih", **Prof. Doğan Kuban'a Armağan**, Eren Yayıncılık, İstanbul 1996b, s. 117-124.

- -----, "The Subject of Style in Ottoman Architecture at the end of the 19th Century", **Art Turc/ Turkish Art 10th Congr s International d'art turc-Gen ve**, Geneve 1999, s. 143-152.
- -----, **Kimliğinin İzinde Bir Mimar M. Vedat Tek**, İstanbul 2003.
- BAYKARA, Tuncer, **Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar**, Akademi Kitabevi, İzmir 1992.
- BAYSUN, Cavit, "Mustafa Reşit Paşa'nın Siyasi Yazıları", **İ. . Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, İstanbul 1960, s. 124-125.
- BAYTOP, Turhan, "Eczacı Mektebi Tarafından Kullanılan Binalar", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları/Studies in Ottoman Science**, Cilt: III, Sayı: 2, 2002, s. 1-12.
- BENEZIT, E., **Dictionnaire des Peintres, Sculpteurs, Dessinateurs et Graveurs**, Cilt: 1-8, Librairie Gr nd, Paris 1999.
- BERKES, Niyazi, **Türkiye'de  ağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.
- BEYDİLLİ, Kemal, "III.Selim Devrinde Verilen Bazı Muaf ve M sellemlik Beratları Hakkında: Foti Kalfa'nın Beratı", **Osmanlı Türk Diplomatiki Semineri (30-31 Mayıs 1994)**, İ. . Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1995, s. 75-89.
- -----, **Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)**, Eren Yayıncılık, İstanbul 1995.
- BOSTAN, İdris, "Osmanlı Bahriyesinde Modernleşme Hareketleri: Tershane'de Büyük Havuz İnaşması (1794-1800)", **150. Yılında Tanzimat**, Ankara 1992, s. 69-90.
- -----, "Osmanlı Bahriyesinin Modernleşmesinde Yabancı Uzmanların Rolü (1785-1819)", **İ. . Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Sayı: 35, İstanbul 1994, s. 177-192.
- -----, **Türk Denizcilik Tarihi**, Başbakanlık Denizcilik Müsteşarlığı Yayınları, Ankara 2002.

- BOUHERET, Claude, "Il Ya Cent-Cinquante Ans Palais de France", **Arredamento Dekorasyon**, Sayı: 4, Mayıs 1989, s. 45-56.
- BOZDOĞAN, Sibel, **Modernizm ve Ulusun İnşası Erken Cumhuriyet Türkiyesi'nde Mimari Kültür**, Metis Yayınları, İstanbul 2002.
- BOZKURT, Gülnihal, **Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)**, Ankara 1989.
- CAN, Cengiz, **İstanbul'da 19.Yüzyıl Batılı ve Levanten Mimarların Yapıları ve Koruma Sorunları**, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1993.
- -----, "Levantine Architects in Post-Tanzimat İstanbul Architecture", **Architettura e architetti italiani ad İstanbul tra il XIX e il XX secolo**, Istituto Italiano di Cultura di İstanbul, İstanbul 1995, s. 55-60.
- -----, "İstanbul Beyefendileri, Levanten Mimarlar", **Arredamento Dekorasyon**, Sayı:71, Haziran, 1995/6, s. 93-97.
- -----, "Tanzimat ve Mimarlık", **Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı 'Uluslarüstü Bir Miras'**, Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 1999, s. 130-136.
- -----, "Mustafa Reşit Paşa and The Architect Gaspare Trajano Fossati", **Art Turc/ Turkish Art 10th Congr s International d'art turc-Gen ve**, Geneve 1999, s. 207-216.
- CAN, Selman, **Belgelerle Çırağan Sarayı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.
- -----, **Osmanlı Mimarlık Teşkilatının XIX.Yüzyıldaki Değişim Süreci ve Eserleri ile Mimar Seyyid Abdülhalim Efendi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2002.
- CASA, Jean Michel, **İstanbul'da Bir Fransız Sarayı**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul ty.

- CASA, Isabella Palumbo Fossati, “Gaspere Fossati, precursore e punto di riferimento degli architetti italiani ad İstanbul”, **Architettura e architetti italiani ad İstanbul tra il XIX e il XX secolo**, Istituto Italiano di Cultura di İstanbul, İstanbul 1995, s. 61-70.
- CERASI, Maurice, “Late-Ottoman Architects and Master Builders”, **Muqarnas**, Vol: 5, Leiden 1988, s. 87-102.
- -----, **Osmanlı Kenti- Osmanlı İmparatorluğu’nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi**, (Çev. A. Ataöv), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.
- -----, **Divanyolu**, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.
- Cevdet Paşa, **Tezakir, 1-12,13-20**,(Yay. C. Baysun), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986.
- CEZAR, Mustafa, “Güzel Sanatlar Akademisi’nden 100.Yılda Mimar Sinan Üniversitesi’ne”, **Güzel Sanatlar Eğitiminde 100.Yıl**, (Yay. Hazl. Z. Sönmez), Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1983, s. 5-84.
- -----, “Sanatta Batıya Açılışta Saray Yapıları ve Kültürünün Yeri”, **Milli Saraylar Sempozyumu**, İstanbul 1985, s. 46-68.
- -----, **XIX.Yüzyıl Beyoğlusu**, Ak Yayıncılık, İstanbul 1991.
- -----, “XIX. Yüzyılda Neden Batı Tarzı Saray?”, **Milli Saraylar 1993**, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1993, s. 8-19.
- -----, **Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi I-II**, Erol Kerim Aksoy Vakfı Yayınları, İstanbul 1995.
- -----, “Sanatta Batıya Açılış Döneminde Mimarlar”, **9.Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi**, Ankara 1995, s. 479-488.
- -----, “Ondokuzuncu Yüzyılda Önemli İşlere İmzasını Atmış Bir Mimarımız: Abdülhalim Bey”, **19. Yüzyıl İstanbul’unda Sanat Ortamı, Habitat II’ye Hazırlık Sempozyumu**, Sanat Tarihi Derneği Yayınları, İstanbul 1996, s. 109-113.

- -----, “Beyoğlu Kışlası”, **İstanbul**, Sayı: 22, 1997, s. 38-44.
- -----, **Osmanlı Başkenti İstanbul**, Erol Kerim Aksoy Vakfı Yayınları, İstanbul 2002.
- -----, “Osmanlı’da Yenilik ve Değişim İçerikli İlk Hareket ve Oluşumlar”, **Osmanlı’nın Dış Dünyaya Bakışı**, Sanat Tarihi Derneği Yayınları, İstanbul 2003, s. 1-15.
- CEZAR, Yavuz, **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi**, İstanbul 1986.
- COLONAS, Vasilis, “Vitaliano Poselli an Italian Architect in Thessaloniki”, **Environmental Design**, Year: VIII , No: 9/10 , Roma 1990, s. 162-171.
- -----, “Osmanlı İmparatorluğu Kent Merkezlerinde Gayrimüslimler Tarafından Kamusal ve Özel Mekanların Oluşturulması: 19.Yüzyıl Sonlarında İstanbul’daki Rum Mimar ve Misyonerler”, **Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı “Uluslarüstü Bir Miras”**, Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 1999, s. 372-378.
- CUNBUR, Müjgan, “Münif Paşa Layihası ve Değerlendirilmesi”, **A.Ü. Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt: II, Sayı: 2-3, Ankara 1964, s. 223-231.
- ÇEÇEN, M. Kazım, **İstanbul Teknik Üniversitesi Kısa Tarihi**, İstanbul 1990.
- -----, **II. Bayezid Suyolu Haritaları**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 1997.
- ÇELİK, Zeynep, “The Italian Contribution to the Remaking of İstanbul”, **Environmental Design**, Year: VIII , No: 9/10, Roma 1990, s. 128-133.
- -----, **Displaying the Orient - Architecture of Islam at Nineteenth-Century World’s Fairs**, University of California Press, Berkeley 1992.
- -----, **19.Yüzyılda Osmanlı Başkenti-Değişen İstanbul**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.

- DAVISON, H. Roderic, **Osmanlı-Türk Tarihi (1774-1923)**, (Çev. M. Moralı), Alkım Yayınları, İstanbul 2004.
- -----, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876**, Agora Kitaplığı, İstanbul 2006.
- DELEON, Jak, **Pera Hatıratı (Anı/Arşiv)**, Gözlem Yayıncılık, İstanbul 1976.
- DENEL, Serim, **Batılılaşma Sürecinde İstanbul'da Tasarım ve Dış Mekanlarda Değişim ve Nedenleri**, ODTÜ Yayını, Ankara 1982.
- DERİNGİL, Selim, "II.Abdülhamid Döneminde Osmanlı Dış İlişkilerinde 'İmaj' Saplantısı", **Sultan II.Abdülhamid ve Devri Semineri**, 27-29 Mayıs 1992, İstanbul 1994, s.149-162.
- -----, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.
- DETHIER, Philipp Anton, **Boğaziçi ve İstanbul (19. Yüzyıl Sonu)**, (Çev. Ü. Öztürk), Eren Yayıncılık, İstanbul 1993.
- DİŞBUDAK, Dilek, " Milli Saraylar ve 19. Yüzyıl Mimarlığı", **Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 9, Aralık, 1990, s. 37-44.
- DÖKMECİ, Vedis-Hale ÇIRACI, **Tarihsel Gelişim Sürecinde Beyoğlu**, Turing Otomobil Kurumu Yayını, İstanbul 1990.
- DUHANI, Said N., **Eski İnsanlar Eski Evler, 19. Yüzyıl Sonunda Beyoğlu'nun Sosyal Topografyası**, (Çev. C. Süreyya), Turing Otomobil Kurumu Yayını, İstanbul 1982.
- DUMONT, Paul, "Tanzimat'ın Küçük Evreni Olarak Osmanlı Masonluğu", **Tarih ve Toplum**, Sayı: 73, Ocak, 1990, s. 401-403.
- DUMONT, Paul-François GEORGEON, **Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri**, (Çev. A. Berktaş), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
- DÜNDAR, Abdülkadir, **Arşivlerdeki Plan ve Çizimler Işığında Osmanlı İmar Sistemi (18. ve 19.Yüzyıl)**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

- Edhem Paşa,(Kom. Başkanı), **Usul-u Mimari-i Osmani/Larchitecture Ottomane/Die Ottomanische Baukunst**, İstanbul 1873.
- ELDEM, Edhem, **Doğu ve Batı Arasındaki Osmanlı Kenti Halep, İzmir, İstanbul**, İstanbul 2002.
- -----, **Bankalar Caddesi, Osmanlı'dan Günümüze Voyvoda Caddesi/Voyvoda Street from Ottoman Times to Today**, Osmanlı Bankası ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 2000.
- ELDEM, Sedad Hakkı, **İstanbul Anıları/Reminiscences of İstanbul**, Alarko Eğitim Tesisleri Yayını, İstanbul 1979a.
- -----, **Boğaziçi Anıları/Reminiscences of the Bosphorus**, Alarko Eğitim Tesisleri Yayını, İstanbul 1979b.
- -----, "Son 120 Sene İçinde Türk Mimarisinde Millilik ve Rejionalizm Araştırmaları", **Mimaride Türk Milli Üslubu Semineri Bildirileri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1984, s. 53-59.
- -----, **Türk Evi III**, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul 1987.
- -----, **Köşkler ve Kasırlar I-II**, İstanbul ty.
- **Empire Ottoman, Coup d'oeil général sur L'Exposition Nationale a Constantinople**, Extraits du "Journal de Constantinople", 1 Octobre 1863.
- Engelhardt, **Tanzimat ve Türkiye** (Türkçesi: Ali Reşad), Kaknüs Yayıncılık, İstanbul 1999.
- ENGİN, Vahdettin, "Mahmud Raif Efendi Tarafından Kaleme Alınmış İngiltere Seyahati Gözlemleri", **Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı**, İzmir 1999, s. 135-151.
- -----, **Tünel**, Simurg Yayıncılık, İstanbul 2000.
- ERAKTAN, Halid , "Fuad Paşa Camii ve Türbesi", **İstanbul Ansiklopedisi, Reşat Ekrem Koçu**, Cilt: 11, İstanbul 1973, s. 5851-5852.
- ERDENEN, Orhan, "Osmanlı Devri Mimarları, Yardımcıları ve Teşkilatları", **Mimarlık**, Sayı: 27, 1966, s. 15-18.

- -----, "Eski Mimarlarımızın Yetişmeleri", **Mimarlık**, Sayı: 32, 1966, s. 19-21.
- ERGİN, Osman Nuri, **Türk Maarif Tarihi I-II**, İstanbul 1939.
- -----, **Mecelle-i Umur-ı Belediye**, Cilt: 1-9, 1338/1922, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 1995.
- -----, **İstanbul Şehreminleri**, (Hazl. A. N. Galitekin), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 1996.
- ERSOY, Ahmet, "Usul-ı Mimari'yi Osmani: A Source of Revival in Ottoman Architecture", **Art Turc/Turkish Art, 10 Congress International d'art Turc**, 17-23 September 1995, Geneve 1999, s. 291-295.
- ERYILMAZ, Bilal, **Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme**, İşaret Yayınları, İstanbul 1992.
- EYİCE, Semavi, "İstanbul Arkeoloji Müzelerinin İlk Müdürlerinden Dr. Dethier Hakkında Notlar", **İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı**, IX, İstanbul 1960, s. 45-52.
- -----, " XVIII. Yüzyılda Türk Sanatı ve Türk Mimarisi'nde Avrupa Neo-Klasik Üslubu", **Sanat Tarihi Yıllığı**, Cilt: IX-X, 1979-1980, İstanbul 1981, s. 163-190.
- -----, "Mimar Gaspare Fossati ve İstanbul", **Arredamento Dekorasyon**, Sayı: 43, Aralık, 1992, s. 126-133.
- -----, "Aziziye Camii", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, Cilt:1, İstanbul 1994, s. 510.
- -----, "19.Yüzyılda İstanbul'da Batılı Yazarlar, Ressamlar, Mimarlar, Edebiyatçılar ve Müzisyenler", **19. Yüzyıl İstanbul'unda Sanat Ortamı, Habitat II'ye Hazırlık Sempozyumu**, Sanat Tarihi Derneği Yayınları, İstanbul 1996, s. 9-46.
- -----, "Fuad Paşa Camii ve Türbesi", **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 13, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul 1996, s. 206.
- -----, **Tarih Boyunca İstanbul**, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2006.

- Fatma Aliye Hanım, **Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı, 1332**, (Sadl. M. Hasırcı), Pınar Yayınları, İstanbul 1994.
- FINDLEY, Carter V., **Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire, The Sublime Porte, 1789-1922**, Princeton 1980.
- -----, **Ahmed Midhat Efendi Avrupa'da**, (Çev. A. Anadolu), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.
- FONTMAGNE, La Baronne Durand de, **Kırım Harbi Sonrasında İstanbul**, (Çev. G. Soytürk), Kervan Kitapçılık, İstanbul 1977.
- GENÇER, Ali İhsan, **Bahriyede Yapılan İslahat Hareketleri ve Bahriye Nezaretinin Kuruluşu (1789-1867)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.
- GENİM, M. Sinan,(Küratör), **Konstantiniyye'den İstanbul'a XIX.Yüzyıl Ortalarından XX.Yüzyıla Boğaziçi'nin Rumeli Yakası Fotoğrafları/ From Konstantiniyye From İstanbul Photograps of the Rumeli Shore of the Bosphorus From the Mid XIXth to XXth Century**, Cilt:I-II, Pera Müzesi Yayını, İstanbul 2006.
- GERMANER, Semra, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Uluslararası Sergilere Katılımı ve Kültürel Sonuçları", **Tarih ve Toplum**, Sayı: 95, Kasım, 1991, s. 289-296.
- -----, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Mimarlığında Oryantalist Eğilimler", **9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi**, Cilt: II, Ankara 1995, s. 147-156.
- GERMANER, Semra-Zeynep İNANKUR, **Oryantalizm ve Türkiye**, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Sanat Yayınları, İstanbul 1989.
- -----, **Oryantalistlerin İstanbulu**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2001.
- GIRARDELLI, Paolo-Cengiz CAN, "Giovanni Battista Barborini a İstanbul", **Observatoire Urban d'Istanbul, Lettre d'information**, no: 8, Octobre 1995, Institut Français d'Etudes Anatoliennes, s. 2-7.

- GIRARDELLI, Paolo, “Osmanlı Mimarisine İtalyan Yorumlar”, **Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı 'Uluslarüstü Bir Miras'**, Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 1999a, s. 64-68.
- -----, “ Ottoman Influences in the Works of Some Italian Architects Active in 19th Century İstanbul”, **Art Turc / Turkish Art 10th International Congress of Turkish Art**, Geneva 1999b, s. 361-365.
- GOODWIN, Geoffrey, **A History of Ottoman Architecture**, Johns Hopkins Press, London 1971.
- -----, “Turkish Architecture 1840-1940”, **Art and Archeology Research Papers**, June 1977, s. 42-51.
- GÖKYAY, Orhan Şaik, “Risale-i Mimariyye- Mimar Mehmet Ağa- Eserleri”, **Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 113-215.
- GÜLER, Ali, **Osmanlıdan Cumhuriyete Azınlıklar**, İstanbul 2003.
- GÜLERSOY, Çelik, **Çerağan Sarayları**, İstanbul Kitaplığı Yayınları, İstanbul 1992.
- ----- -M. Nermi HASKAN, **Hükümet Kapısı Bab-ı Ali**, Çelik Gülersoy Vakfı Yayını, İstanbul 2000.
- GÜNERGUN, Feza, “Mekteb-i Harbiye’de Okutulan Mimarlık ve İnşaat Bilgisi Dersleri İçin 1870’li Yıllarda Yazılmış Üç Kitap”, **Afife Batur’a Armağan**, Literatür Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 151-164.
- Hafız Mehmet Bey, **Sultan Abdülaziz**, (Sadl. Yaşar Koçak), Sebil Yayınevi, İstanbul 1995.
- Halil Edhem, “Teracim-i Ahval: Ahmed Mithad Efendi”, **Şehbal**, 70, 15 Şubat 1328/28 Şubat 1912, s. 428-429.
- -----, **Elvahı Nakşiye Koleksiyonu**, (Hazl.G. Elibal), Milliyet Yayınları, İstanbul 1970.
- HAMMER, **Büyük Osmanlı Tarihi**, Cilt: 9, Üçdal Neşriyat, İstanbul ty.

- HAMSUN, Knut- H. Christian ANDERSEN, **İstanbul'da İki İskandinav Seyyah**, (Çev. B. Gürsaler-Syvertsen), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1993.
- HAMZAOĞLU, Zehra Canan, **İstanbul'da Yabancı Bir Mimar William James Smith**, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996.
- Hayrullah Efendi, **Avrupa Seyahatnamesi**, (Hazl. B. Altuniş Gürsoy), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.
- HITZEL, Frédéric, "Un Ingenieur Francais Au Service de la Sublime Porte: Francois Kauffer (1751?-1801)", **Observatoire Urbain d'İstanbul, Lettre d'information**, No: 6, Juin 1994, s. 17-24.
- HOENKAMP-Mazgon, Marlies, **İstanbul'da Hollanda Sarayı** (Çev. G. Özlen), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin, "Darulfünun Tarihçesine Giriş, İlk İki Teşebbüs", **Bellekten**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt: LIV, Ağustos, 1990, Sayı: 210, s. 699-805.
- İNALCIK, Halil-Mehmet SEYİTDANLIOĞLU, **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Phoenix Yayınevi, Ankara 2006.
- İNANKUR, Zeynep, **19.Yüzyıl Avrupasında Heykel ve Resim Sanatı**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1997.
- İREPOĞLU, Gül, "Topkapı Sarayı Müzesi Hazine Kütüphanesindeki Batılı Kaynaklar Üzerine Düşünceler", **Topkapı Sarayı Müzesi**, Yıllık 1, İstanbul 1986, s. 56-72.
- İREZ, Feryal-Hüsamettin AKSU, **Boğaziçi Sefarethaneleri**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1992.
- JACQUES, Annie, "The Programmes of the Architectural Section of the Ecole des Beaux-Arts, 1819-1914", **The Beaux Arts and Nineteenth Century French Architecture**, Thames and Hudson, London 1984, s. 59-65.

- **Jacques Pervititch Sigorta Haritalarında İstanbul/İstanbul in the Insurance Maps of Jacques Pervititch**, Tarih Vakfı Yayını, İstanbul ty.
- KANAR, Mehmet, (Yay. Hazl.), **Darüşşafaka Türkiye’de İlk Halk Mektebi, İstanbul 1927**, İstanbul 2000.
- KARACA, Zafer, “Hıristiyan ve Musevi Yapıları”, **Dünden Bugüne Beşiktaş**, Beşiktaş Belediyesi Yayını, İstanbul 1998, s. 213-227.
- KARAER, Nihat, **Paris, Londra, Viyana Abdülaziz’in Avrupa Seyahati**, Phoenix Yayınevi, Ankara 2003.
- KARAKARTAL, Oğuz, **Türk Kültüründe İtalyanlar**, Eren Yayıncılık, İstanbul 2002.
- KARATEKE, Hakan T., **Padişahım Çok Yaşa! Osmanlı Devletinin Son Yüzyılında Merasimler**, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004.
- KARPAT, H. Kemal, **Osmanlı Nüfusu(1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.
- KAYNAR, Reşat, **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- KAYRA, Cahit, **Eski İstanbul’un Eski Haritaları**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 1990.
- -----, (Yay. Hazl.), **İstanbul Haritaları/Maps of İstanbul**, Türkiye Sınai Kalkınma Bankası Yayını, İstanbul 1990.
- KAZGAN, Haydar, **Galata Bankerleri**, Orion Yayınevi, Ankara 2005.
- KENT, Marian, (Ed.), **Osmanlı İmparatorluğunun Sonu ve Büyük Güçler** (Çev. Ahmet Fehmi), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.
- KINAYLI, H., “Fuad Paşa Konağı”, **İstanbul Ansiklopedisi, Reşat Ekrem Koçu**, Cilt:11, İstanbul 1973, s. 5852-5853.
- KOCABAŞ, Süleyman, **Sultan Abdülaziz ve I. Meşrutiyet**, Vatan Yayınları, İstanbul 2001.
- Koçi Bey, **Koçi Bey Risalesi**, (Hazl. Ali K. Aksüt), Vakit Matbaası, İstanbul 1939.

- KODAMAN, Bayram, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat, **Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri II (1838-1850)**, İstanbul 1976.
- -----, “Tanzimat Devrinde Yabancıların İktisadi Faaliyetleri”, **150. Yılında Tanzimat**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 91-138.
- KUBAN, Doğan, “İstanbul’un Batılılaşması ya da Batıllığı”, **Tarih ve Toplum**, Sayı: 59, Kasım, 1998, s. 284-289.
- KURAN, Aptullah, “Mimarlıkta ‘Yeni-Türk’ Üslubu ve Osman Hamdi Bey”, **1.Osman Hamdi Bey Kongresi Bildirileri**, (Yay. Hazl. Z. Rona), Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1992, s. 113-117.
- -----, “19.Yüzyıl Mimarisi”, **Celal Esad Arseven Anısına Sanat Tarihi Semineri Bildirileri**, (Yay. Hazl. B. Mahir), Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2000, s. 234-240.
- KURUYAZICI, Hasan, “İstanbul’un Unutulmuş Mimarları”, **İstanbul**, Sayı: 28, 1999a, s. 68-73.
- -----, “İstanbul’un Unutulmuş Mimarları 2”, **İstanbul**, Sayı: 29, 1999b, s. 41-45.
- -----, “İstanbul’un Unutulmuş Mimarları 3”, **İstanbul**, Sayı: 30, 1999c, s. 52-55.
- -----, “İstanbul’un Unutulmuş Mimarları 4”, **İstanbul**, Sayı: 34, 2000, s. 73-76.
- -----, “Unutulmuş İki Mimar, Yok Olmuş Bir Bina”, **İstanbul**, Sayı: 36, 2001, s. 1-4.
- -----, “Türkiye’de Alman Mimarlar”, **Arkitekt**, Eylül-Ekim 2002, Sayı: 492, s. 36-67.
- LABAT-POUSSIN, Brigitte-Caroline OBERT, **Archives De L’école Nationale Supérieure Des Beaux-Arts**, Centre Historique des Archives Nationales, Paris 1998.

- LACCHIA, Tito, **I Fossati Architetti del Sultano di Turchia**, Roma 1943.
- LANCE, Adolphe, **Exposition Universelle de Paris en 1855**, Paris 1855.
- LAURENT, Beatrice Saint, “Leon Parvillée. His Role as Restorer of Bursa’s Monuments and His Contribution to the Exposition Universelle of 1867”, **L’Empire Ottoman, La Republique de la Tuquie et La France**, Paris 1986, s. 247-282.
- LEVINE, Neil, “The Competition for the Grand Prix in1824: a Case Study in Architectural Education at the Ecole des Beaux-Arts”, **The Beaux Arts and Nineteenth Century French Architecture**, Thames and Hudson, London 1984, s. 67-123.
- LEWIS, Bernard, **The Middle East and The West**, London 1963.
- -----, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, (Çev. M. Kıratlı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004.
- Mahmud Cevat İbnü’ş Şeyh Nafi, **Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı –XIX.Asır Osmanlı Maarif Tarihi-**, (Hazl. T. Kayaoğlu), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001.
- Mahmud Celaleddin Paşa, **Mirat-ı Hakikat**, (Hazl. İ. Miroğlu), Berekat Yayınevi, İstanbul 1983.
- Mahmud Raif Efendi, **Osmanlı İmparatorluğunda Yeni Nizamların Cedveli**, (Hazl. A. Terzioğlu-H. Hatemi), İstanbul 1988.
- MANTRAN, Robert, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi-XIX. Yüzyılın Başlarından Yıkılışa**, (Çev. S. Tanilli), Adam Yayınları, İstanbul 1995.
- MARDİN, Şerif, **Türk Modernleşmesi**, İletişim Yayınları, İstanbul 1992.
- Mehmed Esad, **Mirat-ı Mekteb-i Harbiye**, Dersaadet 1310.
- -----, **Mirat-ı Mühendishane-i Berri-i Hümayun-1312**, (Yay. Hazl. S. Erdem), İstanbul 1986.
- Mehmed Raif, **Mirat-ı İstanbul**, İstanbul 1314.

- MERÇİL, Erdoğan, **Türkiye Selçukluları'nda Meslekler**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.
- MERİÇ, Rıfki M., "Bayezid Camii Mimarı, II. Sultan Bayezid Devri Mimarları ile Bazı Binaları", **Yıllık Araştırmalar Dergisi II**, Ankara 1957, s. 70.
- MEYER-SCHLICHTMANN, C., **Von der Preussischen Gesandtschaft zum Doğan-Apatrmanı/Prusya Elçiliği'nden Doğan Apartmanı'na**, (Çev. Ü. Öztürk), İstanbul Kitaplığı Yayını, İstanbul 1992.
- MILLINGEN, Alexander Van, **Konstantinopolis/İstanbul**, (Çev. A. Gürçağlar), Alkım Yayınevi, İstanbul 2003.
- MİNASYAN, Agop, **Osmanlı Sarayının Mimarlığını Yapan Balyan Sülalesi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü yayınlanmamış Lisans Tezi, İstanbul 1973.
- MOLTKE, Helmuth Von, **Moltke'nin Türkiye Mektupları**, (Çev. H. Örs), Remzi Kitabevi, İstanbul 1999.
- Mustafa Nuri Paşa, **Netayic-ül Vukuat (Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi)**, Cilt:1-4, (Hazl. N. Çağatay), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.
- MÜLAYİM, Selçuk, "XIX. Yüzyıl Osmanlı İstanbul'u", **İstanbul: Şehir ve Medeniyet**, Klasik Yayınları, İstanbul 2004, s. 81-95.
- NASIR, Ayşe , **Türk Mimarlığında Yabancı Mimarlar**, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1991.
- NECİPOĞLU-Kafadar Gülrü, "Plans and Models in 15th-Century Ottoman Architectural Practice", **Journal of the Society of Architectural Historians**, Vol:XLV, No: 3, September 1986, s. 224-243.
- -----, **Architecture, Ceremonial and Power, The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries**, Cambridge 1991.
- ORGUN, M. Zarfı, "Hassa Mimarları", **Arkitekt**, 1938/12, s. 334-340.

- ORTAYLI, İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.
- -----, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.
- -----, "Levantenler" **Avrupalı mı Levanten mi?**, (Yay. Hazl. A. Yumul, F. Dikkaya), Bağlam Yayınları, İstanbul 2006, s. 23-28.
- ÖGEL, Semra, "İstanbul'da 19. Yüzyılın Sekizgen Camileri", **Doğudan Batıya Ünsal Yücel Anısına Sempozyum Bildirileri**, İstanbul 1989, s. 65-70.
- ÖNSOY, Rıfat, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi)", **Bellekten**, Sayı: 185, Ocak, 1983, s.195-235.
- -----, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası**, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1988.
- ÖZ, Tahsin, **İstanbul Camileri I-II**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.
- ÖZENDES, Engin, **Abdullah Fréres Osmanlı Saray Fotoğrafçıları**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998.
- ÖZTUNCAY, Bahattin, **Dersaadet'in Fotoğrafçıları: 19.yüzyıl İstanbul'unda Fotoğraf: Öncüler, Stüdyolar, Sanatçılar**, Cilt: I-II, Aygaz Yayıncılık, İstanbul 2003.
- PAMUK, Şevket, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994.
- PAMUKÇİYAN, Kevork, "1867 Yılı Paris Sergisine Katılan Osmanlı Sanatkarları", **Tarih ve Toplum**, Sayı: 105, Eylül, 1992, s. 35-37.
- -----, **Biyografileriyle Ermeniler**, Aras Yayıncılık, İstanbul 2003.
- PARDOE, Julia, **Şehirlerin Ecesi İstanbul-Bir Leydinin Gözüyle 19.Yüzyılda Osmanlı Yaşamı**, (Çev. B. Büyükkal), Kitap Yayınevi, İstanbul 2004.

- PARVILLEE, Léon, **Architecture et décoration turques au quinzième siècle**, Paris 1874.
- PEROT, Jacques-Frédéric HITZEL-Robert ANHEGGER, **Hatice Sultan ile Melling Kalfa Mektuplar**, (Çev. E. Güntekin), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001.
- PERRUCHOT, C., “ Exposition Universelle de 1867”, **L’illustration**, No: 1253, 2 Mars 1867.
- PİLEHVARIAN, Nuran Kara, “19.Yüzyıl Osmanlı Eğitim Sistemindeki Değişimler ve Mimari Yansımalar”, **Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı 'Uluslarüstü Bir Miras'**, Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 1999, s. 142-148.
- POOLE, Stanley Lane, **Lord Stratford Canning’in Türkiye Anıları**, (Çev. C. Yücel), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.
- PULGHER, D., **Les Anciennes Eglises Byzantines de Constantinople**, Vienne 1878.
- QUATAERT, Donald, **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, (Çev. A. Berktaş), İletişim Yayınları, İstanbul 2004.
- RYKWERT, Joseph, “The Ecole des Beaux-Arts and the Classical Tradition”, **The Beaux Arts and Nineteenth Century French Architecture**, Thames and Hudson, London 1984, s. 9-17.
- Sai Mustafa Çelebi, **Tezkiretü’l Bünyan ve Tezkiretü’l Ebniya, Yapılar Kitabı (Mimar Sinan’ın Anıları)**, (Yay. Hazl. H. Develi), K Kitaplığı, İstanbul ty.
- SAKAOĞLU, Necdet, **Bu Mülkün Sultanları**, Oğlak Yayınları, İstanbul 1999.
- SANER, Turgut, **19.Yüzyıl İstanbul Mimarlığında 'Oryantalizm'**, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş. Yayını, İstanbul 1998.
- SARIÖZ, Perihan, **Bir Zamanlar İstanbul**, İdea İletişim Yayını, İstanbul 2006.
- SCHIELE, Renate-Wolfgang Müller Wiener, **19.Yüzyılda İstanbul Hayatı**, Eren Yayıncılık, İstanbul 1988.

- SEVİM, Mustafa, (Yay. Hazl.), **Gravürlerle Türkiye in Gravures, İstanbul**, Cilt:1-3, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.
- SEYİTDANOĞLU, Mehmet, “Tanzimat Döneminde İmar Meclisleri”, **Osmanlı Tarih Araştırmaları Merkezi**, Sayı:3, Ocak, Ankara 1992, s. 323-332.
- -----, **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vela (1838-1868)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994.
- SHAW, Stanford, “The Population of İstanbul in the Nineteenth Century”, **International Journal of Middle East Studies**, 10, 1979, s. 265-277.
- SÖNMEZ, Zeki, “19.Yüzyıl Sonlarında Türkiye’de Mimar Sorunu ve Sanayi-i Nefise Mektebi’nin İlk Mimarlık Hocası A.Vallaury”, **Yapı**, Sayı: 52, Haziran, 1983, s. 33-34.
- -----, **Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler**, Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1988.
- -----, “Sanayi-i Nefise Kurulurken Türkiye’de Mimarlık Ortamı”, **1.Osman Hamdi Bey Kongresi Bildirileri**, (Yay. Hazl. Z. Rona), Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1990, s. 153-159.
- -----, **Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
- -----, “Osmanlı Mimarisinin Gelişiminde Hassa Mimarlar Ocağı’nın Yeri, Örgütlenme Biçimi ve Faaliyetleri”, **Osmanlı-Kültür ve Sanat**, Cilt: 10, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul 1999, s. 184-189.
- -----, “Cumhuriyet Dönemi Mimarlığının Fikir Temelleri”, **Cumhuriyetin Yetmişbeş Yılında Kültür ve Sanat Sempozyum**, Sanat Tarihi Derneği Yayınları, İstanbul 2000, s. 63-74.
- -----, “Osmanlı Mimarisiyle İlgili Araştırmaların Dünü ve Bugünü”, **Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi**, Konya 2000, s. 875-891.

- -----, **Türk-İtalyan Siyaset ve Sanat İlişkileri**, Bağlam Yayınları, İstanbul 2006.
- STATHIS, Pinelopi, **19.Yüzyıl İstanbul’unda Gayrimüslimler**, (Çev. Foti ve Stefo Benlisoy), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.
- ŞENYURT, Oya, **1800-1950 Yılları Arasında İstanbul’da Faaliyet Gösteren Rum Mimarlar**, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002.
- ŞİRİN, İbrahim, **Osmanlı İmgeleminde Avrupa**, Lotus Yayınevi, İstanbul 2006.
- ŞİŞMAN, Adnan, **Tanzimat Döneminde Fransa’ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004.
- TANYELİ, Uğur, “Batılılaşma Dönemi Öncesinin Türk Mimarlığında Batı Etkileri (14-17.Yüzyıl)”, **Türk Kültüründe Sanat ve Mimari-Klasik Dönem Sanatı ve Mimarlığı Üzerine Denemeler**, İstanbul 1993, s. 157-188.
- -----, “Türkiye’de Modernleşmenin Unutulmuş Tanıkları: Askeri Mimarlık Elkitapları”, **Mimarlık**, Sayı: 263, İstanbul 1995, s. 8-38.
- **Tanzimat Devrine Ait bir Kısım Resimler ve Vesikalar**, Maarif Vekaleti, İstanbul 1940.
- TAPAN, Mete, “İstanbul’un Kentsel Planlamasının Tarihsel Gelişimi ve Planlama Eylemleri”, **75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık**, Türkiye İş Bankası ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1998, s. 75-88.
- TEKELİ, İlhan, “1839-1980 Arasında İstanbul’un Planlanma Deneyimleri”, **İstanbul**, Sayı: 4, 1993, s. 26-37.
- TERZİ, Arzu, “19.Yüzyıl Sonlarında Ebniye-i Seniyye İdaresi (Görevleri ve Teşkilatı)”, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Sayı: 16, İstanbul 1998, s. 109-119.
- -----, **Hazine-i Hassa Nezareti**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

- THEOLIN, Sture, **İstanbul'da Bir İsveç Sarayı**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul ty.
- TİMUR, Taner, **Osmanlı Çalışmaları-İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine**, İmge Kitabevi, İstanbul 1998.
- TOPKAÇ, Serpil, "Ahi Çelebi Camisi'nin Özgün Tasarımı ve Onarım Evreleri", **Celal Esad Arseven Anısına Sanat Tarihi Semineri Bildirileri**, (Yay. Hazl. B. Mahir), Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2000, s. 327-337.
- TSILENIS, Savvas, "İstanbul'un Rum Mimarları ve Eserleri", **mimar.ist**, Sayı: 17, İstanbul 2005, s. 19-24.
- TUĞLACI, Pars, **Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi ve Balyan Ailesi**, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1981.
- -----, **İstanbul Ermeni Kiliseleri/Armenian Churches of İstanbul**, İstanbul 1991.
- -----, **Tarih Boyunca İstanbul Adaları**, Cem Yayınevi, İstanbul 1992.
- -----, **Osmanlı Mimarlığında Balyan Ailesinin Rolü**, Yeni Çığır Yayınları, İstanbul 1993.
- TUNCER, Hüner, **19. Yüzyılda Osmanlı-Avrupa İlişkileri**, Ümit Yayıncılık, Ankara 2000.
- TUNCER, Orhan Cezmi, "Eski Mimarlık Çizimlerimiz Üzerine Bilgiler", **XI. Türk Tarih Kongresi**, Ankara 5-9 Eylül 1990, Cilt:3, Ankara 1994, s. 1165-1170.
- TURAN, Şerafettin, "Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları", **DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 1/1, Ankara 1964, s.157-200.
- -----, **Türkiye-İtalya İlişkileri**, Metis Yayınları, İstanbul 1990.
- TUTEL, Eser, **Şirket-i Hayriye**, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.
- TÜRKER, Orhan, **Osmanlı İstanbulundan Bir Köşe Tatavla**, İstanbul 1998.
- UBICINI, H. A. , **1855'te Türkiye**, (Çev. A. Düz), İstanbul 1977.

- UNAT, Faik Reşit, **Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.
- ÜLGEN, Aygün, "Tanzimat Günlerinde Osmanlı Mimari Üslubu, Tanzimat Döneminde Batılılaşma Akımıyla Türk Mimarisine Giren Üsluplar ve Üslup Özellikleri", **Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 7, Nisan, 1990, s. 67-71.
- ÜNSAL, Behçet, "Topkapı Sarayı Arşivinde Bulunan Mimari Planlar Üzerine", **Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri I**, 1963, s. 168-197.
- ÜSDİKEN, Behzat, **Pera'dan Beyoğlu'na 1840-1955**, Akbank Yayınları, İstanbul 1999.
- -----, "Pera'da Levantines, Marranes ve Yabancılar...", **Avrupalı mı Levanten mi?**, (Yay. Hazl. A.Yumul, F. Dikkaya), Bağlam Yayınları, İstanbul 2006, s. 71-118.
- YARAR, Hülya (Hazl.), **Osmanlı Döneminde Askeri Okullarda Eğitim**, Milli Savunma Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.
- YAVUZ, Mehmet, "Mimar August Jasmund Hakkında Bilmediklerimiz", **Sanat Tarihi Dergisi Aydoğan Demir'e Armağan**, Sayı: XIII/1, Nisan, İzmir 2004, s. 181-205.
- YAZICI, Nurcan, "Bilinmeyen Yönleriyle Mimar Montani Efendi", **Arkitekt**, Mart-Nisan 2003a, Sayı: 495, s. 42-47.
- -----, "Osmanlının İlk Mimarlık Kitabı: Usul-u Mimari-i Osmani", **Arkitekt**, Temmuz-Ağustos 2003b, Sayı: 497, s.12-19.
- -----, "Uluslararası Sergilerde Osmanlı Mimarisi'nin Sunumu", **Arkitekt**, Ocak-Şubat 2004, Sayı: 500, s.18-31.
- YENİŞEHİRLİOĞLU, Filiz, "Sanatta Osmanlı İmparatorluğu Fransa Etkileşimi", **Osman Hamdi Bey ve Dönemi**, (Yay. Hazl. Z. Rona), İstanbul 1993, s. 57-68.

- YERASIMOS, Stéphane, “Quelques éléments sur l’ingénieur Luigi Storari”, **Architettura e architetti italiani ad İstanbul tra il XIX e il XX secolo**, Istituto Italiano di Cultura di İstanbul, İstanbul 1995, s. 117-123.
- YILDIRIM, Nuran, **İstanbul Darülaceze Müessesesi Tarihi**, Darülaceze Vakfı Yayını, İstanbul 1996.
- ZANONE, Graziella, “L’architecte Antonio Croci (1823-1884)”, **Observatoire Urbain d’İstanbul, Lettre d’information**, No: 13, Mars 1998, s. 17-20.

Belgeler

- BOA., A.AMD., 2/70, Z 1263; 6/82, 29 Ra 1265; 7/28, 2 Ca 1265; 9/71, 24 N 1265; 14/13, 29 Z 1265; 6/13, 29 Z 1264; 17/3, 15 R 1266; 19/18, 14 Ş 1266; 26/80, 5 S 1267; 33/23, 9 M 1268; 33/41, 18 M 1268; 36/98, 12 C 1268; 38/39, 20 Ş 1268; 45/65, 29 Ş 1269; 68/13, 1272; 82/19, 29 C 1274; 94/44, 1277.
- BOA., A.DVN., 95/94, 16 C 1270; 122/43, 9 Ş 1273.
- BOA., A.DVN.MHM., 2A/73, 10 Ca 1262; 6/16, 5 N 1264; 17/57, L 1272-17/58 L 1272; 34/43, R 1278; 35/ 1, C 1278.
- BOA., A. MKT., 41/46, 8 Ca 1262.
- BOA., A. MKT. MHM., 2/33, 1 M 1263; 4/22, 8 Ca 1264; 20/82, 17 C 1266; 22/86, 22 Ş 1266; 25/7 5 M 1267; 39/99, 23 M 1268; 45/88, 27 C 1268; 755/98, 29 Za 1268; 134/8, 23 Za 1274; 28/95, S 1276; 171/78, 13 Ca 1276; 199/72, 28 R 1277; 222/25, 2 Z 1277; 387-A/54, 17 Ra 1284; 241/83, 4 R 1279; 258/67, 9 L 1279; 262/28, 11 Za 1279; 283/47, 28 Ca 1280; 283/66, 30 Ca 1280; 284/33, 5 C 1280; 288/28, 13 B 1280; 314/64, 10 Ca 1281; 321/61, 28 B 1281; 328/23, 2 Za 1281; 329/85, 22 Za 1281; 352/88, 18 Za 1282; 358/65, 6 S 1283; 377/1, 12 Za 1283; 384/16, 6 S 1284; 385/19, 15 S 1284; 387.A/56, 17 Ra 1284; 408/54, 3 S 1285; 416/27, 20 R 1284; 423/22, 21 C 1285; 448/7, 24 Z 1289; 448/7, 24 Z

1289; 44/93, 3 Za 1267; 52/67, 7 B 1268; 65/14, 9 Za 1269; 69/56, 16 Ra 1271; 75/96, 8 M -18 S 1272; 97/76, 5 L 1274; 102/16, 5 Ra 1275; 111/78, 26 R 1276; 122/78, 18 Ca 1277; 129/97, 23 M 1278.

- BOA., A.MKT.NZD., 11/29, 11 N 1266; 31/92, 8 C 1267; 42/6, 5 Za 1267; 53/21, 29 C 1268; 59/8, 3 Z 1268; 61/83, 7 M 1269; 62/76, 17 M 1269; 67/84, 20 S 1269; 75/37, 14 C 1269; 93/7, 29 Z 1269; 94/43, 7 M 1270; 94/97, 12 M 1270; 101/18, 16 S 1270; 111/83, 4 C 1270; 112/93, 12 B 1270; 116/ 94, 25 Z 1270; 127/6, 19 R 1271; 138/85, 2 B 1271; 132/30, 23 Ca 1271; 147/33, 19 Ş 1271; 153/49, 19 L 1271; 154/17, 24 L 1271; 154/32, 26 L 1271; 157/85, 25 Za 1271; 166/12, 26 M 1272; 178/62, 1 B 1272; 206/79, 29 R 1273; 233/4, 29 Z 1273; 273/97, 3 C 1275; 251/89, 29 C 1274; 273/97, 3 C 1275; 31/92, 8 C 1267; 42/6, 5 Za 1267; 53/21, 29 C 1268; 59/8, 3 Z 1268; 61/83, 7 M 1269; 62/76, 17 M 1269; 67/84, 20 S 1269; 75/37, 15 C 1269; 93/7, 29 Z 1269; 94/43, 7 M 1270; 94/97, 12 M 1270; 101/18, 16 S 1270; 111/83, 4 C 1270; 112/93, 12 B 1270; 116/ 94, 25 Z 1270; 127/6, 19 R 1271; 132/30, 23 Ca 1271; 147/33, 19 Ş 1271; 153/49, 19 L 1271; 154/17, 24 L 1271; 154/32, 26 L 1271; 157/85, 25 Za 1271; 166/12, 26 M 1272; 178/62, 1 B 1272; 197/9, 10 S 1273; 198/1, 20 S 1273; 295/20, 13 R 1276; 206/79, 29 R 1273; 233/4, 29 Z 1273; 251/89, 29 C 1274; 273/97, 3 C 1275; 278/36, 25 B 1275; 284/90, 2 Z 1275; 298/106, 22 Ca 1276; 299/49, 27 Ca 1276; 300/64, 10 C 1276; 335/1, 28 Ca 1277; 343/38, 9 Ş 1277; 347/51, 20 N 1277; 370/74, 3 R 1278; 370/ 50, 3 R 1278; 373/68, 16 R 1278; 373/70, 16 R 1278; 377/35, 5 Ca 1278; 382/25, 28 Ca 1278; 383/ 58, 6 C 1278; 386/100, 9 C 1278; 387/6, 19 C 1278; 390/70, 6 B 1278; 404/59, 2 N 1278; 410/59, 10 L 1278; 417/19, 8 Za 1278.

- BOA., A.MKT. UM., 30/57, 29 L 1266; 32/3, 11 Za 1266; 68/28, 8 L 1267; 92/78, 13 R 1268; 124/93 24 R 1269; 353/47, 12 Za 1275; 569/84, 30 Za 1278.

- BOA., A.TŞF., 3/61, 4 N 1263; 15/81, 25 Ş 1269; 16/67, 29 Z 1269.

- BOA., C.ASK., 45944, 16 Za 1178.

- BOA., HAT.,192/9415, 29 Z 1203; 155/6512, B 1214; 29275, 1238; 475/23275, 1241; 571/27956, 1242; 489/23977, 1250; 533/26244D, 15 L 1253; 533/26244, 26244A, 26244B, 26244C, 29 Z 1253; 577/28237, 1254 (1838/1839).
- BOA., HR. MKT., 67/62, 25 S 1270; 68/50, 1 R 1270.
- BOA., İ.DAH. SAİDd..., 2/186, 29 Z 1244.
- BOA., İ. DAH., 1/3, 22 R 1255; 313, 13 Ca 1255; 24/1183, 11 N 1256; 3207, 8 R 1258; 76/ 3768, 8 Ca 1259; 131/6763, 24 Z 1262; 139/71137, 14 Ra 1263; 138/7110, 21 Ra 1263; 150/7774, 29 B 1263; 9557, 1264; 8645, 11 S 1262; 13020, 23 Ş 1266; 219/12947, 11 L 1266; 219/12903, 16 L 1266; 12903, 16 Ş 1266; 242/14761 19 M 1268; 250/15362, 22 C 1268; 270/16910, 14 B 1269; 350/23066, 28 Za 1272; 374/24745, 4 Ş 1273; 406/26853, 16 Za 1274; 442/29223, 20 S 1276; 1290/101490, 23 N 1276; 32212, 3 Ra 1278; 32271, 17 Ra 1278; 482/32437, 27 Ca 1278; 490/33231, 14 Z 1278; 504/34295, 9 N 1279; 550/38262, 1283; 37077, 13 L 1283; 2797, 14 N 1295; 63599, 63944, 20-22 Ra 1296; 951/75223, 11 Ş 1302; 1062/ 83333, 23 R 1305; 1170/91516, 8 B 1307.
- BOA., İ.HAR., 23/1091, 15 L 1259; 33/1527, 28 S 1262; 35/1605, 14 Ca 1262; 43/2011, 23 Za 1263; 44/2052, 2 Ra 1264; 52/2442, 28 R 1265; 73/3567, 24 Ra 1267; 327/21179, 5 Z 1268; 98/ 4772, 15 R 1269; 99/4611, 19 R 1269; 95/4680, 20 Ca 1269; 98/ 4772, 15 B 1269; 99/4813, 16 Ş 1269.
- BOA., MAD. d.. No: 19717.
- BOA., İ. M.M., 452, 12 Ra 1274; 547, 20 S 1275.
- BOA., İ. M.MÜH., 658, 11 Za 1262; 659, 27 Z 1262; 699, 1262; 690, 23 S 1264; 9/175, 1 Ca 1264; 175, 7 C 1264.
- BOA., İ.MVL., 46, 11 Ra 1256; 109/2486, 15 Z 1263; 118/2899, 23 R 1264; 142/3945, 2 B 1265; 143/4003, 25 B 1265;195/6005, 28 S 1267; 198/6164, 23 Ra 1267; 6229, 3 R 1267; 207/6645, 16 C 1267; 230/7951, 25 R 1268; 266/10125, 26 Ca 1269; 268/10251, 9 C 1269; 284/11219, 19 Z 1269; 296/11999, 6 Ca 1270; 310/12883, 12 L 1270; 319/13515, 27 S

1271; 345/14953, 28 Ra 1272; 351/ 15312, 17 B 1272; 401/17426, 16 M 1275; 424/18596, 17 R 1276; 447/19893, 1277; 21324, 27 M 1279.

- BOA., YEE. KP., 42/4133, 04 S 1306.
- BOA., Y.PRK. ML., 10/55, 29 L 1307.
- BOA., Y.PRK. KOM., 3/73, 1299.

- **Mirat**, Sene: 1, Ramazan, İstanbul 1279, s. 17-20.
- **Resimli Kitap**, Kanun-ı Sani 1326, V/27.
- **Şehbal**, 15 Teşrin-i Evvel 1325; 1 Eylül 1325; 15 Şubat 1326; 15 Kanun-ı Sani 1326; 1 Mart 1328; 1 Teşrin-i Evvel 1329; 1 Haziran 1330.
- **Takvim-i Vekayi**, No:427, 1266; No:840, 24 Zilhicce 1282.
- **Tasvir-i Efkar**, No:331, 4, 28 R 1282; No:338, 4, 23 Ca 1282; No:375, 3, 9 Za 1282; No:403, 4, 26 S 1283

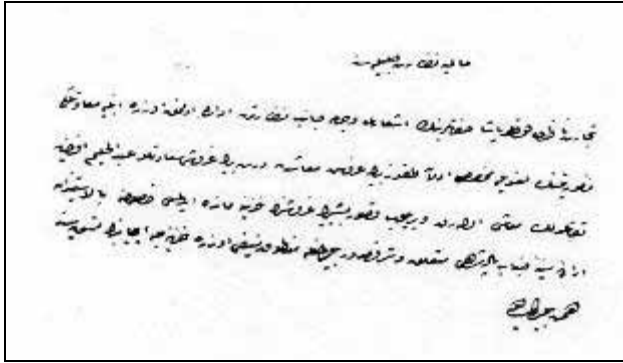
<http://www.austriakult.org.tr/palaisyenikoy>

<http://www.baltalimani.gov.tr>

<http://memory.loc.gov/cgi-bin/query>

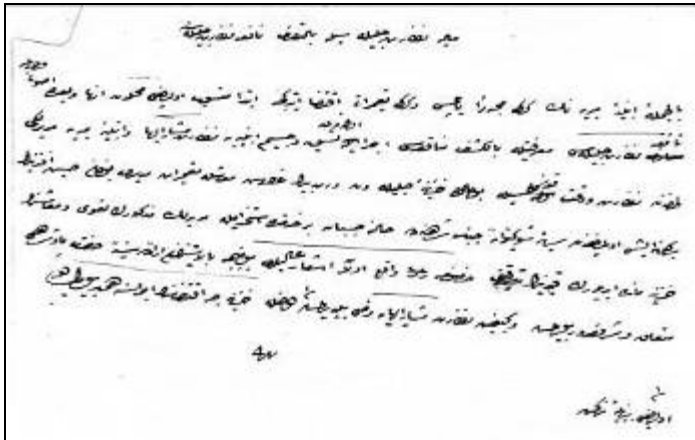
Ek 2. Ebniye Meclisi üyeleri. (BOA., İ.M.MÜH., No: 175, 7 C 1264/11 Mayıs 1848).

Ek 3. Ebniye Muavinliği'nin kaldırılması ve Abdülhalim Efendi'nin emekliliğine dair Maliye Nezaretine yazılan yazı. (BOA., A.MKT.MHM., 45/88, 27 C 1268/ 18 Nisan 1852).

Ek 4. Yeniden kurulan Ebniye Müdürlüğü'nün başına Remzi Efendi'nin getirilmesi. (BOA., A.MKT.NZD., 373/70, 16 R 1278/ 21 Ekim 1861).

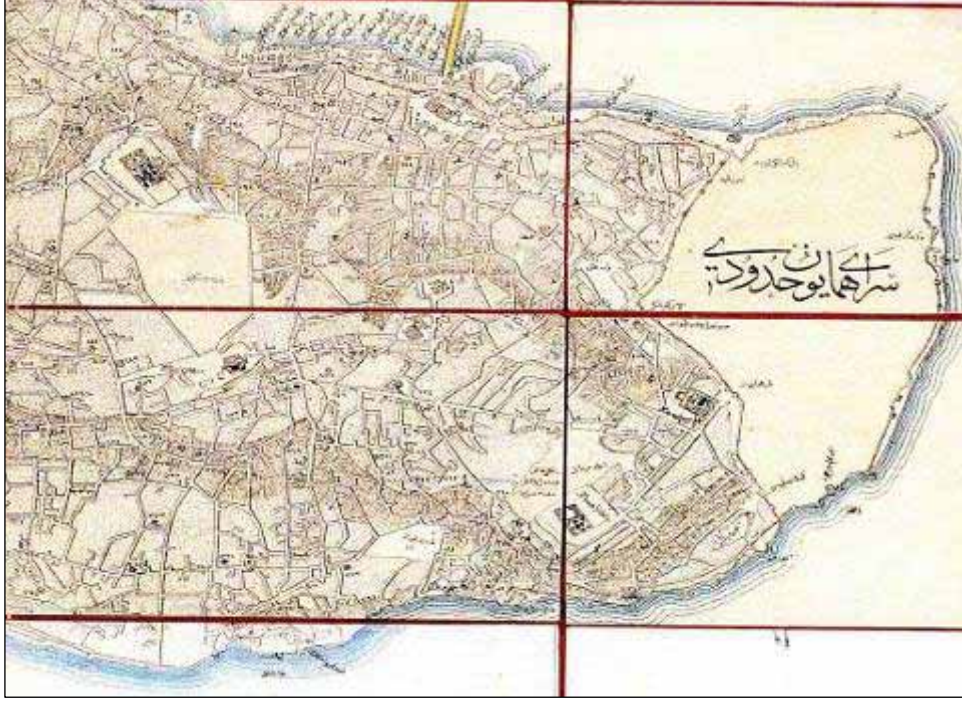
Ek 5. Ebniye-i Miriyye Tamirat Müdürlüğü'nün lağvedilerek müdürü Hüseyin Bey'in başka bir görevde istihdamına dair. (BOA., A.MKT.MHM., 283/66,30 1280/12 Kasım 1863).

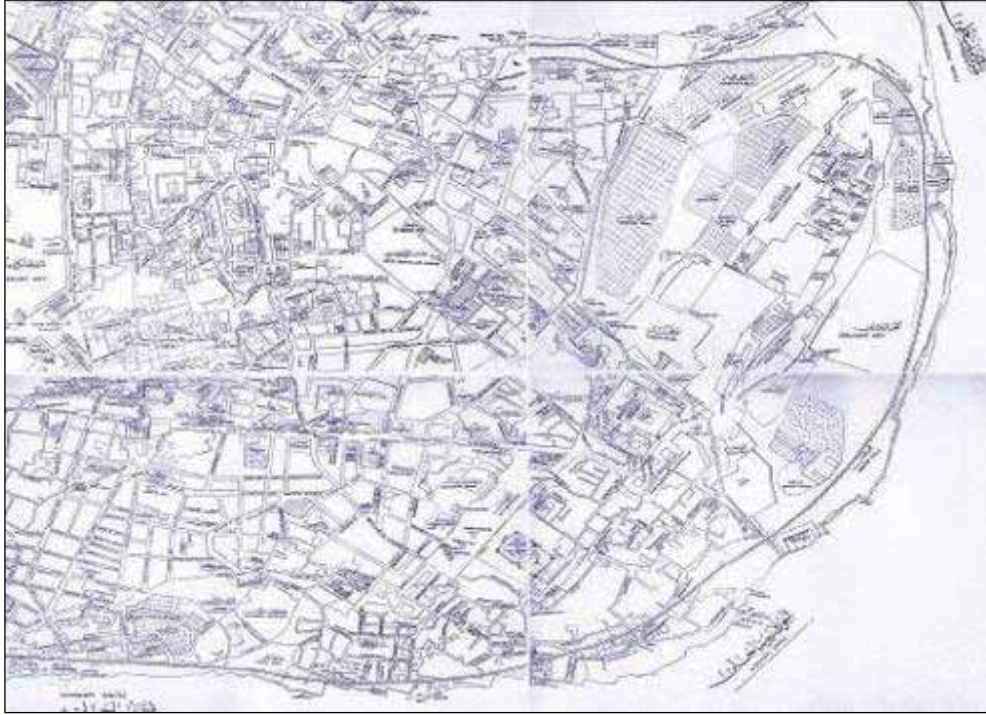
Ek 6. İngiltere Sefarethanesi mimarı Mösyö İsmıt/Smith'in yanına mimar halifeleri verilmesine dair. (BOA., İ. HAR., 44/2052, 2 Ra 1264/7 Şubat 1848).

Ek 7. Ebniye-i Hassa hulefasından 5 kişinin mimarlık fenni öğrenmek amacıyla İngiltere Sefarethanesi mimarı Mösyö İsmıt/Smith'in maiyetine verilmesine dair. (BOA., İ.MVL., 18/2899, 23 R 1264/29 Mart 1848).

Ek 8. 1848 tarihli, Mühendishane-i Berri-i Hümayun'da hazırlanmış olan haritada Hoca paşa yangınından önce bölgenin durumu. (Cahit Kayra'dan)

Ek 9. 1880'lere tarihlenen haritada Hoca paşa yangını sonrası yapılan düzenlemeler. (Ekrem Hakkı Ayverdi'den).

Ek 13. Ebniye-i Hümayun kalfalarından Garabet/Karabet, Sarkis/Serkiz ve Agob'a nişan verildiğine dair. (BOA., A.DVN.MHM., 28/95, S 1276/Eylül-Ekim 1859)

Ek 14. Kandilli'deki Adile Sultan Sarayı'nın tamamlanması konusunda Ebniye-i Aliye kalfası Sarkis Bey'in keşfi konusunda. (BOA., İ.DAH., 45246, 6 Ra 1289/14 Mayıs 1872).

Ek 17. 1848 tarihli keşif yazısında Seyyid Abdülhalim, Salih, İbrahim Hilmi, Ohannes ve İstefan/Stefan'ın mühürleri. (BOA., İ.M.MÜH., 690, 23 S 1264/30 Ocak 1848).

Mühürler:

Bende **İstefan Kalfa**

Bende Ebniye-i Şahane Kalfası **Ohannes**

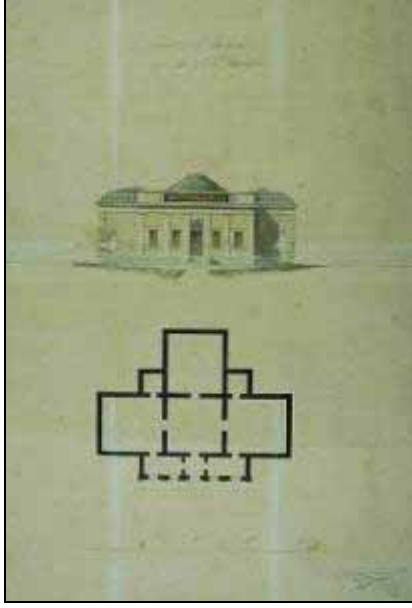
Bende An Hulefa-i Merkume **Es-Seyyid İbrahim Hilmi**

Bende Kethüda-yı Hulefa-yı Ebniye-i Hassa **Salih**

Bende Müdür-i Ebniye-i Hassa **Es-Seyyid Abdülhalim**

Ek 18. Vasil Kalfa'nın çalıştığı yapılara dair. (BOA., İ.DAH., 13020, 23 Ş 1266/14 Temmuz 1850).

Ek 20. Hazine-i Evrak binasının Fossati tarafından hazırlanmış 1846 tarihli ilk projesi. (BOA., İ.M.MÜH., 659, 27 Z 1262/16 Aralık 1846).

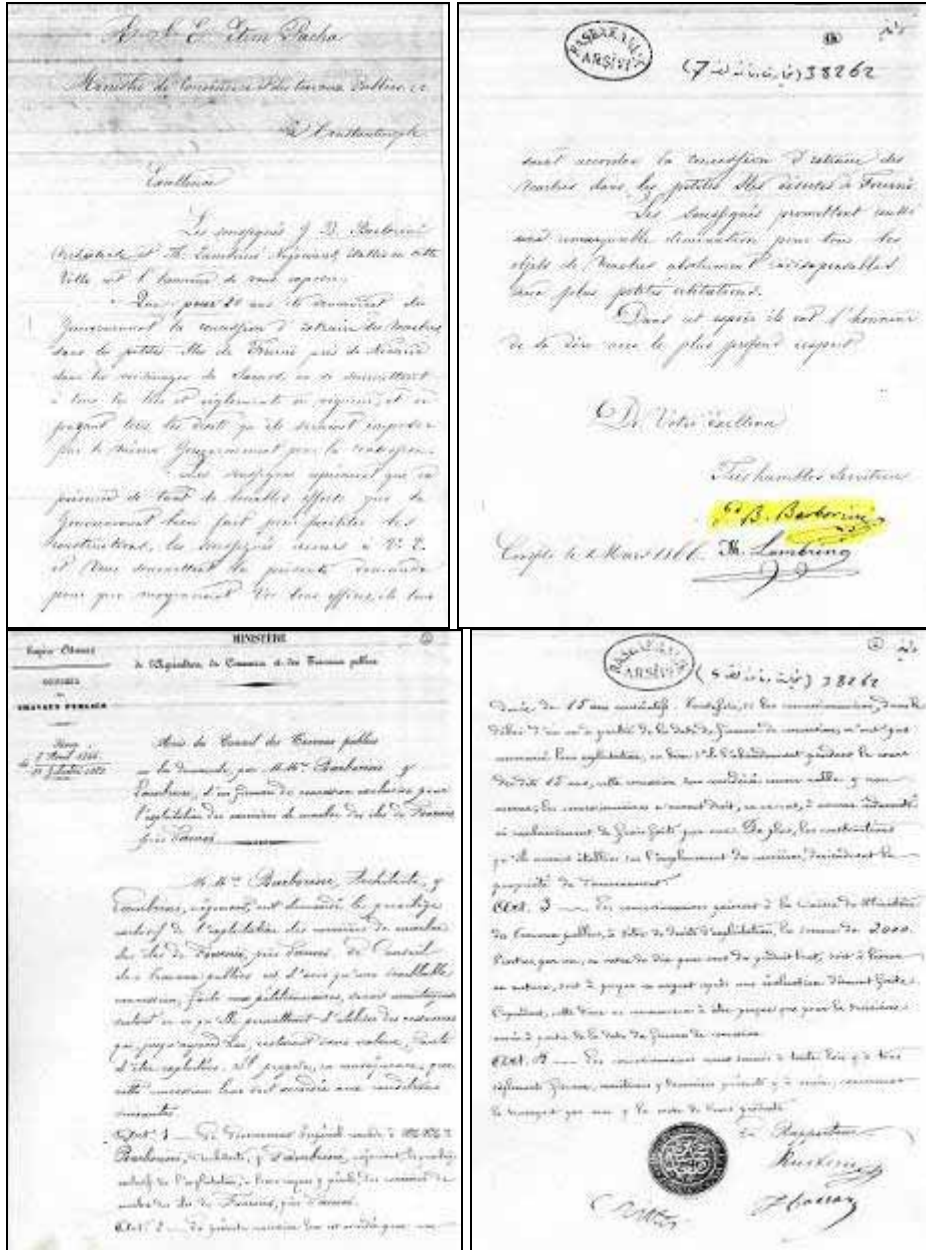

Ek 21. Hazine-i Evrak binasının planının değiştirilmesi üzerine keşif farkını içeren belge. (BOA., İ.M.MÜH., 690, 17 S 1264/23 S 1264, 24/30 Ocak 1848).

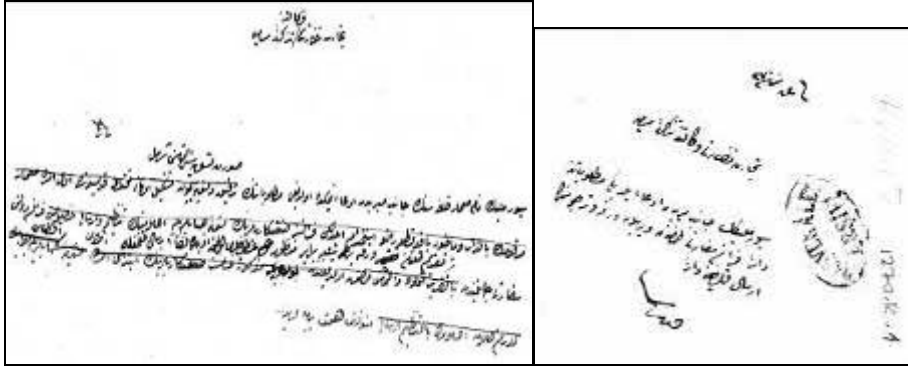
(Bab-ı Ali derununda müceddeden inşa olunan Evrak Hazinesi ebniyesinin tahmin-i evveli olan yedi yüz yirmi üç kise küsur yüz guruşdan bu defa inşası keşf-i sani defteri mucebince tezayüd eden fazlasının sebep ve keyfiyyetini mübeyyin hulasasıdır Fi 17 S. sene 264)

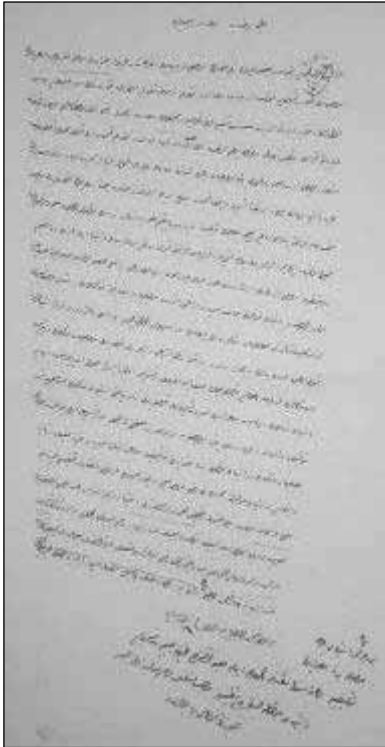
Ek 22. Gaspare Fossati'nin 1847'de, Osmanlı Devleti adına yaptığı çalışmaları ileri sürerek, "Beyoğlu'nda dört yol ağzı civarında" ev satın almak istemesi hakkında. (BOA., İ.HAR., 43/2011, 23 Za 1263/2 Kasım 1847).

Ek 26. Ege Denizi'nde Samos yakınında bulunan Forni Adası'ndaki mermer ocaklarının işletme imtiyazını isteyen G. B. Barborini'nin 1 Mart 1866 tarihli, imzalı mektubu ve Ticaret Nazırı Ethem Paşa'nın 7 Nisan 1866 tarihli cevabı. (BOA., İ. DAH., 550/38262, 1866).

Ek 27. Siver Melik nam mimar kalfasının alacağı hakkındaki yazısının tercümesine dair. (BOA., HR.MKT., 68/50, 1 R 1270/1 Ocak 1854).

Ek 28. Fransa devleti tabasından Melik'in sahilhane inşasından dolayı Cezayirlioğlu Mıgırdıç'da olan alacağına dair. (BOA., A.MKT.MVL., 69/56, 16 Ra 1271/7 Aralık 1854).

Ek 29. Aksaray harikinde muhterik olan mahallerin tanzimi için istihdam olunan mühendis İstorari/Storari ile Ebniye Meclisi azasından Hacı Hafız Efendi'nin maaşına dair. (BOA., A.AMD., 68/13, 1272/1856).

Ek 30. Ebniye dairesinde harik memuru bulunan İtalyalı Mösyö İstoray/Storari'nin memleketi İtalya'ya döneceğine ve yerine yapılan atamaya dair. (BOA., A.MKT.NZD., 404/59, 2 N 1278/ 3 Mart 1862).

VIII. ÖZGEÇMİŞ

1973 yılında Trabzon'da doğdu. İlk ve orta öğrenimini Trabzon'da, liseyi İstanbul'da tamamladı. 1995 yılında girdiği İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü'nü 1999 yılında, birincilikle tamamladı. Lisans bitirme çalışması olarak *Eminönü Hidayet Camii* isimli monografiyi hazırladı. Aynı yıl Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı'nda yüksek lisans eğitimine başladı. 2002 yılında, yüksek lisans tezine tamamlayarak doktora eğitimine başladı. 1998 yılından beri, Prof.Dr. Ara Altun başkanlığında yürütülen İznik Çini Fırınları Kazısı'na katılmaktadır. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi'nde Araştırma Görevlisi olarak çalışmalarını sürdürmektedir.

-----, *Çok Yönlü Kişiliğiyle Pierre Montani*, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Haziran, İstanbul 2002.

-----, "Bilinmeyen Yönleriyle Mimar Montani Efendi", *Arkitekt*, Mart-Nisan 2003, Sayı: 495, s.42-47.

-----,"Osmanlı'nın İlk Mimarlık Kitabı: Usul-u Mimari-i Osmani", *Arkitekt*, Temmuz-Ağustos 2003, Sayı: 497, s.12-19.

-----,"Uluslararası Sergilerde Osmanlı Mimarisi'nin Sunumu", *Arkitekt*, Ocak-Şubat 2004, Sayı: 500, s.18-31.

-----, "III. Ahmet Çeşmesi: 19.Yüzyıl Uluslararası Sergilerinde Bir Osmanlı Simgesi", *Toplumsal Tarih*, Şubat 2005, Sayı: 134, s.84-91.

-----, (Şennur Kaya ile) "Yenişehir Sinan Paşa Camii Çinileri, Minaresi ve Osmanlı Mimarisindeki Diğer Çinili Minareler Hakkında", *Fen Edebiyat MSGSÜ Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 5, İstanbul 2006, s.181-196.

-----,"Osmanlı Devleti'nde Tersane-i Amire Mimarlığı ve Mimarları", *Turks and Sea/Türkler ve Deniz*, Bahçeşehir Üniversitesi II.Uluslararası Tarih Sempozyumu, 6-7 Ekim 2005.

-----,"İlk Osmanlı Sergi Binası ve Bourgeois-Parvillée-Montani İşbirliği", *Oryantalizme Bakış*, Sanat Tarihi Derneği Semineri, 3 Mayıs 2006.